

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1963

SZEGED, 1963

JAHRBUCH DES FERENC MÓRA MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
LES ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

E 65. 2721

1999

Szerkeszti:

BÁLINT ALAJOS

A fényképeket és rajzokat a szerzők, illetve *Keszei Péter*,
Péter Bálintné, *Égető János* és *Havas Zoltán* készítették

Kötetünk a Csongrád megyei múzeumok tudományos eredményeit tartalmazza

1962-ben a Csongrád megyei múzeumok közül a szegedi, szentesi, hódmezővásárhelyi és a makói múzeumok a korábbi Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának hatásköréből a Csongrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának felügyelete alá kerültek. 1963 januárjától még további két kisebb múzeum, a csongrádi és szegvári múzeumok felett is a végrehajtó bizottság vette át a felügyeleti hatáskört.

Ezzel egyidejűleg egy új megyei szervezet alakult, amelynek központja a szegedi Móra Ferenc Múzeum lett. Ez a központi intézmény intézi a megye múzeumainak ügyeit, s költségvetésében vannak biztosítva valamennyi múzeum személyi és dologi kiadásai.

A megye múzeumainak munkatársai készítik a Csongrád megyei múzeumok központi kiadványainak értekezéseit, viszont a kiadvány címét — a külföldi kapcsolatok zavartalansága érdekében — továbbra is megtartottuk. E kötettől kezdve tehát **A MÓRA FERENC MÚZEUM ÉVKÖNYVE** nemcsak a szegedi, hanem az összes megyei múzeumok tudományos eredményeit tartalmazza.

A szerkesztő

TŰZFŰRŐ ÉS FŰRŐ AZ ŐSKORBAN

1962 szeptemberében Szentes-Ilonapart ismert lelőhelyéről újabb leleteket jelentettek.¹ A Tisza árterén fekvő teraszsziget keleti szélének közelében, alig 20 méternyire attól a helytől, ahol 1960-ban kisebb mentőásatást végeztem, tereprendezés és földkitermelés során Körös-kultúrrétegben paticszőrmeléssel borított, keményre tiport folt helyén több edénytöredéket, két csiszolt kőbaltát és egy ugyancsak csiszolt, de át is fűrt diszkoszszerű kőkorongot találtak. A helyszínén megejtett azonnali vizsgálat során annyi volt megállapítható, hogy a letiport és paticsdarabokkal beborított hely a Körös-csoportba tartozó lakóházhoz tartozott, s hogy a múzeumunkba behozott leletek ebből a házból valók.

A ház egykori méreteit, alakját nem lehetett megállapítani, mert földjét a leletek megtalálása idején jórészt elhordották. Nyilván akkor veszték el a darabokra törött, de összeálló cseréptárgyak egyes részei is. A még megmaradt padlófolt már csak alig másfél m² nagyságú és szabálytalan alakú volt. A korábbi földkitermelés miatt mélységadatai sem voltak már megállapíthatók. A kultúrréteg ezen a helyen 20 cm vastag volt, felette azonban már csak 6–10 cm vastagságban maradt meg annak a termőföldrétegnek az alja, mely a közelben 50–60 cm-esnek bizonyult.

A megmentett edénytöredékekből kevés kiegészítéssel két Körös-csoportba tartozó edény került ki (I. t. 1–2..). Az omladék szélén, de ugyancsak a padló földjén tiszai edény töredéke feküdt (I. t. 3.). Ennek többi darabját már elhordták. A leletek bejelentése előtt megásott és elhordott földből való a két kőbalta, csontár (I. t. 4–5., 8.) és az említett kőkorong, melyet két oldaláról készült fényképen mutatok be az I. t. 6–7. képen.

Meg kell jegyeznem, hogy alig 8 m-nyire ettől a helytől vonalszalagdíszes cserépet is találtam az ugyancsak megbolygatott kultúrréteg útszéli profiljában (I. t. 9.).

A Körös- és tiszai keramika együttes előfordulását nem tartom meglepőnek. Az újabban végzett ásatások megfigyelései nem egyeztethetők össze az eddigi periodizációs elméletekkel. Mint látni fogjuk, ezeknek korábban sem volt reális alapjuk. A Körös–tiszai kérdést ezért legalább főbb vonalaiban már most revideálnunk kell.

Trogmayer Ottó, leőői ásatásai során olyan lakótelepeken végzett ásatást, melynek anyaga a tiszavidéki lelőhelyekéhez hasonlóan, végig kevert volt.² A keramikában tiszai stílusú anyag mellett bőségesen akadt bütökdíszes, vonalszalagdíszes, bá-

¹ Kovalovszky Júlia, Régészeti Füzetek, 5, 1957. 41. A lelőhelyen 1957-ben terepbejárás során nagymennyiségű Körös-keramikát elvétele néhány tiszai és vonaldíszes cserépet gyűjtöttem össze a szántásból. 1960 évi mentőásatásom során összefüggő, de 30–40 cm-nél nem vastagabb rétegu Körös-lakótelep helyén tartam fel két szelvényt, ugyanott pedig XIII. és XVII. századi magyar sírokat találtam beleásva az őskori rétegekbe. (Vö. Csalog J., Néprajzi Ért.)

² A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1957. 19–58.

náti stílusú anyag, kisebb mennyiségben pedig Körös-keramika is.³ Rétegzavarról nem lehet szó. A különböző díszítőstílusok jellegzetes díszítőelemei nemritkán ugyanazon a darabon egymással keveredve, illetve az edénynek más-más részén találhatók meg.

A lebbői anyagnak aránylag kis része tiszai stílusú. Már itt felmerül ezért a kérdés, joggal beszélhetünk-e arról, hogy ezt a telepét az ún. tiszai „kultúra” népe lakta-e, mely egy sor idegen hatásnak kitéve, többféle keramikát használt és utánozott. Ugyanígy egyes elemekből összetevődött, keveréklakosságra is gondolhatnánk.

Szegvár-tűzkövesi ásatásaim során hasonló keveredést tapasztaltam. Ennek a nagykiterjedésű lakótelepnek kultúrrétege a dombtetőn kerekén 2 m vastag, s eltekintve a kis területre szorítókozó temetőtől — attól északra és délre — folytatódagos. Nem tekinthető megszakításnak a telep életében az a három pusztulási szint, melyben egymástól 8—20 m-nyire leégett házak omladéka került elő. Ezek a házak egy-egy tűzkatasztrófa tanúi, mely annak idején nem az egész falut, hanem annak csak egy részét pusztította el. Más lehetőségre nem gondolhatunk, mert a leégett házak szintjéhez tartozó vermeket a romok eltakarítása során a házakból származó törmelékkel töltötték meg, ezt a munkát pedig gyors ütemben végezték el: A vermekben a törmelék kúposan helyezkedik el, ugyanúgy ahogyan azt annakidején behordták azokba. — Lassú betemetés esetén a törmelék a csapadék, a szél elegyengette volna. A lakosságnak bizonyos része tehát túlélte a tűzvészeket, s a romok eltakarítása után ugyanúgy folytatta életét, ahogyan az ideiglenesen, a telep egyes részein, megszakadt.

Egy-egy tűzvész után Szegvár-Tűzkövesen a leletanyag jellege nem változott meg. A kevertség aránya maradt a régi. Mindössze gazdagabbá vált az élet; magasabb szintben egyre több a szép lelet.

A keramika tipológiai tekintetben ezért érthető módon ugyanolyan kevert a betemetett vermekben, mint a lakóházak omladéka alatt, a házak padlóján, vagy mint a bolygatatlan lerakódások helyén. A gödrökről mondottakat megerősíti az is, hogy igen sok összetartozó cseréptöredék kerül ki azoknak különböző részéből. — Ez is csak azt mutatja, hogy ugyanabból a leégett házból származnak, melyből a paticsdarabokat, a tűzhelytöredékeket és a sok hamut is idehordták.⁴

Azokat a betemetett vermeket, melyeknek száját összefüggő újabb kultúrlerakódások zárják le, s amelyekben az említett törmelékűpos rétegződést találjuk, éppen olyan kronológiai bizonyítéknak tekinthetjük, mint a leégett házak padlóján talált — igen egyes stílusú — leletanyagot.⁵

³ Uo. 57.

⁴ Az irodalomban gyakran előforduló „hulladék-gödör” megjelölés nem helyes, mert azt a látszatot kelti, mintha ezeket a felgyülemelő szemét elföldelésére készítették volna. Az ilyeneket két részletben bontottuk ki, s a kapott metszet pontosan elárulta, hogy a szomszédos házak leégésekor megsérült, feleslegessé vált vermeket csak alkalmilag töltötték meg romanyaggal. Az útban levő törmelék elhelyezésére ugyanis a régi vermek alkalmasak voltak, a meginduló építkezéskor pedig más helyen volt szükség újabb vermekre. A törmelékanyag kúpos, vagy egyoldalról lejtős rétegződése rövid idő alatt megtörtént betemetésről tanúskodik és nem hónapokig eltartó lassú szeméttárolásról, mely esetben a csapadék, a szél elteregette volna a laza töltelékanyagot. A szemétgödör egészen modern fogalom.

⁵ A tűzkövesi lakóházak padlóján, az összeomlott ház romjai alatt, egymás mellett különböző típusú keramika fordul elő. A leletanyagban gazdag házakból tiszai bütyök-díszes, bánáti típusú edények kerültek elő. A tiszai díszítőminták bütyök-díszes darabokon, néha tordosi, vagy vonalszalag díszes mintákkal vegyesen, máskor bánáti formákon, gyantabevonatos keramikával együtt voltak. A szegényebb házakban nem annyira kevert a keramika, azonban a kettőnél többféle anyag ott is gyakori. Kőkénydombon sem volt a lakóházak keramikája egységes. (Banner J.—Korek J., Arch. Ért. 1949. 9—23.) A kevésbé forgalmas helyen épült kőkénydombi telepen mindössze kevesebb volt az idegen hatás, s nyilván ennek alapján gondoltak az ásatók bizonyos stílusátnövésre, (uo. 22.), a régi kiháló stílus

A tűzkövesi leletanyag kevert voltát más helyen már megemlítettem.⁶ A hazai ősrégészet erre sajnos, nem reagált. Ezért a következőkben darabszámszerinti kimutatóst adok a II., V., VII. és VIII. szelvény különböző szintekhez tartozó betemetett gödreinek és leégett házainak leletanyagáról. Leírásomat táblázatosan, a kultúrlerkódások tényleges fekvésének és feltárásának sorrendjében felülről lefelé menet állítottam össze:

A Szegvár-Tűzkövesen feltárt, törmelékkel betemetett vermek felsorolása
mélységük és tartalmuk szerint

Mélység (cm)	Szelvény	Jelzés	A veremben talált keramika
110–122	V.	a.	Ti.+Bü.+Bá.
130–290	VII.	a.	Ti.+Bü.+K.
130–280	V.	g.	Ti.+Bá.+Bü.+V.+K.+Gy.
150–180	II.	c.	Ti.+Bü.
175–260	VII.	g.	Ti.+Bá.+V.+K.+Gy.
200–400	II.	e.	Ti.+Bá.+Bü.+V.+Gy.
200–345	II.	i.	Ti.+Bü.+V.
210–300	II.	f.	Ti.+Bü.
240–260	II.	h.	Ti.+Bü.+Gy.
250–425	II.	a.	Ti.+Bü.+Bá.
250–260	II.	B.	Bü.+Gy.
310–370	V.	h.	Ti.+Bü.+Bá.+Gy.
400–430	II.	e/1.	Ti.+Bü.

Ti. = tiszai keramika (Theiss-Keramik)

Bü. = Bütyökdíszes k. (Warzenkeramik.)

Bá. = Bánát-tordosi k. (Bánát-Tordoser Ker.)

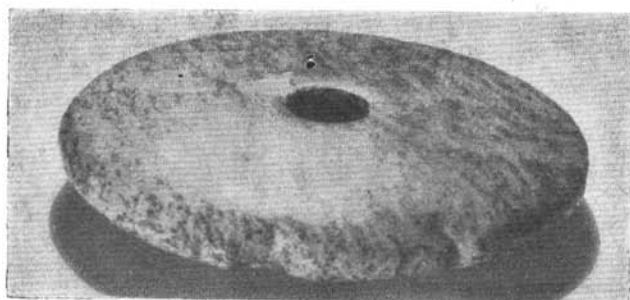
V. = Vonaldíszes k. (Linienbandkeramik.)

K. = Körös-k. (Körös-Keramik)

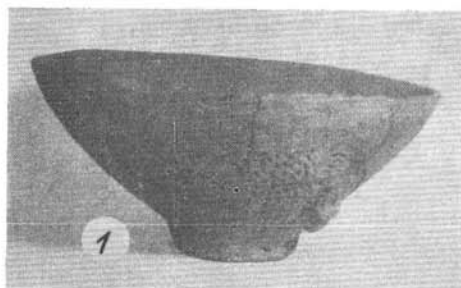
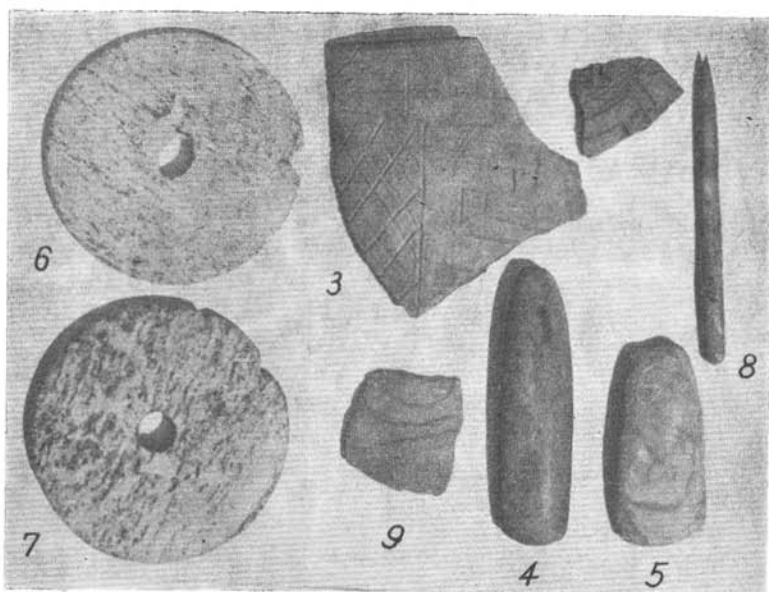
Gy. = Gyantabevonatos k. (Mit Harzüberzug.)

mellett az újabbnak a megjelenésére. Kettőnél többféle keramika együttes előfordulása azonban nem két feltételezett periódus határát, hanem több, időben állítólag távolálló „periódus” egykorúságát igazolja.

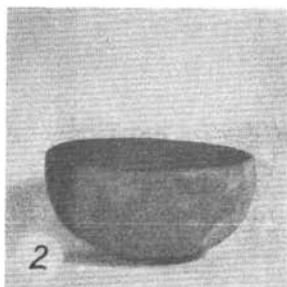
⁶ Acta A. H. 1959. 10–12

7b

1

2

1—8: Szentcsanakpart, A. ház; 9: szórvány

Tény, hogy a lakóházak romjai alól semmi sem hiányzik, ami nem éghető anyagból készült. Az égből házakból ezek szerint semmit sem mentettek ki, ami normális körülmények között keletkezett, fokozatosan továbbterjedő tűzvész esetén érthető lenne. A lakosságnak nyilván nem volt ideje a mentésre, mert védekezésre szorult azokkal szemben, akik a falut megtámadták és felgyújtották.

Abb. 1. kép

A Lebőn, Szegvár-Tűzkövesen talált Körös-cserepeket ismerve, és hozzávéve ehhez azt, hogy Szentés-Ilonaparton kivételesen tiszai keramika is akad, nem nehéz megfelelni arra, hogy mely népek voltak vidékünkön egymásnak ellenségei. A Szentés környékén megfigyelt településviszonyok még azt is elárulják, hogy mi volt ennek az ellenséges viszonyoknak az oka.

Az 1. térképvázlaton a Szentés-környék ismert Körös- és ún. tiszai lelőhelyeit tüntettem fel.

Az 1. számú lelőhelyet a szentesi Boross Sámuel utcában találtam meg 1960-ban. mentőásatás alkalmával. A kibontott szelvények helyén vízesárok, vízvezetési csövek lerakásával már korábban nagy részeket feldúltak, de megzavarták a rétegeket az ott talált szarmata sírok is. Az őskori anyag az I–II. szelvény helyén kizárólag a Körös-csoportba tartozott. Az 50 méterrel északabbra kibontott kutatóárokban — hasonló okból összekeverve — Körös- és kisértiparti típusú keramikát találtunk. — Nincsen ezért kizárva, hogy erről a helyről a helyi kisértiparti keramikát használó nép szorította ki a Körös-lakosságot. Ez természetesen csak helyi sztratigráfiát jelentene, mert hiszen Szegvár-Tűzkövesen ugyanabban a szintben akadnak kisértiparti és Körös-cserepek.

A 2. lelőhelyen 1927-ben építkezéssel kapcsolatos kisebb földmunka folyt. Ennek során gyűjtötte be Csallány Gábor az általa ismert tiszai stílusú arcsosedény darabjait.⁷ Miután más leletet akkoriban nem ajándékoztak a múzeumnak, világos, hogy ez a darab is csak rendkívülisége miatt vonta magára a figyelmet. Nem állíthatjuk ezért, hogy a megyeháza helyén csak tiszai stílusú keramikát találtak volna, s hogy onnan a Tűzkövesre jellemző többi anyag hiányzott volna.⁸

A 3. lelőhely Szegvár-Tűzköves, ahol külön Körös-réteg biztosan nem létezett.

A 4. lelőhely Szegvár belterületén, a tanácsháza északi szomszédságában, Oláh kovácsmester telkén van. Innen kizárólag talajművelés, veremásás során előkerült Körös-anyagot ismerünk.

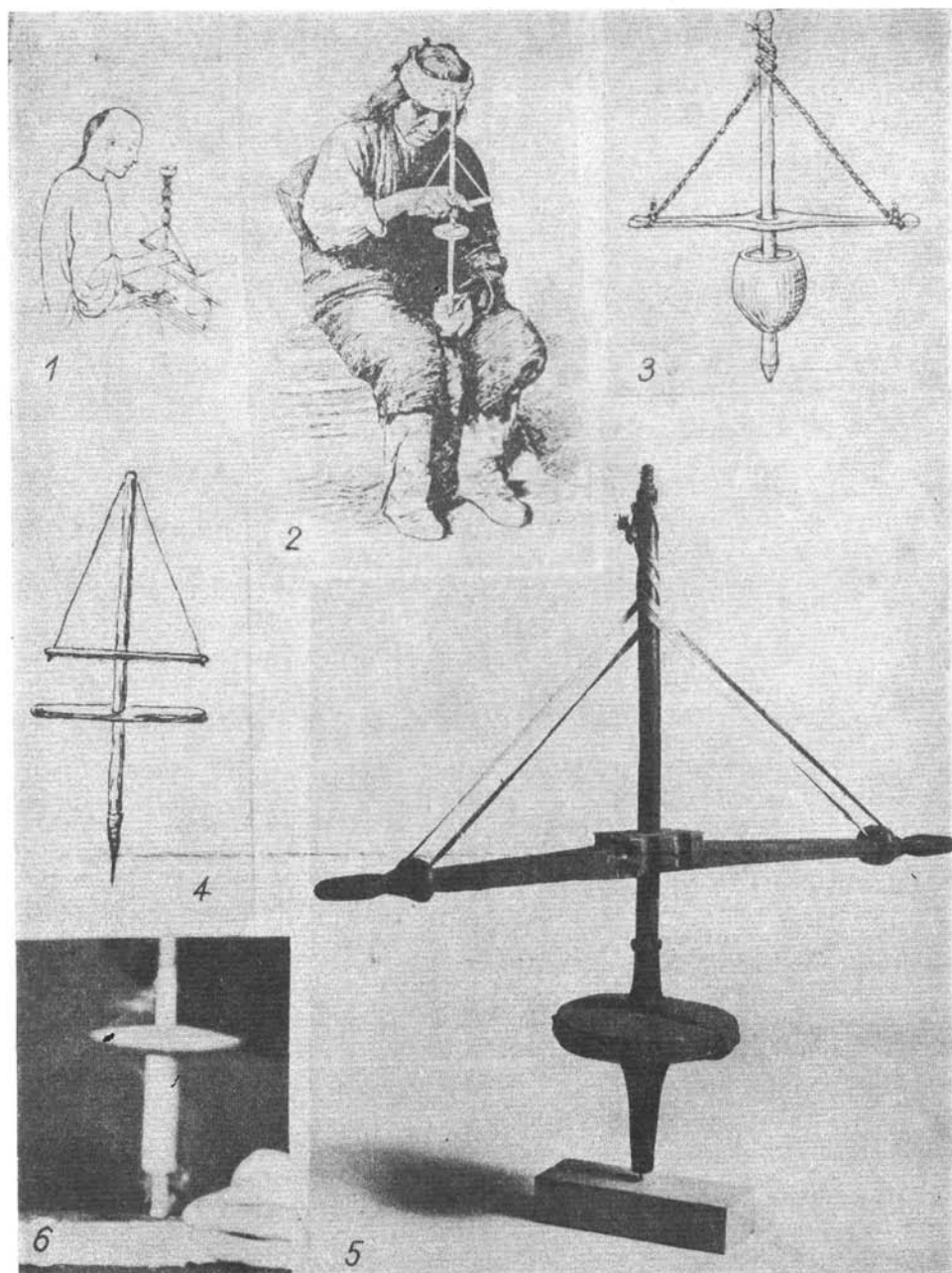
Az 5. lelőhely a Bereknek nevezett homokos talajú teraszszigeten került elő Farkas Sándor gyűjtése idején, a múlt század végén. A begyűjtött cserépanyag a leírás szerint⁹ kizárólag a Körös-csoportba tartozott.

A lelőhelyek közül három a Tisza egykori árterének szélén, a mindenkor ármentes teraszon található. Lakói jó lehetőségek mellett foglalkozhattak növényter-

⁷ Germania, 1939. 145—146.

⁸ Számos eset bizonyítja, hogy szántásból, partomlásból a gyűjtők előszeretettel csak egyféle, nekik tetsző keramikát szednek fel, vagy csak a legfeltűnőbb darabokról emlékeznek meg. Farkas Sándor ugyanolyan vegyes anyagot talált és ajándékozott a Magyar Nemzeti Múzeumnak, mint amelyet az ásások során találtunk. Mégis, csak az ún. tiszai anyagról adott felismerhető leírást. (Arch. Ért. 1892. 69—70.) Hiba magját vetette el Reinecke Pál is, amikor csak a kiválogatott karcoltvonalas darabokat ismertette (Arch. Ért. 1896. 289—294.) és ásataim cáfolják meg Banner Jánosnak azt a feltevését, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumba került Farkas-féle gyűjtésnek egyrésze Berek lelőhelyről való és tévesen szerepel a szegvár-tűzkövesi anyag között. (Dolg. VIII. 1932, 16—17.). Az általam feltárt tűzkövesi vermek leletei azt bizonyítják, hogy Szakállhát leletanyagának tipológiai alapon történt különválasztása sem volt helyes. Amit ugyanis nem tett lehetővé a bolygatatlannak talált gödrök „kevert” leletanyaga, azt nem indokolja a tipológiai tekintetben különböző — tiszai, bütyökdiszes, vonaldíszes, Körös- és bodrogkeresztúri — cserépanyag sem, hacsak azzal nem bizonyít valaki, amit bizonyítani kellene. (Banner J., A hódmezővásárhelyi Városi Múz. 1934. évi ásatai, Szeged, 1935.).

⁹ Arch. Ért. 892., 69—70.

Pergőfűrók. 1: kínai; 2: észak-amerikai; 3: oceániai; 4: Salamon-szigeti (Pfeiffer L. nyomán);
5: kefekötő pergőfűrója (M. Néprajzi Múzeum); 6: Szentés-Ilonapart

meléssel, de közvetlenül mellettük folyt a halban gazdag Kurca—Körös folyó is, mely az akkori idők egyik Erdélybe vezető sóútja is volt.

Két lakótelep; Szentés-Ilonapart és Berek, a Tisza árterében, egy-egy teraszszigeten helyezkedik el.

Berek homokos talaja a parasztkultúrájú nép részére nem jelent értéket, Szentés-Ilonapart pedig még a XVII. században is nádasokkal körülvett, szinte hozzáférhetetlen terület volt, ahová Szentés lakossága egy-egy átvonuló török had elől húzta meg magát.¹⁰ Parasztkultúrájú nép számára az ilyen lakóhely csak szükség esetén felelhetett meg. Márpedig a Körös-csoport népe az eddigi felfogástól eltérően parasztkultúrájú volt.

E kérdés további részleteivel ezen a helyen nem foglalkozom behatóbban, mert a Körös-csoport népének etnológiájára, keramikájának stíluskérdésére, a csoport kronológiai helyzetére vonatkozó nagymennyiségű újabb anyagot 1963. évi ilonaparti ásatás befejezése után, Tűzköves publikációjával egybekapcsolva szándékozom közreadni.

Ebben a cikkben az ilonaparti átfúrt, csiszolt kőkorong egykori rendeltetését vizsgálom meg.

*

Az ilonaparti csiszolt és átfúrt kőkorong anyaga zöldsészürke, pöttyökkel tarkított szerpentin. Átmérője 10,8 legnagyobb vastagsága 2,3 cm. Keresztmetszetét a: I. t. 7b. kép mutatja.

A furat bősége még megközelítően sem egyenletes. A korongot áttörő lyuk az egyik oldalon 1,9, a másikon csak 1,6 cm átmérőjű. Ez a kő keménységének a következménye és azt mutatja, hogy a homok közbeiktatásával használt csőszerű fafúró aránylag rövid szakaszon 0,3 cm-nyivel keskenyebbre kopott. Leletünket a megtalálók elejtették és eltörték.

A kőkorong használatára több alaki és egyéb megfigyelésből következtethetünk. Ezekkel egyenként foglalkozom:

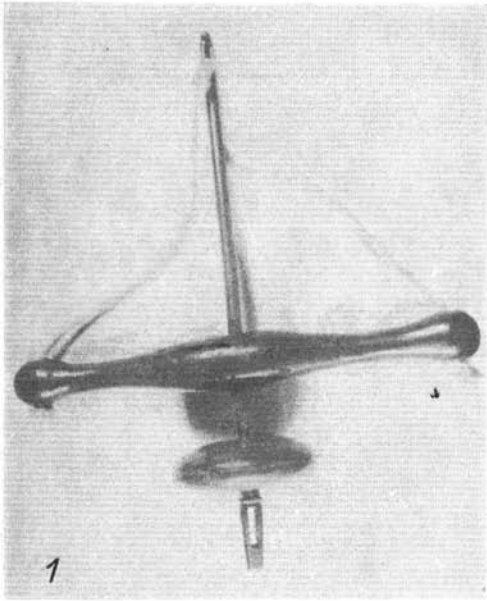
Az aránylag rövid és erősen kónikus furat nem alkalmas arra, hogy abba ütőfegyvernek megfelelő nyelet erősítsenek. A tárgy 32 dkg-os súlyára való tekintettel a nyél legfeljebb 1,9 cm vastag, kemény, de szívós somfa lehetett volna. A szilárd tartás érdekében ezt a nyelet még megfelelő előkészítés, megfaragás esetén is bele kellett volna ütni a nyéllyukba úgy, hogy teljes hosszában abba beleszoruljon. Ilyen erőszakos művelet esetén a rideg, kemény és nem vastag kő elhasadna. Arra, hogy leletünk buzogányfej lett volna, nem gondolok, már ezért sem.

Ellentmond ennek a tárgy diszkoszalakja is, amely közelebb áll a korongalakú lendkerékhez, mint a különben is csak későn feltűnő buzogány fejéhez.

Tárgyunk egykori rendeltetését, azt, hogy valóban lendkerék volt, több megfigyeléssel is alátámaszthatom:

Buzogányszerű használat esetén leletünk pereme valószínűleg megsérült volna, illetve az ütéssel járó használat nyomait viselné. A kőkorong pereme két rövid szakasz kivételével ép, a kivételesnek mondott helyeken azonban nem a használat során keletkezett sérüléseket találunk, hanem szándékosan ejtett csorbákat, melyeket az azokon átvezetett zsinór jól felismerhető módon kikoptatott. A kőkorong szélét tehát két helyen azért csorbították ki, hogy ezekben befeküdjék az a zsinór, amellyel a

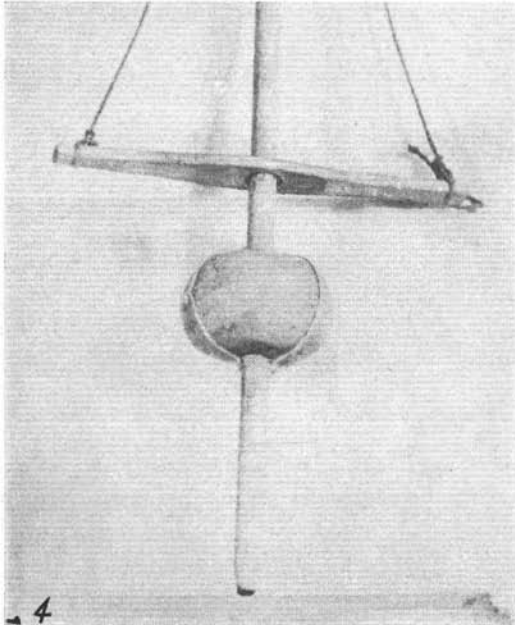
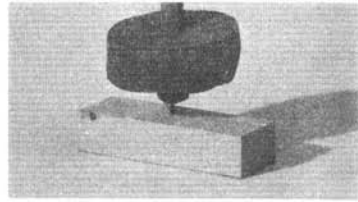
¹⁰ Népr. Ért. 1957, 203—210.

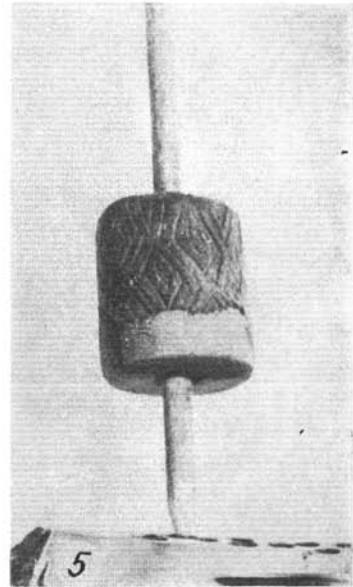
1

3

4

5

1: Ötvös fúró (Baja); 2: Szegvár-tűzkövesi lendkerék; 3: pergőfúró részlete (Vas megye);
4: ua., lengyeli típus; 5. Hódmezővásárhely-kőkénydombi pergőfúró lendkereke

lendkereket elfordulásának megakadályozására átkötötték, illetve a tengelyhez erősítették.

Nem kétséges az sem, hogy a tengely csakis függőleges állású lehetett, mert laposabb oldala a lyuk körül kopott. A korong tehát a zsinór elkerülhetetlen tágulása folytán kismértékben elfordult a tengelyen és megkopott a lyuk körüli részen, mert itt feküdt fel súlyával a tengelynek megvastagított alsó részére. — Mint később látni fogjuk, a lendkerék alatt gyakorlati okból bodzafából készült csődarabot húztak a tengelyre.

Az említett kopás csak úgy jöhetett létre, hogy a lendkerék nem egyirányú, hanem periodikusan váltakozó forgásban volt. Magára a lendkerékre is azért volt szükség, hogy a tengely forgását akkor is biztosítsa rövid időre, amikor forgatóerő nem hat rá. Mindezt együttvéve megtaláljuk a pergőfúrónál.

A pergőfúró lényegtelen különbségekkel megtalálható Eurázsia különböző vidékein, Oceániában és Észak-Amerika bennszülött indiánusai körében.

A fúró függőleges állású tengelye bothoz hasonló fapálca. Erre erősítik rá az alsó harmad magasságában, néha mélyebben, a lendkereket, mely leggyakrabban fából készült telikerék, Oceániában vízszintes irányban kettévágott, vagy egészben hagyott kókuszdió héja. Érdeemes megjegyezni, hogy a tengely részére átfúrt telikerék, vagy kókuszdió a forgás következtében a különböző gittelő anyagoknak, ragasztóknak az alkalmazása ellenére könnyen lelazul, mert a tengely szárazabb, vagy nedvesebb időben megváltoztatja a térfogatát. A hiba elkerülése érdekében a lendkereket Oceániában éppen úgy, mint nálunk, átkötéssel erősítik a tengelyhez. Ilyen elv szerint összerelt oceániai darabokról emlékezik meg Pfeiffer L.,¹¹ ennek az átkötözésnek a nyomát mutatja a Szentes-ilonaparti kőkoronon a zsinórtól származó kopás, de zsinór helyett felszegelt vaspántot találunk a Magyar Néprajzi Múzeumnak Vas megyei példányán is, mely mint fúró volt használatban a századforduló táján és kefekötő mester műhelyében a kefefej kifűrására szolgált¹² (II. t. 5. kép). — Lendkerék helyett az oceániai bennszülöttek néha kétoldalt egyforma hosszúságban kiálló nehezebb pálcát erősítenek keresztirányban a tengelyre, illetve a tengelybe.

A tengely felső végét vízszintesen átfúrnak. A lyukba zsinórt fűznek; akkorát, hogy két vége lelógjon majdnem a lendkerékig. A zsinór két végét azután arasznyi pálcát két végéhez kötik. A pálcát vízszintes helyzetben lóg a zsinóron a függőlegesen álló tengely mellett (II. t. 1–5. kép). Az európai fúrókon az átfúrt pálcát ráhúzzák a tengelyre¹³ (II. t. 5., III. t. 1.).

A szerkezet használata a következő:

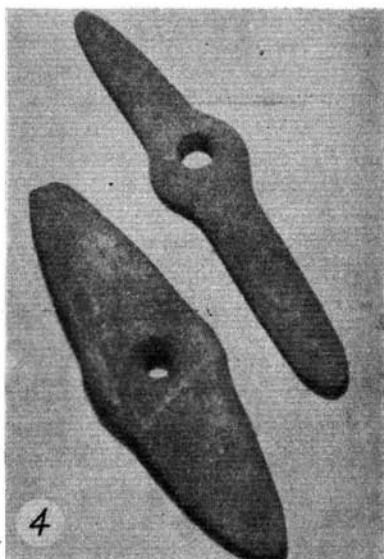
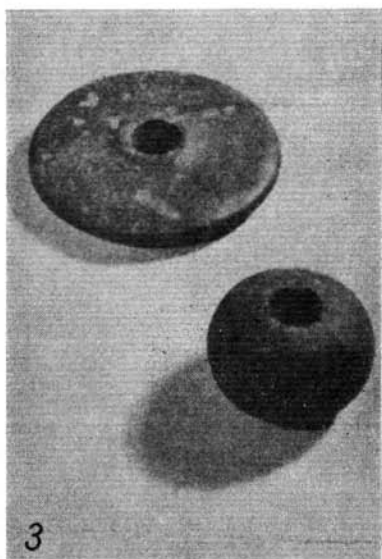
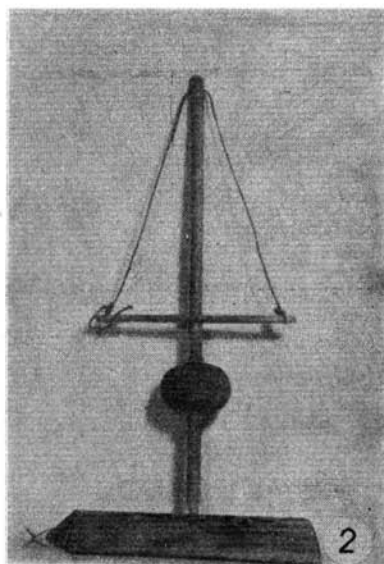
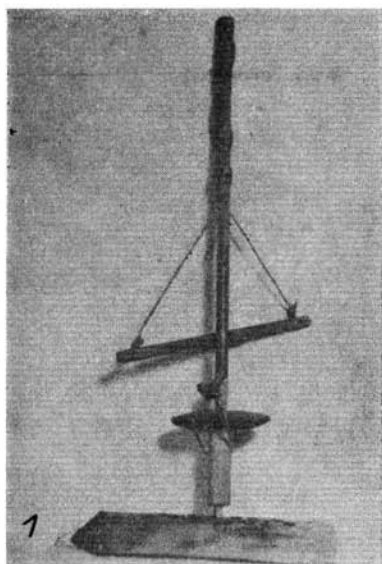
A fúró tengelyének alsó végét rászorítják az alája helyezett tárgyra, illetve beállítják azt az azon előre elkészített kicsiny mélyedésbe, hogy fűrés közben ki ne ugorják a helyéről. Ezután jobb kézzel megfogják a zsinórra kötözött pálcát, bal kézzel pedig néhányszor megforgatják a tengelyt, hogy a zsinór két szára arra rácsavarodjék. A zsinór felcsavarodása következtében a pálcát magasabb helyzetbe kerül. A jobb kéz enged ennek a mozgásnak, két-három csavarulat után azonban, rövid időre lenyomják a hajtópálcát. A zsinór így lecsavarodik a tengelyről, a tengelyt azonban ezzel forgásba hozták.

A fúró kezelője ezután érzéssel továbbdolgozik. Amikor a hajtópálca eredeti helyzetébe került, a lefelényomást enyhíti, azaz alkalmat ad arra, hogy a lendkerék a tehetetlenségénél fogva tovább forogjon és a zsinórt ismét feltekerje a fő tengelyre.

¹¹ Pfeiffer L., Die steinzeitliche Muscheltechnik, Jena, 1914. 165.

¹² Fényképet a Magyar Néprajzi Múzeum bocsátotta rendelkezésemre.

¹³ Hasonló jelenség oceániai darabokon is előfordul. II. t. 3. kép.

1—2: A Szentes-ilonaparti és lengyeli típusú pergőfúrók kísérleti modelljei; 3—4: Öskéri pergőfúrók kőalkatrészei (Schwerini Múzeum, Ewald Schult nyomán)

A hajtópálca ilyenkor ismét magasabbra emelkedik, amit a fúrót kezelő ember nem akadályoz meg. A következőkben a hajtópalcát ismét lenyomva, a forgás egyetlen pillanatra leáll, majd ellenkező irányban újratekődik. Az átváltás annyszor következik be, ahányszor a hajtópalcát újra- és újra lefelé nyomják.

Az ilyenfajta fúrókészülék Európában már kiveszőben van. Hazánkban csak régi kismesterek, főleg kefekötők szerszámkészletében található.¹⁴ Ötvösök is használták, amit a bajai Türr István-Múzeumnak két darab, ezüstből készült példánya bizonyít.¹⁵ Hasonló szerkezetű ötvösfúrót őriz és használ ma is dr. Fettich Nándor budapesti magánműhelyében.¹⁶ Értesüléseim szerint a balkáni országokban aránylag gyakoribb még ez a fúrótípus.

Az európai példányokat vasheggyel ellátva már csak fúróként használják. Hasonló célt szolgál a legtöbb oceániai darab is. Ezeknek tengelyébe azonban nem vasfúrót erősítenek, hanem kőfúrót gittelnek a fába.

A szerkezet eredeti rendeltetéséről igen sokat árul el Pfeiffer L.-nek az a megjegyzése, hogy Oceániában a tűzfúró is ilyen.¹⁷ A tengely ebben az esetben puhafából készül, alsó végét kúposra faragják és ezzel fúrják meg az alájahelyezett fadarabot. A tengely forgása következtében keletkező hőtől a rúro vége és az alátét megpörkölődik, majd kigyullad. A tűzfúrót ugyanúgy használják, mint a rendes fúrót; felső végét nem szorítják le semmivel, azaz kizárólag a saját súlya érvényesül.

Ugyancsak Pfeiffertől veszem át az észak-amerikai indián tűzfúró képét (II. t. 2.), — és a hozzáfűzött megjegyzéseket.¹⁸ Észak-Amerika bennszülöttei mélydeddel el látott falapot, „párnát” kötöznek a homlokukra, vagy hasonló célból fadarabot szorítanak a foguk közé, s ezzel le is szorítják a fúró tengelyét, hogy a súrlódás erősebb legyen. Véleményem szerint ez a használati mód maga is elárulja, hogy a tűzfúró csak később került Amerikába, hogy ott korábban olyan eszközökkel fúrtak tüzet, melyeknél a fúró felső végének leszorítása elkerülhetetlen szükségesség. A meggyújtandó fára állított, felső végén leszorított vékonyabb ágfa ívben meghajlik a felső végére nehezedő nyomás alatt, ugyanakkor azonban nekiszorul az alája helyezett, könnyebben gyulladó puhafának, az ívben meghajlított fa pedig furdancs módjára kézzel meghajtható. A tűzfúrásnak ezt a lehetséges módját Pfeiffer ismeri ugyan,¹⁹ de nem hozza kapcsolatba az észak-amerikai tűzfúróval. Hivatkozik azonban Holmesre,²⁰ aki az amerikai néprajzkutatókkal egyetértve azt írja, hogy az indián tűzfúró a Kolombuselőtti időkben Amerikában ismeretlen volt.

Észak-Amerika bennszülöttei ezek szerint máshonnan vették át a pergőfúrót. Az amerikai földrész gyarmatosításának körülményeit ismerve, a forrásterület Európa lehetett, ahol a pergőfúró akkori képesábrázolásait figyelembe véve,²¹ eszközünk nem hiányozhatott. A tűzfúrás más módjához már értő indiánok így könnyen tűzfúróként alkalmazhatták az európai pergőfúrót.

A fúrókészüléket kísérletképpen elkészítettem. Céлом az volt, hogy tüzet gyújtsak vele. Kísérleteim során több lényeges tapasztalatot szereztem:

¹⁴ Újabb szerzett értesüléseim szerint Szlovákiában és Romániában is akad még elvételre pergőfúró a kismesterek szerszámkészletében.

¹⁵ A III. t. 1. képen látható fúró fényképét a bajai múzeum igazgatóságának köszönöm.

¹⁶ Dr. Fettich Nándor szóbeli közlése.

¹⁷ Pfeiffer L., i. m. 164.

¹⁸ Uo. 166.

¹⁹ Uo. 36 b. kép, 2. sz.

²⁰ Uo. 166.

²¹ A pergőfúró képes ábrázolásaira dr. Manga János hívta fel a figyelmemet.

Tengelynek való fában nem válogathattam. Erre a célra szükségből és részben kíváncsiságból bükkfát használtam. A lendkereket a Szentés-ilonaparti lelet méreteihez alkalmazkodva cementből készítettem el. Ezt a darabot ragasztás, gittelés, vagy beszorítás nélkül csak ráhúztam a tengelyre és átkötöttem a már említett két helyen. A lendkerék így csak kismértékben fordulhatott el a tengelyen, ez azonban még nem magyarázta meg az eredeti darab furatának alsó szélén látható kopás létrejöttét. A továbbiak során erre is megtaláltam a feleletet.

Puhafa darabra helyezve a kísérleti tűzfúrót és azt működésbe hozva, nem egészen egy percen belül az alája tett fadarab már füstölt. További másfél perc múlva a füst az egész helyiségben látható és érezhető volt. Kísérletezés közben jöttem rá, hogy a lendkereket a tengely alsó harmada magasságában ajánlatos felerősíteni, mert ha mélyebben helyezük el azt, a forgástengelynek nem pontosan a közepén levő, — esetleg csak kissé ferdén kúposra faragott tengelyvég kiugrik a helyéről. Ennél is sokkal jelentősebb volt a második megfigyelésem:

Öt-hat fúrás kísérlet után még a kemény bükkfatengely is annyira elkopott, hogy a szerszám használhatatlanná vált. Mégsem dobtam el azt, hanem a megkopott tengelyvégre bodzafából készült csődarabot húztam, hogy alul nyitott végébe dughassam bele a toldásnak szánt fa fúrórudacskát, vagy akár a cserélhető, behasított fa rudacskába gittel, pattintott kőfúrót. A kísérleti cement lendkerék így a csőrészt felső peremére ráfeküdt s ezzel a furat körüli kopás eredete is érthetővé vált.

További kísérleteimhez puhafából készült fúrórudacskákat használtam. Fűzfával és hársfával próbálkoztam. Az eredmény sokkal jobb volt, mint az, amit keményfa használatakor tapasztaltam. Nemcsak a fúró alá helyezett fadarab, hanem a fúró maga is megpörköldött, illetve izzásba jött. Még ennél is jobb volt az eredmény, amikor hónapokig vízben ázott, de nem korhadt uszadékfából faragott fúrópálcát, illetve hamulúgban főztem ki a fűzfát.²²

A IV. t. 1. képen a Szentés-ilonaparti lelet segítségével rekonsztruált szerkezetet mutatom be, kifőzött fűzfa fúróvéggel, egy perces működtetése végső szakaszában. Megjegyzem, hogy hasonló pálca ékelt és szurokkal beragasztott tűzkőfúróval fűzfa hasámba 5 perc alatt 0,8 m átmérőjű, 3 cm mély lyukat fúrtam ugyanezzel a készülékkel. Hiba lenne azonban nem megjegyezni, hogy a fatengelyes tűzfúró minden kőhegy nélkül egymagában is alkalmas bármilyen fatárgy kifurására; kísérleti készülékemmel 20 perc alatt átfúrtam a munkabavett 2,6 vastag, hasított fűzdeszkát. Ez a megfigyelés azt bizonyítja, hogy a kővégű fúró csak javított formája a korábban feltehetően eleinte tűzgerjesztésre, azután lyukfúrásra is használt tűzfúrónak.

A Szentés-ilonaparti kőből csiszolt lendkerék anyaga és előállításmódja miatt is csak fejlett, késői darabnak tekinthető a hasonló rendeltetésű, közönségesebb anyagból készült darabok között. Diszkoszhoz hasonló, a szélek felé elvékonyodó alakja nyilván összefügg azzal, hogy elkészítéséhez már eredetileg is ilyen alakúra kopott kavicsfélét használtak. Ezt a nyersanyagot azonban azért választották ki, mert alakja hasonlított a vastagabb ágfából készíthető telikerekhez.²³ Valószínű ezért van, hogy lendkerékként nemcsak lapos, korongalakú telikereket használtak, hanem hengerdedalakú, vastagabb ágdarabokat is, melyeknek hossza esetleg több volt az átmérőjüknél.

²² Népünk a XIX—XX. század fordulóján, átmenetileg a két háború után is, hamulúgban főzte ki a tűzcsiholáshoz használt taplót, illetve a gyékény buzogányszerű természetéből készült, vattához hasonló pákát.

²³ Vastagabb, ágfából vágott lendkereke van a III. t. 3. képen látható magyarországi, kb. 60 éves pörgőfúrónak is.

Amíg tehát az első meg gondolás alapján arra számíthatunk, hogy a pergőfúró, mint régóta ismert eszköz, a neolitikus időkben különböző csoportokban ismert volt, addig az utóbbi alapján a pergőfutónak több formaváltozatával számolhatunk. Feltevéseim helyessége természetesen csak annak a további meg gondolásnak segítségével volt igazolható, hogy az ember a régente pusztuló anyagból készült eszközeit később maradandó anyagból készítette és hacsak súlyos oka nem volt rá, a régi formát is megtartotta. Az ötvösöknek olykor ezüstből készült pergőfúrója a konstrukció és a forma szívós megmaradását egymagában véve is igazolja.

Őskori anyagunkban hiába kutattam volna fából készült pergőfúrók után. Rövid és korántsem alapos körülnézés után mégis sikerült olyan lendkereket találnom, mely agyagból készült, téglaszerűen ki van égetve, de fából készült darabot utánoz. A szentesi múzeum kiállításában találtam, ahol hálónéhezékként szerepel. Lelőhelye évekig ismeretlen volt, s csak annyit sikerült megállapítanom, hogy 1951-ben, a Banner-féle kiállításrendezés során került ide. Tárgyunknak csak az egyik fele eredeti, másik felét kiegészítették.

Leletünket egy időben fából készült testfestő henger agyagutáztatának tartottam,²⁴ hálónéhezékként való használatában azonban több okra hivatkozva kételkedtem. Hiányzó részeit legutóbb a hódmezővásárhelyi múzeum kiállításában, mint kökénydombi leletet találtam meg. Szentesre került felét a III. t. 5. képen mutatom be.

A kiégetett agyagtárgy hosszában átfúrt, vastagabb ágfából készült, hengerded kerék utáztatának látszik. Jellegzetes fafaragás jellegű a díszítóminta kivitele is. Ez a rajz nem az agyagtechnikának megfelelő benyomkodott vonalrajzból áll, hanem metszett, széles árkokból. Összbenyomásunk az lehet, hogy az agyag lendkerék készítője megszokásból nem tartotta lehetségesnek, hogy pergőfúróra való lendkereket másként díszítsen, mint amilyen díszítést a szokásos faalkatrészekben gyakran látott.

Szegvár-Tűzkövesről egyetlen hasonló rendeltetésű darabot ismerünk. Ez is hengerded, felülete azonban sima, élei pedig le vannak gömbölyítve. (III. t. 2.). Színe barna, felülete fényezett és a legkisebb sérülés nyomát sem mutatja. Nem kétséges, hogy ez a fényezett felületű, még kopást sem mutató darab sem volt hálónéhezék. Tűzkövesen különben is ez lett volna az egyetlen hálónéhezék, de okkal vonom kétségbe, hogy a nagyhálás halászat dívott volna olyan társadalomban, ahol bizonyos termelőcsoportokkal szemben hiányzott a termelvényt átvevő réteg.

Egymagában az a tény, hogy a fából készült telikereket agyagból utánozták valószínűvé teszi, hogy pergőfúróra való lendkereket olyan formában is készíthettek, mely az agyagtechnikának jobban megfelel. Agyagból könnyű golyót gyúrni, az ilyen darabnak a kifúrása pedig szintén nem jár különösebb nehézséggel. Még ki sem égetett, csak megszáritva a tengelyre húzott és átkötött agyaggolyókra is gondolhatunk, melyek korban megelőzhatték a kiégetett agyaggolyókat, de használatban maradhattak akkor is, amikor a kiégetett példányok mintájára kőből is csiszoltak golyóalakú, átfúrt lendkerekeket, amiket tévesen buzogánynak szokás nevezni.

Az őskorirodalomban általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a kőből csiszolt, hengeresen átfúrt, mint 6–7 cm átmérőjű kőrézkori leletek, nyélbeerősített buzogányfejek voltak. Ez a régi, első rátekintésre kimondott vélemény annyira elfogadhatónak látszott, hogy évtizedekig döntő mértékben hatott azokra is, akik önálló véleményt is adhattak volna. Pszichológiai kérdést láthatnánk abban, hogy a korábbi nézetek hatása alatt még a jó megfigyelőnek számító kutatók is olyat magyaráztak saját megfigyeléseikbe, amiknek nincsen reális alapjuk.

²⁴ FA, 1955. V. t. 1—2. kép.

Wosinsky Mór a lengyeli leletanyagról szólva így írt: „A csiszolt kőeszközökhöz tartoznak még a buzogányok. Ezek tágas lyukkal átfúrt golyók, vagy félgömbök. Többnyire a kőkori halottak kezében találtam ezeket. Valamennyi igen csinos, pöttyökkel teli kőzetből készült s azt mutatja, hogy valószínűleg a bot végére illesztett díszfegyverek voltak.”²⁵

A székszárdi Balogh Ádám-Múzeumban őrzött leletek pontos vizsgálata azt mutatja, hogy Wosinsky a fenti véleményét idegen nézet hatása alatt írta meg. A „buzogányoknak” majdnem a fele nem kőből készült, s egyikben sem találunk „tágas lyukat”. Adataikat a következőkben sorolom fel:

K. l. 933—165 lelt. sz.: Kőgolyó. Szürke bazaltkőből készült csiszolással. Lapított gömbalakú, egyik oldala kissé laposabb a másiknál. Átm. 7,9, Mg. 5,05 cm. A furat bősége 2,1—1,93 cm. A furat nyílása a laposabb oldalon bővebb. Felületén a legkisebb sérülés nyoma sem látható.

K. l. 933—164 lelt. sz.: Csiszolt, fehér mészkő, Lapított gömbalak, mely a furat szűkebb végére eső oldalon lapított. Átm. 7,3, M. 4,17 cm. A furat bősége 1,55—1,35 cm. Sérülés ezen a darabon sem található.

K. l. 933—167 lelt. sz.: Az egyetlen, melyet sötétszürke, világosszürke pöttyökkel tarkított kőből csiszoltak. Gyengén lapított gömbalakú. Átm. 6,6, M. 5,1 cm. A furat bősége 1,75—1,70 cm mindkét oldalán, a furat körül pattant ki egy-egy kicsiny darabkája. Oldala teljesen ép.

K. l. 933—169 lelt. sz.: Nem kőből készült, hanem gyengén égetett agyaggolyó. Felülete simított, ütéstől származó sérülés nincsen rajta, egyik oldala azonban mállott. Átm. 7,5, M. 4,5 cm. Botton gyúrhatták lapított gömbalakúvá, a lyuk bősége ezért mindkét oldalon 1,8 cm.

A K. l. 933—168 lelt. sz.: Erősen lapított, agyagból gyúrt, simított felületű, sötétszürkére égetett, szferoidalakú. Átm. 7,0, M. 3,3 cm. Lyukbősége 1,5 cm. Felületén semmiféle sérülés nyoma sem látható.

A leírt leleteket nem lehetett volna megfelelő erősségű botra szerelni. Ütésokozta sérülés sincsen rajtuk, s az agyagból készült darabok nem is bírták volna ki az ilyen használatot. Pergőfúróra szerelt lendkerék gyanánt azonban valamennyi kitűnően beválik. Erről az egyik példányról készült másolat segítségével kísérlet útján is meggyőződtem.

Szép számmal akadnak pergőfúróról való lendkerekek a csókai Kremenyákról is. Akad közöttük kőből csiszolt, gömbölyű darab,²⁶ de előkerültek itt korongalakú és hengerded agyagból készült és kiegészített darabok is.²⁷ A telep keramikája éppen úgy, mint Szegvár-Tűzkövesé, vegyes, azaz tiszai, bütyökdszes és tordosi típusú darabokból áll. A cserépanyag tipológiai alapon való szétválasztása, illetve korok szerinti csoportosítása teljesen indokolatlan és csak abból a feltevésből fakad, hogy Alföldünkön és környékén nem élhettek egyidőben különböző keramikát használó népek. Csókán, Kőkénydombon, Lebőn és még sok más hasonló telepen nagyjából ugyanazok a csoportok hatottak egymásra, melyek Szegvár-Tűzkövesen is egykorúnak bizonyultak.

Akár tűzfúrára, akár lyukfúrára használjuk az őskori mintára készült pergőfúrót, elkerülhetetlenül szükséges, hogy a munka megkezdése előtt valamilyen kemény tárggyal, pl. kővel, kisebb gödröcskét üssünk, vagy karcoljunk a kifúrandó anyagba. Miként azt már említettem, erre azért van szükség, hogy a fúró hegye a

²⁵ Wosinsky M., Tolna vármegye tört. az őskortól a honfoglalás koráig. Bp. 1896. I. 94.

²⁶ Acta A. H. 1960., XXXIV. t. 28., 34. stb. kép.

²⁷ Uo. XXXIV. t. 31., 33., 36., 38. kép.

fúrás kezdetén, ne ugorják ki a helyéről. Ebből azonban az következik, hogy nagyobb-fajta pergőfúróval kőbaltát is ki lehet fúrni, ha a fúró tengelyének alsó végére bodzafacsövet húzunk, homokot szórunk az alá, és meg tudjuk valahogyan akadályozni azt, hogy a fúrás kezdetén a fúrócső vége elvándoroljon a kijelölt helyről. Később ez a veszély már nem fenyeget, mert a gyűrűalakban kissé már kikoptatott helyen a csőfúró támasztékot talál.

A fúró kezdeti rögzítése lehetséges, sőt alkalmazására példát is találunk az oceániaiaknak a kagylókarperecek előállításakor alkalmazott eljárásában. Pfeiffer ennek kapcsán a lipcsei néprajzi múzeum modelljének képét közli, és eléggé szűkszavú leírást ad arról. Maga a fúró ezek szerint²⁸ 90 cm magas és 7 cm átmérőjű bambuszcső, melynek felső vége közelében súlyt, illetve a kézzel való forgatás megkönnyítése érdekében, keresztben hosszukás követ erősítettek a rúdra. Magát a kagylót, melyet át akartak fúrni, deszkaszerről laphoz kötözték úgy, hogy a fúró alsó vége a be nem kötözött középső, szabadon hagyott részen érhet a kagylót és oldalra nem csúszhatott.

Bodzaágból készült csövet húzva a kísérleti pergőfúróra, hasonlóképpen bekötözött kődarabbal tettem próbát. Az előbb vízbe, majd homokba mártott csőfúróval a kéznél levő márványlapba 10 perc alatt olyan mély körárkot fúrtam, hogy a kötelék használata a továbbiakban már feleslegesnek bizonyult. Később a fúró a túl nagy súrlódás miatt erre a célra alkalmatlannak bizonyult.

Csalog József

FEUERBOHRER UND BOHRER IN DER URZEIT

In diesem Aufsatz werden eigentlich zwei Fragen erörtert. Die eine bezieht sich auf die Chronologie der Körös-Gruppe, die andere soll die ehemalige Verwendung einer diskosförmigen, polierten und durchbohrten Steinscheibe, die auf der Körös-Wohnstätte von Szentes-Ilonapart gefunden wurde, klären.

Im ersten Teil wird zwar von dem Verfasser nicht in Frage gestellt, dass das älteste Neolithikum im Körösgebiet von der Körösgruppe vertreten wird, es wird aber darauf hingewiesen, dass diese Gruppe gezwungen war, vor der sich ausbreitenden Tisza-Gruppe bzw. vor verschiedenartigen Völkern, deren Keramik nicht für gleichzeitig gehalten wird, sich auf den Erhebungen des Überschwemmungsgebietes zusammenzudrängen; diese hielten als Feinde im Gebiet von Körös-Theiss und Maros keine friedlichen Beziehungen zu den Zeitgenossen aufrecht. Mit Beziehung auf die Lebőer Ausgrabungen Otto Trogmayers und auf die eigenen von Szegvár-Tűzköves wird es sehr wichtig gehalten, dass auch Körös-Keramik, die aus Beute stammen mag, ab und zu auf diesen Stellen, aber nicht in einer besonderen Kulturschicht vorzukommen pflegt und dass umgekehrt dasselbe auch auf der im Laufe der neuesten Ausgrabungen bekannt gewordenen Körös-Siedlung auf dem Ilonapart im Überschwemmungsgebiet beobachtet wurde. Auf dem Rande des Überschwemmungsgebietes der Theiss kamen nämlich in der Umgebung von Szentes, und zwar in den mit 1 und 4 bezeichneten Wohnstätten, nur Körös-Funde zum Vorschein, hingegen auf der Fundstelle Nr. 2. nur als Streufunde eingesammelte Tisza-Funde. Auf der Fundstelle Nr. 3. kam wiederum nach Zeugnis der dortigen Ausgrabungen eine gleichaltrige mit Schnüren und Buckeln verzierte Keramik von Tordos-Bánát, dann mit Harz überzogene und Körös-Keramik zum Vorschein. Von der Fundstelle Nr. 5. wurde sporadisch Körös-Keramik eingesammelt. Auf dem Fußboden eines Wohnhauses der Ilonaparter Körössiedlung, (vgl. Nr. 6) das 1962. während Erdarbeiten gefunden und halb und halb schon umgewühlt, aber

²⁸ Pfeiffer L., im. 36a, kép. 35. old.

an Ort und Stelle dennoch kontrolliert wurde, kamen mehrere Stücke eines charakteristischen Gefäßes der Tisza-Kultur zum Vorschein, dann zwei steinerne Äxte, eine Ahle aus Knochen, desgleichen eine polierte, durchbohrte steinere Scheibe (Abb. 1—4, 6—8 auf Taf. I.).

Über die Ethnologie des Körös-Volkes, der Bauernkultur zugeschrieben wird, und über die in umfassendem Sinne genommene Chronologie dieser Gruppe will der Verfasser nach Abschluss der diesjährigen Ausgrabungen von Ilonapart ausführlich berichten.

Tabellarrisch wird vom Verfasser das keramische Material zusammengestellt, das in den Ausgrabungen von Tűzköves zum Vorschein kam. Hier wurden die Gruben der niedergebrannten Siedlung mit Ruinenmaterial gefüllt, das verschiedenartige keramische Typen enthält, somit die Verbindungen der damaligen Bevölkerung mit Leuten aus anderen Gruppen bezeugt.

Im zweiten Teil dieser Arbeit wird vom Verfasser auf Grund der Untersuchung der auf dem Rand der geschliffenen Steinscheibe befindlichen Einschnitte, der Abnutzungsspuren und des Bohrloches festgestellt, dass der Fund keineswegs Bestandteil einer Keule gewesen sein kann, dann wird auf Grund von entsprechenden Analogien jene Bohrvorrichtung rekonstruiert, auf der diese Steinscheibe von 32 dkg die Rolle des Schwungrades hat spielen können (vgl. Abb. 1. auf Taf. IV.). Das Festbinden des Schwungrades wird teils mit südseeischen Entsprechungen verglichen, teils mit einem aus Kom. Vas stammenden Exemplar, das in Ungarn am Anfang dieses Jahrhunderts noch öfter als Bürstenbohrer verwendet wurde (vgl. Taf. II, 5).

In Zusammenhang mit den nordamerikanischen Feuerbohrern wird im Anschluss an I. Pfeiffer auf jene Daten Bezug genommen, nach welchen der Drillbohrer in Amerika in den Zeiten vor Kolumbus noch unbekannt war. Mit Rücksicht auf die von Bürstenbindern und Goldschmieden in Ungarn auch heute noch verwendeten Bohrer, dann auf balkanische und asiatische Daten ist wohl anzunehmen, dass der Drillbohrer erst mit den Kolonisten nach Amerika gelangte und dass sie in ganz Eurasien schon bedeutend früher, schon in der Vorzeit in mehreren Formenvarianten bekannt war.

Die platten, polierten, durchbohrten Steinkugeln, die sowohl in Lengyel als auch in Csóka vorkommen, werden nach der Auffassung des Verfassers wohl gleichfalls nicht Keulenköpfe gewesen sein. Ein Teil der Exemplare von Lengyel wurde gar nicht aus Stein, sondern aus ausgebranntem Ton hergestellt, von Schlägen herrührende Beschädigungen waren auf ihren Seiten nicht zu entdecken, ihr Bohrloch ist zur Befestigung eines zum Schlag geeigneten Stieles zu gering, hingegen ist es für einen Feuerbohrer oder Bohrer schon genügend. Es wird vom Verf. ein zylinderförmiges, offenbar nach dem Muster eines hölzernen Stückes hergestelltes, schmuckes tönernes Exemplar von Kőkénydomb gezeigt und auch ein glattes tönernes Schwungrad mit abgerundeter Kante von Szegvár—Tűzköves.

J. Csalog

KÉSONEOLITKORI TELEP ÉS TEMETŐ HÓDMEZŐVÁSÁRHELY- GORZSÁN

(Előzetes beszámoló az 1956–57. évi ásatásokról)

Az alföldi neolitikum kronológiai és ethnikai kérdései a hazai őskorkutatás vitatott és kellőképpen el nem döntött problémáinak sorába tartoznak. A viták megnyugtató módon való lezárásához elsősorban az ásatások, valamint a múzeumi raktárak anyagának kellő módon való megismertetése szükséges, hogy a megoldás lehetőségét a megfelelő tárgyi bizonyítékok bemutatásával biztosítani lehessen.

A hódmezővásárhelyi Gorzsán levő Czukor-majorban (Hódmezővásárhelyi Állami Gazdaság, azelőtt Kopáncsi, illetve Levelényi Á. G.) végzett felszíni gyűjtések, ásatások anyaga, úgy gondolom elég sok új probléma felvetésének és talán megoldásának a lehetőségét rejt magában ahhoz, hogy a megfigyelések leírásának, a leletek ismertetésének önálló tanulmányt szenteljünk. Jelen körülmények között, amikor a területen még a legszükségesebb mérvű ásatások megtörténtéről sem számolhatunk be, meg kell elégednünk ennyivel. Közleményünk célja tehát elsősorban az anyag és a területen tett megfigyelések ismertetése. Emellett, az adott lehetőségek határain belül, kísérletet teszünk, hogy a lelőhelyet beillesztjük az alföldi nagy neolitikus telepek [Szegevár—Tűzköves,¹ Hódmezővásárhely—Kökénydomb,² Tápé—Lebő³ és Csóka (Čoka, Jugoszlávia)]⁴ rendjébe, s egyúttal megkíséreljük a Czukor-majori leletek időrendjének és kulturális hovatartozásának meghatározását.

I

A Czukor-major Hódmezővásárhelytől DNy-ra, a város központjától mintegy 15 km-re van, a Tisza atkai szakaszának közelében. Az egykori telephely magas, természetesen eredetű domb, amelyet lapos, egykor nyilvánvalóan vízjárásos, mocsaras terület vett körül. A helyi lakosok Földvárnak is nevezik, és e néven ismerteti Szeremley

¹ Csalog József (Szentés) ásatása.

² Összefoglaló jellegű ismertetését l. Banner, J., Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. Első rész. A legrégebbi időktől a bronzkor kialakulásáig. (Hmvhely, 1940), a tiszai kultúráról szóló rész.

³ Trogmayer, O., Ásatás Tápé—Lebőn. A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1957 (Szeged, 1957), 19—60. További irodalmat l. ott.

⁴ Banner, J., Act. Arch. Hung. XII. (Bp. 1960), 1—57. Megjegyezzük, hogy a csókai telepről fennmaradt régészeti megfigyelések nem olyan értékkel bírók, hogy az anyagot az összehasonlító tipológiai jellegű vizsgálatokon túlmenően egyéb összefüggések megállapítására alkalmasnak tartjuk. Ezért a továbbiakban a csókai anyagot, csak mint összehasonlító, formajelzőt vehetjük figyelembe.

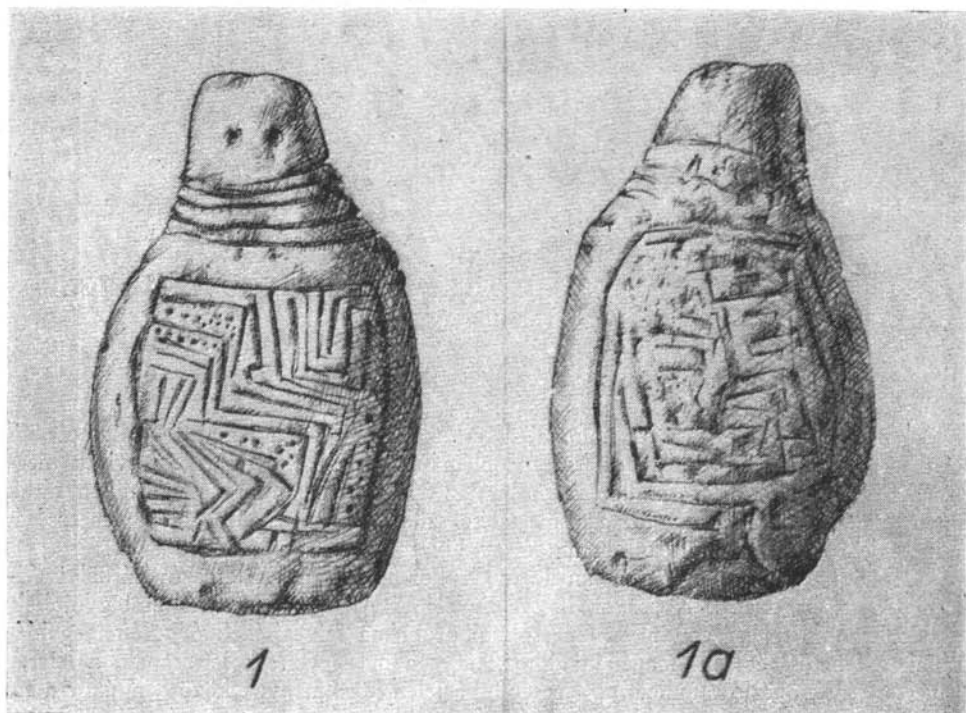

Abb. 1. kép.
Szórvány. Cca: 1 : 1.

Samu is, Hódmezővásárhely történetéről írott monográfiájában, anélkül, hogy csak egyetlen szóval is megemlékezett volna itt talált régészeti leletekről.⁵

Arról, hogy a Czukor-major területén régészeti leletek vannak, első ízben Tompa Gabriella rövid kiszállási jelentéséből kapunk hírt. 1950-ben, a major mellett nagyméretű silógödörket ástak és ekkor kerültek elő azok a tárgyak, amelyekről az Á. G. vezetősége jelentést tett a szegedi Móra Ferenc Múzeumnak. Tompa Gabriella a kiszállás alkalmával megállapította, hogy nagyméretű neolitikus (tiszai kultúrárs) lakótelepet bolygattak és néhány, valószínűleg e korba tartozó sírt is feldúltak. Az általa begyűjtött leletek a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumba kerültek.⁶

1953-ban újabb silógödör ásásakor is kerültek elő leletek és a Tornyai János Múzeum részéről dr. Zalotay Elemér végezte el ezeknek az összegyűjtését. Zalotay E. a tanya közepén levő kút körül, ma már pontosan meg nem határozható helyen kisebb kutatóárkot húzott a telep rétegvizszoynainak tisztázására. Sajnos ma már nem lehet pontosan elkülöníteni, hogy az általa a múzeumnak átadott anyagból mi származik a felszíni gyűjtésből és mi a kutatóárokból.⁷

1955-ben e sorok írója, a közelben levő Kovács István-féle tanyában végzett leletmentés alkalmával volt a helyszínen, ahonnan — a silógödör által feldúlt — ház-

⁵ Szeremlei, S.: Hód-Mező-Vásárhely története, I. k.

⁶ Tornyai János Múzeum Adattára és régészeti leltára.

⁷ Uo.

alpból egy nagyobb méretű élelemtartó edény töredékeit és néhány kisebb edénytöredéket (mint a VIII. tábla 1, 4, 14) hozott be a múzeumba. E kiszállás, valamint az Á. G. vezetőségének újabb bejelentései alapján került sor az 1956. évi leletmentésre, majd ennek folytatásaképp az 1957. évi ásatásra.⁸

A telep teljes feltárásának komoly akadálya nemcsak annak nagy kiterjedése, hanem az is, hogy jó részén ma épületek állnak. Korábban a földbirtokos majorsága, ma az Á. G. üzemegysége van rajta és így feltárásokat csak bizonyos helyeken és a domboldalon lehet végezni. A domb Ny-i oldalának egy részét korábban feltöltés céljaira elhordták és az ásatásra alkalmas terület ezáltal is lényegesen csökkent.

1956-ban négy helyen végeztünk kisebb feltárást, amelyeknek célja egyrészt az 1955-ben megtalált neolitikus lakóház hitelesítése, másrészt a település kiterjedésének a vizsgálata volt. Megállapíthattuk, hogy a domb DK és DNy-i felében két lakórétegű telep és temető van, míg az ÉNy-i részén csupán egy lakóréteget tartalmazott a kutatóárkunk, míg az ÉK-i részen (a domb lábazatánál) húzott árokból pedig már nem kerültek elő leletek. Az 1956. évi ásatás legjelentősebb eredményének tartottuk az összefüggőnek látszó sírmező megtalálását (erről l. alább) és ezért 1957-ben itt, az ún. tejház mellett végeztünk ásatásokat.

Mindezek, valamint a korábbi gyűjtések és ásatás eredményeinek alapján megállapíthattuk, hogy a Czukor-major nagy kiterjedésű őskori telepet és temetőt rejt magában, ahol a későneolitikum emlékei mellett a bronzkor korai és késői szakaszának leletei, koravaskori telepnyomok és szarmatakori temetkezések vannak. Állítólag erről a helyről származik egy iu. XI–XIII. századi bronz Krisztus szobor töredéke is, amely esetleg magyar középkori településre utal.

1. A későneolitikus telep

Mindkét ásatásunk a leletanyagnak viszonylag nagy tömegét hozta felszínre nemcsak kultúrrétegből, hanem objektumokból (házak, hulladékgyödrök) is. Ezért úgy gondoljuk, a felesleges ismétlések elkerülése végett, hogy a régészeti anyagot nem az objektumok leírásánál ismertetjük (itt csak utalunk rá), hanem külön, a fazekasság jellegzetességeinek leírásánál. Ezért az anyag tárgyalását két részre osztjuk s csak összefoglalóan kerül sor a kerámiai leletek tárgyalására.

A) Települési jelenségek

A terület különböző pontjain végzett kisebbméretű feltárások elég jó alapot szolgáltatottak a rétegviszonyok pontos megállapításához. Úgy látszik, hogy az egész D-i oldalon a neolitikus települési szint két alapvető rétegre osztható, amelyben minden valószínűség szerint két építési periódust láthatunk. A rétegviszonyok típusos példáját adhatja az 1957. évi ásatás DK-i falának metszete (1. árok, 5. kép). Mindennek alapján a rétegviszonyokat az alábbiak alapján jellemezhetjük:

1. 0–80 cm — újabb kori bolygatásokkal, beásásokkal kevert, bolygatott talaj, amelyből bronz-, hallstatti- és szarmatakori leletek kerültek elő;
2. 80–180 cm — későneolitikus települési szint, igen gazdag kultúrréteg, szarmata és őskori temetkezésekkel;

⁸ Uo. Dolgozatunk fogyatékosága, hogy a feltárás egészéről és a sírmezőről nem közlünk megfelelő összesítő térképet. Ilyennek elkészítésére eddig nem nyílt lehetőség. Terveink szerint, a sorra kerülő hitelesítő ásatás alkalmával készül el a telep eddigi feltárásának pontos térképe és azt, az egész anyagot bemutató tanulmányban pótlólag közölni fogjuk.

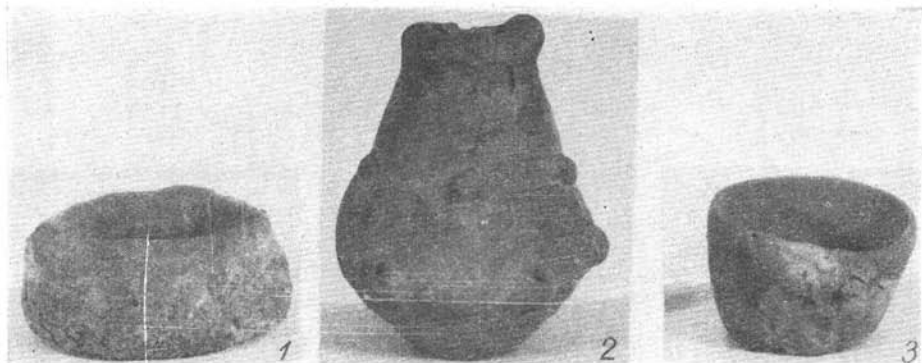

Abb. 2. kép.

1—3.: a települési rétegből. Cca: 1 : 2.

3. 180—230 cm — ugyancsak későneolitikus települési szint, ugyane korból származó temetkezésekkel.

A talajtani rétegződés a következő képet mutatja:

1. 0—30—40 cm — jelenkori humusz
2. 40—200—230 cm — öntési agyag, kultúrréteg
3. 230—260 cm — tömött, fekete, áradmányos iszap
4. 260—280 cm — zöldessárga iszapos agyag
5. 280 cm-től sárga lösz, amely a domb tömegét képezi.

Ettől némiképpen eltérő képet mutatott az 1956. évi ásatás 1. felülete ugyancsak DK-i falának metszete. A rétegsorban ugyanis, a későneolitikus szintet két helyen (a tényleges talajfelszíntől számított 139 és 165 cm mélységben) kb egyenként 10—12 cm vastag fekete iszapcsík szakította meg, amely talán a domb e részének előöntését tanúsíthatja. E felületünk ugyanis a domb lejtős oldalán helyezkedett el.

Mindezeket összefoglalva a rétegek elhelyezkedése arról tanúskodik, hogy a későneolitikus lakosság leleteit elsősorban az öntési agyagrétegben találjuk meg és csak a mélyebben fekvő sírok, hulladékgödrök hatoltak le a kultúrréteg alját képező zöldessárga, iszapos, ugyancsak öntési eredetű rétegbe, viszont a domb tömegét kitevő sárga lösz már nem érték el.

A települési jelenségeket épületmaradványok, hulladékgödrök és tűzhelyek, hamufoltok képviselték.

1. ház. Alapjának legnagyobb részét már a silógödör ásatásakor tönkretették. 5×5 m-es felületünkbe csak az építmény kis része esett bele, s így méreteiről, szerkezetéről nem tudunk pontos képet adni. Ennek lehetőségét zavarja még az a körülmény is, hogy az általunk feltárt alaprészbe a fiatalabb települési szinthez tartozó hulladékgödört vágta be. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a ház DK—ÉNy irányú lehetett és a silógödör hossz tengelyébe metszette el. Az ásatás során a háznak 305×352 cm-es részét tártuk fel. Az összeomlott paticsfal kiégett maradványait 91 cm tényleges mélységben találtuk meg. A paticstörredékeken jól látszott a 3—4-szeres tapasztás rétegződése. Egyes darabokon fehér elszíneződés (festés?) nyomait észleltük. A feltárt házrész belsejében tapasztott, félkör alakú tűzhely volt, amelynek átmé-

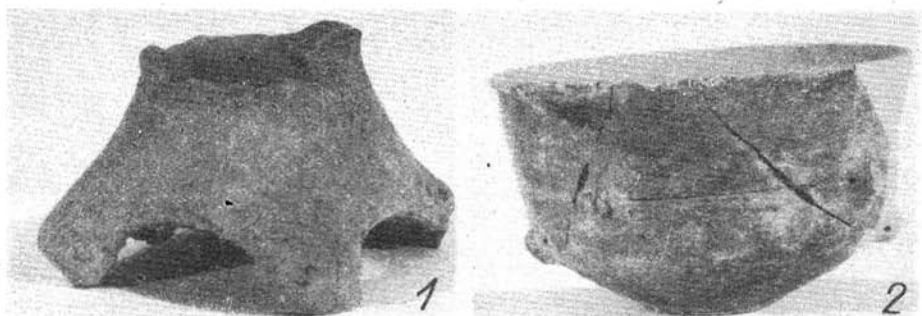

Abb. 3. kép.

1.: 3. sír; 2—3.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3.

rője 104 cm. A későbbi hulladékgyűjtő által elvágott rész szélén három nagyobb méretű, kerek lyuk (cölöplyuk) volt, amelyeknek átlagos átmérője: 35 cm. Ezekből szenesedett famaradványok kerültek elő. Szenesedett, nagyobb famaradványok (gerendázat maradványa), az építmény több pontjáról is előkerültek. A házból összetört élemtartó edény, fonatmintás kisebb edény töredékei, holdsarló formájú, durva tűzikutya töredéke,⁹ égés következtében kettéhasadt kaptafaalakú kőbalta töredék kerültek elő.

A háznak a silőgyűjtő oldalában levő része kibontása során a fentebb említett nagyméretű tartóedény, virágcserep alakú, bütykökkel díszített edény, bütyökdiszes hengerestestű kis edény és folyadéktartó edény készíthető töredékei kerültek felszínre (V. t. 6., VI. t. 8.).

2. ház. Az 1957. évi ásás során az ún. tejház mögötti 1. felületből került felszínre egy valószínűleg ugyancsak nagyméretű építmény egyik sarka. A házalapot a 4. és 6. sírok ásásakor bolygatás érte. Csak Ny-i sarkát bonthattuk ki. A nagyméretű patiscserepek 102 cm mélységben jelentek meg és kb. 2 m hosszan és 60–80 cm szélesen lehetett őket követni. Az omladékok közül 10 db lapos, átfúrt, gúla alakú nehezek kerültek elő, amelyek vörösre égtek.¹⁰ A kunyhó omladéka alatti rétegben 210 cm mélységben lapos, kerek, tapasztott tűzhely maradványait találtuk meg, amelynek nagyobb része a felület falán túlterjedt. A tűzhely H: 135, Sz: 51–55 cm. A házban talált kerámiai leletek a település kerámiai anyagát képviselik, attól semmiféle eltérést sem mutatnak (l. különösen VII. t. 11., 21., IX. t. 4., 9.). Az építmény szerkezetéről és nagyságáról a kisméretű feltárás alapján nem alkothatunk pontos képet.

3. ház. 100 cm mélységből kunyhó teljesen elpusztított padlószintje került elő, amelyen kisebb-nagyobb patiscserepek hevertek. Alakját a későbbi beásások, az ide helyezett bronzkori urnasír¹¹ teljesen tönkretették. Szélessége elérte a 3 m-t. A padlószintbe nyomódva néhány bütykös, későneolitikus cserepet találtunk.

Mindkét ásás alkalmával számos tűzhely és hamufolt került elő. Ez utóbbiak egy része kétségtelenül házból kihordott és utólagosan elegyengetődött hulladéknak fogható fel. A tűzhelyek jórészt hasonlóképpen tönkretett példányok voltak, kettő közülük azonban feltétlenül említést érdemel.

⁹ Arch. Ért. 84 (1957), 211–212, 2–3. k.

¹⁰ Mint pl. Banner J., i. m. XXV. t. 42.

¹¹ Csongrádmezei Tanulmányok 1. (Hódmezővásárhely, 1959), 17–18., 1. k. és 1. t. fent.

1. *Tűzhely.* Az 1956. évi ásatás 1. felületének Ny-i sarkából 140 cm mélységből került elő. Kerek tapasztott tűzhely volt, amelynek agyaga világosbarnára égett. Formáját tekintve megegyezett az 1. és 2. házakban feltárt tűzhelyekkel, de itt jól ki-vehető volt a teljes köralak. Átm: 90×95 cm. Közelében hamuréteg volt. Közeléből kerültek elő egy átfúrt agancsnyílhegy és egy agyagból készült „kerékmodell”.¹²

2. *tűzhely.* A település ÉNy-i szélén húzott 1956. évi kutatóárokba került elő és a telepen lelt tűzhelyek következő típusát képviseli ez a szabálytalan, ellipszisre emlékeztető alakú, tapasztott szabadtéri tüzelési hely. A tűzhelyet 16 cm vastag hamuréteg borította, ez alatt volt a vörösreégett agyagtapasztás (17 cm vastag), amelybe

Abb. 4. kép.

1—3.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3.

vízszintesen fektetett bütykös cserepeket (mint X. t. 4.) tapasztottak be. Egy része a kutatóárkon kívül esett, így teljes kibontását nem végezhettük el. Mért H: 93, ln. Sz: 65 cm volt.

A további tűzhelymaradványok, mint említettük erősen bolygatottak voltak és az első forma mellett a tapasztott peremes tűzhelyek változatait képviselték a rekonstrukció lehetőségére nélkül.

A telep különböző pontjairól számos hulladékgödör került elő, amelyeknek leírása előtt még azt kell megjegyeznünk, hogy az ásatás alkalmával csak a mélyebben fekvő gödrök pontos alakjáról kaphattunk tájékozódást. A magasabban fekvő gödrök közül csak az 1956. évi 1. számúról mondhatunk bővebbet. Ez az ellipszis alakú hulladékgödör bronzkori volt, anyaga a Maros vidéki korai bronzkor jellegzetes típusait képviselte.¹³ A későneolitikus lakótelep rétegeiben legfeljebb 1—1 cserépcsomó árulta el az egykori hulladékgödört, vagy pedig, mint az 1. házalap esetében az áttört padló- és omladékszint tanúskodott a későbbi beásásról.

A mélyebben fekvő hulladékgödrök nagyjából két típusra oszthatók alakjuk szerint. Az egyik csoportba a hengeres, illetve fordított csonkakúphoz közelálló alakúak tartoznak, a másikat pedig az a lépcsős oldalú, nagyobb méretű gödör képviseli, amelyet 1957-ben tártunk fel. A gödrök anyagából a bütyökdiszes kerámia mellett (V. t. 1., 2.), néhány fonatmintás tiszai cserép is előkerült (mint VIII. t. 1—5.). A telep feltárt részéből összesen kilenc hulladékgödört tartunk nyilván.

¹² Bóna, I., Act. Arch. Hung. XII. (1960), LXV. t. 16—18.

¹³ A bronzkori leletek ismertetését a fentebb jelzett összefoglaló tanulmányban végezzük el.

Magától értetődő, hogy a telep kultúrrétegeiből igen nagy mennyiségű kő-, csont- és kerámia lelet került elő, amelyekről a leletanyag tárgyalása rendjén fogunk megemlékezni.

B) Későneolitikori temetkezések

Sírokat a telep több pontján találtunk, de úgy látszik, hogy összefüggő, nagyobb temető csak a DK-i oldalon van. Ezen a területen az 1950-es évek első felében meg-

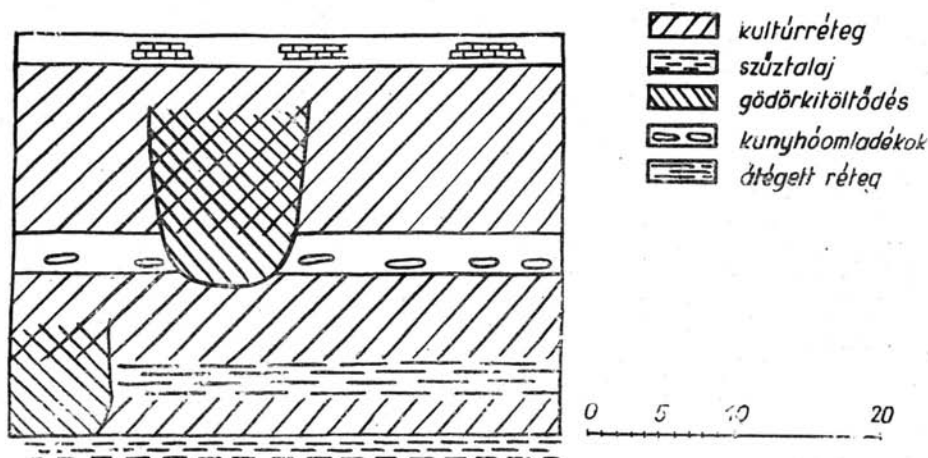

Abb. 5. kép. Az 1957. évi I. felület DK-i fal rétegei

ásott silógödörökben találta meg Tompa G. az általa említett feldúlt temetkezés helyét, és ugyancsak innen került a Tornyai Múzeum tulajdonába egy kagylókarperec.¹⁴ A Czukor-major dolgozói is elmondották, hogy silósásáskor több ízben bukkantak itt csontvázakra.

Az ásások során 13 sírt tártunk fel, amelyek között voltak szarmata- és késői bronzkoriak¹⁵ is. A két ásatás sírjainak leírását az alábbiakban adjuk:

1. sír. Az 1956. évi ásatás 1. felületében 3 m mélységből néhány embercsont és koponya töredék került elő, mindenfajta melléklet nélkül. Közeliében tűzhely maradványok voltak.

2. sír. Ugyancsak az 1956. évi ásatásból, a domb DK-i oldalán húzott kutató-árokból került elő. A sír bolygatott volt, csak a Ny-ra néző koponya és a karcsontok maradtak helyben. Mélysége: 120 cm. Mellékletei:

1. Finom kidolgozású, kézzel formált, bütyökdiszes kis tál. A fej mögött feküdt, aljával felfelé fordítva (X. t. 1.).

2–3. Rézkarperec pár. Az egyik vékonyabb huzalból hajlított, több csavarodású (IV. t. 2.), a másik laposra kalapált, egy csavarodású. Közepes fenntartásúak (IV. t. 1.)

3. sír. Ugyanez évi ásatásból, kettős temetkezés. Az egyik csontváz (A-csontváz) a bal oldalán feküdt, közepesen zsugorítva. Iránya K–Ny, az arc D-nek nézett. Egyetlen melléklete a jobb alsó lábszáron fekvő állati állkapocs töredék volt. Feje

¹⁴ Tornyai János Múzeum régészeti leltár.

¹⁵ Csongrádmegyey Tanulmányok 1. (Hódmezővásárhely, 1959), 17–19, 2. k.

a másik csontváz (B-csontváz) mellén feküdt, a csontok közepes fenntartásúak voltak, felnőtt egyénhez, valószínűleg férfihez tartozott, közelítő hossza: 167 cm. A B-csontváz az elsőre merőlegesen feküdt, erőteljesen zsugorított, valószínűleg nő csontváza. Jobb oldalára fektették, bal kezét a mell közepéig húzták fel és a kézfejet az alkar alá hajlították. Jobb karja könyökben kissé meghajlítva nyúlt előre. Bal lábát kevésbé, a jobbat erőteljesebben zsugorították. Iránya D—É, az arc K-nek néz, közelítő hossza: 135 cm. Sírmélység: 110 cm. A B-csontváz mellékletei:

1. A fej mögött magasabb bütyökdiszes bögre. Szürke színű, az előzőnél durvább kivitelű. Az edényke sisakszerűen borult a koponyára. E hatás kedvéért az edénynek a koponya alá kerülő részeit összetörték.
2. A fej mögött állatfog.
3. A bal combon nagyobb méretű, pattintott kovapenge. Elveszett.

A további sírok az 1957. évi ásatásból valók. Ezeket 1957-ben 1-től újra számoztuk, a leírásuknál azonban a folyamatos számozást követem.

4. sír. Szarmata.

5. sír. K—Ny-i irányítású, jobb oldalán fekvő, erőteljesen zsugorított felnőtt egyén csontváza. Karjai az arc előtt voltak. Sírgödört a kevert talajban nem lehetett rekonstruálni. A csontok közepes fenntartásúak, zsugorított hossza: 87, közelítő teljes hossza: 154 cm. Sírmélység: 151 cm. Melléklete nem volt.

6. sír. Koponyatető töredékeit találtuk meg 177 cm mélységben, amelyeknek helyzetéből arra lehetett következtetni, hogy K-nek nézett. Valószínűleg elpusztult sír lehetett itt.

Egyetlen mellékletként felfogható lehet az a kettős csonkakúpos testű, behúzott szájú, díszítetlen kis bögre, amelyet a koponyatöredékek jobb oldalán, szájával ezek felé fordítva találtunk meg. Az edényke szürke színű, közepes kivitelű, ép (VI. t. 2.).

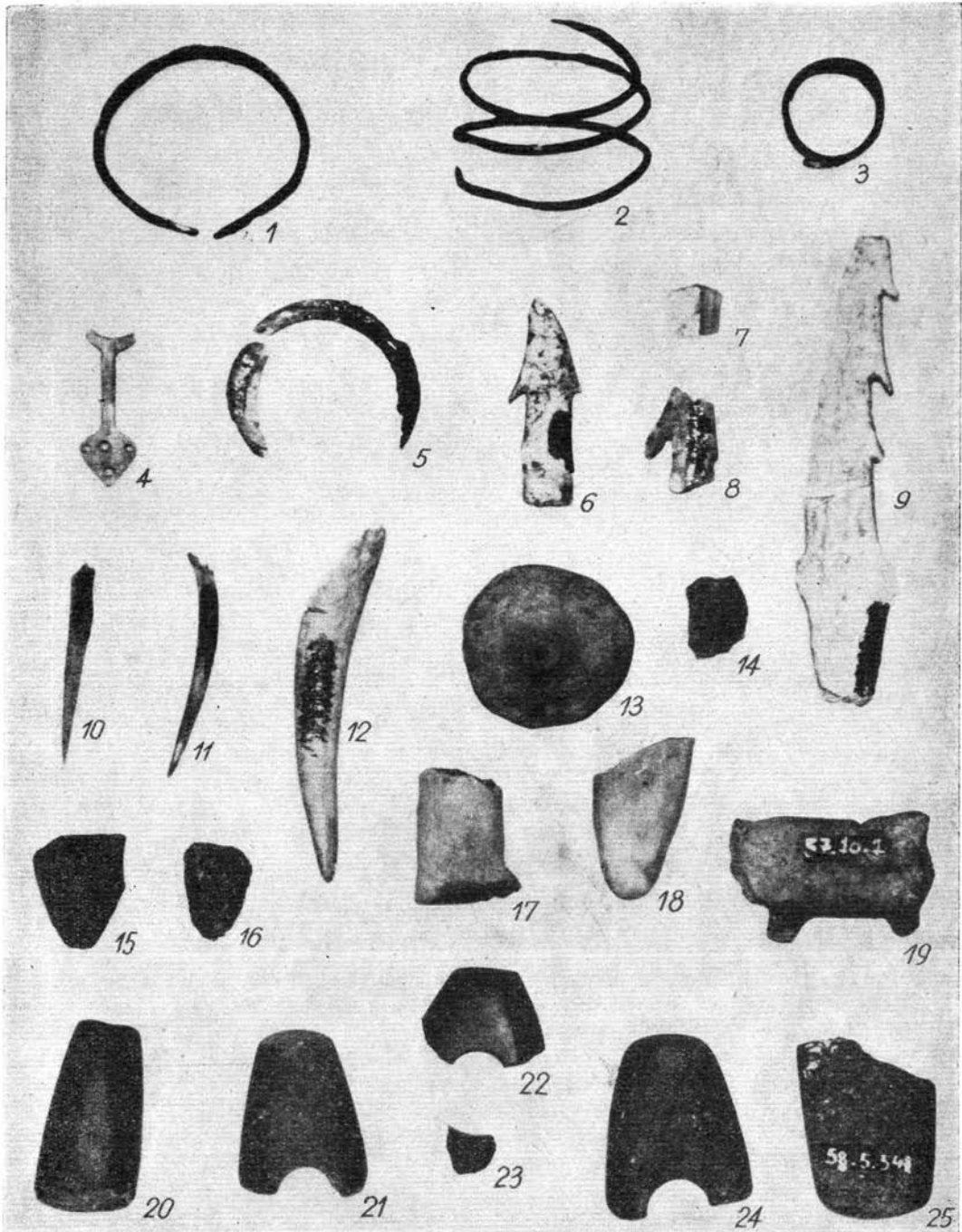
7. sír. Feltehetőleg állattemetkezés volt, amelyet a 2. ház omladékaiba vágtak be. A sírban kutya csontváza feküdt, irányítása DK—ÉNy. Az állattemetet jobb oldalára fektetve temették el, lábait felhúzták. Hossza: 40 cm, mélysége: 180 cm.

8. sír. Szarmata.

9. sír. Baloldalára fektetett, erőteljesen zsugorított felnőtt egyén csontváza. Karjait felhúzták, kézfejek az arc előtt voltak. Irányítása: DK—ÉNy, a csontok közepes fenntartásúak. Ezt a sírt az 1. ház szélébe vágták. Sírgödört nem lehetett pontosan követni, csak a paticsdarabok helyzete utalt ennek szélére, s így gondolhatjuk, hogy szabálytalan alakú volt. A csontváz zsugorított hossza: 90, közelítő teljes hossza: 160 cm.

Egyetlen melléklete a koponyától jobbra, ettől néhány cm-re elhelyezett kis edény. A bögreformájú edényke fordított csonkakúp alakú, enyhén kihajló peremmel és alacsony, kerek talpon áll. Jó kidolgozású, szürkefoltos, vörösbarna. Kiegészített (VI. t. 3.). Az edényke szájával a halott felé volt fordítva.

10. sír. Jobboldalán fekvő, zsugorított, felnőtt egyén csontváza. Felső testével az 1., lábaival a 2. gödörön feküdt. A zsugorítás foka az eddigi csontvázakénál enyhébb, karjait a mellközépig húzták fel. A kézfejeket az alkar csontja alá hajlították vissza. Rossz fenntartású, valószínűleg női csontváz volt. Zsugorított hossza: 89, közelítő teljes hossza: 145 cm. A sírgödör alakját csak a csontváz szintjében lehetett észrevenni és követni mintegy 10 cm mélyséig. Így láthatóvá vált, hogy ez szabálytalan alakú. Sírmélység: 249 cm.

1—2.: 2. sír; 5.: 10. sír; 3—4., 6—18.; 20—25.: a települési rétegből; 19.: szórvány. Cca: 1 : 3.

A csontváz egyetlen melléklete a bal felkaron talált kagylókarperec, amely kettőtört (IV. t. 5.).

11. *sír.* Bronzkori urnatemetkezés.¹⁶

12. *sír.* Az 1957. évi ásátás 4. gödrében erősen tönkrement gyermekkoponya és hosszúcsontok vallottak temetkezésre.

13. *sír.* Néhány szétszórt emberi koponya- és hosszúcsont töredék került elő 150 cm mélységből, feldúlt temetkezés nyomait őrizve.

14. *sír.* Az ásátás után kb. két hónappal szolgáltatott be a Tornyai Múzeumba néhány emberi csonttöredéket és bronztárgyakat, amelyek a feltárás közelében végzett földmunka során elpusztított sírból származtak.¹⁷

2. A régészeti leletanyag

A leletanyag ismertetésénél magától értetődően, az első helyet a gazdag és nagy formai változatossággal rendelkező *kerámia* foglalja el.

Már előzetesen is, rendeltetését tekintve a kerámiai leleteket, két nagy csoportra lehet osztani: egyrészt a durvább kivitelű ún. házikerámiára, másrészt pedig a finomabb, ún. díszkerámia típusaira. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ez a felosztás nem egészen pontos, mert nagyobb méretű, kétségtelenül háztartási célokat szolgáló edények között is találunk jobb kidolgozású edényeket és a töredékek tanúsága szerint a finomabb kivitelű, kis edények a telep kultúrrétegeiben, gödreiben is szép számmal előfordultak, ami már önmagában ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a jobb kivitelű áru csak, mint dísz-, vagy sírkerámia szerepelt volna.

A finomabb kivitelű kerámia alaptípusa egy egyenes peremű, megnyúlt, félgömbös testű bögre (VI. t. 1.), amelynek ismert zömökebb (VI. t. 6.) és megnyúltabb (VI. t. 4.) változata is, elsősorban sírokból. A kultúrréteg tanúsága szerint, töredékekben mind az alaptípus, mind pedig a megnyúlt változat előfordul a telepanyagban is (X. t. 1., 3.). Mint az 1956-ban, az 1. ház silógödör felőli részéből kiemelt bögre tanúsítja, ugyanez a forma ismert az ún. házikerámia kivitelében is (VI. t. 8.). Ennek az alaptípusnak változata lehet a 3. kép 3-nál bemutatott forma, amelyet bonyolult bütyökdíszre tesz érdekessé. Ez utóbbi lelet a kultúrrétegből került elő.

Lényegében ennek a formának megnagyobbított változatai azok a fazéknak nevezhető vékonyfalú edények, amelyek az 1956. évi ásátás hulladékgyödreiből kerültek elő (V. t. 1., 2.).

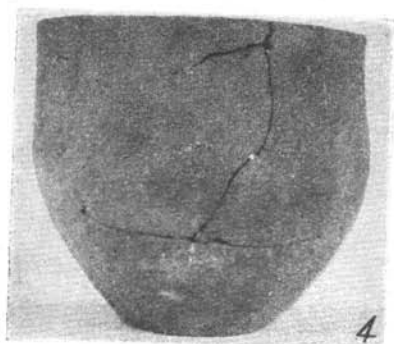
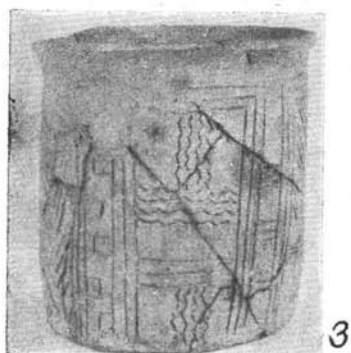
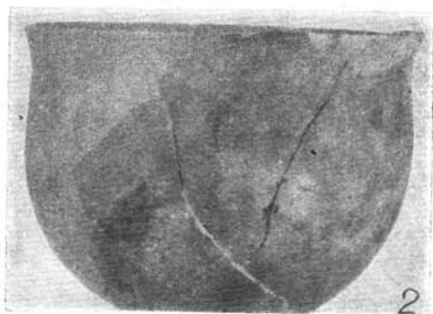
Ugyancsak a jobb kivitelű kerámia körébe sorolhatók azok a csőtálpak, amelyeknek kisebb-nagyobb töredékeiből szép sorozatot lehet összeállítani (XI. t. 12., X. t. 13–20.). A csőtálpak vagy hengéresek (4. kép 1.), vagy lefelé enyhén szélesedő csonkakúpos alakot mutatnak (4. kép 3.).

A kisebb méretű, de durvább kivitelű kerámiai készítmények sorába tartoznak a lapos tálak, amelyeknek pereme gyakran ujjbnyomásokkal tagolt és hasonlóképpen tagolt lapos bütyökfülek (fogantyúk) szolgáltak hordozásukra (VI. t. 8., IX. t. 9.). A tálak másik típusa fordított csonkakúp alakú, alacsony talpcsövön álló, bütyökdíszes példánnyal képviseltetik a kultúrréteg anyagában (4. kép 2.).

A nagyméretű tartóedények sorába tartozik az 1955-ben az 1. házból kiemelt hengeresnyakú, kettőscsonkakúpos, nagy élelemtartó edény, amelynek kisebb méretű,

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 1. t. lent.

1—2.: az alsó települési szint hulladékgödréből; 3—5.: települési rétegből; 6.: feldúlt épületből.
1—4., 6. cca: 1 : 3; 5. cca: 1 : 6.

de hasonló formájú változatát is ismerjük ugyaninnen (V. t. 6.). Sajátságos formájú az 1957. évi ásatásból felszínre került — sajnos teljesen ki nem egészíthető — töredék, amelyet feltűnően keskeny alsó része és hirtelen öblösödése különböztet meg az előbbiektől (V. t. 5.). A kultúrrétegből előkerült töredékek méretei alapján ítélve úgy gondoljuk, hogy a nagyméretű edények további formaváltozataira is számíthatunk a telep anyagában (XI. t. 1., 4., 14.).

Egyszerű formát és gyenge kivitel, égetést mutat a birtokunkban levő két gyermekjáték edényke (2. kép 1., 3.).

A telepanyagban teljesen különálló csoportot képviselnek azok az edények, amelyeket a tisztai műveltség ún. fonatmintái takarnak. Ezeknek vezető típusa egy hengeres testű pohár, amely — a ránk maradt töredékek tanúsága szerint — nyakrészénél gallérszerűen kiszélesedik (V. t. 3., VII. t. 14., VIII. t. 2–5., 14–16.). Ugyancsak az említett típushoz tartozik egy talpcsöves bögreféle edény, amelynek csak felső kétharmadát borítja textilornamentika, alsó, beszűkülő része — díszítetlen (VII. t. 13., 16., VIII. t. 1.). Ez utóbbi forma csak töredékekben maradt ránk. A fonatmintás formaváltozatok harmadik képviselője az a csótalp-töredék, amelyet teljes felületében meandroid díszítőelemek takarnak (4. kép 3.). Ez utóbbi ornamentika úgy látszik a nagyobb méretű edényeken is megjelent, amelyet tanúsítani látszik két töredék, az 1956. évi ásatásokból (VIII. t. 10., 12.).

A fonatmintákon kívül a telep lakói kerámiájukat festéssel is díszítették. Ez a festés egyrészt a sűrke edényfelület vörös festéscsíkokkal (elsősorban a peremnél, VII. t. 6.) való díszítését jelentette, másrészt találkozunk a fonatmintás edények monochrom vörös festésével is (VII. t. 5., 7., 9.). Ezenkívül ismeretesek töredékek polichrom festéssel is — fehér alapon barnásvörös vonalkötegek jelentkeznek (VII. t. 1–3.). Előfordul a barnásvörös festék kezdetleges csíkokban való „csorgatása” is (VII. t. 8.). Sajátságos, a festéshez erősen hasonló eljárással díszített a VII. t. 12. képen bemutatott, finomabb kivitelű bütyökdiszes töredék, amelyen az edényfelület barna színével valamivel sötétebb árnyalatú vonalkötegek jelentek meg.

Az edénydíszítést szolgálták a fentiekén kívül a kezdetleges, kanellurához hasonló finom bekarcolások (VII. t. 10., IX. t. 3.), az edény legnagyobb öblösödésén végigfutó pontsor (X. t. 7.), a szabálytalan hasábalakú, rendszertelenül elhelyezett, bekarcolt díszítőelemek (VIII. t. 6–8.) és a geometrikus bekarcolt vonaldíszek. Ez utóbbi egy nagyobb méretű, jobb kivitelű edény töredékéről ismert (VIII. t. 11.).

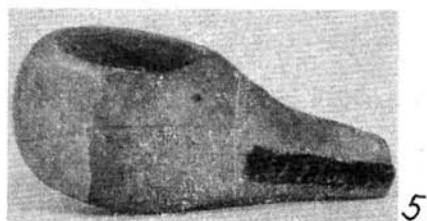
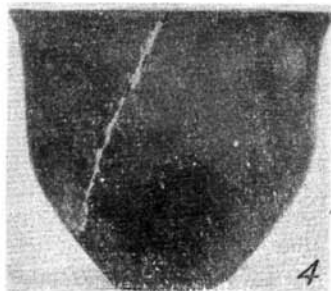
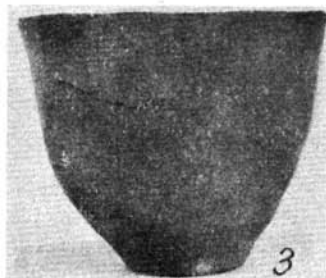
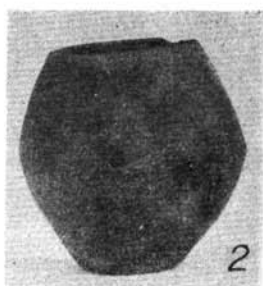
Az edényművesség gyakori és jellegzetes eleme a különböző formájú bütyökdisz. Ismerünk kisméretű, félgömbös példányokat, amelyek néha egyenként, néha sorosan helyezkednek el az edények oldalán (XI. t. 1–5., 7–15.). Gyakoriak a lapított, ferdén (XI. t. 4.), vagy függőlegesen elhelyezett bütykök is (XI. t. 14–15.). Különleges változatuknak tekinthető az a lapos, átfúrt edényperem, amelynek formája alapján arra gondolhatunk, hogy szegletes oldalú edényből származik (XI. t. 6.).

Az edényfüleknek ugyancsak széles skálájú változatait ismerjük. Az egyszerű, vízszintesen átfúrt bütyökfülek (IX. t. 4.) mellett a telep helyi sajátosságai közé sorolható az a szalagfűl féle, amely térdszerűen megtörik és itt ki is szélesedik (IX. t. 8.). Nem tartoznak a ritkaságok közé azok a „madárcsőrre” emlékeztető alakú átfúrt bütykök sem, amelyekből a XI. t. 5. képen mutatunk be.

Az edényeken kívül a fazekasművesség egyéb termékei is előkerültek az ásatások során. Így a már említett holdsarló formájú tűzikutya¹⁸ és a háló-, vagy szövőszék nehezekek¹⁹ a házak leletanyagát gyarapítják. Az 1957. évi ásatás anyagából ismer-

¹⁸ Arch. Ért. 84 (1957), 211–212, 2–3. k.

¹⁹ L. 10. j.

1.: 2. sír; 2.: 6. sír; 3.: 9. sír; 4—7.: települési rétegből; 8.: feldúlt házból.
1—4., 7—8. cca: 1 : 3, 5—6. cca: 1 : 2.

retes egy bütyökdiszes, valószínűleg felfüggeszthető, kisméretű csörgőedény (2. kép 2.) és egy négylábú, talán mécsesféle²⁰ edényke töredéke (3. kép 2.). Szintén világítóeszköz töredéke lehetett az a kanálformájú tárgy, amelyet a VI. t. 5. képen mutatunk be. A Czukor-majorban feltárt őskori világítóeszköz leletekről egy korábbi közleményben számoltunk be.²¹

A telep lakóinak hitvilágához — és egyúttal művészeti ténykedéséhez is— az a kis szörványjellegű idollal nyújthat adalékot, amely Tompa Gabriella gyűjtéséből került a Tornyai János Múzeumba.²² A szobrocška lapított testű, „nehézékformájú”. Feje kerek, a szemet két pont jelzi. Nyakán többsoros nyakék (gyöngysor?) bekarcolt ábrázolása. A szobrocškát elől és hátul is bekarcolt négyzetbe fogott, elnagyolt „fonatminta” díszíti. Elég jól égett, vörösbarna, kissé sérült (1. kép 1–2.).

Ugyancsak szörványanyagból, ajándékozás révén került a Tornyai Múzeumba egy kis állatszobor, amely csak töredékesen maradt meg. A töredékes szobrocška valószínűleg sertést, vagyar szarvasmarhát ábrázol (IV. t. 19.). Az ásatások anyagából egy lábformájú kis agyagtöredék (IV. t. 17.) sorolható a művészeti alkotások közé.

Ismeretlen rendeltetésű agyagtárgynak tartható a IV. t. 18. képen ábrázolt lapos, ovális formájú töredék. A Kárpát-medencéből eddig ismert kocsikerék modellek egyik legkorábbi előfordulásának tartható az 1. tűzhely közelében megtalált darab (IV. t. 13.).²³

A település *kőiparát* pattintott és csiszolt kőtárgyak képviselik. Az előbbiekhöz kova (IV. t. 7., 14.) és obszidián pattintékok (IV. t. 23.), valamint kisméretű, az utóbbi anyagból való nucleusok (IV. t. 15–16.) tartoznak. A csiszolt kőbalták között találunk kaptafaalakúakat (IV. t. 20.) és ezeken kívül kalapácsformájú, átfúrt kőbalták töredékeit is (IV. t. 21–22., 24.).

Már az eddigi ásatások is elég jó képet adtak a telep *csontfeldolgozásáról*. Kész és félkész (IV. t. 4–6., 8–12.) termékek kerültek elő a kultúrrétegből, de sírokból is. Így sírból származik a már leírt kagylókarperec (IV. t. 5.) és, mint ismeretes, hasonló lelet ajándékozás révén, már korábban is került be a Tornyai Múzeumba.

Ugyancsak ékszer lehetett az 1957. évi ásatásból származó kisméretű, szépen faragott csonttárgy töredék is. A tárgyacška valószínűleg a felfüggesztés céljaira szolgáló karikában végződő, nyeles és lándzsacsúcs formájú hegygel rendelkező amulette volt. A lapos, lándzsacsúcs formájú végét átfúrások díszítik (IV. t. 4.).

A csontfegyverek sorába az ismert halászníylhegy típuson²⁴ kívül egy féloldalas, szarvasagancsból faragott szigonytöredéket (IV. t. 9.) és két lapos, szakállas csontnyílhegyet (IV. t. 6., 8.) sorolhatunk. A közismert típusú csontlyukasztók, ártúk, egésszítik ki a lelőhely csontiparáról alkotott képet (IV. t. 10–11.).

A csonttárgyak nyersanyaga, a minden valószínűség szerint kereskedelmi úton beszerzett kagylón kívül, a helyben levő állatok csontja, agancsa és szarva volt. Itt kell megemlítenünk, hogy a telep kultúrrétegeiben nagy mennyiségben találtunk állat- és halcsontot. E leletanyag feldolgozását nemrégiben Bökönyi Sándor végezte el.²⁵

²⁰ Ez a töredék esetleg kisebb méretű idollal alsó része is lehetett.

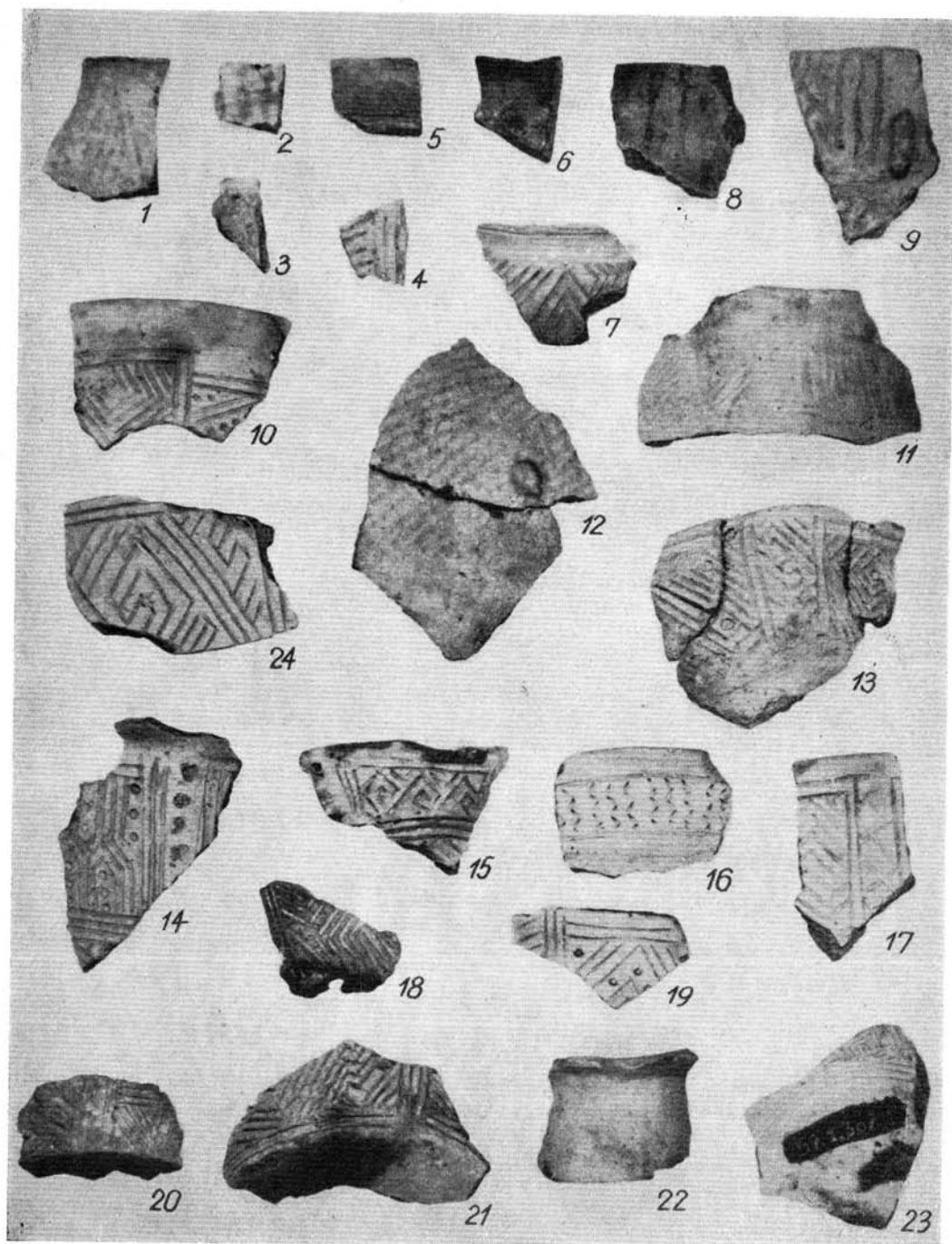
²¹ L. 18. j.

²² Tornyai János Múzeum Adattár és régészeti leltár. A lelet viselettörténeti vonatkozásait külön tanulmányban kívánjuk bemutatni.

²³ Bóna, I., i. m., uo. Szerző ezeket a tárgyakat bronzkoriaknak tartja.

²⁴ Lehetséges, hogy ezt a tárgyat a bronzkorba kell sorolnunk. Ugyanis a tűzhely mélységében voltak szörványos bronzkori cserepek.

²⁵ Bökönyi, S., Act. Arch. Hung. XI (1959), 52–53.

1—20.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3.

Utoljára emlékezünk meg lelőhelyünk kétségtelenül legszokatlanabb leleteiről: a *fém tárgyokról*. Ezeknek száma nem sok, de úgy gondoljuk, egyáltalán nem lebecsülendő jelentőségű.

Az 1956. évi ásatásoknál feltárt 2. sír leletanyagában találtunk először fémeket, a két említett karperecet (IV. t. 1–2.). 1957-ben kultúrrétegből (130–160 cm) került elő egy kisméretű, egymásra hajlított végű, huzalból készült rézkarika (IV. t. 3.).

II

A rendelkezésre álló leletanyag vázlatos jellemzése után szükséges, ha csak igen röviden is, felvetni néhány olyan kérdést, amelyek a Czukor-tanyai település anyagával kapcsolatosak és megoldásukhoz — vagy legalábbis annak megalapozásához — az eddig ismert leletanyag elégségesnek látszik.

Leletanyagunk időrendi és kulturális helyzetének meghatározását tekinthetjük vizsgálódásaink első állomásául. Erre vonatkozó legfontosabb útmutatást a telep belső kronológiája és a régészeti leletanyag adhat.

Ami a lelőhely belső kronológiai helyzetét illeti, arra vonatkozólag a következő megfigyelésekből indulhatunk ki:

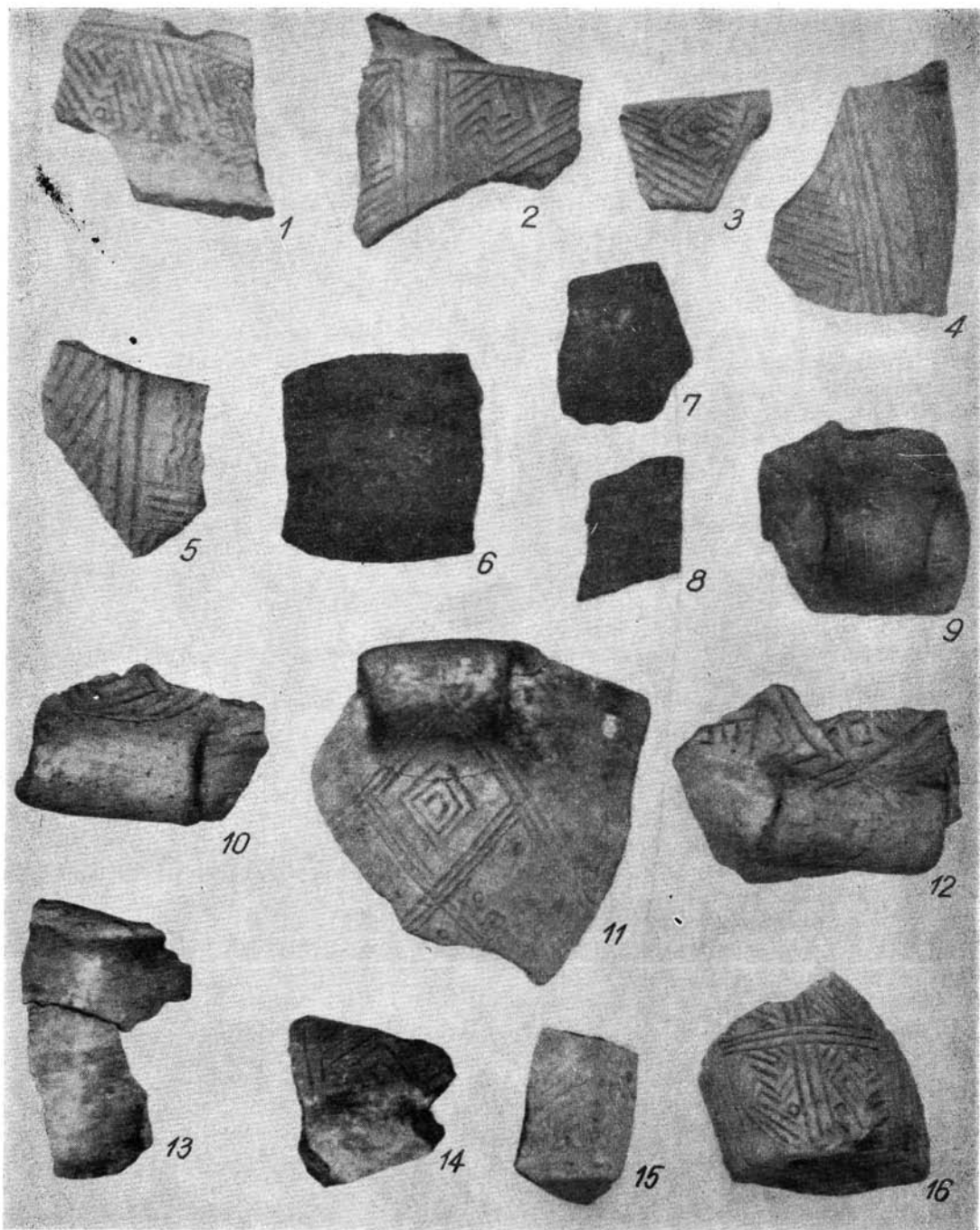
1. A település rétegsorai közötti különbség, a lelőhely D-i és É-i oldalán. Mint a bevezetőben is említettük, a D-i oldalon három helyen végzett feltárás vastag, két építési réteggel rendelkező települési szintet mutat. Az alsó és a felső érintkezési vonalában, közelítőleg ugyanabban az abszolút mélységben is, összeomlott, minden valószínűség szerint tűz által elpusztított házakat találtunk (1. és 2. kunyhó, l. fentebb). Ugyancsak elpusztított kunyhó jelenlétére utaltak azok a megfigyelések, amelyek arról tanúskodnak, hogy az 1956. évi feltárásból előkerült kettős temetkezés csontváza paticsrétegen feküdtek. A felső települési szinthez tartozó épületeket a későbbi (bronz-, koravaskor- és szarmatakori, valamint legújabbkori) beásások annyira megrongálták, hogy legfeljebb olyan tönkrement objektumokkal számolhatunk, mint a 3. ház volt.

Az É-i oldalon húzott kis kutatóárok az előzőnél sokkal szegényesebb, és feltétlenül egy építési szinttel rendelkező települést őrzött meg. A réteg vastagsága itt alig haladta meg az 1 m-t, szemben a másik oldal 2,6–3 m-es rétegsoraival.

2. Nem kevésbé érdekes adatokat szolgáltathat a rétegsorok leleteinek összehasonlító vizsgálata. Egy korábbi dolgozatunkban közöltük azoknak az összehasonlító vizsgálatoknak az eredményeit, amelyekkel a bütykös és a textilornamentikás (fonatmintás) kerámia egymáshoz való viszonyát vizsgáltuk, a település egyes rétegsoraiban. Más felületek vizsgálata teljes egészében megerősítheti ezt a korábbi eredményünket és így elégségesnek tartjuk az említett dolgozat ábráira való hivatkozást.²⁶

Mindezeket még a következőkkel egészíthetjük ki. A település leletanyagának tipológiai elemzésekor rámutattunk arra, hogy a fonatmintás cserepek formaköre egészen szűk, jóformán nem több mint négy különböző típust elemezhetünk itt ki. Ezek pedig a hengerestű poharak, kiszélesedő nyakkal, a beszűkülő, alsó harmadú, csőtalpas kis bögrék, egyelőre ismeretlen formájú nagyobb méretű szalagfüles edény és csőtalp, nyilvánvalóan a hozzátartozó tállal (VII. t. 4., 7., 9., 11–21., 23., VIII. t. 1–5., 14–16., 4. kép 3.). Úgy látszik tehát, hogy telepünk lakói ezt a kerámiatípust meghatározott formákkal, esetleg meghatározott rendeltetéssel készítették, de a fiatalabb építési periódusban a D-i részen is csökkent a számuk, az egyrétegűnek tartható

²⁶ Arch. Ért. 89 (1962), 1. k.

1—16.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3.

É-i kutatóárokából pedig teljesen hiányoztak. Éppen ennek alapján gondolhatunk arra is, hogy a D-i rész felsőbb rétegeibe az alsóból utólagos bolygatás során kerültek, a sírok, vagy hulladékgödrök kiásásakor.

Hasonlóképpen figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a polichrom festésű kerámia elsősorban a felső rétegekből származik.

3. A település belső időrendjének megítélésben fontos szerepet játszanak az általunk feltárt későneolitikus temetkezések. Már a sírok leírásánál figyelmeztettünk arra a körülményre, hogy a területen kétfajta temetkezési rendszert látunk. Az egyik a halottaknak a hulladékgödrökbe való temetése volt. Biztosan megállapítható a gödörbe temetés szokása a 12. sír esetében, ahol tönkrement gyermekcsontváz volt hulladékgödörben. Gödörbe lehetett eltemetve — amennyiben egyáltalán temetésről beszélhetünk — az 1. sír csontváza is, bár a közelében talált tüzelési nyomok ellentmondanak ennek. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy e sír (?) számára az 1. ház feletti rétegekből levezető gödröt nem ásták, mert a csontmaradványok pontosan az érintetlen házomladékok alatt feküdtek.

Teljesen más képet mutat a többi temetkezés. Ezek határozottan egy csoportban a domb DK-i felén helyezkedtek el, s mint szó is esett már róla, e területről több feldúlt sír is származik. Fontos körülmény az, hogy *a*) e sírok kerámiája megegyezik a telep bütyökdiszes kerámiájával, mind díszítés, mind pedig kivitel tekintetében (pl. IV. t. 1—4. és VI. t. 1—4.) és *b*) a sírok egy részét a két építési réteget egymástól elválasztó házalapba vágták be, illetve a házmaradványon kívül talált sír az alsó települési szinthez köthető hulladékgödrökön feküdt.

A ritka bronz- és szarmatakorai temetkezések — mivel más korba tartoznak — nem érintik jelenlegi vizsgálódásaink körét.

Ma már nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a sílógödrök ásásakor hány sír pusztulhatott el, és még kevésbé azt, hogy közülük hányat lehet a későneolitikus periódushoz sorolni. Mindenesetre feltételezhető, hogy a megtalált sírok a feldúltaknak alig felét jelenthetik, azaz legalább 30 sírral számolhatunk a területről. Ha csak arra gondolunk, hogy ennek a fele sorolható a későneolitikus korszakba, akkor is legalább 15 temetkezéssel számolhatunk. Úgy gondoljuk, a terület ismeretében, hogy e sírok száma rendszeres feltárások útján tovább növelhető.

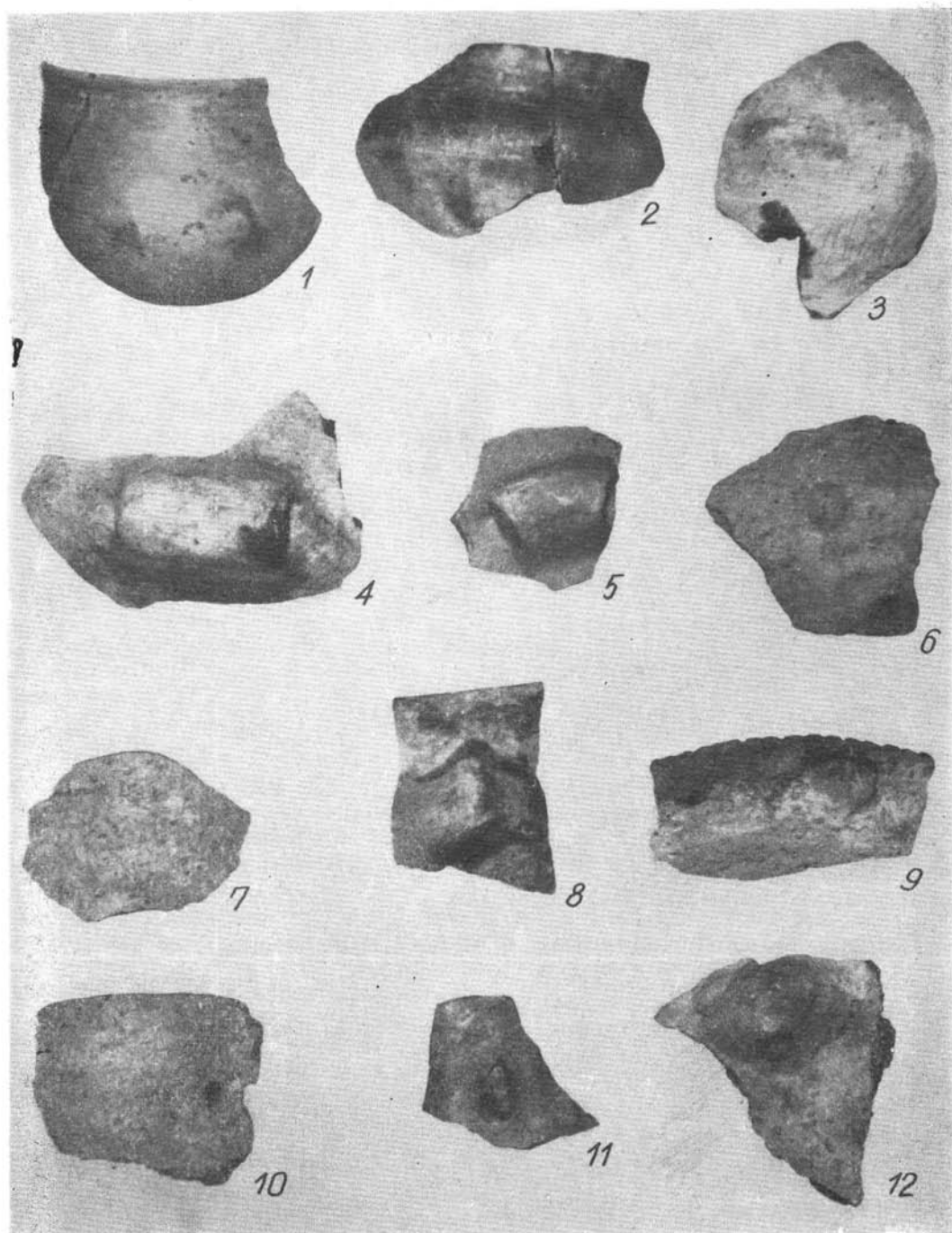
Mindezek alapján a lelőhely belső kronológiájáról a következőket mondhatjuk:

1. A későneolitikus telep legnagyobb része két települési szintet mutat, amelyek között a különbség legfeljebb a fonatmintás kerámia csökkenésében mutatható ki. A települési szinteket elpusztított (vagy elpusztult) házak választják el egymástól és a DK-i oldalon a fiatalabb szint lakottsága idején, különálló temetkezési terület volt. Az ÉNy-i részen egyrétegű a telep, csak a felső szintnek és a síroknak megfelelő bütykös kerámiát találtuk itt meg.

2. Korhatároku egyelőre negatív bizonyítékokkal kell megelégednünk. A telep eddig feltárt részeiből teljes egészében hiányzik a vonaldíszes kerámia anyaga, amelyet Trogmayer Ottó a telepünkkel rokon Lebón²⁷ megtalált. Ugyanakkor a bánáti műveltség formái hatása egy-két darabon érezhető (IV. t. 2.).²⁸ A felső időhatárt látszólag jól megszabja az a körülmény, hogy a leletanyagból hiányoznak a fejlett eneolitikum jellegzetes edénytípusai. Így tehát lelőhelyünket a neolitikumnak abba a szakaszába helyezhetjük, amelyet a hazai kutatás nagy általánosságban a tiszai műveltséggel jelez. Hangsúlyozzuk, hogy a „tiszai műveltség” kifejezést itt elsősorban

²⁷ Trogmayer, O., i. m. II. t. 8—9. stb.

²⁸ Banner, J.—Párducz, M., Arch. Ért. 1944—45, VII. t. 4., 8.; VIII. t. 2.

1—12.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3.

korhatározóként használjuk, hiszen leleteink, a hozzájuk hasonló lelőhelyek anyagával összevetve, már közlésük előtt is saját helyet foglaltak el a szakirodalomban.²⁹

Úgy gondolom, célszerűnek látszik, ha röviden is, megvizsgálni a Czukor-majorban feltárt település helyzetét a környék jelentősebb hasonló korú lelőhelyeihez viszonyítva.

Leelőhelyünkhöz területileg legközelebb állnak a kopáncsi határrészben feltárt neolitikori telepek,³⁰ amelyek közül, mint legfontosabbal, elsősorban a Kökénydombbal kell összevetnünk leleteinket.

Már az első kökénydombi ásatás anyagának tanulmányozása is meggyőzhet arról, hogy a két lelőhelyet számos azonos szál fűzi össze. Így a fonatmintás kerámia jelenléte mellett a bütykös kerámia széleskörű elterjedettsége is. Ez utóbbiakról Banner János megjegyzi, hogy „... az egész telepen mindenütt nagy mennyiségben találtuk a feltűnően finom iszapolású, fényes, feketére simított edénytöredékeket”. A továbbiakban arról ír az ásató, hogy technikájuk azt a „látszatot keltette”, mintha fiatalabbak lennének, de a durva edényeken is előforduló bütyökdísz, valamint amiatt, hogy „mindenütt a többi anyaggal keverten feküdtek”, nincs rá ok, hogy időrendileg szétválassza őket.³¹ A bemutatott bütyökdíszes edények formája, a díszítés elhelyezése kétségtelenné teszi a két település kerámiaja közötti azonosságot.³² Kétségtelen, hogy a csőtalpas, sőt az átfűrt csőtalpas tálak is megjelennek a Kökénydombon, s ez utóbbiak lelőhelyünkön még nem ismeretesek. A durva kivitelű, ún. házikerámia még több azonosságot szolgáltathat mindkét lelőhely anyagában (pl. V. t. 6., XII. t. 1–12.).³³

Jelentősebb eltérések: a telepek rétegvizonyai (Kökénydomb egy, a Czukor-major pedig két települési réteggel rendelkezik),³⁴ a fonatmintás kerámia formái (Kökénydombon eddig még nem került elő kiszélesedő nyakú, pohárformájú edény,³⁵ amely viszont a Czukor-majorból jónéhány töredékben ismeretes); a többujjas csontgyűrűk³⁶ hiánya a Czukor-majorban feltárt temetkezésekben és végül a Kökénydomb települési rétegeiből és sírjaiból a fémelemek hiányoznak.

Mint említettük, a szakirodalomban több ízben érintett telepünk kapcsolata a Tápé–Lebőn feltárt hasonló korú lelőhely anyagával. E kérdésben egyetértően nyilatkoztak mind Korek József,³⁷ mind Trogmayer Ottó.³⁸ Nem tartjuk szükségesnek fentebb hivatkozott kutatóknak a lebői telepről adott jellemzését megismételni, csupán elégségesnek tartjuk, ha az említett dolgozatokban közölt képanyag mellé, összehasonlításként saját tábláinkat (IV–XII. táblák, 2–4. képek) állítjuk. Ismételten felhívjuk a figyelmet, hogy a Czukor-majori telepanyagból, legalábbis az eddig megismertek alapján, teljesen hiányoznak a vonaldíszes kultúra elemei, amelyek világosan mutatják leletanyagunk kronológiai helyzetét, különösen, ha figyelembe vesszük

²⁹ L. Korek, J., Arch. Ért. 85 (1958), 152–153. és Trogmayer, O., i. m. 57.

³⁰ Banner, J., Hódmezővásárhely története... „Tiszai kultúra”-lelőhelyek. További irodalmat l. ott.

³¹ Banner, J., A kökénydombi neolitikori telep. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára, II. Szakosztály Közleményei 9. sz. (Szeged, 1931), 41–42.

³² Uo. XV. t.

³³ Uo. XV. t. 14–16.

³⁴ Pl. uo., VIII. és X. t.

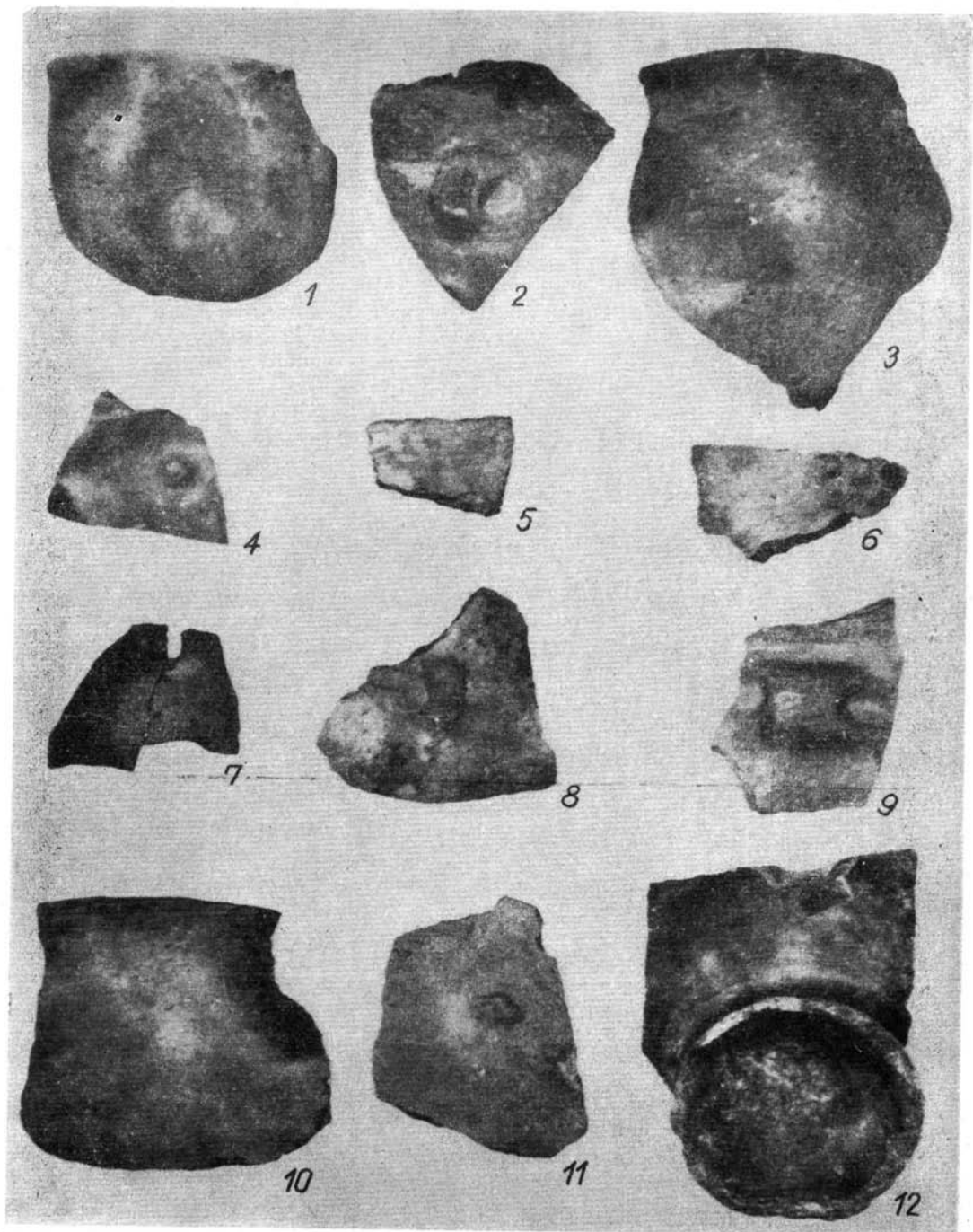
³⁵ Uo. 11. és 4. k.

³⁶ E típus egyik korai (?) változata lehet a XXX. t. 5. edény (uo.), amelynek peremén kihajlik.

³⁷ Uo. III. t. 1–2.

³⁸ Korek, J., i. m. 152.

³⁸ Trogmayer, O., i. m., uo.

1—12.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3

Korek Józsefnek az alföldi vonaldíszes kultúra megjelenésére vonatkozó megfigyeléseit.³⁹

Leletanyagunknak a szegvári Tűzköves halommal való összefüggéseire még nem áll módunkban rámutatni, minthogy e lelőhely teljes publikációja még várat magára.⁴⁰

További kapcsolatokat mutatnak a Czukor-major leletei a herpályi halom anyagával is. Itt elsősorban a rétegtani megfigyelések azonosságára kell rámutatnunk. Patay Pál és Korek József ásatásainak eredményeiből tudjuk, hogy a halmon a neolitikus (pontosabban későneolitikus) réteget leégett házak szintje osztotta két részre, csakúgy, mint telepünk esetében.⁴¹ A kerámiában a bütykös és a polichrom festésű kerámia⁴² rokon volta kétségtelennek tartható. E körnél maradvány, nem kétséges leleteinknek a zsákai anyaggal való kapcsolata sem.

A bütykös kerámiának a tiszai típusú fonatmintás áruval való együttes előfordulásáról tanúskodnak a békési Povádzúgból előkerült szórványleletek is.⁴³

Ugyancsak erőteljes kapcsolatok fűzik leleteinket a Kiss Lajos által közölt kenézlii anyaghoz is. A kenézlii sír^{43/a} edényei formailag nem állnak távol a Czukor-majori telep (V. tábla 1—4.) és a sírok (VI. t. 1., 3—4.) kerámiájától.

Kevesebb a kapcsolatot tükröző lelet a hódmezővásárhelyi Szakálhátról előkerült neolitikus leletekkel, amelyeket Korek József ugyancsak e körbe sorol.⁴⁴

A felsorolt lelőhelyek a szakirodalom megítélése szerint, a hódmezővásárhelyi Kökénydomb kivételével, a tiszai kultúrának késői válfajához tartoznak, amelyeket lebbői, illetve herpályi csoport néven tart számon a kutatás.

E csoportoknak, különösen a lebbőinek fő jellegzetességei közé sorolható egyrészt a kihajló nyakú, fonatmintás, pohárformájú edények fellépése, másrészt a bütykös kerámia elterjedése. Ez utóbbiról azonban, amint azt az idézett kökénydombi és povádzugi példák is igazolják, meggyőződéssel nem mondhatjuk, hogy a korábbinak tartott (Tiszai I.) telepeken nem terjedt el. Úgy látszik, hogy ez a bütykös kerámia a szűk formakörre korlátozott fonatmintás áru mellett, éppen a java- és későneolitikum alapvető formakincsébe is besorolható.

A bütykös kerámia eredetére és idekerülésének útvonalára, sajátos módon, nem elsősorban az idézett kerámiatípus, hanem egyik sír (6. sír, VI. t. 2.) adhat iránymutatást. A kettős csonkakúpos, behúzott szájú kis edény jó analógiákkal rendelkezik az ószentiváni VIII. lelőhelyen feltárt, ún. bánáti kultúra anyagában,⁴⁵ és nem hiányzik a Vajdaság és Szerbia területén elterjedt Vinča-kultúrából sem.⁴⁶ Ez utóbbinak leletei között pedig megtalálhatjuk a bütykös kerámia, (elsősorban a durva edények között) változatait is. A banyicai telep anyagában pedig előkerült a VII. t.

³⁹ Korek, J., i. m. 152—153.

⁴⁰ A Koszta József Múzeum kiállítását és az irodalmi utalásokat figyelembe véve, a telep is a csoport tagja.

⁴¹ Korek, J.—Patay, P., FA, VIII. (1956), 33., 11. k.

⁴² Uo. II. t. 8.; III. t. 1—3., 7. stb.

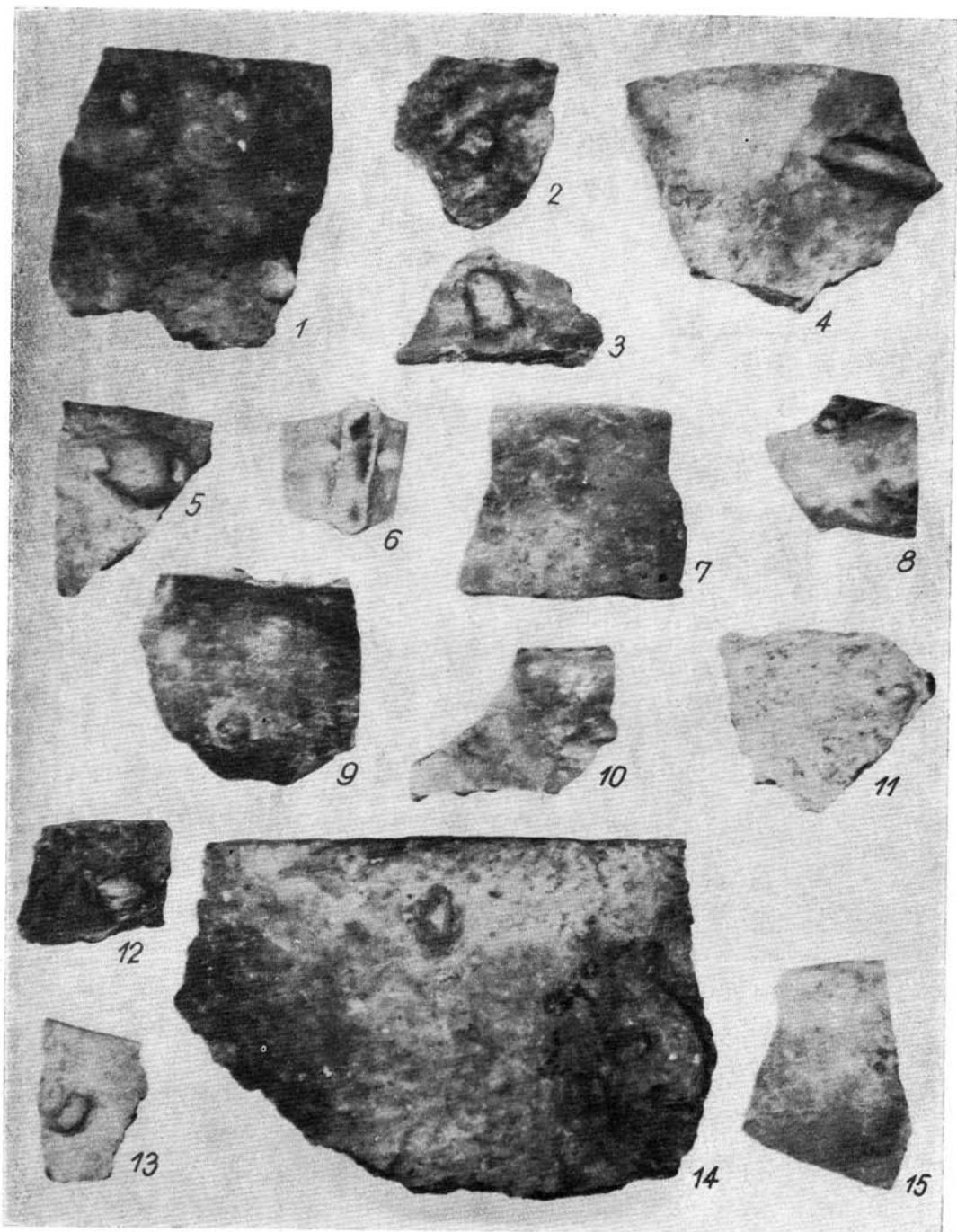
⁴³ Trogmayer, O., A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960—62 (Szeged, 1962), XIV. t. 8.

^{43/a} Kiss, L., FA, I—II. (Bp. 1939), I. t. 1—3., 7. Telepanyagból: uo. 8—9.

⁴⁴ Korek, J., i. m., uo. és Ua. szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958—59 (Szeged, 1960), 46—47. Szerzőnek a Czukor-majorban feltárt leletanyaggal kapcsolatos előzetes megállapításait annyiban lehetne pontosabbá tenni, hogy telepünkön a vonaldíszes kerámia kultúrájával való keveredés bizonyítékait eddig nem találtuk meg (l. fentebb a szövegben).

⁴⁵ L. 28. j.

⁴⁶ Garašanin, M. V., BRGK 39 (1958), 3. t. 7., Todorovič, I.—Cermanovič, A., Banyica — Naszelje Vinčanske Kulture (Beograd, 1961), IX. t. 4.; XIII. t. 3—4., 6.

1—15.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3.

10. edénytöredék díszítésének analógiája is.⁴⁷ A jugoszláv terület neolitikus leleteivel tükröz kapcsolatot az V. tábla 5. képén bemutatott élelem- vagy folyadéktartó edény, amelyhez hasonlóan profilált típusokat a butmiri jellegű anyagból ismerünk.⁴⁸ Nem tartható véletlennek továbbá az sem, hogy a kihajló nyakú pohárforma edény egyik változata Vinčáról,⁴⁹ másik pedig a butmiri csoporthoz tartozó Nebo (Közép-Bosznia) lelőhelyről került elő.⁵⁰

A telepanyagban levő fém tárgyak kétségtelenül import termékek lehetnek s minden valószínűség szerint, déli, balkáni és talán kisázsiai eredetűek voltak.

Már e rövid jellemzésből is világos, hogy telepanyagunk — s az e körbe sorolható többi telep — megítélésénél, két tényező vehető figyelembe. Egyrészt a fonatmintás, ún. tisztai típusú kerámia létrejötte és fejlődésének kérdései. Ez, éppen a szakirodalom tanúsága szerint, nem elsősorban stíluskritikai probléma, hanem az alföldi neolitikum egyik ágának genetikai kérdése.⁵¹ Ennek segítségével esetleg a helyi elem (akár etnikai is) kimutatható. Másik főkérdésünk a festett, a bütykös és a csótalpas kerámiát hordozó elem, amelynek idekerülése, elterjedése — nem tartható tisztázottnak, legalábbis a rendelkezésre álló szakirodalom tanúsága szerint.⁵² Ennek száalai a Vinča-Bánát és ezen keresztül Jugoszlávia korai és fejlett neolitikuma felé mutatnak, amelynek alsó időhatára éppen az idézett példák alapján a Vinča-kultúra, felső pedig a Butmir-csoport lehet. Ugyanakkor rá kell mutatnunk, hogy mind a festett, mind pedig a bütykös és a csótalpas kerámia időrendi előzményei megtalálhatók Közép-Görögország területén és innen keresztül tovább vezethetők Kisázsia irányába.⁵³

További, különállónak is mondható kérdéscsoportot jelent telepünk — és vele együtt az egész fentebb körvonalazott későneolitikus csoport — további fejlődésének, az eneolitikus csoportokkal való kapcsolatának a kérdése. Minthogy beszámolónk előzetes jellegű, e kérdés taglalásától ez a körülmény felment bennünket. Ugyanez okból nem foglalkozunk e helyen a gazdasági és társadalmi élet problémáival, sem pedig azokkal a kérdésekkel, amelyek a vallástörténet körébe utalhatók és a leletanyag (kettős temetkezés, idolszobor, állatszobor) alapján jogszerűen felvethetők lennének.

Vizsgálódásaink jelen szakaszának befejezésekképpen tehát azt mondhatjuk, hogy *a Czukor-majorban feltárt későneolitikus település a hazai újkőkori fejlődés egyik fontos állomását jelentő lebbi csoportba osztható és széleskörű kapcsolatok elemez-*

⁴⁷ Uo. XXV. t. 4.

⁴⁸ Benac, A., BRGK 42. (1961), 11. t. 2.

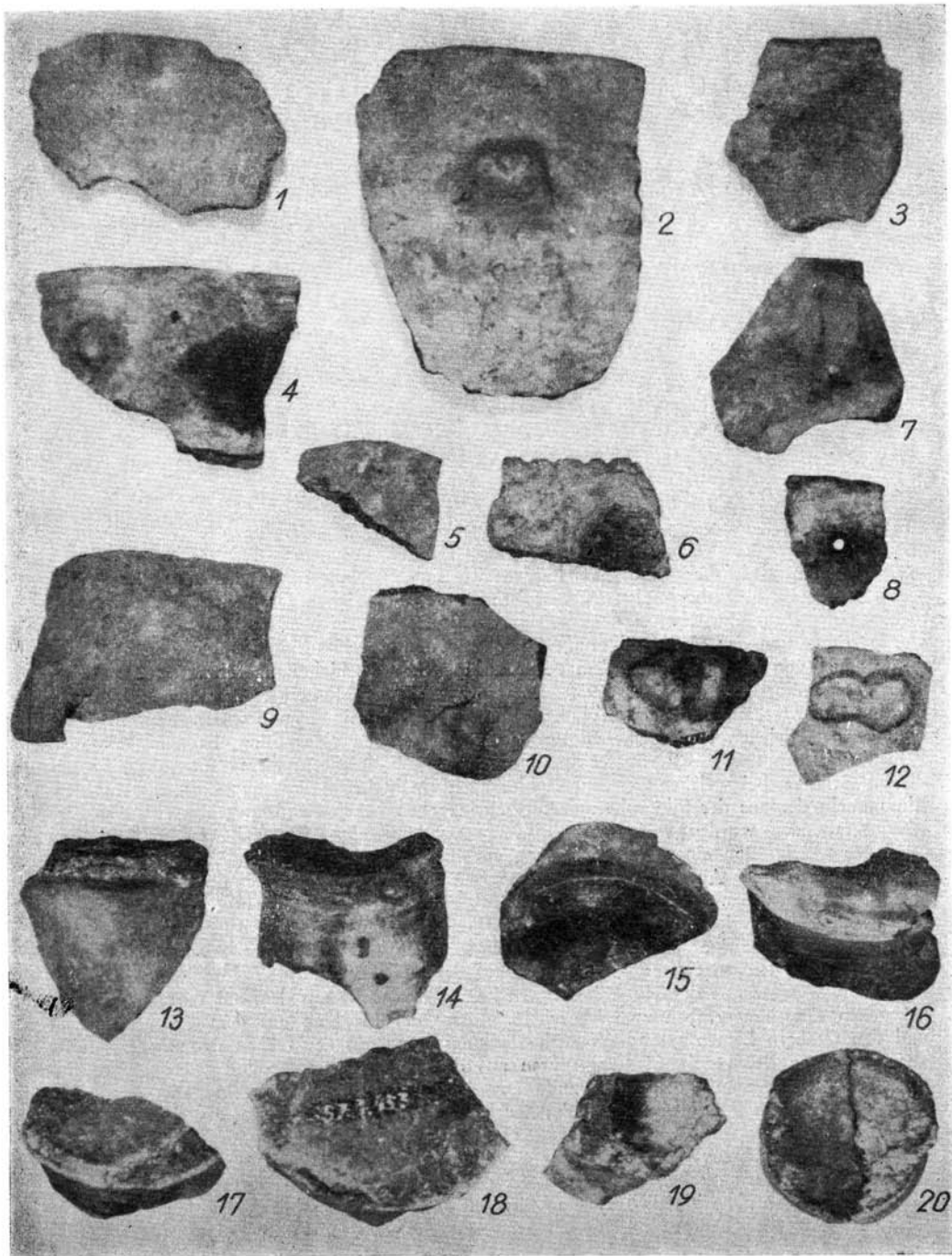
⁴⁹ Garašanin, M. V., Starinar, Nova Serija I. (Beograd, 1950), 3. k.

⁵⁰ Benac, A., i. m. 11. t. 1.

⁵¹ A „tisztai” tisztai fonatmintás kerámiát képviselő lelőhelyek száma éppen az utóbbi évek ásatásai és a múzeumi anyag részletezőbb feldolgozása alapján egyre csökken (l. Korek Józsefnek dolgozatunk 44. jegyzetében idézett cikkének néhány fontosabb megállapítását.) Úgy látszik tehát, hogy a fonatmintás áru mindig (vagy legalábbis az esetek többségében), vagy a vonaldíszes kerámia, vagy pedig a bütykös kerámia kísérőjelenségekképpen lép fel.

⁵² Korek, J., Patay, P. és Trogmayer, O., i. m. Bizton remélhetjük, hogy Kutzián I. megjelenő műve e kérdések tisztázását nagymértékben elő fogja segíteni (kéziratunk lezárásának ideje: 1963. IV. 30.).

⁵³ Vizsgálódásaink szempontjából gazdag lehetőséget nyújtanak a görögországi neolitikum és korai bronzkor anyagának újabb ismertetései. E leletanyag megfelelő ismeretében és az elemzések elvégzése után számos, ma még hipotézisként kezelt elmélet bizonyítást nyerhet (l. pl. Weinberg, S. S.: *Hesperia*, Vol. XXXI. No. 2., April—June 1962, Athen, 1962, 52. t. d., 53. t. b., 58. t. b, f és 61. t. d; vagy Mylonas, G. E.: *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton, New-Jersey, Univ. Press, 1959, 116. t. 7.).

1—20.: a települési rétegből. Cca: 1 : 3.

hetők ki számos hazai és területünkől délre (Bánát, Szerbia, Görögország) eső lelőhellyel. A jelenleg feltárt anyag és a már elvégzett összehasonlító vizsgálatok valószínűsítik, hogy e leletanyag hordozói új etnikai hullám megjelenésével kapcsolhatók össze, amely a Balkán felől érkezve, a fejlett és késői neolitikum kialakításában is szerepet játszott. Úgy gondolom, hogy a többi, hasonló jellegű telep és a már ismert lelőhelyek anyaga alapján lehetőségessé válik a fonatmintás tiszai típusú kerámia reális értékelése is, éppen annak a meglehetősen szűk formakörnek alapján, amelyről fentebb volt már szó.

Tisztában vagyok azzal, hogy a dolgozatban felvetett kérdések egy része hipotétikus jellegű, s a további munka során előfordulhat, hogy egyik-másik közülük esetleg nem nyer bizonyítást. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy felvetésük éppen a leletek és a jelenleg rendelkezésünkre álló megfigyelések alapján nem jogtalan, s tisztázásuk, a bevezető részben említett vitás, nyitott kérdések eldöntésében szerepet játszhat.

Gazdapusztai Gyula

SIEDLUNG UND FRIEDHOF AUS DEM SPÄTNEOLITHIKUM IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY—GORZSA

(Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in den Jahren 1956—57)
(Auszug)

In Hódmezővásárhely—Gorzsa befindet sich in der Nähe des Atkaer Theissabschnittes die Betriebseinheit Czukor-major ('Cz.-Meierhof') der Staatlichen Grosswirtschaft von Hódmezővásárhely auf einen hohen, hervorragenden Hügel natürlichen Ursprungs. Dieses Gebiet wurde früher von der Ortsbevölkerung *Földvár* 'Erdburg' genannt und unter diesem Namen wird es auch von Samu Szeremlei, dem Verfasser einer Stadtgeschichte angeführt.

Der Fundort ist schon seit 1950 dem Tornyai János Museum von Hódmezővásárhely bekannt, in welchem Jahr ein Wohnhaus aus dem Neolithikum und Überreste von Beerdigungen, desgleichen eine kleine Idolstatuette beim Graben einer Silogrube zum Vorschein kamen (vgl. Abb. 1, 1—2). Später im Jahre 1953 gab es eine neuere Notausgrabung auf diesem Gelände, bei welcher Gelegenheit hier auch ein kleinerer Forschungsgraben nebst dem Einsammeln der aus der Silogrube zum Vorschein gekommenen Funde gegraben wurde (diese Notausgrabungen wurden von Gabriella Tompa und Elemér Zalotay bewerkstelligt). Vom Verfasser wurde 1955 eine Ortsbesichtigung auf diesem Gelände durchgeführt und 1956—57 versuchte er durch Ausgrabungen im grösserem Ausmass unsere Kenntnisse über diesen Fundort zu bereichern.

Nach Zeugnis der an vier Punkten der Fundstätte ausgeführten Aufdeckungen befand sich eine zweischichtige Wohnstätte aus dem Spätneolithikum auf der SO- und SW-Seite des Hügels, desgleichen gab es Beerdigungen auf der SO-Seite und eine einschichtige Siedlung auf der NW-Seite. Auf der NO-Seite kamen keine Fundstücke aus dem am Fusse des Hügels gezogenen Forschungsgraben zum Vorschein. Ausser der Siedlung aus dem Spätneolithikum und den Gräbern kamen sporadisch auch Siedlungsspuren aus der frühen Bronzezeit, Gräber aus der späten Bronzezeit, Siedlungsspuren aus der frühen Eisenzeit und Beerdigungen aus der Sarmatenzeit zum Vorschein. Funde aus den historischen Zeiten sind nur durch ein angeblich von dem Fundorte stammendes Bruchstück einer Christus-corpus aus dem XI—XII. Jh. vertreten.

Für die Schichtenverhältnisse dieser Siedlung ist es besonders kennzeichnend, dass die neueste, durch sarmatische, früheisenzeitliche und bronzzeitliche Einwühlungen gestörte obere Schicht von einer ziemlich dicken spätneolithischen Schicht abgelöst wird. Diese Schicht lässt sich mit Rücksicht auf die Hausüberreste und auf die in diese eingegrabenen spätneo-

lithischen Gräber in zwei Siedlungshorizonte einteilen. Die durchschnittliche Dicke der Kulturschichten ist 2—2,8 m, nur auf der NW-Seite, wo die Siedlung einschichtig war, fanden wir einen dünneren Kulturhorizont von 0,8—1,2 m.

Die Siedlungerscheinungen waren ausser dem Material der Kulturschicht durch Hüttengründe, Herde und Abfällgruben vertreten. Die Form der Wohnhäuser und ihre genauen Masse sind uns nicht bekannt, weil von uns im Laufe unserer Ausgrabungen, die doch eher den Charakter von einer Notausgrabung hatten, entweder schon früher gestörte Hausüberreste aufgedeckt wurden oder wir infolge unserer beschränkten Möglichkeiten nur einzelne Teile aufmachen konnten. Das Fundmaterial der Häuser wich nicht ab von der Keramik der Siedlung; in einem Haus fanden wir neben dem Herd 10 pyramidenförmige, auf dem oberen Ende durchbohrte Beschwerer, die entweder auf das Vorhandensein von Fischergarn oder einer Webevorrichtung deuten. Die vorherrschende Form der Herde ist der rundliche mit Lehm verputzte, randlose Herd. Ausser diesen wurde von uns auch der Überrest eines solchen mit Lehm verputzten Herdes zum Teil aufgemacht, in welchen nebeneinander gelegte Scherbenbruchstücke mit Warzenverzierung eingeklebt waren. Von den Abfällgruben war die Nr. 1 eine bronzzeitliche, die übrigen acht gehörten zu der spätneolithischen Siedlung. Die Form dieser ist zylinderförmig bzw. stumpfkegelig, die Seite der einen war hingegen stufenförmig.

Die Beerdigungen lassen sich mit Rücksicht auf ihr Vorkommen in zwei Gruppen einteilen: in die Gruppe der auf dem Gebiet der Siedlung zerstreuten Gräber und in die Einheiten der gruppenartigen Beerdigungen. Von den ersteren befand sich das eine (das Skelett eines Säuglings) in einer Grube, ein anderes Skelett (von den nur einzelne Bruchstücke erhalten blieben) lag zerstreut auf dem untersten Grund der Kulturschicht. Die übrigen Gräber — unter ihnen auch eine Tierbeerdigung — lagen auf dem untersten Grund der Kulturschicht. Ihre Beigaben stimmten mit der Keramik der Siedlung überein und aus einem Grab kam noch ein Paar kupferner Armringe zum Vorschein. Auch einige Beerdigungen aus der Bronzezeit und der Sarmatenzeit wurden im Laufe der Ausgrabungen aufgedeckt.

Das keramische Material wird durch die mit Warzen und Geflechtem gemusterte Keramik charakterisiert (Taf. IV—XII). Es lässt sich feststellen, dass sowohl die linearkeramischen als auch die vorgeschritteneren neolithischen Formen aus dem Fundmaterial fehlen, welche Beobachtung zugleich die chronologischen Grenzen der Siedlung anzugeben vermag. Der Kreis der geflechtgemusterten Keramik lässt sich auf einige Typen beschränken und das Verhältnis dieser zu der warzengemusterten bzw. zu der gefärbten Ware ist sehr gering (vgl. Taf. VII—VIII). Der wichtigste Unterschied zwischen dem oberen und unteren Siedlungshorizont liegt eben in der erheblichen Verminderung der geflechtgemusterten Ware.

Auf dem Fundort ist auch die Stein- und Knochenmanufaktur (Taf. IV, 7, 14, 16—25) mit schönen Exemplaren vertreten (Taf. IV, 4, 5, 6, 8—12). Ein besonderes Interesse verdient das auf Taf. IV, 4 gezeigte kleine Gehänge, das nach unseren heutigen Kenntnissen unter unseren gleichaltrigen Fundstücken ohne Analogie dasteht.

Gleichfalls ist es beachtenswert, dass auch ein kupferner Gegenstand aus einer geschlossenen Kulturschicht im Laufe einer authentischen Aufdeckung zum Vorschein kam (vgl. Taf. IV, 3), mit dem die Zahl der von der Fundstätte stammenden frühzeitlichen metallnen Gegenstände den Grabfund (Taf. IV, 1—2; Taf. V, 1) mitberechnet auf drei anwuchs.

Derzeit wäre auch die Absicht noch verfrüht, alle mit der Siedlung in Zusammenhang stehenden chronologischen und kulturellen Fragen zur Entscheidung zu bringen. Eben deswegen wollen wir in dieser Arbeit vor allem die Vergleichung dieser Fundstätte mit gleichaltrigen Fundorten des südlichen Alföld und des Gebietes jenseits der Theiss (*Tiszántúl*) versuchen. Auf Grund dieser kann es uns klar werden, dass diese Fundstätte in den Formenkreis der sog. Lebőer Gruppe eingereicht werden kann und es eben durch die warzenverzierte Keramik deutliche Beziehungen zu Kőkénydomb von Hódmezővásárhely, Kenézlő und auch zu Herpály aufweist. Es hat den Anschein, dass das Fundmaterial unserer Fundstätte zum grossen Teil südlichen Ursprungs ist und seine Beziehungen auch auf Vinča und Butmir nachgewiesen werden können.

Auf Grund des Studiums des in Czukor-major aufgedeckten Fundmaterials lässt sich das Problem der Selbständigkeit des sog. geflechtgemusterten Keramik von Theiss-Typ schon

in dem heutigen Abschnitt der Forschungen aufwerfen. Die Untersuchung des Materials von Czukor-major und von anderen Fundstätten weist nämlich darauf hin, dass sich diese Keramik einerseits auf einen ziemlich engen Formenkreis beschränkt, andererseits aber nie selbständig aufzutreten pflegt, sondern in dem Material der Fundstätten aus dem Voll- und Spätneolithikum in Begleitung der Linear- oder der Warzenkeramik erscheint.

Ein weiteres Problem bildet die Frage, wann die Warzenkeramik hierher gelangt sei. Die Durchforschung des Materials der neolithischen und bronzezeitlichen Fundstätten vom Balkan und von Griechenland scheint uns schon zu erlauben, das Problem von engen genetischen und vielleicht auch ethnischen Beziehungen zwischen diesen zwei Gebieten aufzuwerfen, die entlang der Fundstätten in der Richtung auf Kleinasien weitergeführt werden könnten.

In diesem vorläufigen Bericht haben wir die Probleme, die sich auf das wirtschaftliche, soziale und religiöse Leben der Bewohner dieser Siedlung beziehen, nicht berührt und es fiel auch kein Wort über die Gründe, die zum Aufgeben dieser Siedlung führten. Der Beantwortung dieser Fragen sind wir unserer Meinung nach schon wegen des Charakters unserer Mitteilung als eines vorläufigen Berichtes entzogen. Über diese Fragen wollen wir nach Verrichtung der weiteren Ausgrabungen im Rahmen der Publizierung eines schon vollständigeren Materials Rechenschaft geben.

Gy. Gazdapusztai

FUNDE VON CSÓKA-KOPPÁNYPART

Die Fachliteratur, die sich mit der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit befasste, beschränkte sich bisher im allgemeinen auf die Vorführung der Schatzfunde. Vielleicht gab es in Ermangelung von geschlossenen Fundekollektiven keine Möglichkeit, die historischen Probleme dieses Zeitalters in bestimmterer Form aufzuwerfen oder ihre Lösung zu versuchen. Das Material kleinerer Ausgrabungen und das unter nicht-authentischen Umständen zum Vorschein gekommene Material pflegte man in den Museen mit der Eintragung „Aus der Hallstattzeit“ zu inventarisieren, in den Publikationen werden sie ohne eingehende Analyse angeführt als Daten zur Geschichte des Fundortes.

Die Lückenhaftigkeit der literarischen Daten ist es zuzuschreiben, dass einige Verfasser in grösseren zusammenfassenden Arbeiten von einer gewissen Entvölkerung in der fraglichen Periode sprechen. Den Grund hiervon pflegt man mit Klimaschwankungen als Faktoren in Zusammenhang zu bringen.¹

Den Schlüssel zur Lösung dieses Problems boten uns die bei der Aufdeckung des Friedhofes Csorva—1009 gewonnenen Daten. Durch das Fundekollektiv der hier ans Tageslicht gekommenen 82 Gräber wurden die bisher vereinzelt in Evidenz gehaltenen Funde und auch diejenigen, bei denen eine genauere Alterseinteilung fehlte, bestimmt. Auf diese Weise können wir heute schon von einem in seiner Substanz einheitlichen chronologischen Abschnitt sprechen, der mit dem Fundmaterial von 52 Fundstätten gekennzeichnet ist.

Unter diesen Fundstätten nimmt das in der Fachliteratur in Zusammenhang mit Funden aus verschiedenen Zeiten so oft angeführte Csóka einen bedeutungsvollen Platz ein. Die hier anzuführenden vier Gefässe zeigen ein charakteristisches Formenkollektiv eines Teiles des Südföldler spätbronzezeitlichen Materials.

Über die Umstände, wie sie zum Vorschein gekommen sind, wissen wir ziemlich wenig. Sie wurden 1955 inventarisiert, zusammen mit dem Material, das sich schon seit Jahrzehnten angesammelt hat. Die Fundorte wurden auf Grund der mit ihnen verpackten Aufzeichnungen festgestellt. Aus den auf diesen befindlichen Verweisungen lässt sich darauf schliessen, dass ein Teil der damals aufgedeckten Gegenstände seitdem verloren gegangen ist.

Die in dem Szegeder Museum aufbewahrten² Gefässe von der Fundstätte Csorva-Koppánypart sind die folgenden:

1. Ein einhenkeliges, rötlich-braunes, schwarz geflecktes, poliertes, im Feuer etwas deformiertes Schüsselchen mit bauchiger Schulter und mit etwas kegelförmigem

¹ Mozsolics A.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung. AAA VIII. 1957. 134.

² Inventar Nr. 55. 1. 1—4.

Hals und mit gelinde vorspringendem Rand. Sein flacher Bandhenkel erhebt sich mit an dieser Stelle eingedrücktem Rand darüber, dann lehnt er sich der Schulter an. Die Schulter ist mit vier symmetrisch angebrachten vertikalen Ballen von Kannelüren geschmückt. H.: 8, 2 cm, Randm.: 15 cm, Bodendm. 7 cm (Auf dem Zettel im Gefäß: „aus dem Grab um das Profil 3+900 km“). Taf. XIII. 1.

2. Zweihenkeliger, von aussen ziegelfarbiger, auf der Aussenseite schwärzlich grauer, auf der Innenseit glänzend schwarzer, gelinde bauchiger Topf mit einem etwas vorspringendem Rand. Die flachen Bandhenkel sind einander gegenübergestellt an der Schulter angebracht. H.: 21,5 cm, Randm.: 17,7 cm, Bodenm.: 9,4 cm. [Auf dem mitverpackten Zettel: „Bei 3+800 (dh. Koppánypart) neben den anderen unversehrtem Gefäß gefundener Topf“.] Taf. XIII. 3.

3. Brauner polierter, einhenkeliger Topf mit scharfer Schulterlinie und zylinderförmigen Hals und vorspringendem Rand. Sein Henkel von fünfeckigem Querschnitt unterhalb des an dieser Stelle etwas eingedrückten Randes und über der Schulter angebracht. Der Unterteil gelinge eingedrückt, auf dem Rand mit Spuren von Fazzettierung. Ergänzt. H.: 9,8 cm, Randm.: 19,5 cm, Bodenm.: 5,4 cm. (Auf dem darin befindlichen Zettel: „Erster Fund aus dem Einschnitt um das Profil von 3+800 km“). Taf. XIII. 2.

4. Eine bräunlich graue fleckige, bauchige, zweihenkelige Urne mit gelinde kegeligem Hals und geradem Rand. Der Hals wird von der Schulter durch einen schmalen Graben getrennt. Die halbzylinderförmigen, rundlichen, horizontal durchbohrten Henkel sind einander gegenüber an der Schulter angebracht. Ergänzt. H.: 20 cm, Randm.: 12,3 cm, Bodendm.: 10,3 cm (Auf dem miteingepacktem Zettel: „Aus dem Einschnitt um 1+400 km Hier befanden sich in einer Grube 5 verschiedenartige Gefässe“). Taf. XII. 4.

Aus den Bemerkungen in bezug auf die Fundstätte kann angenommen werden, dass hier Gegenstände aus zwei voneinander unabhängigen Funden in die Sammlung hineingeraten sind. Das wird auch durch das chronologische Bild bestätigt, das sich auf Grund der Gefäßformen skizzieren lässt. In die zweite Gruppe gehören die Gefässe auf Taf. XIII. 1–3. Am charakteristischsten unter ihnen ist der Topf mit der scharfen Schulterlinie und dem zylinderförmigen Hals. Seine Analogien findet sich in dem Fundekollektiv von Jánosháza.³ Über dieses Kollektiv wurde von Frigyes Kőszegi nachgewiesen, dass es nicht in das Material von H. C. Alter des Tumulus gehört, sondern in den Formenkreis der späten Hügelgräberkultur eingereiht werden kann.⁴ In der Untersuchung der zu demselben Horizont gehörenden Funde des Tumulus von Čaka (Cseke) wird diese Gefäßform von A. Točík und J. Paulík an die Periode B D–H A geknüpft. Aus dem österreichischen bronzezeitlichen Material können verwandte Exemplare von der Fundstätte Kiblitz,⁵ desgleichen von Haindorf,⁶ aus Ungarn von Koronóc⁷ und Győr,⁸ aus Slowakien von dem Material des Čakaer Tumulus

³ Lázár J.: Hallstatt-kori tumulusok a Ság-hegy távolabbi környékéről. AÉ 1955. 103. 1. kép.

⁴ Kőszegi F.: Beiträge zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit. AAA. XII. 1960. 144.

⁵ K. Willvonseder: Die mittlere Bronzezeit in Österreich. Wien 1937. Taf. 6.

⁶ Ebd.: Taf. 12.

⁷ Mithay S.: Bronzkori kultúrák Győr környékén. Győr 1942. Taf. X. 4.

⁸ Ebd.: Taf. X. 9.

⁹ A. Točík—J. Paulík: Die Ausgrabung eines Grabhügels in Čaka in den Jahren 1950—51. SA VIII—1. 1960. Taf. VII, 5.

angeführt werden.⁹ Die letzteren werden von den Bearbeitern einstimmig in die Übergangsperiode B D—H A eingereiht.¹⁰

Nebst den angeführten entfernteren Analogien finden wir diesen Typ auch in den Gräbern des Friedhofes Csorva—1009, der mit Metallen gut datierbar ist und in diese Zeit eingefügt werden kann.¹¹

In denselben Horizont kann auch der zweihenkelige Topf eingereiht werden. Seine Vorläufer sind in den Fundkollektiven der Hügelgräberkultur zu suchen, seine analogen Formen sind auch in dem Friedhof von Csorva anzutreffen.

Die kleine polierte Schüssel, die wahrscheinlich gleichfalls zu dem Material der Fundstätte (vielleicht des Friedhofes) gehört, erinnert uns gleichfalls an den eigenartigen Stil der Formen und Ornamente in den Fundkollektiven B D—H A. Besonders charakteristisch ist der eingedrückte Randteil beim Anschluss des Henkels.

Bei eingehender Analyse des Csorvaer Friedhofes haben wir sein Alter als in die Periode B D—H A gehörig bestimmt, mit der Bemerkung, dass hier auch die charakteristischen H B Typen schon erscheinen.

In das Zeitalter dieser kann auch die oben angeführte Urne mit ihrer ungewöhnlichen Henkelausbildung und ihrem kegelförmigen Hals eingereiht werden. Ihre Erscheinung weist in formaler Hinsicht an den chronologischen Horizont, der mit den Funden von Vál II-Podol—Dálya bestimmt werden kann. Sie ist also jünger als die vorigen drei Gefäße und sie stammt nicht von genau derselben Fundstätte. Vermutlich wurden zwei Friedhöfe (?) im Laufe der Feldarbeiten in Csóka—Koppánypart ausgewählt, von denen der eine bei dem Einschnitt 3+800 (900) aus der Periode H A stammt, der andere bei 1+400 mit analogen Fundkollektiven der Periode H B gleichlaufend zu sein scheint.

Nach dem Vorgebrachten lässt sich feststellen, dass die Gefäße von Csóka—Koppánypart in die Reihe der bisher nur sehr sporadisch und nur mit Gefäßbruchstücken publizierten Denkmäler aus der Periode H A—H B in der Vojvodina gehören und mit gleichzeitigen Funden aus der westlichen Hälfte des Karpatenbeckens in Zusammenhang stehen. Ihr Erscheinen hier wirft mehrere wichtige Fragen auf, die wir im folgenden versuchen werden zu skizzieren.

Von der späten Bronzezeit des uns interessierenden Gebietes — dieses Zeitalter entspricht der Periode B C—H B von Reinecke und der Periode B IV—VI. bei Mozsolics¹² — ist eine zusammenfassende Arbeit mit Materialpublikationen bisher nicht erschienen. Da es uns nicht möglich war, das in den Museen gesammelte Material durch Autopsie zu studieren, können wir uns in der Untersuchung der späten Bronzezeit in der Vojvodina nur auf die publizierten kleineren Mitteilungen beschränken. Hier möchten wir nur einige von den Hauptproblemen der Forschung aufwerfen, ohne wegen der angeführten Gründe auch zu versuchen, sie zu lösen.

Unter den ungarischen Forschern wird von Amalia Mozsolics die sporadische Besiedlung dieses Gebietes angesetzt.¹³ István Bóna weist in den Thesen seiner Kandidatenarbeit¹⁴ auf eine gewisse Weiterentwicklung der lokalen Kulturen hin, wonach

⁹Vgl. Kőszegi: a. a. O. 166. p. Točík—Paulík: a. a. O. 109. p.

¹¹ Material des Szegeder Museums. Zur Publikation vorbereitet.

¹² Wir sind mit der Terminologie von A. Mozsolics einverstanden, und wir benennen auch die im allgemeinen Sprachgebrauch als Früheisenzeit bezeichnete HA—B Periode als Spätbronzezeit.

¹³ Mozsolics A.: a. a. O. 121. p.

¹⁴ Bóna I.: Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donauraum. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio hist. tom. III. Bp. 1961. 17.

die lokale Bevölkerung sich mit dem Volke der nordpannonischen (Veszprémer) Töpferei die Kubin-Gruppe ausgebildet habe. Von M. Garašanin, dem besten Kenner dieses Gebietes wird — die Chronologie von M. Grbić berichtend — angesetzt, dass die Gruppe von Versec—Vattina (Vršac—Vatin) bis zum Ende der Bronzezeit weitergelebt habe¹⁵ Ähnlich wird von ihm auch die verwandte Gruppe von Dubovác —Zuto—Brdo datiert.¹⁶

Die Forschung des Problems der Herkunft der erwähnten Gruppen würde uns zu weit führen von den Fragen, die wir aufwerfen wollen. Wir möchten trotzdem einige Bemerkungen tun in bezug auf die Stellung der relativen Chronologie der erwähnten Fundgruppen bzw. Kulturen.

Die Gruppe von Versec—Vattina und auf Grund des angeführten Werkes Garašanins auch die von Dubovác ist wenigstens zum Teil gleich alt wie die Gruppen von Szőreg,¹⁷ Ottomány und Tei¹⁸ und tragen auch die Anzeichen der Verwandtschaft mit der Vatyaa Gruppe an sich.¹⁹ Sie lässt sich mit dem Horizont Tószeg—C in Verbindung bringen. Ihr Ende wird von M. Garašanin hypothetisch auf den Anfang der „Urnenfelderzeit“ verlegt.²⁰

Bei der Zeitbestimmung der Vattinaer Funde nimmt ein auch mit Metallen datierbares Skelettgrab einen besonders wichtigen Platz ein.²¹

Die erste Frage soll für uns sein, in welche Periode das Ende dieser synchronen Kulturen zu verlegen sei.

Es wurde 1949 in Gyulavarsánd 50 cm tief ein Depotfund gefunden, unter den Gegenständen gab es auch Nadeln mit scheibenförmigem Kopf, sichelförmige Nadeln; diese zeigen in Hinblick auf die Lage des Depots das Ende der Siedlung an. Von D. Popescu wird der Schatzfund auf BB datiert.²²

Das Material der oberen Schichtenreihe von Gyulavarsánd mit der dritten Schicht von Otomani in Parallele stellend wird diese von Horedt mit dem Horizont von Tószeg—C (Füzesabony) verglichen und es wird von ihm angesetzt, dass diese „vielleicht bis zum Anfang der Hallstatt-Periode gedauert haben mag“.²³

In der obersten gestörten Schicht der Fundstätte von Békés—Városerdő fand J. Banner ein Gefäß, das auf Reineckes Horizont B₂ datiert werden kann.²⁴

Die letzte Phase der dritten Gruppe von Verbicioara wird von Berciu mit Gegenständen vom Typ Girla-Mare und Vattina parallelisiert.²⁵

Nach A. Mozsolics seien auch die Siedlungen der Kulturen von Girla-Mare, Tei, Monteoru am Ende von B III. zugrunde gegangen.²⁶ Oberhalb des Szőreger Friedhofes

¹⁵ M. V. Garašanin: Ein Beitrag zur Chronologie der Banatischen Bronzezeit. RVM 1954. 64—65.

¹⁶ M. V. Garašanin: Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Macedonien. BRGK 1958. 88.

¹⁷ Foltiny I.: A szőregi bronzkori temető. Dolg. 1941. 1—89.

¹⁸ M. V. Garašanin: a. a. O. 1958. 81.

¹⁹ Ebd. 82.

²⁰ Ebd. 81.

²¹ Milleker B.: A vattinai őstelep. Temesvár 1905. Taf. I. 1, 2, 4 a, b. Taf. XVI. 5.

²² D. Popescu: Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens... AAA VII. 1956. 301—320. Abb. 2.

²³ K. Horedt—M. Rusu—J. Ordentlich: Les fouilles d'Otomani. MCA VIII. 324.

²⁴ Banner J.: Research on the Hungarian bronze age since 1936 and the bronze-age settlement at Békés-Várdomb. PPS XXI. 1955. Taf. VIII. 1.

²⁵ D. Berciu—Seb. Morintz—I. Maximilian: Chantier archéologique de Verbicioara. MCA III. 1957. 187.

²⁶ Mozsolics A.: a. a. O. 1957. 145.

gab es eine Siedlung aus der Periode B D—H A, was den Gebrauch des Friedhofes in der angesetzten Vattinaer Periode ausschliesst.²⁷ Leider sind die Fundumstände aus den knappgehaltenen Aufzeichnungen über die Ausgrabung genauer nicht feststellbar. Einige hier zum Vorschein gekommene Gefässe und Gefässscherben erinnern uns an die Formen der Hügelgräberkultur, und diese sind älter als der Horizont B D.

Die oben angeführten Beobachtungen lassen sich mit dem aus der ungarländischen Fachliteratur der letzten Jahre wohlbekannten historischen Ereignis der „grossen Wanderung“ in Verbindung bringen. Während dieser Wanderung sind die Wohnstätten der sog. autochthonen Kulturen zugrunde gegangen und auch die Friedhöfe von Szóreg und Vátya, die von Garašanin mit der Kultur von Versec—Vattina parallelisiert wurden, wurden aufgelassen. Das durch A. Mozsolics vorausgesetzte und eingehend analysierte historische Ereignis²⁸ wurde bisher vor allem in Zusammenhang mit dem Erscheinen des Horizontes des Kosziderer Depots untersucht. Die zu diesem Horizont gehörenden Funde sind uns aus Lovas und Vukovár in Jugoslawien bekannt.²⁹ Beide Schatzfunde wurden auf die Periode BB₂—BC₁ datiert.

Ein von den ungarischen Forschern angenommenes historisches Ereignis ist die Einwanderung der Hügelgräberkultur, nur das Problem der absoluten Chronologie wird umstritten.³⁰ Die Entwicklung in bezug auf das Südföldgebiet wurde jedoch in allen Einzelheiten nicht untersucht bzw. A. Mozsolics kam zu der Feststellung, dass das Hügelgräbervolk in der Periode B IV. ihrer Chronologie auf dem Alföld gelebt habe, und die weitere Entwicklung wurde von ihr als eine ungelöste Frage in Evidenz gehalten.³¹

E. Jilkova bemängelte in ihrer Kritik dieser Theorie das Fehlen von Gräberfeldern mit Hügelgräbern,³² und in der Tat ist die Existenz von diesen ein fundamentaler Punkt in der Theorie über die Wanderung der Hügelgräberleute.

Auf eine eigenartige Weise ist eben die Umgebung von Szeged das Gebiet, wo Friedhöfe mit reinen Hügelgräben oder — genauer gesagt — Metall- und keramische Formen bewahrende Gräber der Hügelgräberkultur des Gebietes der Mittel—Donau — deren Begräbnisritus in vielem von denen der vorhergehenden Kulturen abweicht — zuersts aufgedeckt wurden.

Schon am Ende des vorigen Jahrhunderts wurden von J. Hampel, dann von J. Reizner die Funde von Röszke publiziert, leider stammen diese aus Gräbern, die von Erdarbeitern vollkommen zerstört worden waren.³³ A. Mozsolics hält diese Funde für das Denkmälermaterial der sich hier angesiedelten Eroberer.³⁴

Die Funde von Bogárzó, Bilisics und Dorozsma wurden von I. Foltiny bearbeitet, und er hat als erster auf die Beziehungen dieser zu der Hügelgräberkultur

²⁷ Foltiny I.: a. a. O. 1941. desgleichen unpublizierten Material im Szegeder Museum.

²⁸ Mozsolics A.: Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. AAA 1952. 35—69. dg. a. a. O. 1957.

²⁹ Z. Vinski: Die bronzezeitliche Hortfunde von Lovas und Vukovar. Vjesnik Arheoloskog Muzeju u Zagrebu 1958. 1—34.

³⁰ Vgl. Bóna I.: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. AAA IX. 1958. 211—243.

³¹ Mozsolics A.: a. a. O. 1957. 121.

³² E. Jilkova: Zur Frage der südöstlichen Ursprungs und der Synchronisierung einiger Bronzegegenstände in der mittleren Bronzezeit. AR 1960. 597.

³³ Reizner J.: A szeged—röszkei sírleletek. AE 1892. 161—168. Hampel J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. Taf. CLXXXV. 3, 4, 15—19, 22—28.

³⁴ Mozsolics A.: a. a. O. 1957. 145.

hingewiesen.³⁵ Gleichfalls hierher gehören auch die Funde von Felsőpusztaszer³⁶ und die aus der Umgebung von Hódmezővásárhely.³⁷

Diese Friedhöfe sind nur zum Teil aufgedeckt. Die Ausgrabungen der letzten Jahre brachten aber den Friedhof einer grösseren Volksgruppe von Tápé—Széntégláégető ans Tageslicht. Die bisher aufgedeckten mehr als 600 Gräber — es sind das meistens Skelettgräber — enthalten ein ensehliches metallnes und keramisches Material der Alföldler Hügelgräberkultur. Auf Grund der Vergleichen der Fundstätten liess es sich feststellen, dass die Umgebung von Szeged in der Periode B IV. von Mozsolics sehr dicht bewohnt war. Die mit dem österreichischen Material aus der Periode B B—B D datierbaren Funde zeugen von der Anwesenheit einer einheitlichen und von Grund aus neuen Bevölkerung. Zwischen den Friedhöfen Szőreg—C und Tápé—Széntégláégető haben wir bisher keinerlei chronologische Übereinstimmung gefunden. Wir glauben, dass der Friedhof von Tápé trotz einzelner Typen, die sowohl in den späteren Gräbern von Vatyá und auch in Depotfunden von Koszider—Art auftreten als auch in den Gräbern der ältesten Friedhöfe der Hügelgräberkultur noch anzutreffen sind, unbedingt einen jüngeren Horizont vertritt als der von Szőreg—C. Hier soll in erster Linie auf den sog. Anhänger mit Kreisrippen als Schmuck hingewiesen werden, der unmittelbar vor dem Depothorizont von Koszider, aber auch nachher noch getragen wurde.

Die Szőreger Grabbeigaben sind gleichalt wie der eine Abschnitt der Vattina—Gruppe, den man mit dem Fund von Omoljica zu bezeichnen pflegt.³⁸

Verwandte Funde kennen wir auch vom Gebiet der Vojvodina. Besondere Beachtung verdient der zweiartige Ritus in den Gräbern von Vattina—Charakter.³⁹ Bóna hält die Hockerbestattung für die häufigere Form des Begräbnisses,⁴⁰ welcher Auffassung jedoch die Mitteilungen Millekers widersprechen. Während seiner Ausgrabungen am Anfang des Jahrhunderts wurde Milleker darauf aufmerksam, dass die Zahl der Skelettgräber im Verhältnis zu den Friedhöfen mit mehreren hundert Urnengräbern spärlich ist⁴¹ und auch die Beigaben eines unter den wenigen von ihm aufgedeckten Skelettgräbern werden von ihm publiziert.⁴² Besondere Beachtung verdient der Umstand, dass von ihm bei der Beschreibung, dieses Grabes von dem Brauch der Hockerbestattung, welchen er anderswo sorgfältig anzuführen pflegt, keine Erwähnung getan wird. Somit kann angesetzt werden, dass er das Skelett in einer für ihn als natürlich erscheinenden Lage auf dem Rücken liegend, ausgereckt fand. Vor allem wurde es durch dieses Grab, d. h. durch die Beigaben dieses Grabes im Laufe der späteren Forschungen möglich, die chronologische Stellung der Vattina—Gruppe zu bestimmen. Milleker bringt die fraglichen Funde in Beziehung zu den Beigaben des Zentaer Grabes.⁴³

Die Funde sind nach der Mitteilung von A. Dudás auch hier aus einem Skelettgrab zum Vorschein gekommen. Odön Gohl veröffentlichte von der Fundstätte Sza-

³⁵ Foltiny I.: A halomsíros és lausitzai kultúra nyomai Szeged környékén. Budapest 1957.

³⁶ Foltiny I.: Bronzkori leletek Felsőpusztaszerről és Csengeléről. AÉ 1944—45. 43—51.

³⁷ Banner J.: Bronzleletek Hódmezővásárhely határában. AÉ 1944—45. 29—35.

³⁸ Vgl. M. V. Garašanin: a. a. O. 1954. 64—65. fig. 6.

³⁹ M. V. Garašanin: a. a. O. 1958. 77.

⁴⁰ Bóna I.: a. a. O. 1961. 17. Nach gefälliger mündlicher Mitteilung B.-s wird von ihm das über die Hockerbestattung Gesagte auf die vorhergehende Periode des fraglichen Grabes von Vattina bezogen.

⁴¹ Milleker B.: a. a. O. 62.

⁴² Ebd.: Taf. I. 1, 2, 4 a, b. Taf. XVI. 5.

⁴³ Dudás A. Bronz lelet Zentán. AÉ 1898. 287.

1

2

3

4

badka-Téglagyár zwei sichelförmige Nadeln, vielleicht gehörten auch diese zu einem Grabfund.⁴⁴ Wahrscheinlich befanden sich auch die Funde von Zombor-Sáponyapuzsta in einem Skelettgrab; die Fundumstände sind hier unsicher.⁴⁵ Auf Grund des publizierten Armringes kann auch der schlecht beobachtete Fund von Szerbkeresztúr in die Hügelgräberkultur eingereiht werden.⁴⁶ Ein ähnlicher findet sich auch in dem unzweifelhaft zu der Hügelgräberkultur gehörenden Ebeder Fund.⁴⁷

In den meisten bisher aufgezählten Funden aus der Vojvodina sind die scheibenköpfigen (petschaftköpfigen) Nadeln anzutreffen, die nach dem Horizont B III von Mozsolics erscheinen und in sehr grosser Zahl vorkommen. In den zur Hügelgräberkultur gehörenden Friedhöfen in der Umgebung von Szeged bilden diese mitsamt den herzförmigen Anhängseln die charakteristischsten metallnen Beigaben.⁴⁸

Solche Anhängsel publizierte Milleker auch von Versec und Vattina.⁴⁹ Diese Funde werden in Österreich von K. Willvonseder nach seiner Periodeneinteilung als in den Horizont B B₂ gehörend datiert.⁵⁰ Gleichfalls nach seiner Chronologie entspricht das Gefäss von Pancsova, desgleichen die beiden sichelförmigen Nadeln dem Horizont B B₁.⁵¹ Diese Nadeln sind bei uns vor allem für die Depotfunde von Koszider-Typ charakteristisch, einige Varianten sind jedoch auch aus vorhergehenden und nachfolgenden Kollektiven bekannt.

Nach M. Grbić soll der fragliche Typ in die österreichische mittlere Bronzezeit gehören;⁵² in der Tat sind solche Funde die wichtigsten Vertreter des Regelsbrunner Typs. Es ist noch zu erwähnen, dass ein Urnengrab Vatyaeer Typs in Dunapentele von einem mit ähnlichen sichelförmigen Nadeln versehenen Skelettgrab durchschnitten wurde,⁵³ so dass also, wenn wir von Vatyá-Vattinaer Gleichzeitigkeit sprechen, diese Stratigraphie auch auf das Südföld gültig ist.

Von den jugoslawischen Forschern wurde die Gruppe von Versec-Vattina eben auf Grund der erwähnten Funde auf die Periode BB datiert. Bei uns erscheinen jedoch diese Typen massenweise nach B III, in der Periode BC von Reinecke. In überwiegender Mehrzahl kamen sie bisher aus Skelettgräbern zum Vorschein.

Das aufzuwerfende Problem lässt sich, wie folgt, konzipieren: die erwähnten petschaftköpfigen (scheibeköpfigen) Nadeln, die Armringe von Szerbkeresztúr-Typ erscheinen in den Funden aus der Bronzezeit in der Umgebung von Szeged, überhaupt in den ungarländischen Funden aus dem Südföld, in grösserer Zahl in den Zeiten nach der Einwanderung der Hügelgräberleute. Da die Siedlungen der autochtonen Kulturen auf dem Gebiet Ungarns im Laufe der Einwanderung der Hügelgräberleute zugrunde gegangen waren und die Benützung ihrer Friedhöfe aufhörte — vgl. den Friedhof von Szőreg —, fragt es sich, ob es angesetzt werden darf, dass diese Gegenstände in den Fundekollektiven von Vattina-Versec zusammen mit

⁴⁴ Gohl Ö.: Régiségek a szabadkai főgymnázium gyűjteményében. AÉ 1895. 312—315.

⁴⁵ Dudás Gy.: A Zombor-sáponyai leletről (Bácsbodrog m.) AÉ 1898. 24—25. Gubitza K.: A zombori (Sáponya pusztai) leletről és a kladovoi kincsről. AÉ 1908. 262—264.

⁴⁶ Milleker B.: A szerbkeresztúri őstelep. AÉ 1893. 300—305.

⁴⁷ Récsy V.: Óskori emlékek Esztergom környékén AÉ 1892. 345.

⁴⁸ Es soll bemerkt sein, dass wir in der Umgebung von Szeged kein solches Grab mit der oben erwähnten Beigaben gefunden haben, bei dem man die Hügelgrabbestattung hätte beobachten können.

⁴⁹ Milleker B.: A verseci és vattinai óskori régiségek. AK 1897. 40—.

⁵⁰ Vgl. K. Willvonseder: a. a. O. I. Abb. 8.

⁵¹ M. V. Garašanin: a. a. O. 1958. 81. Taf. 16. 5.

⁵² M. Grbić: Entwicklungsfrage der Keramik der Watiner und Dubowatzer Gruppe. RVM 1953. 75.

⁵³ Bóna I.: Bronzkori övkapsok és diadémák. AÉ 1959. 53.

einem selten vorkommenden Beerdigungsbrauch als Importwaren erscheinen. Unserer Meinung nach wird die Zeit der Gruppe von Versec—Vattina mit diesen Funden abgeschlossen, und sie kennzeichnen das lokale Denkmälermaterial der neuen durch die Einwanderer ausgebildeten Gruppe. Ein ähnliches Ereignis lässt sich auch bei der Ausbildung der Gruppen von Pilin und Egyek beobachten.⁵⁴ Kräftige Hügelgräberelemente finden sich auch in der durch M. Garašanin bestimmten westserbischen Fazies der Vattina-Gruppe.⁵⁵ Die Funde dieser Gruppe machen noch einhelliger das vorher Gesagte.

Das Vorgebrachte wird auch durch das Material der Ausgrabungen von Ilandža bekräftigt.⁵⁶ Hier wurden aus der behandelten Periode 18 Urnengräber und eine Grube gefunden. Die Grube lässt sich auf das Ende der Bronzezeit, auf den Anfang der Früheisenzeit datieren, auf ihre chronologische Stellung wollen wir im folgenden noch zurückkommen. Von M. Marijanski wurden die Urnengräber in zwei Gruppen geteilt, in die Gruppe der reich geschmückten Gräber und in die der Gräber mit häuslichkeramischen Beigaben. Chronologisch krüpft sie diese an den Horizont von Versec, Ludos, Vattina und Tolvadija. Es wird von ihr weiter angesetzt, dass der Unterschied in den zwei Arten von Beigaben auch einen ethnischen Unterschied bedeutet habe. Die von ihr hier publizierte zweihenkelige Amphora,⁵⁷ desgleichen ein ähnliches Gefäß von Tolvadja⁵⁸ sind charakteristische späte Hügelgräberformen. Gleichfalls in diese Periode gehört auch ein Gefäß aus dem Grab Nr. 11.⁵⁹ Von M. Grbić, der sich auf die älteren Funde von Ilandža gestützt hatte, wurde angesetzt, dass die Versec-Gruppe eine Übergangsphase zwischen den Fundekollektiven von Vattina und Dubovác bedeuten soll. Die absolute Chronologie sei nach ihm eine offene Frage.⁶⁰

Die angeführten Typen der Funde von Ilandža zeigen schon die Spuren der lokalen Weiterentwicklung. Diese lokale Weiterentwicklung ist in den Details heute noch kaum zu klären. Das Fundmaterial der im Bereich des Friedhofes von Ilandža aufgedeckten, oben bereits erwähnten Grube weist mit den Funden von Csóka Gleichzeitigkeit auf. Die Parallelen der Csókaer Funde lassen sich hingegen im Friedhof Csorva—1009 auffinden. Dieser Horizont wird durch sehr viele Fundstätten auf dem Südfelder Gebiet Ungarns angezeigt. Trotzdem ist der Friedhof von Csorva das einzige grössere, zusammenhängende Kollektiv, das zum Aufwerfen von chronologischen und historischen Problemen in der fraglichen Periode geeignet ist. Durch das Metallmaterial — es sind das weidenblattförmige Anhängsel mit Ring am Ende, Fibeln mit schildförmigem Rücken, Nadeln, Armringe — wird die Zeit des Friedhofes einhellig auf die Periode H A am Ende von Reineckes B D bestimmt. Das Material der Keramik lässt sich in drei Hauptgruppen trennen. Die erste ist das charakteristische Elemente aus der späten Hügelgräberkultur enthaltende Kollektiv. Gehenkelte Becher, Urnen mit trichterförmigem Hals zeigen das typische keramische Material der Gruppe von Farkasgyepü—Čaka an.

In einigen Gräbern liessen sich die Urnen der Gruppe Vál I—Velatice finden; eine Schale mit oberhalb des Henkels eckig ausgebildetem Rand zeigt sogar Beziehungen zu den Funden der Periode von Vál II—Podol.

⁵⁴ Vgl. Mozsolics A.: Einige Probleme der ungarischen Spätbronzezeit. Swiatowit, Tom XXIII. 1960. 435—450.

⁵⁵ M. V. Garašanin: a. a. O. 1958. Abb. 19, 20. Taf. 21, 3. Taf. 22, 1—5.

⁵⁶ M. Marijanski: Urnengräber von Ilandža. RVM 1957. 25—26.

⁵⁷ Ebd. Taf. IV. Bild 6. Grab 13.

⁵⁸ M. V. Garašanin: a. a. O. 1958. Taf. 16, 4.

⁵⁹ M. Marijanski: a. a. O. Taf. IV. 1.

⁶⁰ M. Grbić: a. a. O. 1953. 75.

An die Funde der Vojvodina knüpft sich das Fundmaterial des Friedhofes in erster Linie durch die sog. Pseudovillanova-Urnen. Diese Gefäßstypen werden in der ungarländischen Fachliteratur an das Denkmälermaterial der bisher noch genauer nicht umgrenzten Gávaer Gruppe geknüpft.⁶¹

Von A. Mozsolics werden diese Gefäße auf B V datiert und angesetzt, dass das Weiterleben dieser Form ganz bis zur Periode B VI nachgewiesen werden könne.⁶² Ein wichtiger chronologischer Stützpunkt dieser Ansetzung ist der Fund von Borsodharsány, wo auch Gáva-Typen in dem Urnenfriedhof von Vál-Charakter zum Vorschein kamen.⁶³

Die Urnen von Csorva-Typ, die betreffs der Form mit den Urnen von Gáva Verwandtschaft aufweisen, erinnern uns an den italienischen „Villanova“-Typ.

Dieser Typ ist in dem archäologischen Fundmaterial der südlichen Landschaften sehr häufig. Wir finden ihn auch unter den Funden der oberhalb des Friedhofes Szőreg—C gelegenen Siedlung. Von I. Foltiny wurde er in den Abschnitt Spätbronzezeit-Früheisenzeit eingereiht und auch auf seine Beziehungen zu den Funden von Dálya verwiesen.⁶⁴ Er wurde auch auf siebenbürgische Analogien aufmerksam, und erkannte, dass die Grundlagen eines wesentlichen Teiles der Gefäßformen in der präskythischen und skythischen Periode durch Gefäße von diesem Charakter gebildet wurden. Zu einer ähnlichen Feststellung gelangte auch Mihály Párducz⁶⁵ bei der Untersuchung der hierhergehörenden Szőreger Gefäße. Nach István Kovács sei die Urne von Marosvásárhely, die mit den Stücken von Szőreg und Csorva nahe verwandt ist, der Prototyp der späteren ähnlichen Formen, vor allem der Gefäße aus dem skythischen Friedhof von Marosvásárhely.⁶⁶

Im Nordosten sind ähnliche Typen aus Munkács⁶⁷ und Ungvár⁶⁸ bekannt.

Nach Nestor soll es im Mittelsiebenbürgen eine Fundgruppe von Hallstatt-Charakter geben. Anschließend parallelisiert er das Gefäß von Marosvásárhely mit Exemplaren die in Dubovác zum Vorschein gekommen sind.⁶⁹ Wir kennen sehr genaue Analogien zum Csorvaer — von mir als Pseudovillanovaer bezeichneten — Typ aus Polen⁷⁰ und auch aus Bulgarien.⁷¹

Von G. Merhart wurde auf mehrere westeuropäische Fundstätten aufmerksam gemacht, im Laufe der Untersuchung ähnlicher italienischer Exemplare führt er ihre Herkunft auf Antezedenzen aus dem Karpatenbecken zurück.⁷²

⁶¹ Vgl. M. Šolle: Zur Entwicklung der Hallstatt-Kultur im Gebiete des heutigen Ungarns AR 1957. 2. obr. 109. 1.

⁶² Mozsolics A.: a. a. O. 1957. 123.

⁶³ Hampel J.: A bronzkor.emlékei Magyarhonban. Taf. CXLI. 1—4.

⁶⁴ Foltiny I.: a. a. O. 1941. 64—65.

⁶⁵ Párducz M.: Bronz, szkíta-La Tène és germánkori temető Hódmezővásárhely Kishomok. Dolg. 1940. 79—94.

⁶⁶ Kovács I.: A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorláskori temető. Dolg. 1915. 248. 22. fig.

⁶⁷ Zatlukál J.: Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához. Munkács 1957. 151. Abb. 21.

⁶⁸ Gefällige mündliche Mitteilung von Irina Lengyel.

⁶⁹ J. Nestor: Der Stand der Vorgeschichtsvorschung in Rumänien. BRGK 1932. 112.

⁷⁰ Gefällige mündliche Mitteilung von J. Janowski.

⁷¹ П. Девев: Праисторически селища и находки в Южна България. Годишник на музеите в град Пловдив. III. 1960. 351.

⁷² G. Merhart: Donauländische Beziehungen der früheisenzeitlichen Kulturen Mittelaltens. BJ 1942. 1—90.

Die fragliche Gefäßform und ihre Varianten finden wir sehr häufig auch in dem Denkmälermaterial der Dubovác-Gruppe.⁷³ Die chronologische Lage der Csorva-Gruppe und der Dubovác-Gruppe zueinander ist noch nicht geklärt. Nach M. Garašanin soll die Gruppe von Dubovác—Zuto—Brdo zum Teil gleichalt sein wie die Vattina-Gruppe, somit ist sie also älter als die gut datierbare Csorva-Gruppe.

Die Urnen von Gáva-Charakter sind auf den übrigen Fundstätten gleichalt wie die Csorvaer oder jünger als diese.

Hiernach hat es den Anschein, dass man das älteste Vorkommen der fraglichen Gefäßform hier antreffen kann, hier wird sie sich ausgebildet haben, und es lässt sich vielleicht annehmen, dass auch ihre spätere Expansion von hier ausging.

Dass die Hügelgräberkultur hierher in mehreren Wellen hereinströmte, scheint auf Grund der bisherigen Funde erwiesen zu sein. Die Denkmäler der jüngsten Welle treten in dem Csorvaer Friedhof auf und diese bilden auf dem Südfeld die eigenartige Erscheinungsform der Kultur der Periode B. V. heraus. In dem jetzigen Abschnitt unserer Forschung ist die Weiterentwicklung der Hügelgräberkultur in Transdanubien (Pannonien) bzw. das Problem der einzelnen Horizonte dieser Kultur noch nicht entschieden.

Aus der Vojvodina sind uns nur ganz wenige Denkmäler dieser Periode bekannt. Ausser dem hier publizierten Csókaer Fund können wir vielleicht auch den durch I. Foltiny publizierten Bronzefund von Csóka hierher einreihen.⁷⁴ Insofern wir die chronologischen Feststellungen von F. Kószegi in bezug auf den Fund von Kurd annehmen, so sollte auch die Zeit der Bronzescheiben von Csóka mit ähnlichen Gegenständen des Kurder Fundes übereinstimmen.⁷⁵

Die sich auf Grund des Vorgebrachten bietenden wichtigsten Probleme können wir im Folgenden zusammenfassen:

Heute ist es noch nicht geklärt, was die Einwirkung der von Nordwesten her einströmenden Hügelgräber-Gruppen auf das Ethnikum der lokalen autochthonen Kulturen der Vojvodina gewesen sein mag. Problematisch ist auch die innere chronologische Lage der Dubovác-Gruppe.

Ähnliche, wie die charakteristischen Idole von Dubovác, erscheinen auch in Süd-Griechenland.⁷⁶ Es ist noch nicht geklärt, ob diese Erscheinung mit der Expansion der durch die Dubovác-Gruppe ausgebildeten Kultur, für die die Urnen vom „Villanova“-Typ besonders kennzeichnend sind, in Zusammenhang steht, auf welche Periode diese Wanderung angesetzt werden soll und mit welchem historischen Geschehnis sie verknüpft werden kann.

Es fragt sich nun weiter, ob sich die Bewegung der Urnengräberkultur, auf die von Kószegi aufmerksam gemacht wurde, ihre Einwirkung auf den Gebieten des Alföld fühlen liess und ob die hier erscheinenden Váler Gefäßstypen als Ergebnisse der lokalen Entwicklung aufzufassen seien.

Die Lösung obiger Probleme erfordert die intensivere Erforschung der Denkmäler der behandelten Periode.

Das Material des Friedhofes von Csorva lässt uns vermuten, dass sich hier eine lokale Gruppe in der Periode B. V. schon ausgebildet habe, in der wir sehr viele autochtone Elemente finden, zu welchen auch die Gegenstände vom frühen Hügelgräber-Charakter hinzugerechnet werden können.

⁷³ Vgl. Merhart a. a. O.

⁷⁴ S. Foltiny: Ein Bronzefund von Csóka. MAG XC. 1960. 108—111.

⁷⁵ Kószegi F.: a. a. O. 1960.

⁷⁶ M. V. Garašanin: Banat-Serbisches Donauland-Kerameikos. RVM 1952. 72.

Die Csorvaer, Dubovácer Urnen von Gáva-Typ bzw. von Villanova-Typ können für Prototype der skythischen Formen angesehen werden, was zugleich auch das Weiterleben des lokalen Ethnikums bedeutet. Diese Übergangsperiode leitet uns auf unserem Gebiet zum Anfang der im alltäglichen Sinne verstandenen historischen Periode und weist manche und starke Beziehungen zu der Vorgeschichte der Hochkulturen in Griechenland und Italien auf. Der Zweck unserer Mitteilung will sein, die Aufmerksamkeit in gesteigertem Masse auf die Probleme dieses Zeitalters hinzulenken und mit dem Aufwerfen dieser Probleme ihre Lösung zu fördern.

Otto Trogmayer

A CSÓKA-KOPPÁNYPARTI LELETEK

(Összefoglalás)

A hézagos irodalmi adatok alapján úgy tűnt, mintha a késő bronzkor folyamán a Dél-Alföld területe elnéptelenedett volna. Az utóbbi évek kutatásai bebizonyították, hogy ilyen elnéptelenedésről szó sem lehet. A csorvai temető körébe tartozó 52 lelőhely anyaga, melyhez a Csóka-koppányparti lelet is tartozik, bizonyítja a terület településének folytonosságát.

A jugoszláv kutatók a versec-vattinai csoportot a vattinai sír mellékletei alapján a B B időszakra kelteztek. Nálunk azonban ezek a formák tömegesen a Mozsolics időrendje szerinti B III után, a Reinecke B C időszakban jelennek meg. Túlnyomó többségben eddig csontvázas ritusú sírokból kerültek ki.

A vattinai sír időrendi helyzetével kapcsolatos fő kérdést az alábbiakban fogalmazhatjuk meg. Az ott is előkerült pecsétfejű tűk, a szerbkeresztúri leletben is megjelenő karperecek, a szívformájú csüngők, a Szeged környéki bronzkori leletekben, s általában, a magyar dél-alföldi leletekben a halomsíros kultúra bevándorlása utáni időben jelennek meg nagy számban. Mivel Magyarország területén a halomsíros bevándorlás során elpusztulnak az ún. autochton kultúrák telepei, s megszűnik temetőinek használata, — vö. szőregi temető —, feltételezhetjük-e, hogy a vattinai, verseci leletegyüttesekben, ezek a tárgyak egy ritkán előforduló temetkezési szokással, import áruként jelennek meg. Úgy véljük, ezek a leletek lezárják a versec-vattinai csoport korát, s helyi, az új bevándorlók által kialakított csoport emlékményét jelzik. Hasonló jelenséget megfigyelhetünk az egyeki, vagy a pilini csoport kialakulása során is. Erős halomsíros elemeket találunk a vattinai csoport M. V. Garašanin által meghatározott nyugat-szerbiai változatában is. E csoport leletei még egyértelműbbé teszik az előbb mondottakat.

E korszakot követi, a csorvai temető leleteivel jelzett időszak. Ebben, az itt kialakult helyi csoportban, igen sok autochton elemet találunk, a jellegzetes nyugati, későhalomsíros formákon kívül.

A csorvai, dubováci, gávai típusú — pseudovillanova — urnákat a szkítakori formák előképének tarthatjuk, ez egyben a helyi ethnikum továbbélését is jelenti.

A dolgozatban tárgyalt korszak átvezet a köznapi értelemben vett történeti idő kezdetéhez területünkön, — praeszkitá, szkítakor —, s igen sok és erős kapcsolatot mutat a görögországi és itáliai magaskultúrák előtörténetével. Közleményünk célja, hogy a figyelmet fokozottan ráirányítsuk a kor kérdéseire, és azok felvetésével segítségük elő megoldásukat.

Trogmayer Ottó

SYMBOLISCHER GÜRTEL AUS DER AWARENZEIT (FUND VON BILISICS)

In Bilisics, gelegen etwa 30 Km entfernt von Szeged gen Westen, wurden zu verschiedenen Zeiten durch Erdarbeiten, sowie durch sichernde Ausgrabung des Museums Szeged, insgesamt 90 Gräber zu Tageslicht gefördert. Ein bedeutender Teil der Fundobjekte ist verloren gegangen. Viele Gräber sollen aber noch, da systematische Ausgrabungen hier niemals geführt wurden, in der Erde geblieben sein. Über die geborgenen Funde hat *D. Csallány* einen für jene Zeit gewissenhaften, ausführlichen Bericht im Jahrbuch 1957 des Móra Ferenc-Museums veröffentlicht: Grabfunde aus der Awarenzeit von Átokháza—Bilisics, S. 101—122. Seine Arbeit ging über einer einfachen Materialveröffentlichung weit hinaus. Geschichte der verschiedenen Funde und ausführliche Beschreibung der Fundsachen, wohl die beste, die man damals zu geben wusste, wurden in Begleitung einer Typologie, die bestimmt werden sollte über das Gräberfeld ein einheitliches Bild dem Leser zu gewähren, vorgelegt. Den einzelnen Typen wurden Bemerkungen zugefügt, und Probleme derselben besprochen. Grundlinie des Standpunktes von Csallány — wie immer in seinen Arbeiten — war die auf eine Stilkritik aufgebaute Spätdatierung. Er setzte die Zeit des einheitlich anmutenden Gräberfeldes von Bilisics auf die IX—X. Jahrhunderte. Also datierte er es auf eine um 100—150 Jahre spätere Zeit nach der Vernichtung des Awarenreiches und meinte, dass „die ungarische adelige Schicht“ sich kulturell, wie blutmässig der „ansässigen awarischen Bauernbevölkerung“ gegenüber fast vollkommen verschlossen habe. Diese awarischen Bauern sollen die künstlerisch ausgebildeten Gürtelgarnituren getragen haben. Diese Garnituren, entstanden in der zweiten Hälfte der Awarenherrschaft, ständen auch nach der politischen Vernichtung des Awarenreiches 150 Jahre hindurch ununterbrochen in Mode; ihre Träger, die Awaren, weiterlebend ungebrochen, sanken in Bauernstand und — was ganz sonderbar wirkt — hätten in diesem deklassierten Zustand ein von den landnehmenden Ungarn fast vollständig unabhängiges Leben zu führen gehabt. Geht man mit der Kenntnis dieser Konstruktion an eine konsequente Auswertung aller Resultate Csallánys heran, so kommt man zu einer solchen gesellschaftlichen Umbildung des Awarentums, die die frühere prachtvolle Kultur und Kunst desselben, das Beziehen des Rohstoffes, Technik der Bearbeitung desselben und Reichtum des Motivschatzes betreffend, nicht ungünstig beeinflusst, ja sogar wesentlich befördert hätte. Dadurch würde eine solche soziologische Formation konstruiert, die in der reichen antiken und mittelalterlichen Literatur über die Steppenvölker nicht einmal in Spuren zu finden wäre, wohl aber allen Daten bezüglich auf die sozialen Verhältnisse dieser Völker durchaus widerspräche. Wird nämlich ein neues Gebiet durch ein Steppenvolk erobert, so stellt sich die erste Aufgabe, alle wichtige Gegebenheiten und Einwohner des Landes abzulauschen. Die Eroberung wird mit oder ohne

Kampf, allerdings mit Waffen, durchgeführt. Keine Gruppe, keine soziale Schicht der Bevölkerung kann bei diesem Prozess unberührt oder neutral bleiben: es wird der Besiegte entweder Verbündete oder Unterjochte. Einen folgenden Schritt der Eroberung bildet die Exogamie. Die Vornehmen der Eroberer nehmen die Töchter der Eroberten, die im Rang folgenden die der Folgenden, usw. zur Frau. Es erscheint also als völlig unvorstellbar, dass die landnehmenden Ungarn sich vor den „ungebrochen weiterlebenden“ Awaren hätten abschliessen wollen.

Csallánys gefällige Behauptungen, darunter hauptsächlich seine chronologischen Feststellungen, haben sich bei der Mehrzahl der ungarischen Fachleute der 50-er Jahre einer bestimmten Anerkennung zu erfreuen gehabt, da sie zu versprechen schienen, neue Luft in die Awarenforschung zu bringen und neue Perspektiven für die Forscher zu eröffnen. Ja sogar kam es der ungarischen Geschichtsschreibung zu Gute, dass die bisherige Bestimmung des zeitlichen Rahmens des awarischen Denkmalbestandes für unrichtig angesprochen wurde und somit die späteste Schicht desselben sich in die erste Hälfte des X. Jh-s einreihen liess. Dadurch ist letzten Endes aus der awarischen Greifen- und Rankengruppe Hinterlassenschaft der landnehmenden Ungarn geworden.

Die volksgeschichtlichen und chronologischen Resultate unserer archäologischen Wissenschaft der 50-er Jahre, darunter als Gipfel die Arbeit Csallánys über den awarischen Gürtel in den *Acta Archaeologica* 1962, lassen sich als eine speziphische Episode in der Entwicklung unserer Wissenschaft verbuchen. Die Gründe und Fehler dieser Richtung habe ich im Jahrbuch 1963 des Museums Szolnok, in Zusammenhang mit der Bearbeitung des berühmten Awarenfundes von Bánhalom, ausführlich besprochen. Hier ist nicht der Ort, diesem Komplex nachzuhängen. Es wird genug zu sagen, dass selbst die ausführlichsten Veröffentlichungen und Fundstatistiken Csallánys, sowie die ganze Entwicklung unserer Archäologie vor 1945, so gern wir ihre allen Resultate anerkennen und verwerten, noch weitaus nicht ausreichen, um soziologische Feststellungen auf Grund der archäologischen Fundmaterialien zu machen. Eine anspruchsvollere Untersuchung und Auslegung des Denkmalmaterials ist hier erforderlich, um es als geschichtliche Quelle auswerten zu dürfen. Unsere Archäologie ist augenblicklich noch weit entfernt davon. Es kann aber gleich hinzugefügt werden: wie wir sehen werden, ist die Lage nicht hoffnungslos. Es lässt sich nämlich Methode finden, um aus den Funden von Bilisics auch auf die sozialen Verhältnisse der awarenzeitlichen Bevölkerung des Zwischenstromlandes Donau—Theiss und Pannoniens Schlüsse zu ziehen. Vorher aber müssen gründliche Untersuchungen unserer Grabfunde, ihrer Entstehung und Bestimmung vorweggenommen.

1. Der symbolische Gürtel von Bilisics

Museumsdirektor F. Móra entdeckte in einem 1,40 m tiefen Grab eines Mannes zu Bilisics eine in ihrer Gattung alleinstehende Gürtelgarnitur. Das Skelett lag mit Schädel nach Nord, mit Fuss nach Süd gerichtet. Bei den Füßen wurde ein brauner Krug grober Handarbeit gefunden. Derselbe unterscheidet sich von den gewöhnlichen awarischen Gefässen so auffallend, dass er, obwohl bestimmt barbarische Arbeit ist, als awarisches Fabrikat gewiss nicht zu betrachten sein wird.¹ Um das Becken lagen die aus Blei gegossenen Beschläge des Gürtels.²

¹ Abgebildet bei Csallány: a. a. O. S. 112, Abb. 3.

² Csallány: a. a. O. S. 117, Taf. XXVI, 1—20.

Den ersten Bericht über diesen Fund habe ich in Arch. Hung. XXI, S. 156 (Taf. IX) erstattet. Diesmal wurde der Fund der mythologischen Szene halber in die Serie der figuralverzierten awarischen Bronzen aufgenommen. Es ist für den damaligen Stand unserer Wissenschaft bezeichnend, dass ich mich mit der von Móra erhaltenen Photographie begnügte und eine genauere Bestimmung der Szene der Gürtelbeschläge nicht versuchte. Vor der zurückblickenden Vogelfigur meinte ich einen Baum, oder eine Schlange zu erkennen (Abb. 1, 3) und äusserte mich dahin, dass der Sinn der Szene völlig unklar sei. Den Stil der Kreislappenranke hielt ich irrtümlicherweise als Beweis der Holzschnitzerei.

Die Verwendung des Bleies anstatt Bronze war mir schon damals auffallend. Obwohl ich die für mich bekannten bleiernen Fabrikate in Anm. 16, S. 156 a. a. O. aufgezählt hatte, hatte ich doch anspruchsvollere Untersuchungen nicht vorgenommen und somit die hohe Bedeutung dieser Garnitur für die Awarenforschung nicht zu erkennen gehabt. Um zwanzig Jahre später hat Csallány den einzigen Fortschritt getan, dass er sich mit der Garnitur Stück für Stück ausführlich beschäftigt hatte, wohl aber ohne daran gedacht zu haben, dass der Gebrauch dieses Gürtels, infolge der Verwendung eines so weichen Rohstoffes, wie das Blei ist, vollkommen unmöglich war. Über die erwähnte mythologische Szene äusserte er sich folgendermassen: es sei hier die Rede von einer Drache mit vier Füßen, die ihren Kopf nach rechts wende und im Maul ihren schlangenförmigen Schwanz halte (S. 112).

Mit dieser mythologischen Szene beschäftigte sich auch Z. Takáts in der Ostas. Zeitschrift, XVII, 1942 und brachte auf S. 127, Abb. 24 eine gute Rekonstruktion derselben. Er war für die parthisch-sasanidische Herkunft des Tiermotives interessiert und argumentierte mit dem auf den Hals des Tieres gebundenen Strauss ganz richtig.

Meine Rekonstruktion Abb. 1, 3 wurde mit Berücksichtigung der sieben vorhandenen Beschlagstücke verfertigt. Diese Pfaudrache ist kein Vierfüssler, sondern besitzt sie nur zwei Füße. Die Kampfszene der Pfaudrache mit der Schlange scheint einen dualistischen Sinn zu haben. Sie ist hier in einen kleinen Rahmen eingengt. Dadurch musste die Komposition einige Deformationen zu erleiden haben. Der Flügel der Drache ist geschlossen. Der fächerförmige Schwanz ist auf den Rücken verschoben. Die Maske des Hängegliedes (eine Stilisierung des Herakles-Kopfes) zeigt den Weg, auf dem die Drachenkomposition den Awaren zugeführt worden war (griechische Götterdarstellungen in skythischen Kurganenfunden).

Die wissenschaftliche Auswertung der bleiernen Gürtelgarnitur geriet durch die Chronologie Csallánys und durch ihre Konsequenzen in Sackgasse. L. Ilona Kovrig hat in ihrer Alattyán-Monographie zur Behandlung des Problems mit neuen bleiernen Gürtelgarnituren und mit guten Beobachtungen beigetragen. Auf weitere technologische Untersuchungen musste sie aber, infolge der Dimension ihrer Arbeit, verzichten. Auch die bleierne Gürtelgarnitur von Bilisics konnte sie als eine Analogie für die Garnitur vom Grab 542 aus Alattyán eben nur zu erwähnen haben. Ich habe also das gesamte Fundmaterial aus Bilisics im Museum Szeged speziphischer Untersuchung unterzogen und die Resultate derselben mit erklärenden Zeichnungen illustriert (Abb. 1, 1–8a). Leider waren einzelne Stücke der Garnitur, als ich diese Zeichnungen verfertigte (Dezember 1962), stark ruiniert. Das obere Ende der grossen Riemenzunge (1, 1a) ist ausgebrochen, der ovale Ring der Schnalle (2, 2a–d) fast vollkommen zu Grunde gegangen, nur ihr Schnallendorn ist in gutem Zustand erhalten geblieben (2c–d). Die Schlaufe der grossen Riemenzunge (7a–c) ist auf unerkennbare Bruchstücke zerfallen. Die ursprüngliche Form dieser Stücke ist unter 1, 2 und 19 der Taf. IX Arch. Hung. XXI im Originalzustand zu sehen.

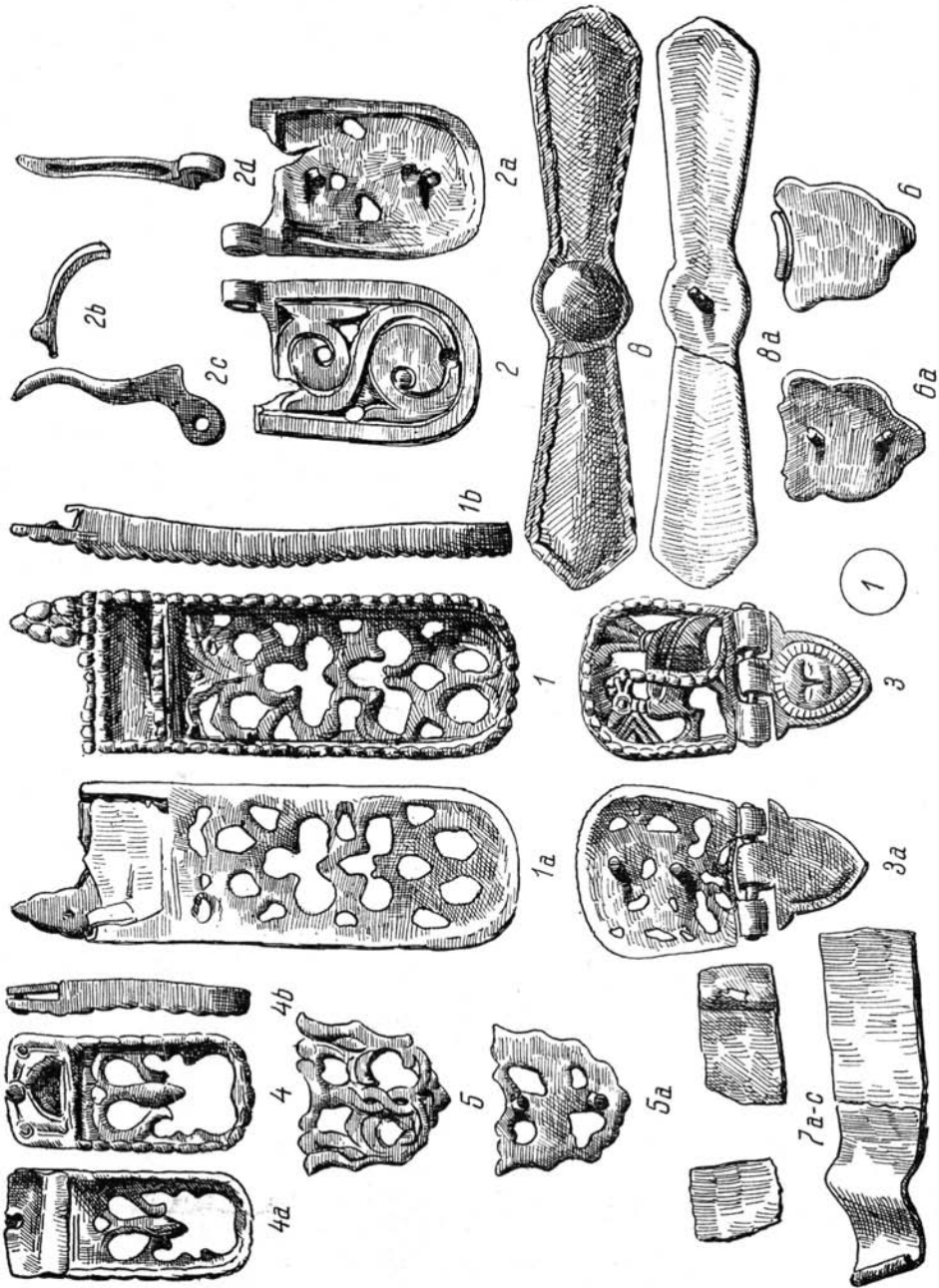
Gürtelgarnitur-Stücke, gegossen aus Blei, wurden auch auf anderen Gräberfeldern gefunden. Eine so vollständige und gut erhaltene Garnitur, verfertigt aus diesem weichen Rohstoff, versehen mit der Schlaufe, Schnalle und mit dem Drehbeschlag, ist aber gänzlich neu und überraschend. Das Blei ist nämlich so weich, dass von einem praktischen Gebrauch der Schnalle hier keine Rede sein kann. Einen solchen Gürtel mehrmals nacheinander anzuschlallen ist vollkommen unmöglich. Beim geringsten Ziehen liess sich nämlich der Schnallenring und der Schnallendorn deformieren. Dieser Schnallendorn befindet sich aber, wie es die Zeichnung zeigt (a, c—d), in bestem Zustand: ein Beweis dafür, dass der Gürtel niemals im Gebrauch war. Er wurde nur einmal angeschnallt, und zwar vor der Beerdigung. Dieser Umstand wird auch durch das Vorhandensein des Hängegliedes an allen sieben Gürtelbeschlägen (3—3a) bestätigt. Das Hängeglied wurde durch einen dünnen Draht der Scharnierkonstruktion gehalten. Bei einigen Exemplaren bewegt sich das Hängeglied so tadellos, als würde es heute verfertigt sein. Beim längeren Gebrauch hätte man erwarten können, dass bei einigen Beschlägen das Hängeglied verloren geht, wie es bei Bronzegarnituren nach längerem Gebrauch oft der Fall ist. In bestem Zustand wurde die bleierne Schlaufe der grossen Riemenzunge aus dem Grab geborgen. Im Fall eines längeren Gebrauches wäre sie aber einer starken Deformation ganz besonders ausgesetzt gewesen. Unsere Konklusion ist daher, dass der Besitzer dieses Gürtels erst bei der Aufbahrung umgürtelt wurde.

Aus der technologischen Untersuchung der verdorbenen bleiernen Schnalle lassen sich mehrere interessante Schlüsse ziehen. Vor allem, dass die bleierne Schnalle eine genaue Kopie einer originalawarischen Bronzeschnalle war. An ihrem Beschlagteil, unten, ist die Stelle des originalen Bronzenagels in Form einer kreisrunden Eintiefung erhalten geblieben. Auf der originalen Bronze war hier natürlich ein rundes Loch für den Nagel angebracht. Auch die Mitte des unteren kreisförmigen Blattes war ursprünglich durchlöchert. Diese beiden Löcher sind an der bleiernen Kopie nicht gelungen, weil der Guss hier stärker geworden ist. Diese Verdickung ist an der Zeichnung (2a) recht gut sichtbar. In der Mitte des oberen Blattes ist dieser Durchbruch auch bei der bleiernen Kopie gelungen. Der Guss ist nämlich dort dünner. Dadurch wurde die Tragfähigkeit der Schnalle stark vermindert. Die Beschädigung des Beschlagstückes stammt teilweise daher.

Die Montierung dieser Schnalle ist mit einer vielsagenden Technik gelöst, die an dem originalen bronzenen Vorbild nicht vorhanden war. Die Befestigung des Beschlagteiles wurde nicht mit Nagelung, sondern mit Hilfe von an die Hinterseite aufgelöteten Nietten bewerkstelligt. Diese Technik ist bei den Gürtelbeschlägen der Greifen- und Rankengruppe durchaus fremd und als ein Überbleibsel aus der Praxis der vergangenen Epoche zu betrachten. Das Löten des Bleies gründet sich auf demselben Prinzip, wie dasjenige des Kupfers, Silbers oder Goldes. Es wird nämlich Lötmetall mit Verderbung des eigenen Materials durch ein schlechteres Metall (z. B. Zinn) gebraucht. Die zu verlötenden Stellen werden mit einem die Oxydierung verhindernden Material (z. B. Borax) angestrichen. Das Lötmetall (Lot) wird dann mit Heizung fließend gemacht und zwischen die Lötflächen geführt. Das Löten ist bei diesen Beschlägen vorzüglich gelungen. Das weist auf eine grosse Praxis hin.

Auffallend genug ist es allerdings, warum die originale Technik der Montierung nicht beibehalten wurde, obwohl die Stellen der Nägel am bleiernen Guss vorhanden waren: oben in der Mitte des kreisrunden Blattes, unten innerhalb des Rahmens, am Stiel des Blattes. Es wäre leicht gewesen, das eingestopfte Loch am weichen Metall mit Bohrer zu eröffnen. Statt dessen wollte man bei den anzulötenden Nietten bleiben.

Abb. 1. kép.

Bilisics, 1. sír — Bilisics, Grab 1

Diese Nieten wurden etwas höher, als die Stelle der Nägel am Originalstück, wie auf Abb. 1, 2a zu sehen ist, angelötet. Diese Technik der Montierung wurde statt Nagelung bei allen sieben Gürtelbeschlägen (3a), den Lochschützern (5a), den vier wappenförmigen kleinen Beschlägen (6a) und dem Drehbeschlag (8a) verwendet.

Der Drehbeschlag (8, 8a) war gleichfalls nach einem bronzenen Originalstück in Sand mit Zweikastensystem gegossen. Am Original diente ein wirklicher Nagel zur Befestigung. Der Kopf desselben war mit einem halbkugelförmigen Knopf bedeckt. An der bleiernen Kopie wurde dieser Knopf mit dem Drehbeschlag in einem Stück gegossen.

Bei der einen der drei kleinen Riemenzungen ist das Muster des Mittelfeldes nur bis zur Hälfte gelungen. Dieses Stück ist wegen der Technik der Montierung für uns sehr lehrreich. Deshalb bringe ich erklärende Zeichnungen desselben auf Abb. 1, 4, 4a—b. Zur Befestigung des Riemens diente keine Tülle, sondern eine viereckige Vertiefung an der Rückseite des Stückes. Nur die Vorderseite wurde hier mit Tierköpfen ausgebildet. An der anderen Seite hat man den Riemen mit einem angelöteten bleiernen Blech befestigt. Diese Art der Montierung ist auf meinen Zeichnungen betont abgebildet.

Es sei hier mit besonderem Nachdruck darauf hingewiesen, dass man die originale Bronzeschnalle, bestehend aus drei Teilen: Beschlagteil, Schnallenring und Dorn, für den Bleiguss in seine Teile zerlegen musste. Dieselben mussten nämlich zum positiven Hilfsmodell beim Guss mit Zweikastensystem dienen. Der Beweis dafür ist die Rinne an der unteren Seite des Dornes (2 d), die nur am bronzenen Originalstück einen Sinn hatte. Dort diente sie zur Ersparung des Rohstoffes. Bei dem billigen Blei hätte diese Ersparung keinen Sinn gehabt, wäre sie sogar schädlich gewesen, da sie den weichen Bleiguss noch schwächer gemacht hätte. Hätte man statt bronzenes Original das positive Hilfsmodell aus Wachs hergestellt, so wäre diese Rinne als überflüssige Plusarbeit nicht entstanden. Den Schnallendorn hätte man in diesem Fall massiv gegossen.

Es musste wohl je ein Exemplar von den Riemenzungen, Lochschützern, wappenförmigen kleinen Beschlägen vom originalen Gürtel für den Bleiguss abgenommen werden.

Aus diesen Umständen lassen sich weitere Schlüsse ziehen: es gab einen Originalgürtel mit Bronzebeschlägen, dessen Kopie mit bleiernen Beschlägen in einer Werkstatt gefertigt wurde. Diese Werkstatt dürfte nicht identisch sein mit jener Werkstatt, in der die originalen Bronzebeschläge und Riemenzungen hergestellt waren. Die kompliziertere Technik der Montierung mit angelöteten Nieten war nämlich in jener unbekannt, oder wenigstens als eine veraltete Mode vermieden. Die Werkstatt des Bleigusses hielt dagegen am Verfahren der früheren Zeiten nicht aus Unwissenheit fest. Bei den kleinen Riemenzungen wurde auch die neue unvermeidliche Technik der Nagelung verwendet (4—4a). Das Festhalten an der alten Technik hatte — wie es weiter unten zu sehen sein wird — tiefere Gründe. Diese Werkstatt möchte ich in den Folgenden mit weiteren Daten beleuchten.

2. Die steinerne Gussform von Bilisics

Im Jahre 1937 gelangte, als Geschenk, ein kleiner Fund ins Museum Szeged aus *Bilisics*. Er wurde damals als Grabfund Nr. 3 bezeichnet und inventarisiert. Die Fundstelle wurde bald durch Grabung des Museums gefunden und beglaubigt, wie es

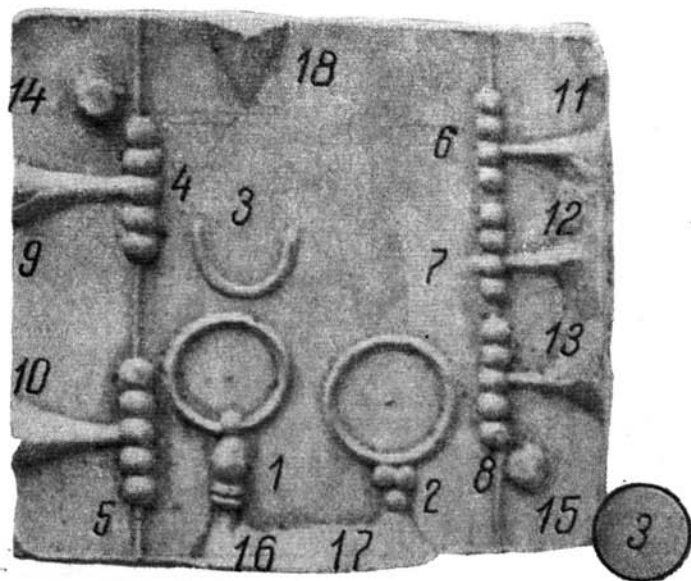
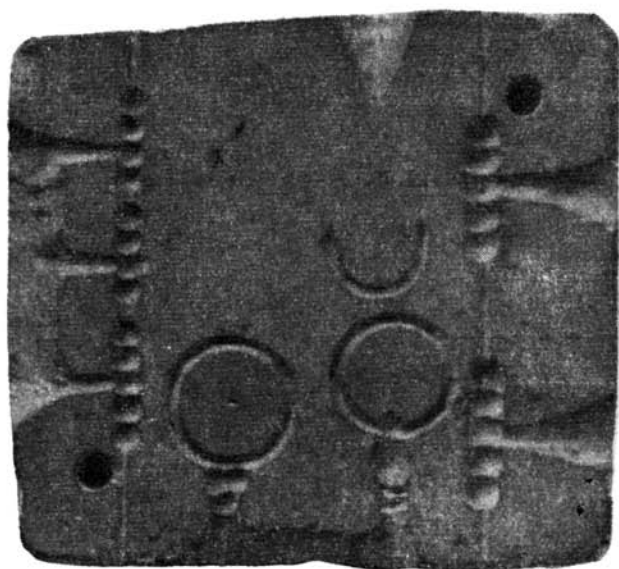

Abb. 2. kép.

Bilisics, 3. sír — Bilisics, Grab 3

bei Csallány steht.³ Die mit Meissel und Bohrer verfertigte Gussform (Abb. 2; Abb. 3, 1, 1a) ist bei den Füßen des weiblichen Skelettes gelegen. Die aus kleinen Eisenringen bestehende Kette wurde beim Hals gefunden (Abb. 3, 2). Sie ist aber kein Bruchstück eines Kettenpanzers, wie Csallány meint (S. 114), sondern Bestandteil der weiblichen nichtawarischen Tracht. Hierüber schreibe ich in meinem Buch über Pilismarót—Basaharc ausführlicher. An den Handgelenken wurde je ein glatter Armring aus Bronze gefunden. Von diesen beiden Stücken ist nur ein kleines Bruchstück erhalten geblieben (Abb. 3, 3).

Eine ausführliche Beschreibung der steinernen Gussform ist bei Csallány: S. 114 f. zu lesen. Man wollte vier verschiedene Formen von awarischen Ohrgehängentypen in den Stein eingravieren. Es sind aber davon nur zwei (1, 2) fertig geworden (samt Gussgraben: 16, 17), sowie der obere Teil einer dritten (3) (samt Gussgraben: 18); für eine vierte Gussform ist nur der Platz frei gelassen. Ausserdem sind Gussformen von Perlenstäben (9, 10, 11, 12, 13) in den Stein eingraviert. Zwei tiefere Löcher (14, 15) dienten zur Befestigung der beiden Negative. Das Gegenstück des Negativs ist nicht vorhanden; vielleicht wurde es niemals fertiggestellt. Csallány und früher I. Erdélyi haben diese Gussform als Dokument der awarischen Bronzegusskunst ausgemert. Kein Wunder! Die Umgebung nämlich, in der dieser Grabfund vorgekommen war, ist durch die besten Gürtelgarnituren der Greifen- und Rankengruppe charakterisiert. Auf Abb. 4 und 5 sind zwei solche Garnituren zu sehen. Die Spuren der Nagelung auf den Garniturstücken derselben sind in Formen von Nagellöchern, bezw. Nägeln recht gut sichtbar vorhanden.

Die Gürtelgarnitur des Grabes 7, im Gegensatz zur bleiernen Garnitur des Grabes 1, stand lange Zeit hindurch im Gebrauch. Die Spuren der Abnutzung sind im harten Bronzematerial gut zu sehen. Das untere Ende der rankenverzierten kleinen Riemenzunge ist so stark abgewetzt, dass der Rahmen und der Stiel der Ranke fast vollkommen zusammengeschmolzen sind (3). Gleichfalls zeigt das massive Stück unter 4 starke Abnutzungsspuren. Auch das untere Ende der grossen Riemenzunge (1) ist stark abgenutzt. Die Achse der Scharnierkonstruktion bei der Riemenschnalle (2) ist, infolge des langen Gebrauches, stark verbogen, ja sogar ist der Schnallenbeschlag selbst ruiniert. Auch der Drehbeschlag (8), über den wir weiter unten noch zu sprechen kommen werden, ist stark abgenutzt und eingekratzt. Auch an den Gürtelbeschlägen, versehen mit Hängeglied, sind die Spuren des langen Gebrauches zu finden. Das kleine Hängeglied hat die Achse der Scharnierkonstruktion (gut sichtbar auch an der Zeichnung unter 6) etwas verbogen.

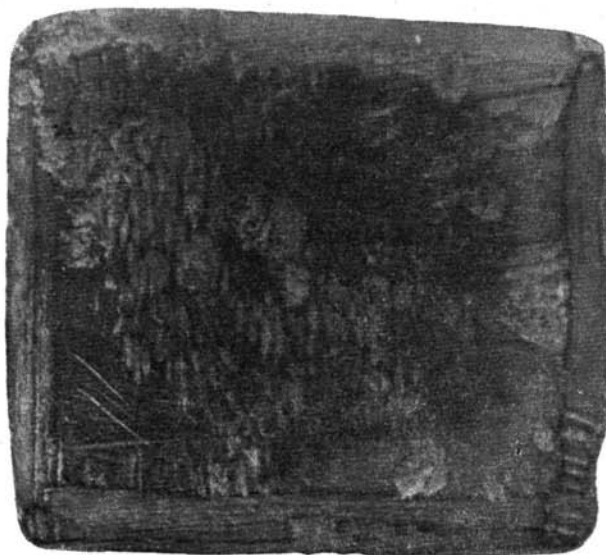
Die Garnitur des Grabes 2 (Abb. 4, 1—4) ist hier in erster Linie deshalb beachtenswert, weil trotz der Härte des Bronzematerials den Gebrauch nicht aushalten konnte und verdorben ist (2a). Heute ist diese Schnalle mehr nur in Bruchstücken vorhanden (2—2a).

Die Formen und der Motivschatz der bleiernen Garnitur von Bilisics sind mit dem Motivschatz der Greifen- und Rankengruppe völlig gleich. Ist also niemandem aufgefallen, dass wir aus Bilisics nicht die Materialien einer einheitlichen Kultur besitzen, sondern vermischet sich in diesem Fundmaterial der Kreis der awarischen Bronzegusskunst der Greifen- und Rankengruppe mit einem Produkt der Kultur der pannonischen Städte. Die städtische Kultur vertritt mit der Nachahmung der awarischen Formen und des awarischen Motivschatzes in Blei einen gänzlich anderen Anspruch, eine gänzlich andere religiöse Auffassung und steht hinter derselben eine

³ Csallány: a. a. O. S. 113 ff.

1a

1

2

3

Abb. 3. kép.

Bilisics, 3. sír — Bilisics, Grab 3

ganz andere völkische und gesellschaftliche Formation, als hinter den Bronzen der Greifen- und Rankengruppe. Das steinerne Gussmodell bringt uns mit grossem Schritt zur Kenntnis der Werkstatt der bleiernen Güsse und des gesellschaftlichen Hintergrundes vorwärts. In Folgenden sollen nun weitere bleierne Gürtelbeschläge, die in ähnlichen steinernen Gussformen gefertigt waren, zur Untersuchung gezogen.

3. Bleierne Gürtelgarnituren aus Alattyán und Kecel

Meine Ausgrabungen in den 30-er Jahren haben in *Alattyán* (Kom. Szolnok) und in *Kecel* (ehem. Kom. Pest, jetzt Kom. Bács-Kiskun) bleierne Garnituren ans Tageslicht gefördert.

Alattyán-Tulát, Grab 542: Abb. 6, 1–8a. In 1,60 m tiefem Grab lag das Skelett eines Mannes. *L. Ilona Kovrig* hat in ihrer *Alattyán*-Monographie, Arch. Hungarica, XL, 1962, festgestellt, dass der Gürtel dem Toten nicht angeschnallt, sondern nur einfach mit beigegeben war. Zuerst wurde dieser Gürtel ins Grab gegeben, dann wurde der Leichnam ins Grab gelegt. Die grosse Riemenzunge (1) lässt sich durch den Schnallenring (2) nicht durchziehen; noch weniger durch die Bronzeschnalle (3). Kovrig denkt also, in Anlehnung an die Beobachtungen von *I. Dienes* in *Basahalom*, an einen schmäleren, anzuschnellenden Riemen, der in die Bronzeschnalle eingeführt worden sei. Die bleierne Schnalle soll dagegen als Verzierung (Pseudoschnalle) gewisse Rolle gespielt haben. Dieser Gürtel sei niemals getragen, er habe ausschliesslich für die Zwecke der Grablegung gedient. Sie bezieht sich auf *Gy. László's* Feststellung, dass man mit Gegenständen, die direkt für das Grabzeremoniell gefertigt waren, zu rechnen haben müsse.

Diese Beobachtungen lassen sich nun mit Resultaten technologischer und stilkritischer Untersuchungen ergänzen. Vor allem wird festgestellt, dass hier keine Spur der Nagelung, so charakteristisch für die Montierung der Bronzegüsse der Greifen- und Rankengruppe, zu finden ist. Die grosse Riemenzunge (1, 1a) und die drei kleinen Riemenzungen (5, 5a–b) wurden zum Riemen nicht mit Nagel befestigt. Das Ende des Riemens wurde in die Tülle, wahrscheinlich beschmiert mit Kleberkleister, eingelassen und gepresst. Diese Art der Befestigung zeigt ganz klar, dass dieser Gürtel praktisch unbrauchbar war. Aber auch die verschiedenen Beschläge (4, 6, 7) mit ihrem einzigen Niet (4a–b, 6a–b, 7a–b) sprechen dafür. Beim praktischen Gebrauch wäre ein einziger Niet ungenügend gewesen. Der Beschlag hätte sich nämlich bald auflockern und sich herumdrehen. Ausserdem wurde für die bleierne Schnalle kein Schnalldorn gefertigt, demzufolge wurde für einen solchen Dorn keine Öffnung zwischen Beschlagteil und Rahmen gelassen. Das ganze Stück ist ein einziger, geschlossener und massiver Guss. Auch ihr Schnallenring ist ungewöhnlich (Abb. 6, 2): sein Querschnitt ist dreieckig. Diese Art der Befestigung der Riemenzungen ist in der Archäologie der Völkerwanderungszeit völlig unbekannt und neu. Die Technik der Befestigung mit angelöteten Nieten ist aber uns schon von den bleiernen Beschlägen der Garnitur von *Biliscis* bekannt. Die Ähnlichkeit der technischen Lösung der Montierung bei diesen beiden Garnituren weist auf dieselbe Werkstatt hin.

Eine stilkritische Untersuchung der Gürtelgarnitur von *Alattyán* führt uns auf weitere Spuren nach der Werkstatt. Das pflanzliche Muster der grossen Riemenzunge (1) und der bleiernen Schnalle (2) lässt sich auf awarischen Bronzen noch leicht vorstellen. Die Stilelemente der anderen Beschläge sind dagegen der Kunst der Bronzegüsse der Greifen- und Rankengruppe gänzlich fremd. Bereits auf der bleiernen Pseudoschnalle

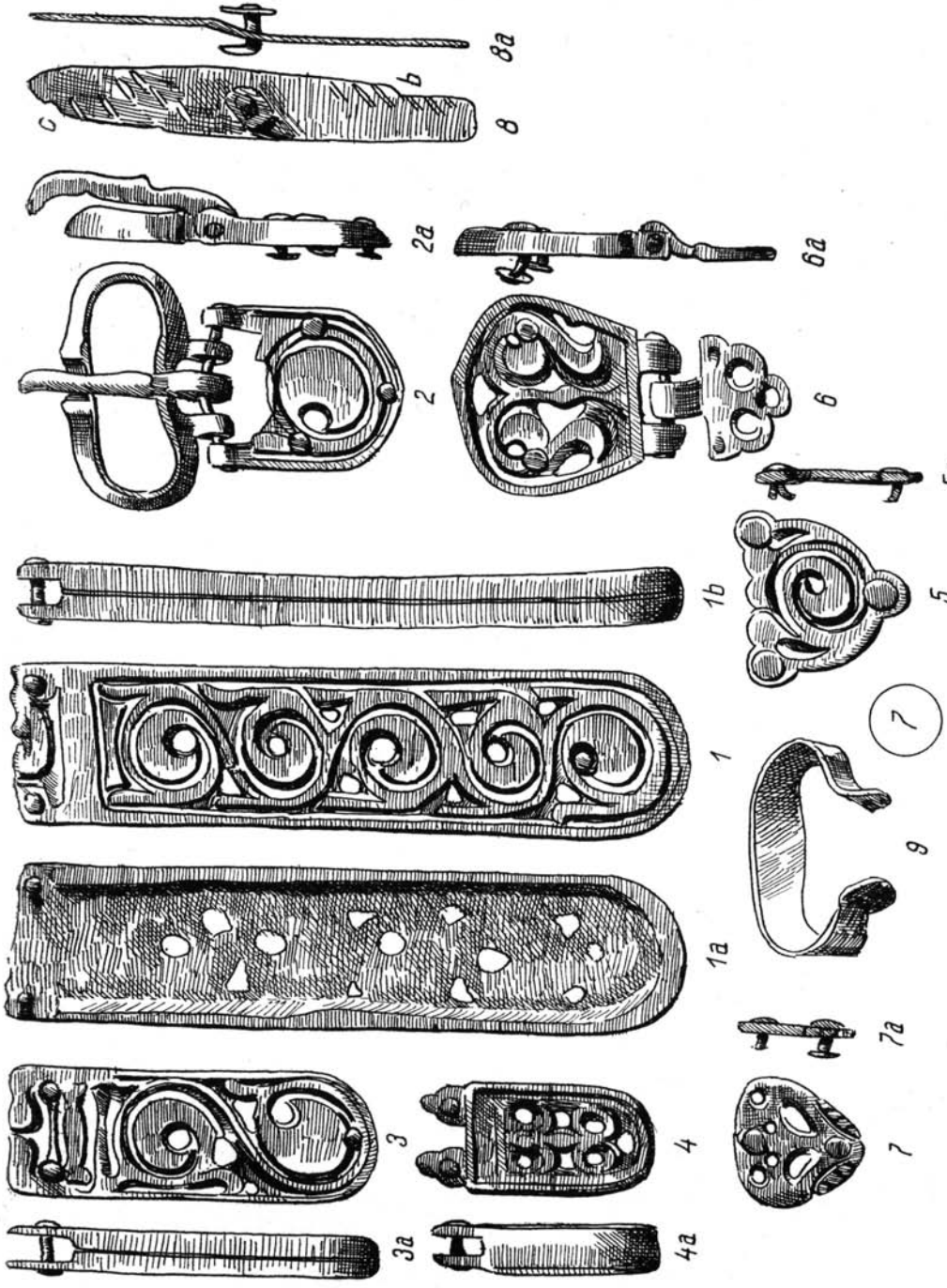

Abb. 4. kép. Bilisics, 7. sír — Bilisics, Grab 7

5a

5

7

9

7a

7

4a

4

3a

3

1a

1

1b

5a

5

6

6a

2a

2

8a

8

b

c

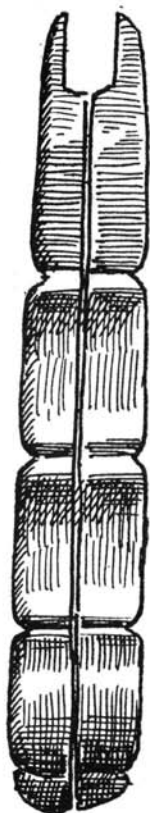
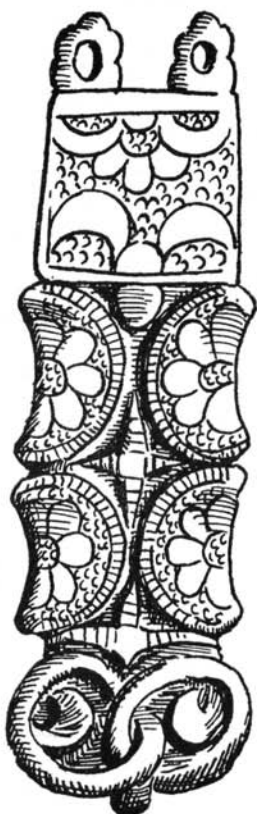
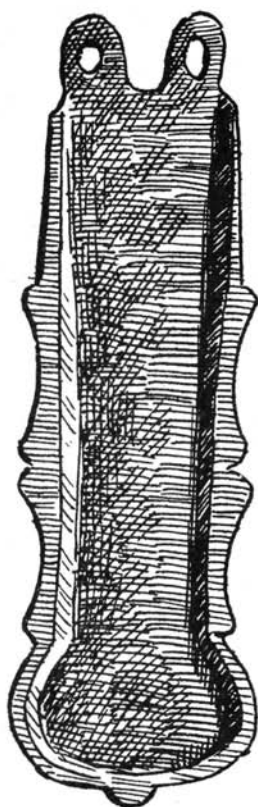
(2) erscheint ein Rahmen, bestehend aus einem ziemlich unordentlich angegebenen Zickzack-Muster, das an den beiden Seiten der kleinen Riemenzungen etwas reiner vorkommt (5—5a). Das Muster des Innenfeldes mutet aber schon ganz fremdartig an. Das Motiv der acht Gürtelbeschläge (4) ist ganz neu, wohl auch dasjenige der Beschläge 6 und 7, sowie des Drehbeschlages (8). Auffallend sind auf diesen letzteren die Zahl der Stilelemente, die auf die steinerne Gussform hinweisen: die Serie der kleinen Halbkugeln (7, 8), oder die symmetrische Anwendung derselben (6), sowie die Bildung des Rahmens bei der bleiernen Pseudoschnalle (2) und bei den kleinen Riemenzungen (5). Bei der Modellierung der Bronzezüge in Wachs kommen diese Stilelemente der steinernen Gussformen (verfertigt mit Meissel und Bohrer) nicht vor. Die kleineren und grösseren Halbkugeln konnten im Stein mit Bohrer leicht hergestellt. Auf der steinernen Gussform aus Grab 3 von Bilisics sind diese mit dem Bohrer gebohrten Halbkugeln in verschiedenen Anwendungen zu finden (Abb. 2, 1—8). Die grosse Riemenzunge (1) wurde aber nicht in steinerner Gussform, sondern in Sand mit Zweikastensystem, wie die Stücke der bleiernen Garnituren von Bilisics, hergestellt. Deshalb fehlt hier jede Spur von halbkugelförmigen Stilelementen.

Kecel, Határdűlő (K. Bács-Kiskun), *Grab 64*.⁴ Alle Garniturstücke lagen am Beckenknochen, bezw. zwischen den oberen Schenkelknochen. Daraus hat *Kovrig* festgestellt, dass dieser Gürtel in den Schoss des Verstorbenen gelegt war. In der Publikation der Gräbelfelder von Kecel wurde diese bleierne Gürtelgarnitur nicht behandelt. Nur die Ähnlichkeit des Musters der grossen Riemenzunge (1, la) mit einem bronzenen Pressmodell von Knin wurde erwähnt (S. 16). Dieser Vergleich kann irreführend sein insofern, dass Vergleiche ähnlicher Muster weniger sagen, als technologische Eigenschaften. In diesem Fall verrät nämlich die auf der einen Seite der grossen Riemenzunge angebrachte symmetrische Komposition (1a), bzw. die Serie der kleinen Halbkugeln, dass es sich hier nicht um den Kreis der Pressmodelle, sondern um die Werkstatt der steinernen, mit Meissel und Bohrer verfertigten Gussformen handelt. Am gebrochenen Beschlagteil der bleiernen Schnalle (2, 2a) finden wir diese kleinen Halbkugel-Elemente, die an dem steinernen Negativ mit Bohrer eingraviert worden waren.

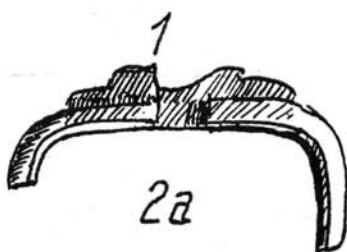
Die drei kleinen Riemenzungen sind gleichfalls sehr lehrreich. Bei jeder ist der obere Teil gebrochen und verbogen. Offensichtlich ist die negative Gussform hier ausgebrochen: man wollte das mit grosser Mühe verfertigte Negativ deshalb noch nicht verwerfen. So kamen aus diesem Negativ fehlerhafte Güsse heraus. An diesen kleinen Riemenzungen, an der einen Seite derselben (4), lässt sich die Serie der kleinen Halbkugeln finden. An der anderen Seite derselben befindet sich eine solche Komposition der Kreislappenranke, die unter den awarischen Bronzezügen unvorstellbar ist (4a, 4b). Diese S-förmige Kreislappenranke wurde nämlich nicht in Wachs geschnitzt, bezw. modelliert, sondern in Stein mit Meissel und Bohrer negativ ausgebildet. Beweise dafür sind die kleineren und grösseren Halbkugeln, sowie die mit Zirkel vorgenommene Bildung der Kreislappen. An dem steinernen Negativ von Bilisics (Abb. 2, 1—2) hat der Gebrauch des Zirkels klare Spuren in den Formen der vertieften kleinen Mittelpunkte hinterlassen.

Die S-förmige Pflanzenkomposition der kleinen Riemenzungen (4b) ist zweifellos Nachahmung von solchen originell awarischen Kompositionen, wie diejenige der kleinen Riemenzunge aus Grab 7 von Bilisics (Abb. 4, 3). Doch offenbart sich in dieser nicht verstandenen, in ihre Elemente zerfallenen Komposition eine ganz neue Auffassung. Es verhält sich diese zur awarischen Kreislappenranke, wie die Kreislappenranke

⁴ *Agnes Cs. Soós* in *Régészeti Füzetek*, II, 3, 1958., S. 10. f und Taf. XI., 2—4, sowie Abb. 1, 4.

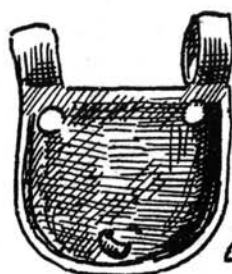

1a

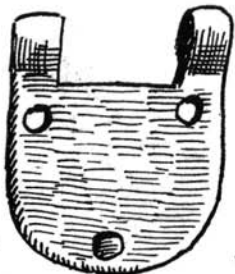

2a

4

2b

2

1b

2

3a

3

Abb. 5. kép.

Bilics, 2. sír — Bilics, Grab 2

der awarischen Riemenzunge zum ursprünglich hellenistisch-griechischen, mehr naturalistischen Muster. An der bleiernen Kreislappenranke fehlen die kleinen Ausschnitte in der Mitte der Blätter. Diese Ausschnitte, die dem Blatt den pflanzlichen Charakter verleihen, fehlen bei den awarischen Kompositionen niemals (Abb. 4, 1–3, 5, 6). Der Graveur, der diese abstrakte Pflanzenkomposition in den Stein mit Meißel und Bohrer eingravierte, hatte mit der Werkstatt der awarischen Bronzegüsse keine Beziehungen. Er arbeitete in einer der Werkstätte der pannonischen Städte, die in der Herstellung der steinernen Negative über eine geschulte Übung verfügte. Unter Einfluss der alten Überlieferungen wollte dieser Meister auch bei Nachahmung der awarischen Bronzegüsse an der steinernen Gussform, obwohl die Verfertigung derselben eine bedeutend grössere Arbeit, als der Guss in Sand mit Zweikastensystem forderte, festhalten. Die Modellierung in Wachs und der Guss in Sand mit Zweikastensystem hätte dem Musterbild besser zu passen haben, als die Herstellung in einer fremden Technik. Daraus sehen wir, wie stark der Stil des fertigen Stückes durch die technische Ausführung der Gussform beeinflusst wird. Soviel lässt sich schon jetzt feststellen, dass dieser Graveur ein Barbare (nicht Römer) war, der den abstrakten Formen mehr zugetan war, als den in den römischen Werkstätten gewohnten naturalistischen Formen. Das Weiterleben der Werkstatt-Traditionen bestand nicht immer im zähen Beibehalten des Motivschatzes, sondern oft in der Aufbewahrung der technischen Mittel und der eingeschulerten Kunstgriffe.

Bei der vergleichenden Untersuchung der originellen bleiernen Stücke und der technologischen Umstände stellte es sich heraus, dass die bleierne Schnalle von Kecel (Abb. 7, 2), die Pseudoschnalle von Alattyán (Abb. 6, 2), sowie die kleinen Riemenzungen (Abb. 6, 5–5a) von derselben Meisterhand stammen. Indem die halbkugelförmigen Elemente und die angelöteten Niete (Abb. 7, 2a, 3a) gemeinsame Züge sind, kann nicht bezweifelt sein, dass die beiden Garnituren gleichalterig sind und aus einer solchen Werkstatt stammen, die sich auf Vervielfältigung mit steinernen Gussformen eingerichtet war.

Zu den Garnituren von Alattyán und Kecel lässt sich als dritte die bleierne Garnitur von Bilisics rechnen. Auch dieselbe ist nämlich eine Nachahmung und, was noch wichtiger, folgt auch hier die Technik der Montierung der nachgeahmten Vorbilder nicht, sondern hält die Verwandtschaft mit den bleiernen Garnituren von Alattyán und Kecel. Die bleierne Garnitur von Bilisics zeigt aber eine bessere Arbeit insoweit, dass man sich mit einem einzigen, angelöteten Niet nicht begnügte (wie es bei den anderen Garniturstücken der Fall war), sondern man überall zwei Niete angelötet hatte. Die Beschläge, versehen mit zwei Nieten, konnten sich nicht drehen (Abb. 1, 3a, 5a, 6a). Nur der Drehbeschlag hatte einen Niet, weil er sich umdrehen musste (8a). Auf Grund der Montierung mit angelöteten Nieten bei den drei Garnituren sind wir veranlasst, auf dieselbe Werkstatt zu denken. Die bleierne Garnitur von Bilisics soll aber aus einer anderen Meisterhand gekommen sein, als die anderen. Eventuell dürfte man auch mit Zeitunterschied zu rechnen haben. Heute besitzen wir noch wenig der bleiernen Garnituren, wenig der Fundmaterialien, um eine Chronologie unter den bleiernen Güssen ausarbeiten zu können. Die Methode aber, mit der die neueren Funde untersucht und ausgewertet werden können, wird durch diese technologischen Gesichtspunkte vorgeschrieben und meinerseits empfohlen.

Die drei bleiernen Garnituren und die steinerne negative Gussform gehören eng zusammen. Mit diesen vier zusammengehörenden Denkmälern erschöpft sich die Serie der bleiernen Güsse noch nicht. Weitere vollständige Garnituren aus Blei kenne ich zwar nicht, sind aber vereinzelt Riemenzungen und kultische Schmucksachen unter

Abb. 6. kép.

1—9: Alattyán (Szolnok m.), 542. sír; 10—13: Alattyán, 14. sír; 14: Üllő, 231. sír; 15: Pilismarót-Basaharc, 15. sír; 16: Keszthely.

1—9: Alattyán (Kom. Szolnok) Grab 542; 10—13: Alattyán (Kom. Szolnok) Grab 14; 14: Üllő (Kom. Pest), Grab 231; 15: Pilismarót-Basaharc (Kom. Esztergom), Grab 15; 16: Keszthely.

den Fundsachen unserer awarenzeitlichen Gräberfelder in nicht minderer Anzahl vorhanden. Diese sollen gleichfalls in Betracht gezogen, um die hohe geschichtliche Bedeutung der bleiernen Garnituren beleuchten zu können.

4. Vereinzelte bleierne Erzeugnisse unter den awarenzeitlichen Grabfunden

Im Grab 27 des Gräberfeldes von *Mosonszentjános* war ein Krieger mit seinen Waffen bestattet (Abb. 8, 13, 20—23). Die lederüberzogene Holzscheide seines Säbels war mit Bronzenägeln beschlagen (14—19). Auf den ersten Blick hätte man, auf Grund

⁵ *Á. Sötér*: Festschrift des Museums Magyaróvár, Moson-Magyaróvár, 1898., S. 217 (ungarisch).

des Säbels und der Gürtelgarnitur (1—10), daran zu denken haben, dass es sich hier um einen vornehmen awarischen Krieger handeln dürfte. Einige Umstände deuten aber auf einen anderen Tatbestand hin. Die Anhängsel der Gürtelbeschläge sind abgebrochen (3, 4, 6); wenigstens zwei solche Beschläge fehlen aus der Garnitur; die kleinen Riemenzungen fehlen gänzlich; an Stelle der grossen bronzenen Riemenzunge finden wir hier eine aus Blei gegossene, massive Imitation (1). Auch die drei Lochschützer (8—10) sind befremdend. Statt drei Nägel finden wir hier drei Nagellöcher. Noch merkwürdiger, dass wir neben den Requisiten der awarischen Haartracht (11, 12) hier auch die ineinander greifenden beiden Schläfenringe (7), also Spuren der slawischen Tracht, zu finden haben. All diese letzteren Stücke lagen an der Gegend der rechten Schulter.

Dieser Grabfund steht auf dem westlichen Grenzgebiet des Awerenreiches nicht allein. Im Grab 187 des Gräberfeldes von *Nemesvölgy-Edelstal*, heute Osterreich, wurde gleichfalls eine aus Blei gegossene Riemenzunge, mit Tierkampfszene auf der einen Seite, mit Füllhornranke auf der anderen, gefunden (Abb. 9, 2—2a). Die Garnitur fehlt; der Gürtel wurde durch eine grosse keltisch-römische Bronzeschnalle (1) zusammengehalten. Ausserdem wurden ein Eisenmesser und — was bei der Auswertung dieses Grabfundes von grösster Wichtigkeit ist — vier eiserne Pfeilspitzen im Grabe gefunden.

Was war nun der Sinn einer bleiernen Riemenzunge am Gürtel des Kriegers? Bevor wir diese Frage beantworten, seien weitere bleierne Nachahmungen untersucht. Solche kamen auch in den Gräbern des awarenzeitlichen Gräberfeldes von *Győr* vor. Die Originalvorlagen für diese lassen sich in *Mosonszentjános* finden.

In zwei reichen Gräbern zu *Mosonszentjános* wurde unter den Beschlägen der bronzenen Garnitur, an der linken Seite des Gürtels, je ein kleines, bronzenes Rohr, verziert oben mit einem Vogelkopf, gefunden (Abb. 9, 3, 4). Diese kleinen und schwachen Erzeugnisse hatten keine praktische Verwendung am Gürtel. Sie wurden an den Teil des Gürtels angebracht, wo manchmal eine bronzene Scheibe (z. B. *Pilis-marót-Basaharc*, Grab 192), oder eine Pseudoschnalle (z. B. *Bánhalom*, Grab 1), oder irgend ein anderes, Amulett-förmiges, nicht gewöhnliches Stück, eine Art Zeichen, vorzukommen pflegte. Diese Röhrchen können auf einen schmalen Riemen des Gürtels aufgezogen werden. Vom unteren, trichterförmigen Ende dürfte eine Art Quast herauskommen. In diesen Gräbern waren vornehme awarische Krieger bestattet.

Im Gegensatz zu diesen reichen Gräbern kamen in zwei ärmeren Gräbern in *Győr* zwei Nachahmungen von solchen Röhrchen in Blei, wohl ohne Bronzegarnitur, vor. Die bleierne Nachahmung mit Vogelkopf Abb. 9, 5 lag im Grab 157, wie in *Mosonszentjános*, auch hier an der linken Seite des Gürtels. Hier befand sich eine Riemen verteilende Bronze. Der Grabritus unterscheidet sich von dem der Awarengräber. Die Hände des männlichen Toten waren nämlich unter den Kopf gelegt. Bei den Füßen stand ein Gefäss, daneben lagen ein Messer und eine dreifügelige Pfeilspitze.

Das Grab 63 von *Győr* ist gleichfalls abweichend von den gewöhnlichen Awarengräbern. Es befanden sich nämlich darin grosse Nägel mit gebogenem Kopf, zwei Eisenschnallen, ein Eisenring und eine Eisenkette. Im Fundbericht Arch. Ért., 1902, S. 21 werden über die Lage des bleiernen Rohres, versehen mit Pferdeköpfen, Abb. 9, 6, keine Angaben mitgeteilt. Seine kantige Form ist ein Beweis dafür, dass es sich hier um eine Variante der kantigen Originalstücke Abb. 9, 3—4 handelt.

Diese Grabfunde lassen sich folgendermassen auswerten. In den nordwestlichen Randgebieten des Awarenreiches lassen sich im Kreis des kriegerischen Awarenvolkes

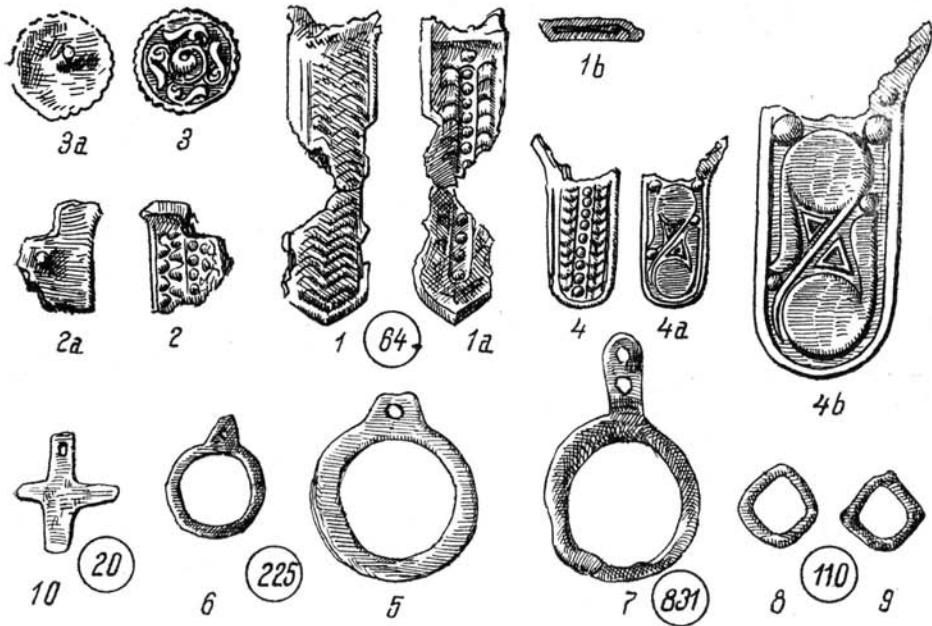

Abb. 7. kép.

1—4: Kecel (volt Pest m.), 64. sír; 5—6: Gátér (volt Pest m.), 225. sír; 7: Győr, 831 sír; 8—9: Cikó (Tolna m.), 110. sír; 10: Várpalota (Veszprém m.), 20. sír.
 1—4: Kecel (ehem. Kom. Pest), Grab 64; 5—6: Gátér (ehem. Kom. Pest), Grab 225; 7: Győr, Grab 831; 8—9: Cikó (Kom. Tolna), Grab 110; 10: Várpalota (Kom. Veszprém), Grab 20.

die Spuren einer nichtawarischen kriegerischen Schicht beweisen. Es handelt sich augenscheinlich um die Rolle der *bifulci*, über die Fredegar aus dem VII. Jh. berichtet. Ihre Gräber liegen auf den Gräberfeldern neben den awarischen Gräbern.

Sehen wir nun diese bleiernen Amulette auch aus anderen Gräbern. Im Grab 831 von Győr fand man eine aus Bronzeblech gepresste Garnitur des Gürtels. An der Brustgegend des männlichen Skelettes lag hier ein Ring-förmiges Amulett aus Blei, versehen mit langem Stiel (Abb. 7, 7). Die Fundstelle der beiden kleinen Bronzeringe wird im Fundbericht nicht angegeben. Sie dürfen die gleiche Rolle gespielt haben, wie die beiden Ringchen des Grabes 27 von Mosonszentjános (Abb. 8, 7).

Im aufgewühlten Grab 225 von Gátér (ehem. Kom. Pest, jetzt Kom. Bács-Kiskun) wurden zwei ähnliche bleierne Amulette gefunden: Abb. 7, 5—6.

Im Grab 110 von Cikó (Kom. Tolna) waren zwischen den Perlen zwei eckige Amulette verteilt: Abb. 7, 8—9.

Gleichfalls befanden sich zwei Amulette unter den Perlen im Grab 14 von Alattyán (Kom. Szolnok), usw. diesmal aus Blei gegossene Kreuze: Abb. 6, 11, 13.

Im Grab 231 von Üllő finden wir neun bleierne Amulette, Imitationen von sarmatischen Goldamuletten, unter den Glasperlen: Abb. 6, 14.⁶

⁶ Arch. Hung. XIX., Taf. XV., 1—9.

⁷ J. Werner: Die Langobarden in Pannonien, Taf. 10, 7. Die Grabfunde von Várpalota hat vorerst I. Bóna veröffentlicht: Die Langobarden in Ungarn, Acta Arch. 1956., 187 f.

Je ein ähnliches Amulett aus Blei kam in *Pilismarót-Basaharc*, Grab 15 unter den Pastaperlen: Abb. 6, 15 und in *Keszthely*: Abb. 6, 16, im *Lipp'schen* Fundmaterial vor. Das letztere wurde (irrtümlich?) für Silber gehalten.

Das Blei, als weiches Metall, war für die Herstellung von Gebrauchsgegenständen, die einer Kraftentfaltung ausgesetzt werden sollten, nicht geeignet. Für kleine und billige Amulette ist es aber ausgezeichnet entsprechend. In Pannonien wurden, wie bekannt, bereits in der Römerzeit kleine Votivtäfelchen aus Blei gegossen.

Wenn wir nun die Amulette aus Bronze und aus Edelmetall ausser Acht lassen und uns nur mit einer Übersicht der Amulette aus Blei begnügen, so wird eine Buntheit der kultischen Gegenstände vor uns stehen, die, Motivschatz, Formen und Inhalt betreffend, der awarischen Kultur grundsätzlich fremdartig ist. Ja sogar auch in solchen Fällen, wo ein typisch awarischer Gürtel, oder ein awarisches Amulett imitiert wird, lässt sich ein fremder Geist durchsetzen. Der wesentliche Unterschied zwischen awarischen und nichtawarischen kultischen Gegenständen soll also klar bestimmt werden, um weiter vorwärts gelangen und in die damaligen gesellschaftlichen Umstände und in das innere Leben des Awarereiches einen Einblick gewinnen zu können.

Es wurde in der Fachliteratur mehrmals bemerkt, dass zwei identische grosse Riemenzungen aus derselben Gussform unter den awarischen Fundsachen nicht bekannt seien, auch dann nicht, wenn das Muster ähnlich oder identisch ist. Davon sind dann verschiedene Erklärungen entstanden. Mit dieser Frage befasste ich mich in meiner *Pilismarót-Basaharc-Monographie* und in meinem *Szolnoker Aufsatz* im Jahrbuch des Museums 1963 ausführlich. Das wesentliche ist hier nicht, als hätte man nicht zwei gleiche Stücke giessen dürfen, sondern bestand die Regel darin, dass in den verschiedenen Typen der Beschläge des Gürtels — infolge der magischen Rolle desselben — eine jede Phase der Arbeit mit hineingegeben werden musste. Es war ja der Glaube der Awaren, dass die magische Kraft des Gürtels sich nur in diesem Fall entfalten könne. Wie sich diese Auffassung bei den Awaren ausgebildet hatte, hat es eine längere und kompliziertere Geschichte. Diese Frage wird einer ausführlichen Bearbeitung für wert erachtet. Hier ist nicht der Ort, diese Arbeit vorzunehmen.

Diese Auffassung hat sich auch bei den Frauenschmucksachen in vollem Masse geltend gemacht. Die Erklärung dazu lässt sich in der polygamen Einrichtung der awarischen Gesellschaft finden. Die Frauen des vornehmen Awaren lebten in Jurten, die voneinander weit gelegen waren und führten als Befehlhaberrinnen die um die Jurte eingerichtete Wirtschaft. Es war ihnen eine beträchtliche Anzahl der Arbeiter unterworfen. Die Macht dieser Frauen wurde mit diesen Schmucksachen versinnbildlicht. Diese Schmucksachen, samt entsprechendem Kleid, wurden ebenso mit magischer Kraft erfüllt, wie der Gürtel ihres Mannes. Zwei identische Paare von Ohrgehängen gab es nicht deshalb nicht, als hätte man nicht zwei identische Paare verfertigen dürfen (Ohrgehänge in verschiedenen Gräbern sind ja manchmal fast vollkommen gleich), sondern weil alle Phasen der Arbeit in jeder Schmucksache vorhanden sein mussten. Alle Schmucksachen stellen also individuelle Arbeit dar. Die mit Glasplatten eingelegten Schliessen der vornehmen Awarerfrauen wurden oft in derselben Dimension, vollkommen identisch durchgeführt, verfertigt. Trotzdem sind sie Schmucksachen vollkommener magischer Kraft, weil die grosse Arbeit in jedes Stück mit hineingegeben war.

Die Hauptphasen der Arbeit bei dem awarischen Guss sind die folgenden: Ausschneiden des positiven Musters in Wachs, dann Verfertigung (Guss) des bleiernen

Abb. 8. kép.

1—25: Mosonszentjános (Kom. Moson), 27. sír.
 1—25: Mosonszentjános (Kom. Moson), Grab 27.

Hilfsmodelles, endlich der Guss in Sand mit Zweikastensystem auf Grund des retuschierten Hilfsmodelles.

Die gegossenen Stücke in Blei vertreten im Fundmaterial der Awarenzeit eine ganz andere Welt und — wie gesagt — steht hinter denselben eine ganz andere gesellschaftliche Einrichtung. Die mit grosser Mühe gefertigte steinerne Gussform wurde für die Vervielfältigung gebraucht. Die bei den Awaren herrschende Form der magischen Weltbetrachtung spielte bei diesen bleiernen Nachahmungen keine Rolle. Die halbkugelförmigen Elemente der in steinernen Form gefertigten Garniturstücke von Alattyán und Kecel, sowie der steinernen Gussform von Bilisics lassen sich auch auf den bleiernen Amuletten von Üllő und Keszthely vorfinden (Abb. 6, 14 und 16). Mit Hilfe der steinernen Gussform wurden viele Stücke für verschiedene Ansprüche, nicht nur 9 Stücke für die Frau des Grabes 231 von Üllő gefertigt. Derselbe war der Fall auch bei den bleiernen Garnituren von Alattyán und Kecel.

Die grossen Riemenzungen und Gürtelschnallen, als grosse Stücke, wurden zuerst mit der Technik der awarischen Bronzegusskunst in Blei imitiert. Auf diese Weise

wurde die grosse Riemenzunge des Gürtels von Alattyán Abb. 6, 1 hergestellt. Die übrigen Beschläge, wohl auch die von Kecel, wurden in steinernen Gussformen gegossen. Natürlich wurden dieselben — wie gesagt — gleichzeitig auch vervielfältigt.

Auch die bleiernen Kreuze sprechen klar dafür, dass diese Amulette nicht für die Awaren, sondern für eine andere Volksschicht bestimmt waren. Ein Gegenstück der Kreuze des Grabes 14 von Alattyán kam im Grab 20 von Várpalota aus dem VII. Jh. vor. Dieses von Werner geschilderte geschichtliche Bild (S. 131 ff) soll, die Awarenzeit betreffend, mit weiteren Erklärungen ergänzt. Das Grab 20 von Várpalota stammt, auch laut Werner, aus dem VII. Jh. Sein bleiernes Kreuz (Abb. 7, 10) ist von solchem Ohrgehängetyp begleitet, wie Abb. 6, 12 vom Grab 14 aus Alattyán. Es fehlt hier auch die für die gepidischen Grabfunde des VII. Jahrhunderts so charakteristische Bronzekette nicht (a. a. O., Taf. 10, 13). Das Christentum wurde bei uns in der Völkerwanderungszeit durch die christliche Bevölkerung der römischen Städte Pannoniens, durch den Arianismus der Goten und Gepiden, den byzantinischen Einfluss (*Ozora*) und durch abendländische Missionäre (*Ellend I*, Grab 82: Scheibenfibel mit Darstellung von Missionären) propagiert. Unter den Mauern von Pécs und *Keszthely* (*Fenek*) lässt sich eine blühende Tätigkeit der Werkstätte beweisen. Im Turm der Gotenfestung Sadowitz, Analogie zu Pécs und *Keszthely*, wurden auch die Werkzeuge der Werkstatt gefunden.⁸ Bei den Gepiden herrschte die orientalische Form des Christentums. Die silberne Büchse, verziert mit Kreuz, vom Grab 84 aus Szentés—Berekhát, die kreuzverzierte Bronzeschnalle vom Grab 145 desselben Gräberfeldes und das Kreuz des Grabes 350 aus Kiszombor, alle aus der Zeit der Gepidenherrschaft vor 568, sprechen für die Verbreitung des Christentums bei den Gepiden.⁹

Die Ereignisse des Jahres 568 haben nicht nur politische, sondern auch bedeutende gesellschaftliche Veränderungen im Karpatenbecken hervorgerufen. Die schriftlichen Quellen sprechen über die vollkommene Vernichtung des gepidischen Staates und über die schwere Versklavung des besiegten gepidischen Volkes. Das Betragen der siegreichen Awaren dem Frauengeschlecht der Besiegten gegenüber war nur eindeutig und klar. Darüber war oben, im Kap. I die Rede. Die Lage der gepidischen Frauen mag viele Jahrzehnte hindurch sehr schwer gewesen sein. Wer es nur vermochte, rettete sich vom Zentralgebiet der awarischen Macht, vom Maros—Theiss—Donau—Gebiet so weit, wie möglich. Wir werden für diese Zeit mit stillen Abwanderungen, Zersetzungen, bzw. Niederlassungen der Gepiden des Karpatenbeckens zu rechnen haben. Über diesen, jeder politischen Beziehung entbehrenden Vorgang wird natürlich in den schriftlichen Quellen nichts berichtet.

In einigen weitliegenden Punkten Pannoniens und Siebenbürgens, wie *Keszthely*, *Csákeberény*, *Németsűrű*, *Fűzfő*, bzw. *Marosveresmart* und *Mezőbánd*, vermehrt sich mit der Zeit die Zahl der gepidischen Flüchtlinge, die, ausgerüstet mit ihren Werkzeugen, als bekannte Handwerker, sich ins Leben der römischen Städte einschalteten. Das Denkmalmaterial dieses Prozesses ist so riesenhaft, dass auch nur eine summarische Behandlung desselben hier unmöglich erscheint. Der grösste Teil der Gepiden lebte natürlich in Polygamie. Nur der christliche Teil derselben hielt an der Monogamie fest. Trotzdem nahmen auch die nicht christlichen Gepiden bei den Einwohnern der Städte gern Zuflucht, weil diese als Christen monogam waren und die gepidischen Frauen nicht zu belästigen schienen. Das bleierne Kreuz Abb. 7, 8 war Amulett einer christlichen Gepidenfrau. Dasselbe lässt sich auch über die Frau des

⁷ Germania, 1935., S. 149 ff.

⁸ D. Csallány: Arch. Denkm. der Gepiden, 1961., Taf. XXXIX., 4; Taf. LXXIII., 12—13; Taf. CXXIV., 12.

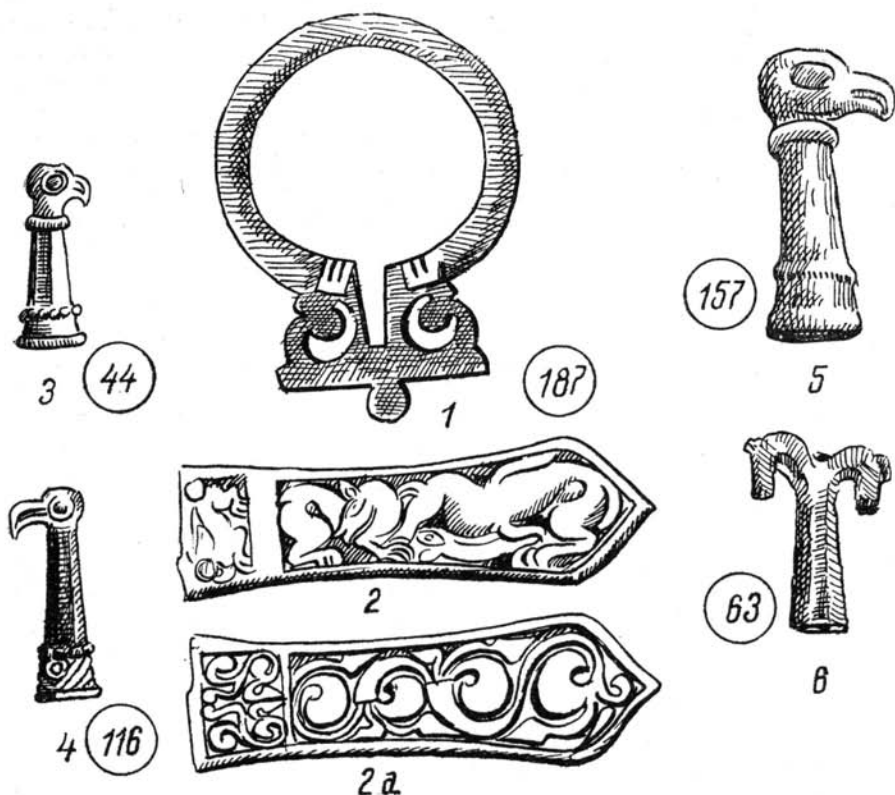

Abb. 9. kép.

1—2, 2a: Nemesvölgy-Edelstal (Ausztria), 187. sír; 3: Mosonszentjános, 44. sír; 4: Mosonszentjános, 116. sír; 5: Győr, 157. sír; 6: Győr, 63. sír.
 1—2, 2a: Nemesvölgy-Edelstal (Österreich), Grab 187; 3: Mosonszentjános, Grab 44; 4: Mosonszentjános, Grab 116; 5: Győr, Grab 5, 6: Győr, Grab 63.

Grabes 14 von Alattyán, bestattet mit zwei bleiernen Kreuzen, sagen (Abb. 6, 11—13). Die späten gepidischen Fibeln werden oft unter den Mauern der römischen Städte, oder Kastelle gefunden. Über diese spreche ich in meiner Pilismarót-Monographie, *Studia Archaeologica III* (unter Druck) ausführlicher.

Die Hand der in die pannonischen Städte eingewanderten Gepiden dürfte man bei der Herstellung der bleiernen Güsse zu erblicken haben. Die steinerne negative Gussform von Bilisics sagt für sich nur soviel, dass sie in einer der pannonischen Städte hergestellt worden war. Unter den bleiernen Güssen, verfertigt in ähnlichen steinernen Gussformen, wie diejenige von Bilisics, lassen einige den symmetrischen Aufbau und die Formen der eingestempelten gepidischen Muster aus dem VII. Jh. erkennen: Abb. 7, 1a, 2, 4. Das Tiermotiv der Riemenzunge Abb. 6, 5 ist unter den gepidischen Bronzen von *Tiszabura* und *Csákeberény* vorhanden.¹⁰ Gleichzeitig finden wir auch die Vorläufer der späteren slawischen halbmondförmigen Amulette¹¹ unter

¹⁰ Arch. Hung. I., Taf. I, 8.

¹¹ Hampel: Újabb Tanulmányok, Budapest, 1907., Taf. 40, 1, 2; 52, 8; 65, 2; 73, 1a; 88, 4.

den Amuletten unserer AWARENZEIT: Abb. 6, 14, 16. Die steinerne negative Gussform von *Németóvár* zeigt schon in entwickelter Form den Typ des halbmondförmigen Amulettes von *Keszthely* (Abb. 6, 16). Eine grosse Zahl der kleinen, gebohrten Halbkugeln bedeckt die Oberfläche desselben. Unter den Negativen dieser steinernen Gussform befindet sich auch die Nachahmung einer kufischen Münze des X. Jh-s. Dieses negative Gussmodell gilt also als Beweis dafür, dass Nachahmungen und Vervielfältigungen sich bei den Slawen auch im X. Jahrhundert fortgesetzt haben.¹²

Die steinerne negative Gussform von Bilisics war bestimmt, Perlenstäbe und awarische Schmucksachen zu imitieren, bzw. zu vervielfältigen. Die Mode der in einem Stück gegossenen slawischen Ohrgehänge blühte sich nach dem Zusammenbruch des Awarereiches, im IX. Jh. in hohem Masse auf. Diese wurden auch schon früher, im VIII. Jh. nicht aus Blei, sondern — wahrscheinlich wegen der Weichheit des Bleies — aus Bronze gegossen. Die Vervielfältigung erstreckte sich auch auf andere awarische Formen der Schmucksachen.

Gepiden, Slawen und Urbevölkerung lebten, auf einander gewiesen, in den Städten und in der Umgebung derselben, in Schicksalsgemeinschaft. Dafür haben wir manche Beweise. Die Herstellung der bleiernen Amulette erstreckte sich nicht nur auf Kreuze und slawische Schmucksachen, sondern auch auf die Amulette des Sonnen- und Erdkultes der Urbewohner. Die runden Anhänger (Abb. 7, 5–7) sind magische Sinnbilder des uralten Sonnenkultes, die eckigen dagegen (Abb. 7, 8–9), als Vereinfachungen des uralten Schrägmäandermusters, die des Erdkultes. Sie wurden in der Tätigkeit der Werkstatt mit dem Kreuz als gleichwärtig betrachtet.

Der Anspruch der nichtawarischen Bevölkerung des Awarereiches, betreffs der Nachahmung awarischer Formen und der Vervielfältigung der Amulette, ist als eine beachtenswerte kulturgeschichtliche Tatsache, die über die Grenzen der Religionsgeschichte weit hinausgeht, zu betrachten.

Es setzte der Prozess der Gegenwirkung der beiden Auffassungen, als Resultat des Zusammenlebens der awarischen und nichtawarischen Volkselemente, mehrere Generationen hindurch ein. Der awarische, magische Gürtel hat auf die nichtawarische Bevölkerung einen ebenso tiefen Eindruck, wie die uralten Sinnbilder der Urbevölkerung (Sonnen- und Erdkult), oder das Sinnbild des Christentums, das Kreuz, ausgeübt. Man fing also an, auch den magischen Gürtel der Awaren in Blei, im herkömmlichen Material der nichtawarischen kultischen Schmucksachen, nachzuahmen. Bei den ersten Nachahmungen wurden die Vorlagen von originellen awarischen Gürteln, wohl mit Einverständnis der Awaren, genommen. Der Beweis dafür wurde bei Behandlung der bleiernen Garnitur des Grabes 1 von Bilisics geführt. Steinerne negative Gussformen wurden also bei solchen frühesten Nachahmungen nicht verwendet, obwohl man über die Möglichkeit der Verwendung solcher Gussform orientiert war (Gussform von Bilisics). Als der Anspruch der Vervielfältigung sich mit der Zeit bedeutend erstärkte, mag dieselbe Werkstatt gewesen sein, die sich auf die Vervielfältigung der Gürtelbeschläge eingerichtet und steinerne Negative auch für Garniturstücke hergestellt hatte.

Aus den Gesagten folgt, dass die Besitzer der bleiernen Gürtelgarnituren nichtawarische Männer waren. Diese Gürtel wurden aber niemals getragen, weil sie für den praktischen Gebrauch, wie gesehen, unbrauchbar waren. Man muss sich aber die Frage vorlegen: für welchen Zweck und in welcher Form diese Gürtel gebraucht werden konnten? Es scheint sicher zu sein, dass dieselben nicht für die Grablegung gefertigt worden sind. Man hätte nämlich viele Zeit, ja viele Wochen, wenn nicht

¹² Hampel: a. a. O. Taf. 116.

Monate, haben, bis ein solcher Gürtel nach der Bestellung verfertigt und an den Wohnsitz des Verstorbenen ausgeschickt gewesen wäre. Viel wahrscheinlicher ist, dass der symbolische Gürtel, beschlagen mit bleiernen Nachahmungen, durch die nichtawarischen (vor allen slawischen) Männer für sich bestellt und der eigenen magischen Auffassung entsprechend aus Blei verfertigt wurde. Diese nichtawarischen Männer mögen Führer kleinerer nichtawarischer (in erster Linie slawischer) Gruppen gewesen sein. Wie die vornehmen Awaren in Vertretung der kaganischen Macht, im Besitz des magischen Gürtels, das Awarereich verwalteten, so haben diese ausgewählten Männer der nichtawarischen Bevölkerung, wohl durch die Awaren selbst veranlasst, ihr Volk verwaltet. Diese Verwaltung bestand in der Durchführung der oberen Befehle, in Überwachung der Steuer und in gerichtlichen Handlungen bei gesellschaftlichen Exzessen usw. Die der slawischen Sprache unkundigen Awaren mögen diese auserlesenen Slawenführer, die die beiden Sprachen beherrschten, für unentbehrlich gehalten haben. Diese mögen die Nachahmung des Machtzeichens, verfertigt der nichtawarischen Auffassung entsprechend aus Blei, bei sich, an gut sichtbarer Stelle, gehalten haben. Bei einem Teil der Hingerichteten in Pilismarót—Basaharc (6 Individuen), usw. in Fällen von gesellschaftlichen Exzessen, mag das Todesurteil ein solcher nichtawarischer Richter gebracht haben. Das Wesentliche ist, dass dieser Gruppenführer den Awaren und seinem eigenen Volk gleichmässig zugetan war. Die Besitzer der symbolischen Gürtel von Bilisics, Alattyán und Kecel waren solche vornehme slawische Volksgruppen-Führer. Sie lebten mit den Awaren beisammen und wurden auf demselben Gräberfeld, wie die vornehmen Awaren, bestattet. Es lässt sich nicht wundern, dass der symbolische Gürtel einem solchen vornehmen Slawen mit ins Grab gegeben werden musste.

Mit Hilfe dieser Erklärung können die bleiernen Riemenzungen und Amulette der Krieger von *Mosonszentjános*, *Nemesvölgy* und *Győr* verständlich werden. Diese mit ihren Waffen begrabenen Männer mögen bei den Awaren dieselbe doppelte Rolle gespielt haben. Auf Grund ihrer Waffen gehörten sie zu den Kriegern. Die Garnitur des reich bewaffneten Mannes vom Grab 27 in *Mosonszentjános* war eine veraltete und schadhafte Garnitur damals, als die bleierne grosse Riemenzunge hinzu montiert worden ist. Diese bleierne Riemenzunge, Hauptstück der Gürtelgarnitur, war ja eine Art Begünstigung für das nichtawarische Volk, aus dem auch der Besitzer desselben stammte. Derselbe hat sein Haar auf awarische Mode eingeflochten. Gleichzeitig trug er aber auch die ineinander greifenden slawischen Haarringe ebendasselbst.

Die keltisch-römische Bronzeschnalle des Kriegers vom Grab 187 aus *Nemesvölgy*, Abb. 9, 1 zeigt die Spur seiner nichtawarischen Abstammung, bezw. Tradition klar.

Die bleiernen Amulette des Gräberfeldes *Győr* Abb. 9, 5—6 sind, entsprechend den geschilderten gesellschaftlichen Beziehungen, gleichfalls slawische Machtzeichen.

Es lässt voraussetzen, dass den zuverlässlichen slawischen Männern manchmal originell awarische Gürtel gegeben wurden. Solche Fälle lassen sich aber erst dann absondern, wenn ein speziphisches Zeichen am Gürtel, an der linken Seite desselben, montiert auftritt, das sich irgendwie auf nichtawarischen Mann beziehen lässt. Man hat mit einem solchen Fall in Zusammenhang mit der Garnitur des Grabes 192 von *Pilismarót—Basaharc* zu tun. In dieser reichen Garnitur, an der linken Seite desselben, finden wir eine gegossene durchbrochene Bronzescheibe, in deren Mitte sich ein sehr fein geformtes keltisches Triquetrum befindet. Diese Scheibe hatte keine praktische Verwendung, die Verteilung des Dreipasses im kreisrunden Rahmen verhindert nämlich das Anbinden irgend eines Gegenstandes durchaus. Solche Bronzescheiben kelti-

schen Charakters kommen in den awarischen Gräbern sowohl in Garnituren, als ohne Garnitur, des öfteren vor. Sie sind nie aus Blei, sondern immer aus Bronze gegossen. Es erscheint wahrscheinlich, dass die Bronze für die keltische, das Blei dagegen für die slawische Volksschicht für bezeichnend erachtet werden kann.

In dieser Beziehung scheint nicht belanglos zu sein, dass die sog. slawischen Lunulen gewöhnlich aus Weissmetall gegossen wurden. Es lebt hier vielleicht die Tradition der alten bleiernen Amulette des VIII. Jahrhunderts weiter. Auch die Versilberung der awarischen Gürtelgarnituren mag darin ihren Grund haben. Die massive, silberne Gürtelgarnitur von *Fatiwisch* (Ukraine)¹³ wird gleichfalls eine neue Erklärung in dieser Beziehung zu bekommen haben.

Unter den Beschlägen der Garnitur des Grabes 1 von *Bánhalom*, an der linken Seite des Gürtels, wurde eine kutrigurische Pseudoschnalle gefunden.¹⁴ Wenn unsere Vermutungen zutreffen, so mag der Reiter des Grabes 1 von *Bánhalom* ein Führer der unter Regierung der neuen kaganischen Dynastie lebenden kutrigurischen Schicht gewesen sein.

Die bleiernen Gürtelgarnituren, als unpraktische, verderbliche Machtzeichen, wurden bald mit versilberten Garnituren ersetzt. Hier eröffnen sich neue Perspektive für die Forschung. Die sprachlich, wie kulturell verschiedenen Völker des Awarereiches sollten irgendwie zusammengehalten und ins Gefüge des Staatslebens organisiert werden. Die Form der Organisation der nichtawarischen Bevölkerung zeigen die bleiernen Gürtelgarnituren und Amulette. Der Sinn und die Bedeutung der bleiernen Garnitur vom Grab 1 aus *Bilisics* lassen sich darin finden.

Insoweit der Gürtel mit bleiernen Beschlägen niemals getragen, sondern nur als Machtzeichen gehalten war, muss die Frage vorgelegt werden, wo und wie er aufbewahrt wurde. Aus den Gesagten folgt logisch, dass die vornehmen Awaren auch in dieser Hinsicht imitiert worden waren. Diese Awaren hatten selbst ihren schwach genagelten, mit einer schwachen Schnalle versehenen Gürtel nicht fortwährend, sondern nur bei gewissen Angelegenheiten, wie bei Reisen, oder am kaganischen Sitz, usw. gebraucht. Als der Gürtel ausser Gebrauch war, so wurde er entweder in Kiste gelegt, oder im Inneren der Jurte oder des Planwagens in Sicherheit gebracht. Die Kiste halte ich für weniger wahrscheinlich. Das Machtzeichen musste gut sichtbar aufgehängt worden sein. Vielleicht dem Eingang gegenüber, hinten, war seine Stelle festgesetzt. Von hier wurde er beim Todesfall abgenommen und — wenn es möglich war — dem Toten angeschnallt. Wenn dieser symbolische Gürtel praktisch unbrauchbar war, so legte man ihn in den Schoss des Toten, oder neben denselben.

Natürlich wird man auch annehmen müssen, dass solche slawischen Vornehmen auch darin die Awaren nachgeahmt haben mögen, dass sie in prachtvolleren Jurten und Planwagen wohnten, wie etwa vorher die slawischen Krieger mit ähnlichen Waffen gekämpft haben mögen, wie die Awaren.

5. Die Bestimmung des Drehbeschlages

Unter den Beschlägen des awarischen Gürtels wird gewöhnlich ein massiv gegossener, oft künstlerisch ausgebildeter, symmetrischer Beschlag, der mit einem einzigen Nietnagel in seiner Mitte zum Leder befestigt war, gefunden (z. B. in *Bilisics*, Abb. 1, 8). Seine Bestimmung war bis zu den letzten Zeiten ungeklärt, obwohl kein

¹³ Nyelvtudományi Közlemények, L, 1936., S. 79 ff.

¹⁴ Jászkunság, III., 1956., S. 168, Abb. 2, 13.

Zweifel darin bestand, dass sein Gebrauch durch die Drehbarkeit bestimmt war. Seine Rolle konnte auch durch die gewissenhaftesten Beobachtungen der ausgrabenden Fachleute nicht geklärt werden. Ich muss gestehen, dass ich selbst diesbezüglich voller Unsicherheit war und mich verschiedener irrtümlicher Lösungen des Problems beschuldigen muss. Eben deshalb schrieb ich in meinen Arbeiten über den Gebrauch dieses Drehbeschlages nichts. Die Gürtelgarnituren von Bilisics, Alattyán und Kecel erbrachten jetzt endlich — wie es scheint — eine zuverlässige Lösung der Frage. Die verschiedenen Lösungen sollen jetzt aus der Literatur nicht gesammelt. Es sei nur auf die Endresultate der diesbezüglichen Untersuchung der erwähnten Garnituren in Folgenden hingewiesen.

Die Garnitur von *Alattyán* hatte der Lösung der Frage damit wesentlich beigetragen, dass ihr Drehbeschlag (Abb. 6, 8) zusammen mit den anderen Beschlägen ins Grab gelegt wurde. Er gehörte also irgendwie zum Gürtel selbst. Seine Rolle muss also unmittelbar in Zusammenhang mit dem Gürtel gesucht werden.

Auf dieser Spur weitergehend, gelangten wir bei der Garnitur des Grabes 7 von *Bilisics* zu entscheidenden Angaben. Csallány hatte über die Lage der Beschläge um den Beckenknochen a. a. O. S. 114, Abb. 5 eine gute Zeichnung mitgeteilt. Demgemäss wurde der Drehbeschlag im Grab *querliegend* gefunden. In diesem Fall ist der Drehbeschlag ein unverziertes Bronzeblech, auf dem die klaren Spuren des langen Gebrauchs geblieben sind. Diese Spuren habe ich auf meiner Zeichnung Abb. 4, 8—8a betont dargestellt.

Schon der Umstand, dass dieser Drehbeschlag aus einfachem Bronzeblech ausgeschnitten war, zeigt, dass er ursprünglich keine verzierende, sondern ausschliesslich praktische Rolle gespielt hatte. Er wurde also in den ersten Zeiten nicht zu den verzierenden Beschlägen des Gürtels gezählt; ja sogar begnügte man sich einer rein praktischen Rolle desselben. Auf diese praktische Rolle deuten nun die Verletzungen auf diesem unverzierten Drehbeschlag, gefertigt aus schwachem, dünnen Bronzeblech, hin. Auf den beiden entgegengesetzten Enden desselben, bezeichnet auf meiner Zeichnung mit *b* und *c* wurde er durch das Hängeglied des benachbarten Gürtelbeschlages so stark beschädigt, dass an diesen Stellen je ein kleiner, eckiger Einsprung entstand. Beim Drehen musste jener Flügel, der in die Nachbarschaft des Gürtelbeschlages kam, zu leiden haben. So entstanden also die erwähnten Einkratzungen, deren Richtung auf beiden Flügeln die gleiche ist.

Unter den Gürtelbeschlägen des Grabes 7 hat ein jedes Stück das Hängeglied (Abb. 4, 6). Die erwähnten Einkratzungen sind also durch das Vorhandensein des Hängegliedes begründet. Es war die Rede davon, dass die Riemenzungen (uzw. die unteren Enden bei 1, 3, 4) dieser Garnitur ausserordentlich stark abgenutzt sind. Der Gürtel war also viele Jahrzehnte hindurch im Gebrauch. Dadurch werden die Beschädigungen und Einkratzungen der beiden Flügel des Drehbeschlages erklärt. Aus den Erfahrungen der ersten Gürtel kam man damals bald darauf, dass diese Beschädigungen erst aufgehoben werden können, wenn das Hängeglied samt Scharnierkonstruktion vom benachbarten Beschlag entfernt wird. Die Folge dieser Erkenntnis ist bei der Garnitur des Grabes 2 von *Bilisics* Abb. 5, 1—4 zu sehen: unter den Beschlägen des Gürtels (3, 3a) befindet sich auch ein Beschlag ohne Hängeglied und Scharnierkonstruktion (4).

Wenn der Drehbeschlag sich beim Herumdrehen dem Hängeglied des benachbarten Gürtelbeschlages zugestossen werden konnte, so konnte er nicht auf den Gürtel selbst, sondern auf einen ledernen Lappen desselben mit einem Nagel befestigt gewesen sein.

Der Drehbeschlag sollte vom Hängeglied des benachbarten Gürtelbeschlages nur im Fall zu leiden haben, wenn er sich in Querlage fest gehalten wurde, wenn er also dem hindernden Gegenstand, in diesem Fall dem Hängeglied des Beschlages, einen Widerstand entgegengesetzt hatte. So gelangen wir zu jener Hängekonstruktion, deren Verschluss unser Drehbeschlag war. Am oberen Ende des ledernen Behälters des aufzuhängenden Gegenstandes musste sich ein längliches Ohr und auf diesem letzteren ein länglicher Einschnitt, in der Länge des Drehbeschlages befinden. Dieser längliche Einschnitt wurde auf den senkrecht stehenden Drehbeschlag gelegt, dann der letztere durch diesen Einschnitt durchgezogen. Der Drehbeschlag wurde dann horizontal verdreht, und der dadurch angehängte Gegenstand samt Behälter bis zum oberen Ende des Einschnittes hinuntergezogen. Der Drehbeschlag wurde durch diese letztere Handlung in horizontaler Lage festgehalten.

Der angehängte Gegenstand mag im Leben seines Besitzers eine wichtige Rolle gespielt haben; er musste oft auf- und abgenommen werden. Es konnte — wie auch Gy. László gemeint hatte — nur das Eisenmesser mit seiner lederüberzogenen Holzscheide sein, der hier in Betracht kommen kann. Der Grabfund 7 von Bilisics scheint diese Annahme zu bestätigen. Der Drehbeschlag wurde hier in seiner Funktion gefunden: er lag in Querrichtung; auch das Eisenmesser war vorhanden. László hat sich insofern geirrt, dass er sich den erwähnten langen Einschnitt am Gürtel selbst vorgestellt hatte. Wenn das Messer des öfteren an der linken Seite gefunden wird, so handelt es sich wahrscheinlich darum, dass das Messer an den ledernen Lappen des Gürtels nicht gehängt, sondern einfach nur dem Toten mit ins Grab gegeben wurde. In solchen Fällen blieb natürlich der Drehbeschlag in senkrechter Lage. Es ist auch nicht ausgeschlossen, dass nicht das Messer, sondern eine Ledertasche, oder Messer und Ledertasche beisammen, zum Gürtel angehängt waren.

Der Drehbeschlag und die Gürtelgarnitur des Grabes 7 von Bilisics werden uns auch für die Chronologie der behandelten Grabfunde wertvolle Stützpunkte gewähren.

6. Chronologie der Funde von Bilisics

Eine chronologische Reihenfolge innerhalb der Greifen- und Rankengruppe, zu der auch die Funde von Bilisics gehörten, lässt sich derzeit nur durch Untersuchung der technischen Ausführung und der Montierung aufstellen. Eine geradlinige Entwicklung hat nämlich bei diesen Gussarbeiten nur auf diesem Gebiet stattgefunden. Ohne die chronologischen Ableitungen meiner letzten Arbeiten wiederzuholen, werden hier jetzt nur die in diesem Aufsatz behandelten Funde — etwa als Beispiele für meine Chronologie — herangezogen.

Die Bronzegarnitur des Grabes 7 von Bilisics gehört zu den frühesten Bronzegüssen. Sie stammt aus der Zeit der ersten Versuche, als der Drehbeschlag noch als rein praktischer Bestandteil des Gürtels, aus unverziertem Bronzeblech hergestellt wurde, und als man daran noch nicht gedacht hatte, dass einer der Gürtelbeschläge, versehen mit Scharnierkonstruktion und mit Hängeglied, denselben stören wird. Indem den ersten Bronzegüssen fürstliche Originalstücke aus Gold, die als Vorbilder für die Bronzen gedient haben sollen, vorangehen mussten, lässt sich die Verfertigung der ersten Bronzegarnituren auf das zweite, oder dritte Jahrzehnt nach 679, also auf die Zeit um 700 setzen.

Der Gürtel mit bleiernen Beschlägen aus Bilisics stammt aus derselben Zeit. Die Beweise dafür sind: 1. An jedem der sieben Gürtelbeschläge ist das Hängeglied vor-

handen (Abb. 1, 3). Es wurde also bei der Herstellung derselben auf den Drehbeschlag keine Rücksicht genommen. Offensichtlich bestand die originelle awarische Gürtelgarnitur, die als Vorlage dazu diente, gleichfalls aus solchen Gürtelbeschlägen. 2. Die bleiernen Stücke dieser Garnitur wurden noch nicht in steinernen Gussformen, sondern in der Technik der awarischen Vorlagen hergestellt. 3. Die Montierung der Riemenzungen wurde mit der Technik der gepidischen Riemenzungen des VII. Jh-s. mit Hilfe von befestigendem Blech gelöst (4a, 4b).

An der bleiernen grossen Riemenzunge vom Grab 27 aus Mosonszentjános (Abb. 8, 1) wurde die einfachste und primitivste Lösung der Montierung verwendet. Am oberen Ende dieser Riemenzunge sitzen zwei Paare von herausstehenden Ansätzen. Der Riemen wurde zwischen denselben genagelt (Abb. 8, 1). Bei den südrussischen bronzenen Riemenzungen, die zeitlich auch unseren frühesten Garnituren etwas vorangehen, findet man die gleiche primitive Lösung (Arch. Hung. XVIII, S. 80, Abb. 39, 2–5). Auch die bronzenen Gürtelbeschläge dieser Garnitur scheinen, obwohl Scharnierkonstruktion und Hängeglied von einem dieser Beschläge (Abb. 8, 5) entfernt wurde, frühe Stücke zu sein. Diese Garnitur ist schon die zweite Zusammenstellung. Es gab vorher eine bronzene Gürtelgarnitur mit einer bronzenen grossen Riemenzunge. Während des langen Gebrauches wurde sie stark ruiniert. Reste dieser Garnitur, usw. die wappenförmigen Gürtelbeschläge, ergänzt mit einer neuen, bleiernen grossen Riemenzunge, wurden bei der zweiten Zusammenstellung in Anspruch genommen. Diese zweite Zusammenstellung lässt sich, wenn es dem so ist, auf eine frühere Zeit, als die erste Hälfte des VIII. Jh-s nicht setzen. Die bleierne grosse Riemenzunge der zweiten Zusammenstellung ist als eine genaue Nachahmung der bronzenen Riemenzunge der ersten Zusammenstellung zu betrachten. Zwischen Herstellung der beiden Riemenzungen bestanden wohl mehrere Jahrzehnte.

Die beiden Paare der Vorsätze an der grossen Riemenzunge aus Grab 2 von Bilisics zeigen schon eine beträchtliche Entwicklung. Die Spuren der primitiven Montierung sind hier verschwunden, die formlosen Vorsätze wurden, wohl nach gewissen Experimenten, künstlerisch ausgebildet (Abb. 5, 1). Eine kleine ergänzende Riemenzunge der Garnitur des Grabes 7 (Abb. 4, 4–4a) hat ähnliche, künstlerisch ausgebildete Vorsätze. Im Vergleich damit besitzen die beiden älteren Riemenzungen der Garnitur Abb. 4, 1–1b; 3–3a etwas primitivere Lösung der Montierung. Sie sind typologisch auf eine ältere Zeit anzusetzen. Schon auf diesem Grund lassen sich die Bronzegüsse, verziert mit Kreislappenranke (Abb. 4, 1–6), in die Gruppe der frühesten Erzeugnisse der awarischen Bronzegusskunst einreihen. Unsere Argumente unter 1. und 2. sind damit in vollem Einklang.

Die negative Gussform von Bilisics wurde in jener Zeit verfertigt, als neben den frühen (kreisrunden) Typen der Ohrgehänge bereits die Herstellung der ovalen Typen in vollem Gange war. In den Frauengräbern von Bilisics wurden schon diese ovalen Ohrgehänge gefunden.¹⁵ Es entspricht ungefähr dem zweiten Drittel des VIII. Jh-s, der Zeit um 730.

Die bleiernen Amulette waren in der ganzen Awarenzeit (568–796) in Mode. Die Zeit ihrer Herstellung kann, angeordnet nach den Fixpunkten 568 und 679, folgenderweise angegeben werden: Abb. 6, 14: erste Hälfte des VIII. Jh-s; 11–13: gegen Mitte des VII. Jh-s; 15–16: Mitte des VIII. Jh-s; Abb. 7, 10: erste Hälfte des VII. Jh-s; 5–6: VIII. Jh.; 8–9: VII. Jh.; Abb. 9, 3–4: VIII. Jh.; 5–6: VIII. Jh.

Der Grabfund 187 von *Nemesvölgy* (Abb. 9, 1–2) ist etwa mit dem Grabfund 27 von *Mosonszentjános* (Abb. 8, 1–25) gleichzeitig: VIII. Jh.

¹⁵ *Csallány*: a. a. O., S. 125, Abb. 2, 3, 10.

Alle bleiernen Amulette kamen aus Gräbern der awarenzeitlichen Gräberfelder vor. Der Gebrauch dieser Gräberfelder trat die Grenze des VIII. Jahrhunderts nicht über. Viel spätere Bestattungen in diese Gräberfelder bedeuten eine Kontinuität noch nicht. Alle bleiernen Garnituren, ja sogar die bleiernen grossen Riemenzungen, stammen aus der früheren Hälfte der Zeit der Greifen- und Rankengruppe. Somit werden dieselben von der ungarischen Landnahmezeit durch 100—150 Jahre getrennt. Für die von Csallány konstruierten Zusammenhänge können sie also als Beweismaterialien nicht verwendet werden. Im Gegenteil, lassen die Funde von Bilisics eben für die früheren Verhältnisse der Organisation des awarischen Staates (der Greifen- und Rankengruppe) Schlüsse ziehen.

Es ist eine grosse Schade, dass nur ein kleiner Teil des Gräberfeldes von Bilisics gerettet werden konnte. Was trotzdem heute im Museum Szeged vorliegt, gehört, wie gesehen, zu den wertvollsten archäologischen Quellen der Geschichte der Awarzeit.¹⁶

Nándor Fettich

AZ AVARKORI JELKÉPES ÖVRŐL

(Bilisicsi lelet)

(Kivonat)

A bilisicsi avarkori leletekről Csallány Dezső adott áttekintést a Móra Ferenc Múzeum 1957. évi Évkönyvében, egyúttal a leletek legnagyobb részét az avar birodalom összeomlása (796) utáni időből származtatta, a legkésőbbieket pedig a X. sz. első felébe tette. Azonban az általa alkalmazott stíluskritikai módszer helyett technológiai vizsgálattal közelebb férkőzhetünk a leletek történeti jelentőségéhez.

1. *A bilisicsi jelképes öv.* 1926. évi 1. sírban a halott derekán olyan övet találtak, melynek összes veretei ólomból készültek (1. kép 1—8). E veretek eredeti avar övgarnitúra utánzatai. De fölerősítésüket már nem az avaroknál szokásos szegecseléssel, hanem a veretek hátsó lapjára forrasztott csapokkal oldották meg. Már ez alapon is világos, hogy nem a griffes-indás övgarnitúrák műhelyében készült.

2. *A bilisicsi kőbevésett fél öntőminta.* Az 1937. évi 3. sz. női sírban találták (2—3. kép). Avar összerakott és forrasztott fülbevalók utánzására, egy darabban való öntése céljára készítették, de nem fejezték be. Nem a griffes-indás bronzok műhelyének technikája ez, hanem a pannoniai városok műhelyének gyakorlatából származik és a szláv fülbevalók egy darabban való öntésének emléke.

3. *Alattyán—Tulát, 542. sír* (6. kép 1—8a). Az itt talált ólomveretes övet nem lehetett felcsatolni a halottra, mert ólomcsatja nem igazi csat, hanem csak utánzat. Tehát mellékletként a halott bal oldalára előre betették a sírba. A minták sem származnak mind az avar griffes-indás műhely gyakorlatából, hanem gepida (5) és szláv (4, 6, 7) egyéni minták. *Kecel—Határdűlő, 64. sír* (7. kép 1—4, 4a—b). Ezt az ólomveretes övet sem lehetett felcsatolni, tehát a halott ölébe tették. A 4a—4b alatti ólomszíjvég mintája az avar laposlevelű inda szláv átértelmezése. A szerelés technikáját itt is felforrasztott csapok jellemzik.

4. *Egyes ólom szíjvégek és kultikus ékszerek avarkori temetők sírleleteiben* (8. kép 1; 9. kép 2, 2a, 5, 6; 7. kép 5—10; 6. kép 11, 13; 14; 15; 16). Mindezek szellemi tartalommal és technikai kivitelben az avar kultúráról idegenek. Kétségtelen, hogy az ólomveretes övek tulajdonosai sem avarok voltak. Ezeket az öveket sohasem viselték, hanem a szlávok, mint az avarok bizalmi emberei, hatalmi jelvényként, látható helyen tartották. A mosonszentjánosi

¹⁶ Infolge der Beschränktheit des Umfanges dieser Arbeit mussten die Anmerkungen auf das Minimum reduziert. Verfasser bittet deshalb um Entschuldigung.

és nemesvölgyi harcosok ólom nagyszíjvége úgy értékelhető, hogy tulajdonosaik nem avarok, hanem az avarok bizalmi emberei: szláv előharcosok (bifulci) voltak.

5. *A forgóveret szerepe.* A bilisicsi 7. sír övgarnitúrájának bronzlemezből készült forgóveretén (4. kép 8—8a) a sérülési és karcolási nyomok elvezetnek bennünket a forgóveret rendeltetésének meghatározásához. A sírba előre betett alattyáni ólomveretes öv forgóverete pedig azt bizonyítja, hogy e veret az övhöz tartozott, nem pedig a ruhához. Az öv alsó széléhez csatlakozó rövid bőrnýúlványra volt szerelve és egyszerű függesztőszerkezet szorító (záró) tagja volt.

6. *A bilisicsi leletek időrendi helyzete.* A technikai kivitel és a szerelés technikájának alapján bizonyos fejlődést, ennek alapján pedig időrendet lehet felállítani. A bilisicsi 7. sír övgarnitúrája (4. kép 1—8) és a bilisicsi ólomveretes öv 700. körül készülhettek. A 3. sír kőbe vésett öntőmintája 730-nál nem korábbi. A bilisicsi 2. sír szereléstechikája (5. kép 1) fejlettebb, mint a mosonszentjánosi nagyszíjvége (8. kép 1). *A bilisicsi sírleleteket tehát a magyar honfoglalás korától 100—150 év választja el.*

Fettich Nándor

KISKUNDOROZSMA-VÖRÖSHOMOK DŰLŐI LELETEK

1960 január elején, a kiskundorozsmai József Attila Termelészövetkezet egyik traktorosa szántás közben, a Vöröshomok dűlőben, egy kisebb dombon embercsontokat talált. A csontok mellett, a csontok körül kard, zabla és kengyel töredékei is előkerültek. A múzeumba szállított csontok között lócsontok, lópata is volt.

A lelőhely a Kiskundorozsmáról kiinduló kiskunhalasi út mentén, a 6. km kőtől további 250 m-re, s a műúttól délkeletre 150 m-re van. Az országutat itt a Sia csatornán átvezető közúti híd keresztezi. Ugyanezen a helyen a másik, „Nevetlen” csatorna is van, amelynek vizét zsilippel szabályozva engedik a Siába.

Hitelesítő ásatást a bejelentés után egy héten át végeztük.

A Vöröshomok dűlői domb északi lejtőjén öt 5×5 m-es szelvényt ástunk, s a szelvények egyik oldala pontosan az észak–déli irányt mutatta (1. kép). A lovassír a II. szelvényben volt. Hitelesítő ásatásaink során azt tapasztaltuk, hogy a homokos talajt kb. 75 cm mélységig forgatta meg a traktor, s a napvilágra került sír eredetileg 60–70 cm mélységben lehetett eltemetve.

Az I. szelvényben, 130 cm mélyen egy kerek hulladékgödör szájnýilására bukkantunk. Ez az I. gödör köralakú foltban jelentkezett. Átmérője 96 cm. A felszíntől 254 cm mélyen volt a fenéke, s a gödör lefelé szélesedő, méhkas alakú, s a szájnýilástól függőleges irányban húzott vonaltól kifelé 14–14 cm-rel volt szélesebb. A gödör vastag hamus rétegéből szarmatakori cseréptöredékek kerültek elő. A restaurálás során a cserepekből egy nagyobb agyagedényt sikerült helyreállítani (XV. t. 6.). Az edény finoman iszapolt, barnásszürkére égetett, erősen korongolt. M. 45, Sz. 14, Ő. 26 cm. Egy másik hasonló idomú edénynek csak a felső kétharmadát (XV. t. 7.), s egy harmadiknak csak az alsó harmadát (XV. t. 5.) rekonstruálhattuk.

Ugyancsak az I. szelvényben, az 1. gödörtől 45 cm távolságra a II. gödör 112 cm átmérőjű szája mutatkozott, szintén 130 cm mélyen. Homorú fenekét 219 cm mélyen bontottuk ki, s az előbbihez hasonló, méhkas alakú gödör szájától húzott függőleges vonaltól 12–12 cm-re kiszélesedett. Ennek a gödörnek alján egy edényfenékből kialakított orsókarikát és egy szájerem töredékét találtuk (XV. t. 1., 3–4. képek).

A II. szelvényünket az I. szelvényhez déli irányban csatlakozva tártuk fel. Ennek a szelvénynek csaknem a közepén találtunk rá a lovassír még megmaradt, de szétdőlt vázrészeire. Ezek között hat kerek, áttört, két aklaszeggel felerősíthető ezüst veretet (XIV. t. 7., 7a.), két aranyozott ezüst lemeztöredéket (XIV. t. 5–6.) találtuk.

Az I. és II. szelvény határán bontottuk ki a III. gödröt. Ennek átmérője 110 cm mélyen 128, fenéke a felszíntől 248 cm-re volt, amelyen edénytöredékek voltak (XV. t. 5.).

A II. szelvény északkeleti sarkában szintén volt egy hulladékgödör, 125 cm mélyen szájátmérője 70, mélysége további 98 cm. Lefelé szélesedett, s a fenekén 170 cm átmérőjű. Alján vastag hamusréteg volt.

A IV. szelvényünk meddő volt. Az V. szelvényünk a II.-hoz dél felől csatlakozott, s erről külön rajzot is készítettünk (3. kép). A délnyugati sarkában, nagyobb felületen vörösre égetett agyagtapasztást rombolt szét az eke. Úgy látszik, hogy itt egy szarmatakor lakóház állott. Padlószintje 65–68 cm mélyen, foltokban került kibontásra. A gondos feltárás után úgy láttuk, hogy megközelítőleg téglalap alakú

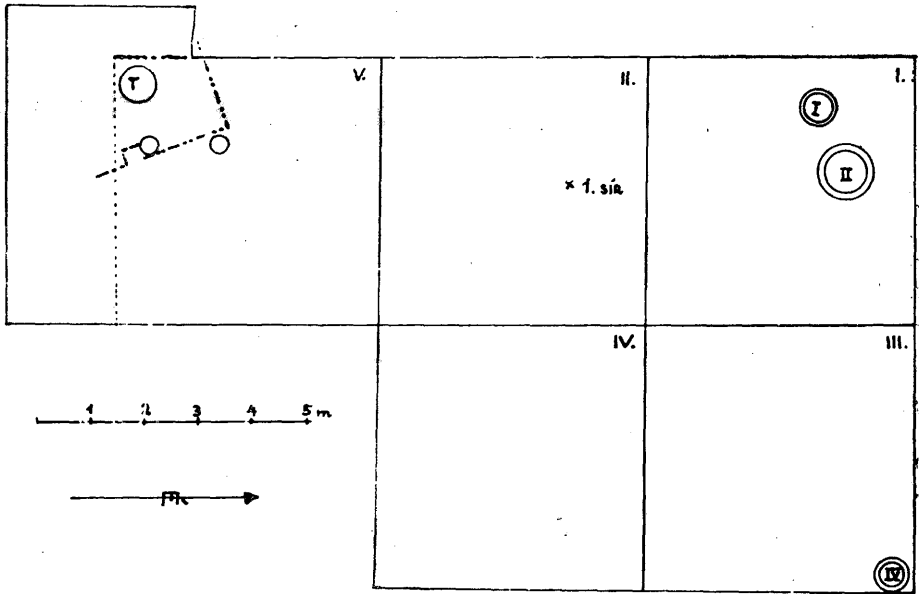

Abb. 1. kép

volt a ház, kissé a földbe volt mélyítve és ennek az északkeleti sarkát, illetve részletét bonthattuk ki. A ház $3,1 \times 4,3$ m méretű maradványának ÉK-i sarkában 50 cm átmérőjű, nagyméretű oszlop helyét, s a keleti, hosszabbik oldal mellett, talán az egykori bejárat mellett egy másik, karólyuk állott, amelynek átmérője 31 cm. Itt láttuk, hogy a ház padlószintje döngölt volt, s legalul sárgagyagot terítettek. Megfigyelhetjük, hogy az agyagpadlót megújították. Ezt is a vélhető bejárat mellett tapasztaltuk. Itt két réteg között kormos, fekete, laza réteget találtunk.

Az V. szelvény DNy-i sarkában 90 cm átmérőjű, erősen átégett tűzhely maradványaira bukkantunk. Felső rétegét ennek sem kémelte az eke. A tűzhely alapozását jellegzetes késő szarmatakorai hombár cserepeiből rakták össze.

A Vöröshomokdűlői domb tetején több helyen láttuk, a mélyszántás agyagtapasz darabjait hozta felszínre, s így arra gondolhattunk, hogy ezen a helyen több lakóház is állhatott.

A nagyméretű agyagedényeknek analógiáját is ismerjük. Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. kötetében (Arch. Hung. XXX.) Debrecen–Hajdúböszörményi útról (i. m. CXXXVII. 3), Hajdúhadházáról (i. m.

CXXXVIII. 5.), Hajdúszoboszlóról (CXXXIX. 31.) és Büdszentmihályról (i. m. CXL. 24.) mutat be hasonlókat. Ezek valamennyien a Kiszombor–ernőházai csoportba tartoznak és i. u. 270–350 körüli évekre datálhatók. Nem tévedünk akkor, amikor ennek a Vöröshomok dűlői településnek még fellelhető nyomait a IV. század második felére keltezzük.

*

A lovassír mellékleteként előkerült *kard* pengéjén, kétoldalt a kardhüvely farost maradványai helyenként, foltokban maradtak meg. Kétélű, szablamarkolatú (XIV. t. 1., 3. kép). H. 76, kardmarkolata további 9,5 cm. Keresztvasa szintén 9,5 cm. A kard pengéje, a keresztvasnál 5,5, végénél 2,5 cm.

Kengyel töredékek. Az egyik kengyelnek megmaradt két oldalszára, a talp szélességéből néhány cm. A másik kengyelnek csak egyik oldalszára volt megmenthető.

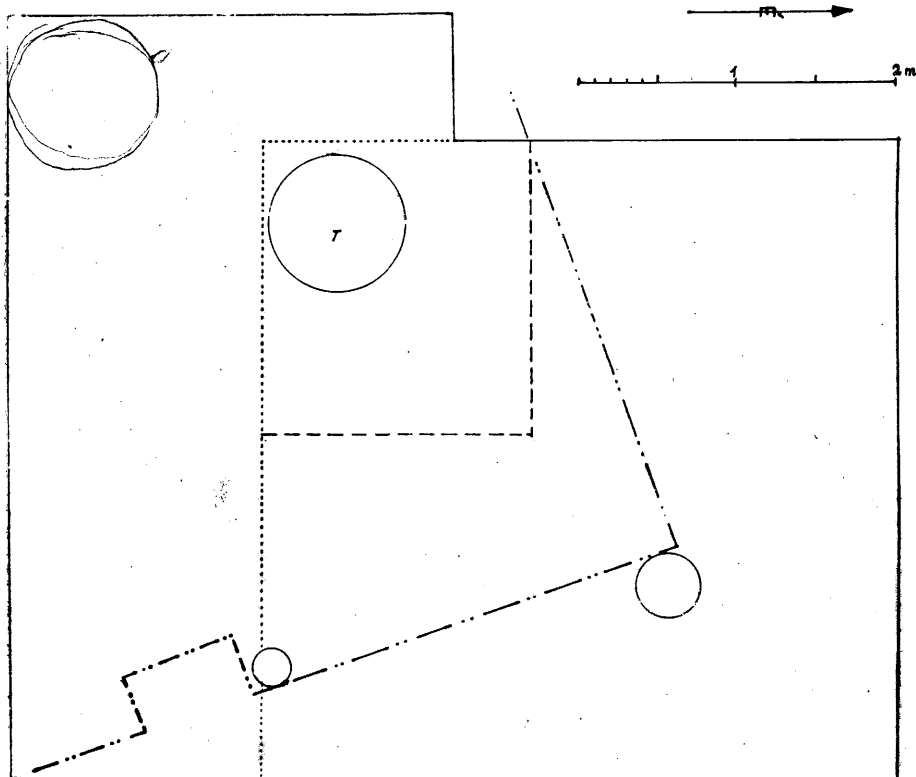

Abb. 2. kép

Egyiknek sem maradt meg a füle. M. 14,5, Sz. 13,2, talp szélessége 3,7 cm (XIV. t. 3–4.).

Feszítőzabla töredék. Csuklós szerkezetű, s ebből csak az egyik tag maradt meg, az oldalszárral és karikájával (XIV. t. 2.).

Ezüstlemez rubadisz (?) töredéke. A töredék olyan kicsiny méretű, hogy rendeltetését határozottan megállapítani nem lehet (XIV. t. 6.). Feltehetőleg kétféle pon-

colóvassal készült. Az egyik kicsiny, vékony metszetű lehetett és ezzel húzták meg a palmetta alsó részénél a vonalkákat. A másik poncolóvas nagyobb és kissé ovális alakú volt. Magát a palmetta formáját és vonalait ezzel a vassal képezték ki. A domborítás alig vehető észre, a minták az ezüstlemez felületéből éppen csak kiemelked-

Abb. 3. kép

nek. Mind a vastagabb vonalakat, mind a kidomborodó részeket a nagyobbik poncolóval, annak többszöri, egymás mellé történő ütögetésével alakították ki.

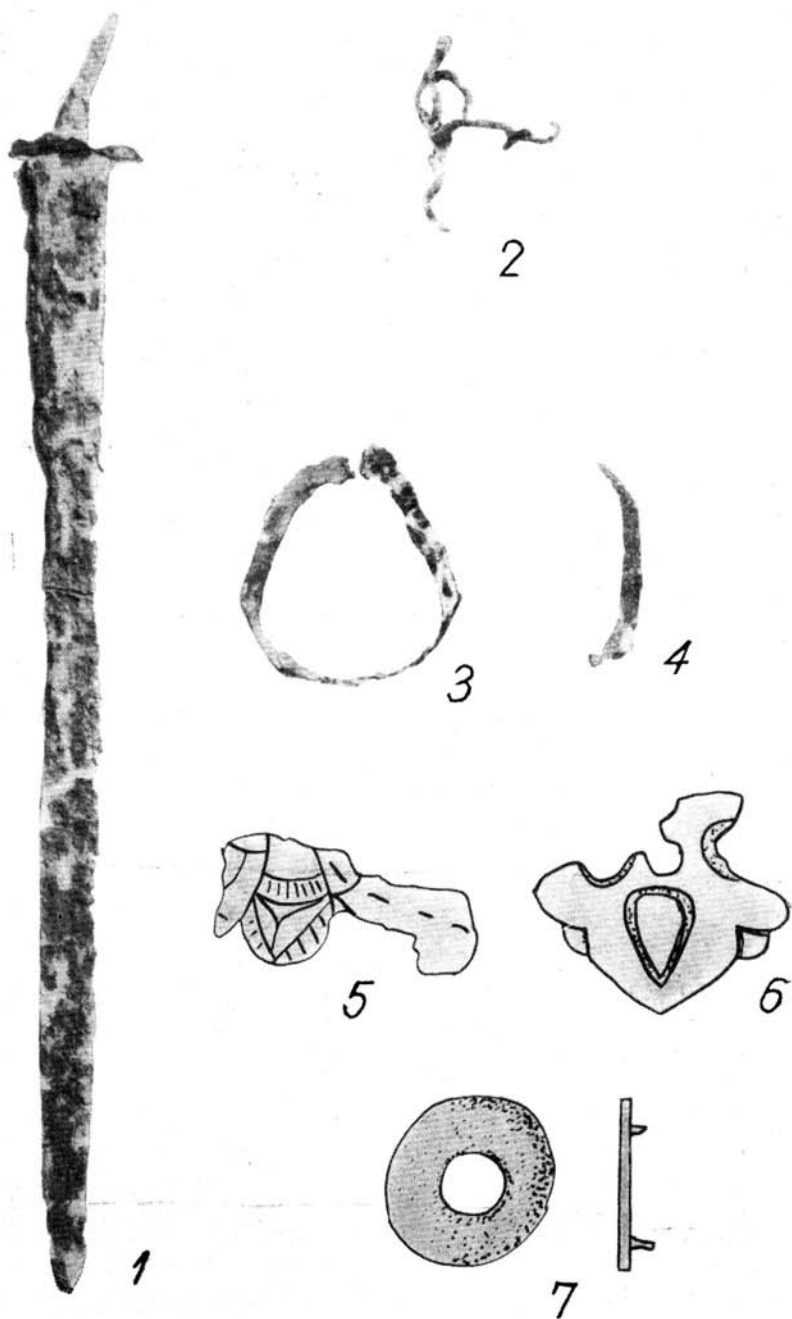
Kerek, áttört bronz pitykék (XIV. t. 7., 7a.). 6 darab, valószínűleg ruhadíszek (?). Felerősítésükre, a pitykék fonákára, két szegecset forrasztottak. Méretük: átm.: 2,0 cm, vastagságuk (az aklaszeggel 4 mm).

Ruhadisz töredék, rosszezüstből, aranyozott háttérrel (XIV. t. 5.). A háttér aranyozásának szokása a honfoglaló magyaroknál általánosan el volt terjedve.¹

Lócsontok, koponya nélkül, egy darab patával.

A lelőhely ismertetésekor elmondottuk, hogy a Vöröshomok dombon előkerült és megbolygatott sír egymagában állott és a hitelesítő ásatások során újabb sírokat nem találtunk.

¹ Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. XXI. 1937. VI. fejezet.

Kiskundorozsma—Vöröshomok dúlő. 1.: cca 1:5; 2—4. cca 1:4; 5—7.: cca 1:1.

Az ilyen magányos sírok, ill. temetkezési szokás a honfoglaló magyarság vezető- és középrétegére jellemző.² A lócsont azt bizonyítja, hogy lovastemetkezéstről van szó. A honfoglaláskori lovastemetkezésekről legutóbb Uzsocki András írt.³ A lovas- és nyerges temetkezés gazdag néprajzi párhuzamait László Gyula gyűjtötte össze és dolgozta fel.⁴

Említettük, hogy a mi lovassírkunk bolygatott volt, s anyagának nagy részét szántás alkalmával gyűjtötték össze. Az ellenőrző ásatások során már nem volt módunk és lehetőségünk, hogy a sírról rajzokat, vagy fényképeket készíthessünk. Az ilyen felvételek pedig nagyon sokat segíthetnek a különböző temetkezési szokások megfigyelésénél, a későbbi elemző kutatásoknál, s esetleg egyes népcsoportok emlékeanyagának meghatározásánál, vagy szétválasztásánál.

*

Kétélű kardjaink legutóbbi összefoglalását Szőke Béla munkájából ismerjük.⁵ Az eddig előkerült 26 darab kard ismertetése során Szőke Béla úgy látja, hogy azok általában a X. század első kétharmadából származnak. Mi a kardunk korát a XI. századforduló éveire helyezzük.

A kardok magyarországi elterjedését vizsgálva Fettich Nándor két csomópontot állapít meg:⁶ a Duna középső folyása mentén az egyiket, Székesfehérvár központtal és a másikat a Tisza felső könyöke körül. László Gyula vizsgálatába bevonva a helynevek kutatását is, elterjedésüket a *Megyer törzs* hatalmának kiterjesztésével hozza kapcsolatba.⁷ Szőke Béla a kétélű kardokat a honfoglaló magyarság általa megállapított második csoportjához köti és László Gyula véleményét elfogadva, szintén a *Megyer törzs* tulajdonához tartozónak állapítja meg.⁸ A kardok Szabolcs megyei sűrű előfordulását Dienes István a dukátus intézményeivel magyarázza.⁹

A Kiskundorozsma-vöröshomoki kard szablya jellegű markolata külön figyelemre méltó (XIV. t. 1., 3. kép). Hasonló szablya-markolatú kardot Sátoraljaújhelyről,¹⁰ Budapest-Mexikói útról,¹¹ Szentes-Szentlászlóról¹², Szentbékálláról,¹³ (Veszprém megye), Mohácsról¹⁴ (két darab), Újfehértóról¹⁵ (Szabolcs-Szatmár megye) ismerünk.

² Lásd többek között: Szőke Béla: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Arch. Ért. 1954. 119—132.

³ Uzsocki András: Honfoglaláskori magyar lovassír Ötvenyben. Arrabona 4, 1962, 19—22.

⁴ László Gyula: Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis történetben. Kolozsvár, 1945.; László Gyula: A koroncoi lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. 1943. III. fejezet.

⁵ Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest, 1962. 81—84.

⁶ Fettich Nándor: A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. Szent István Emlékkönyv, III. kötet, Budapest, 1938. 508.

⁷ László Gyula ismertetése Fettich Nándornak a 6. jegyzetben említett cikkéről, a Folia Arch. I—II. kötetében, a 231—233. oldalakon.

⁸ Szőke Béla i. m. (1962) 83. old.

⁹ Dienes István: A honfoglaló magyarokról írott tanulmánya: A kisvárdai vár története, Kisvárdá, 1961. 177.

¹⁰ László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944. 122.

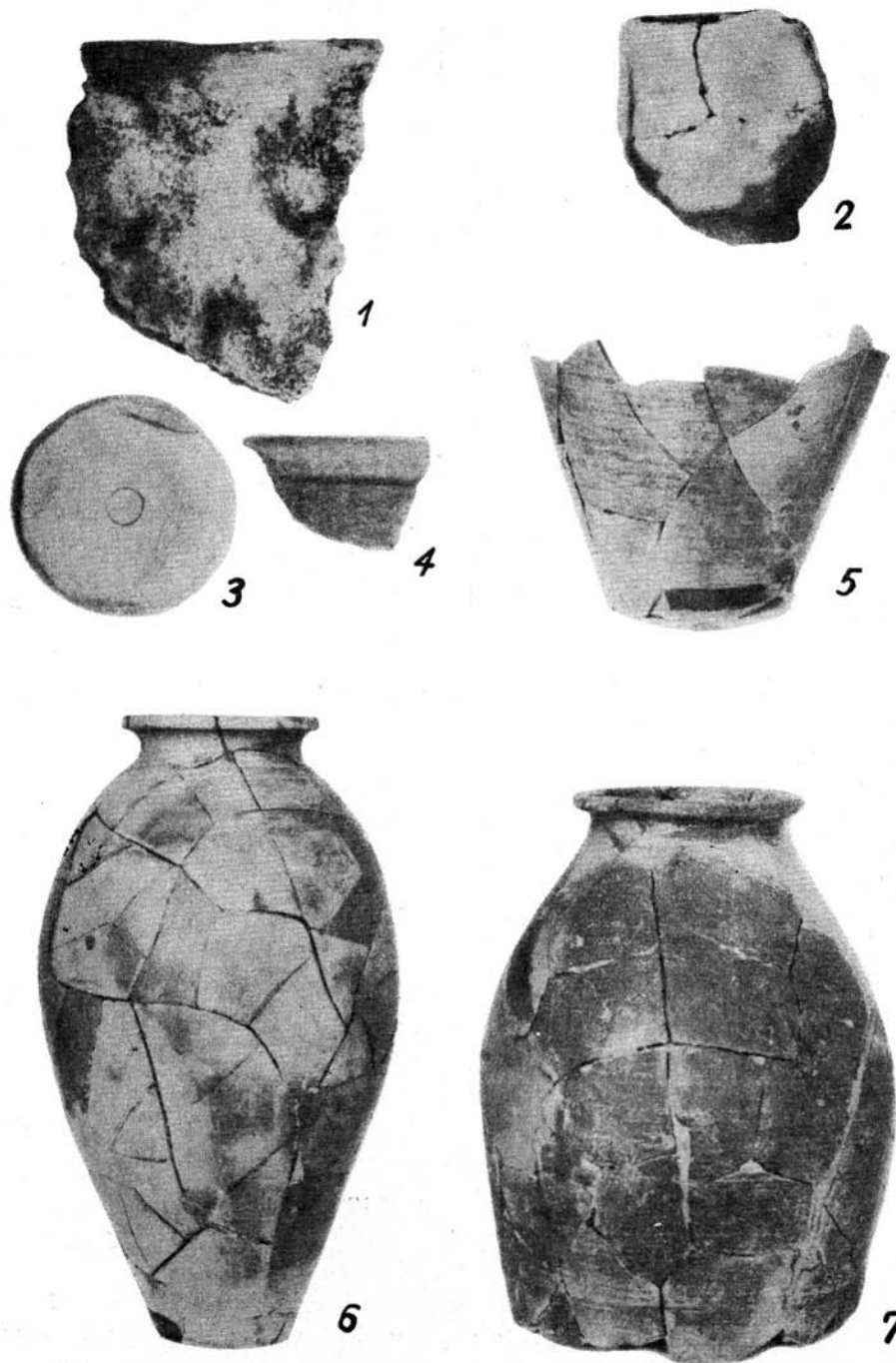
¹¹ Nagy Lajos: Pest város eredete. Tanulmányok Budapest múltjából, III. kötet 18.

¹² Széll Márta: XI. századi temetők Szentes környékén. FA. III—IV. 234.

¹³ A Történelmi Múzeum Fegyvertári Napló 11/1905. leltári szám alatt (A leletkataszter alapján, lásd 1000. címszó alatt).

¹⁴ Történelmi Múzeum 2/1951. leltári szám alatt (Leletkataszter: 682).

¹⁵ Újfehértó, a nyíregyházi múzeumban (leletkataszter: 1169).

Kiskundorozsma—Vöröshomok dűlő. 3.: cca 1:1,3; 1., 4.: cca 1:2; 6—7.: cca 1:3;
5.: cca 1:5,5

A sátoraljújhelyi és a Budapest-Mexikói úti kardokról szólva Fettich Nándor a markolattal kapcsolatban a szablyáktól való *átvételt* állapít meg.¹⁶ László Gyula az ilyen kardmarkolt formákat magyar ötvösök *átalakítási kísérletének* véli.¹⁷ Kralovszky Alán a Szentés-szentlászlói kardmarkolatot *keverékformának* tartja.¹⁸

A mi véleményünk szerint a tárgyalta kardmarkolat formák létrejöttét mereven, a kard és a szablya közé való formai átmenettel nem lehet magyarázni. A szablyák és a kardok használata közé átmeneti időszakot közbeiktatni szükségtelen. Egyrészt csak csekély számban találunk szablya markolatú kardot, másrészt a szablyák a kardok teljes elterjedéséig és általánossá válásáig egyidejűleg voltak használatban. A szablya és a kard használata más-más kéztartást igényel. Az ilyen szablya-jellegű markolattal a kardot nehézkesen és csak egy irányban lehet használni. A célszerűség miatt is kétségbevonható az ilyen formai átmenettel való magyarázat helyessége.

Kérdés, hogy a szablyamarkolatú kardok azonos származású harcosok (a Megyer törzs egy ethnikai összetevője, vagy a törzssel baráti kapcsolatot tartó katonáskodó népcsoport¹⁹) fegyvereit jelentik-e, vagy pedig valóban keverékformának tekintendők. Égető szükségletként jelentkezik kardjaink metallográfiai elemzése, amely esetleg igazolná feltételezésünket, hogy az ilyen kardokat a többiekkel nem azonos műhelyekben kovácsolhatták.

Az előkerült szablyák, ill. kardok számából semmi esetre sem következtethetünk valamilyen „kardos”, vagy akár „szablyás” csapatok létezésére. A magunk részéről a „szablyásokat”, „kardosokat” *katonai csapatok vezetőinek tartjuk*. Nem értünk egyet Szőke Bélával, aki szerint a kétélű kardok a vezetőrétegtől a középrétegen át, a köznépig, egyaránt használatban voltak.²⁰ A kardok leletegyüttesében található olyan kengyel-, ruhadisz- stb. típusokat, amelyek az általa megállapított társadalmi rétegződés valamelyikéhez köthetők. De ha pusztán régészeti ellátottságukat²¹ nézzük, a közöttük levő, általunk megállapított „társadalmi”, „vagyoni” különbségek csekélyek, személyi tartalmúak. A sírokba tett, rangjelző jelentőségű nyilak száma megközelítőleg azonos. Hitelesen feltárt síroknál, vagy zárt leletnél a kard mellékletű sírokban négy nyílcsúcsot találtak²² (Ladánybene-Benepuszta, Székesfehérvár-Demkőhegy, Székesfehérvár-Rádiótelep és Szered (Sered, Csehszlovákia).

Korábban észrevettük, hogy az ország területén a külföldi pénzek nagyjából megfelelő égtájról kerültek elő. Ezt a kalandozások tényének tulajdonították. Kralo-

¹⁶ Fettich Nándor i. m. (1. jegyzet), 53. oldal.

¹⁷ László Gyula 1944. i. m. 122.

¹⁸ Rég. Tan. I. 113., 883. jegyzet.

¹⁹ A törzsi keretek szétrobbantása után nem adhatták az új típusú, erősebb fegyvert ellenséges beállítottságú törzs katonai vezetőinek kezébe. A kardoknak a Megyer törzssel való kapcsolatának megvilágítása után ez magától értetődő. A magunk szemszögéből megerősítve látjuk László Gyula nézetét.

²⁰ Szőke Béla 1962. i. m. 83 és lásd még a 22. jegyzetet.

²¹ Lásd Kralovszky Alán kutatásait: Embertani adatok és módszerek újabb alkalmazási lehetőségei a régészetben. Anthropológiai Közlemények 3. (1959) 17—32. További irodalom: Kralovszky Alán: A papi honfoglaláskori temető. Nyiregyházi Jósza András Évkönyv III. 1960. 37. 12. jegyzet.

²² A Szentés-szentlászlói köznépi temető 13. sírjában szablyamarkolatú kétélű kardot találtak, 6 darab nyílcsúccsal. 1. E magas nyílcsúcsszám nem jelenti a harcosnak a környező köznéppel egyenrangú voltát, s nem jelenti, hogy a köznép soraiban is használatos volt a kétélű kard. Nem zárja ki azonban a köznépi származását, — gondoljunk a bocsai fejedelem kettős övére! 2. Összekapcsolhatjuk-e a sok bizonytalan adatból ezt a kardtípust a magasabb, hatos nyílcsúcsszámmal? Sajnálatos, hogy sírleletünkéből a nyílcsúcsok hiányoznak. Pedig akkor megerősítését, vagy éppen elvetését kapná fent említett gondolatunk, hogy ezek a „szablyamarkolatú, kardos” emberek gazdagabbak vagy más származásúak (?) lévén, talán más kereskedelmi érdeklődésűek voltak. Ezt a hipotézist döntően el a metallográfiai elemzés.

vánszky Alán nézete szerint²³ ez a kérdéses irányú kereskedelmi kapcsolatokat is jelenti.

Az ország területén előkerült 11 darab bizánci pénz közül 5 darab Csongrád, és 1 darab Bács-Kiskun megyéből ismeretes. Kralovánszky szerint Északkelet-Magyarországnak és a Hajdúságnak (Sátoraljaújhely, Újfehértó — B. A.) is voltak bizánci kapcsolatai.²⁴ Nyilvánvaló viszont, hogy kardunk eredetének vizsgálásakor Bizánc felé nem érdemes kutatnunk.

Az arab dirhemek forgalma 950 körül állt le,²⁵ tehát ezeket a kardokat 950 után (!) már nem szerezhették be kelet felől. Ha ezek a kardtípusok mégis keleti eredetűek lennének, úgy *legkorábbi* példányoknak (X. század közepe) kellett lenniük. Így az „átmeneti forma” megjelölés lenne valószínű.

A Tisza—Maros vidék leletanyagát Dienes István Gyula népének tulajdonítja.²⁶ A szállásterület a Tiszán átnyúlva a mai Szeged környékét is magában foglalta.²⁷ Így a mai Kiskundorozsma pontosan a határon feküdt.

*

Számos hiányosság miatt csak feltételezésekre szorítkozhattunk. A kérdések felvetésénél nem tettünk többet: felvillanó gondolatokat írtunk le, hogy a későbbi kutatások tudják eldönteni, hogy melyik feltételezésünk iránya volt a helyes.

Kézenfekvőnek látszik sírleletünknek a X. század utolsó éveire való keltezése, mivel a Megyer törzs ekkor terjesztette ki hatalmát Gyula Tisza—Maros közti területére.

Hajlandók vagyunk bizonyos fenntartásokkal a Kiskundorozsma-vöröshomoki honfoglaló sírleletet úgy tekinteni, hogy az a Megyer törzs egyik „hadnagyának” hagyatékából való, akit az újonnan meghódított, nagy fontosságú terület őrzésével bíztak meg. Változatlanul fenntartjuk a lehetőségét, hogy a „szablya-markolatú kardos” honfoglalók egy másik törzs, talán Gyula katonai vezetői lehettek, akik 950 előtt, kelet felől szerezték be fegyverüket.²⁸

Bálint Alajos

²³ Kralovánszky Alán, 1960. i. m. 34—36.

²⁴ Uo. 6. kép.

²⁵ László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete, Budapest, 1944. 114—121. László Gyula: Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. FA. IX. 1957. 151. Nem osztjuk Kralovánszky Alán nézetét, aki a dirhemek előkerülése alapján a Kisalföld és a Felső-Tiszavidék anyagának hasonlóságába a Tisza—Maros köz régészeti emlékeit is besorolja. Vidékünk leletanyaga élesen eltér a fenti — valószínűleg kabar (lásd: Dienes István i. m.) — területekétől.

²⁶ Dienes István: A bordányi honfoglaló magyar asszony lószerszáma. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1956. 50.

²⁷ Uo. 53a. jegyzet.

²⁸ A hitelesítő ásatásokon dr. Trogmayer Ottó munkatársunk is részt vett. Közreműködéséért itt is köszönetet mondunk.

FUNDE VON KISKUNDOROZSMA-VÖRÖSHOMOK

Im Januar 1960 kam ein Reitergrab beim Tiefpflügen im Flurteil Vöröshomok von Kiskundorozsma auf dem Gipfel einer kleineren Anhöhe ans Tageslicht. Aus den Grabbeigaben — es waren: ein zweischneidiges Schwert mit Säbelgriff, Bruchstücke vom Steigbügel, das Bruchstück eines Stangengebisses, Bruchstücke von Silberplatte als Kleiderschmuck, durchbrochene rundliche Bronzeknöpfe — konnte darauf geschlossen werden, dass diese in der Zeit der ungarischen Landnahme in die Erde gekommen sind.

Bei der authentifizierenden Ausgrabung kamen aus dem gestörten Grab weitere kleinere ergänzende Fundstücke und Pferdeknochen zum Vorschein. Gleichzeitig wurde auch der nordöstliche Eckenteil eines spätsarmatischen Wohnhauses aufgemacht. Der Grundriss des Hauses mag wohl parallelogrammförmig gewesen sein, der jedoch von dem Pflug umgewühlt wurde, so dass die ursprünglichen Massverhältnisse des Hauses nicht festgestellt werden konnten.

Aus den Profilen der Ausgrabungen (aus fünf Profilen von 5×5 m) wurden drei Gruben aufgemacht. Von diesen waren zwei bienenkorbförmig, die eine fassförmig. Auf dem Boden der Gruben stand Aschenschicht, woraus Gefäße aus spätsarmatischer Zeit zum Vorschein kamen. Die Funde können auf Grund der Párduczschen Chronologie (vgl. Párducz Mihály: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III.* Arch. Hung. XXX. Budapest, 1950) um die Jahre 270—350 datiert werden.

Die Funde sind auf Tab. XIV—XV. und auf Abb. 3 vorgeführt.

A. Bálint

A KISTELEKI KÉKFESTŐ MŰHELY

A kékfestő mesterség olyan régi kisiparágak közé tartozik, amelyek fölött eljárt az idő. A festőviselet 50–60 évvel ezelőtt parasztságunk körében még általános volt, ma pedig az Alföldön jobbra csak idősebb parasztságok vásárolják a kékfestett árut. Leginkább a nemzetiségi és vegyes lakosságú falvak: Cegléd, Kalocsa, Jánoshalma környékén ragaszkodnak ma is a hagyományos festőszoknya és kötény viseletéhez. A kékfestett kelmének a népi ruházatkodásból való fokozatos kiszorulása, illetve a kisipari készítményeknek gyári anyagokkal történt fölcserélése halódásra juttatta a mesterséget, ebből pedig az következett, hogy az ipárnak néhány évtizede nincs utánpótlása. Az utóbbi három évtizedben a Dél-Alföldön nem volt fiatal, aki a kékfestést választotta volna szakmájának. Ezért ha a még dolgozó mesterek abbahagyják a munkát, eltűnik a hazánkban több évszázados múltú iparág is, mint annyi sok más régi kismesterség az utóbbi időben.

A Duna–Tisza köze déli részén, a múlt században Szeged volt a kékfestőipar legjelentősebb tájközpontja. Szegeden kékfestőgyár is működött, — a Felmayer-féle festőüzem —, amely az 1870-es években már 60 férfi és 30 női munkást foglalkoztatót.¹ 1876-ban a gyár megszűnt, utána volt munkásai közül többen önállósították magukat. A század végén, 1899-ben a festőiparban 13 önálló mester és 17 segéd dolgozott Szegeden.² A századfordulón még jelentős szegedi kékfestőipar az 1920-as években enyészett el. A szegedi kékfestőknek igen nagy volt a vásároló körzetük és érzékeny veszteség érte őket, amikor az első világháború után elveszítették egyik legjobb felvevő piacukat: a bácskai és bánáti falvakat.³ Ma a környéken egyedül Perényi János kisteleki kékfestő műhelye működik, bár 1962 tavasza óta raktárra nem dolgozik, kizárólag rendelésre vagy hozott anyagot fest és áttért a kelmefestés- és vegytisztításra, amivel már korábban is foglalkozott. Legközelebb Kiskunhalason, Kecelen és Kiskunfélegyházán találunk még működő kékfestő műhelyeket.⁴ Dolgozatunkban a kisteleki kékfestő műhely felszerelését, munkáját, technikáját, készítményeit és a környék festőviseletét kívánjuk bemutatni.⁵ Úgy hisszük, nem szükséges a kitűzött feladatot részletesen indokolni. E halódó — csaknem azt mondhatjuk, kihalt — mes-

¹ Reizner János: Szeged története. Szeged, 1900. III. 491.

² Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora. Szeged, 1901. 619.

³ A szegedi kékfestőiparra vonatkozóan I.: Juhász Antal: Adatok a szegedi kékfestő mesterséghez. Acta Universitatis Szegediensis, Néprajz és Nyelvtudomány VII. Szeged, 1963.

⁴ Perényi becslése szerint az országban jelenleg 20–22 kékfestő mester dolgozik, de egy részük már kelmefestéssel és vegytisztítással is foglalkozik. Többségük dunántúli, mert — szerinte — ott egyes vidékeken tartósabb a kékfestő kelme használata.

⁵ Az adaigyűjtés 1958–59-ben történt, kiegészítő gyűjtést 1963 márciusában végeztem. A feldolgozás során használtam Nagy Dezső 1954-es kisteleki gyűjtésének jegyzeteit is (Móra Ferenc Múzeum Etnológiai Adattára 33.), de minden esetben elsősorban saját gyűjtésemre támaszkodtam.

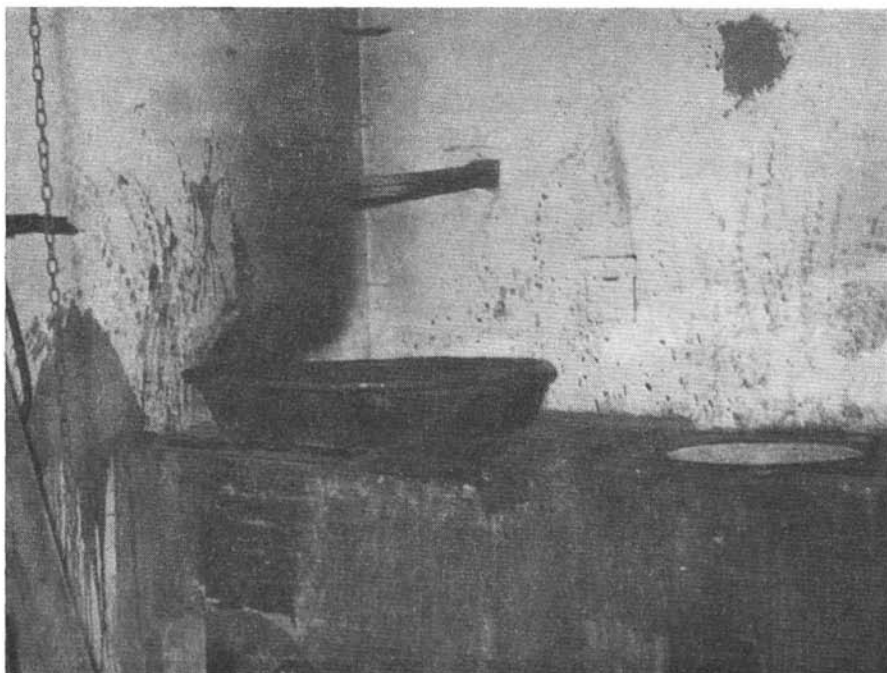

Abb. 1. kép. Kifőző és keményítőfőző üst

terség technológiájának, helyi hagyományainak összegyűjtése szükséges akkor is, ha ezt a munkát másutt már elvégezték. Általános ipartörténeti szempontból új variánsokat, a helyi ipartörténethez alapköveket nyújthat az ilyen munka. Néprajzi szempontból azért szükséges a vizsgálat, mert a kékfestő mesterség a népi ruházatkodás egyik fontos alapanyagát állította elő. Hozzátehetjük, hogy vidékünk festőviseletével, szórványos feljegyzésektől eltekintve, alaposan még nem foglalkoztak.

Mivel egyetlen műhely feldolgozásáról van szó, természetesen nem térünk ki a mesterség történeti múltjának, gazdasági jelentőségének tárgyalására, sem más műhelyek gyakorlatának, régi szokásoknak stb. elemzésére. Mindez az összefoglaló monográfia feladata, amihez — pontosabban az egyes műhelyek és vidékek közötti összehasonlító vizsgálathoz — használható támaszpontot kívánunk nyújtani.⁶

A kisteleki kékfestő tanuló- és vándorévei

Perényi János. 1909-ben született Kiskunhalason. Családja kékfestő család, apja is kékfestő s kelmefestő és még ma, 82 éves korában is dolgozgat halasi műhelyében. A családból ketten választották az apai mesterséget: ő és az öccse, akinek Kecelen

⁶ A kékfestés országos szintézisét Domonkos Ottó soproni múzeológus készíti. Munkájából megjelent részlettanulmány: Fejezetek a nyugat-magyarországi kékfestőipari történetéből. Ethn. 1961. 200—236. — Más újabb irodalom: Nagy Dezső: Kékfestés és kékfestőminták. Ceglédi Füzetek 6. Cegléd, 1958.

van kékfestő műhelye. Perényi példája általános jelenséget tükröz. A kékfestő mesterség leggyakrabban apáról fiúra szállt, idegen ritkán került a szakmába.

Perényi 1921. szeptember 1-én ment inasnak Kecskemétre Peskó Rezső kékfestőhöz. A mester 3 heti próbaidőre vette fel. Úgy mondja, akkoriban ez volt a szokás, — a mester ezalatt meggyőződött arról, hogy az inas megfelel-e, milyen ügyes, hogy bírja a munkát stb. A tanoncidő négy év volt, de a mester egy évvel hamarabb felszabadította, így nem kellett tanonciskolába járnia és a műhelyben dolgozhatott. 1925. szeptember 1-én felszabadult és egy hónappal később már elhagyta tanítómestere műhelyét, mert nem kapott munkát. A tél „uborkaszazon” volt a kékfestésben, csak ott dolgoztak, ahol volt fűthető szárítóhelyiség. Peskó mesternél dolgozott két régebbi segéd, elég volt a holt szezonban őket eltartania, így az újonnan felszabadult segéd kezébe vehette a vándorbotot.

1926-ban Monorra került, Gál Gyula műhelyébe. Még ugyanebben az évben egy pesti kartonnyomó műhelyben és Gyöngyösön Kovács Gyulánál dolgozott rövidebb ideig. 1927-ben sokáig munkanélküli volt, nehéz volt elhelyezkedni, sokan járták az országotat — mint ő — s keresték a munkát. Néhány hónapig Székesfehérváron, Moncskó Ferenc műhelyében dolgozott, majd Bonyhádon, Deckert Henriknél volt három hónapot. 1928-ban Dunaföldvárra került, ahol akkor még négy kékfestő dolgozott. Bán Gyula műhelyében olyan szerencséje volt, hogy ott egy egész esztendőben kereshetett kenyeret. Ezalatt jól keresett, takarékoskodott és szépen fölruházkodott. Maradhatott volna télre is, mert jó munkás volt és szívesen tartóztatták, de nem akart meg nem szolgált kenyéren élni és karácsonyra hazament Halasra. A telet otthon töltötte, majd 1929-ben Nagykőrösön kapott munkát Vladár Józsefnél. Márciustól novemberig dolgozott, akkor a mester elküldte, mert télen itt sem dolgoztak.

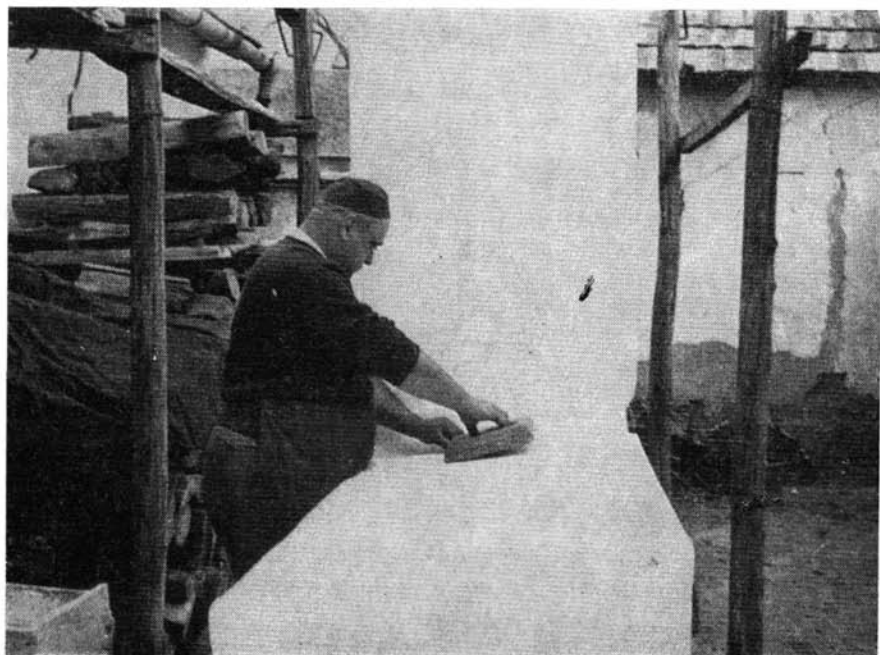

Abb. 2. kép. „Tarkázás”

1930 tavaszán visszament Nagykőrösre és egész évben ott dolgozott. 1931-ben behívták katonának, 1932-ben apja műhelyében dolgozott Halason, 1933 januárjában Kistelekre költözött és itt önálló iparigazolványt váltott. Azóta megszakítás nélkül Kisteleken működik.

Láthatjuk, hogy a régi szokásoknak megfelelően segédkorában Perényi is sokfelé járt, sok műhelyben megfordult. A vándorlásra nemcsak a régi céhes hagyományok szinte kötelező ereje, továbbélő gyakorlata űzte társaival együtt. Hozzájárult ehhez az is, hogy hosszabb időre sehol sem kaptak munkát. Tavasz kezdetétől a tél beálltaig dolgoztak, — ezalatt a mester műhelyében kaptak szállást, kosztot és megállapodás szerinti hetibért —, de télen a mesterek csak néhány bevált, állandó idősebb munkás eltartásáról voltak hajlandók gondoskodni. Rajtuk kívül télen csak a vándor kékfestő legényeket foglalkoztatták: mintákat javítottak és újakat készítettek — élelemért, szállásért, pálinkáért. A vándorlásnak megvolt az a haszna, hogy a fiatal segéd sokat látott, tapasztalt, alaposan megismerte mesterségét a különböző műhelyekben és ha később önállósította magát, hasznosítani tudta ezeket a szakmai tapasztalatokat.

Önállósulása után az első időkben sok nehézséggel kellett megküzdenie. Amíg nem volt teljes a felszerelése, addig pl. *kípa* helyett hordóban festett. Eleinte télen is dolgozott a feleségével, hogy az új házhoz és a műhely felszereléséhez szükséges pénzt

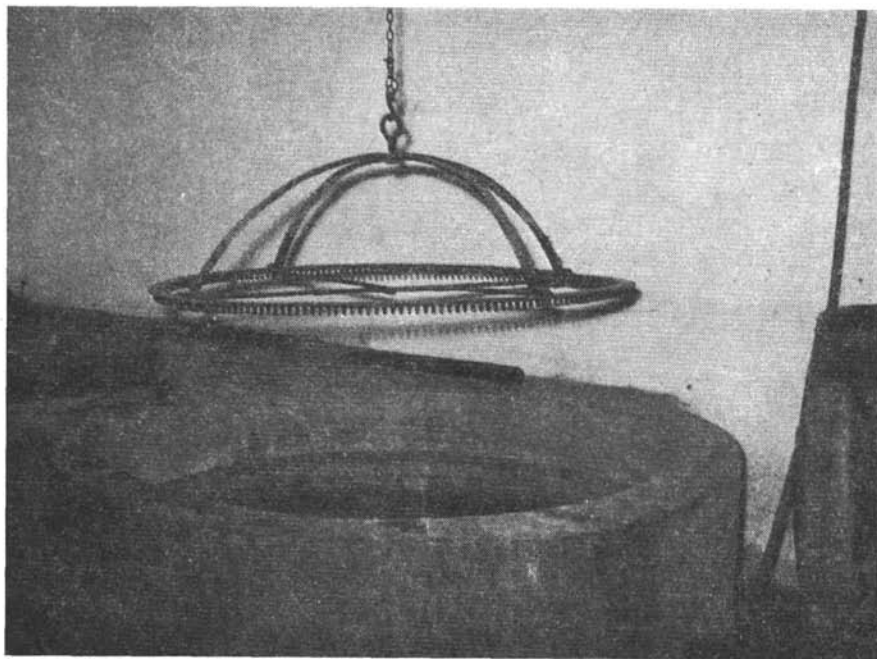

Abb. 3. kép. Kípa a kerekráffal

minél előbb előteremtse. Perényi szerint megtelepedése előtt Kisteleken kékfestő nem működött. De a festőruhát és kötényt viselték a faluban, a környékbeli festők — Szegedről, Félegyházáról, Halasról, Kecskemétről — mind eljártak ide árulni. A sze-

gedi festőknek, különösen az Ivánkovichs családnak Kistelek volt az egyik legjobb vásárló helye.

Perényi jól ismeri a mesterség eredetét. Úgy mondja, hogy a kékfestés Indiából és Kínából származott Európába. Régen a festékanyagot, az indigót is Indiából, Bengáliából szállították. Hazánkba 250–300 évvel ezelőtt Németországból és Ausztriából került át a kékfestés. Erre vall szerinte a szerszámok és az egyes anyagok német elnevezése is.

A mesterség elsajátítása

Amikor Perényi 12 éves korában inasnak ment Kecskemétre Peskó Rezső mesterhez, a műhelyben két segéd és egy *öreginas* dolgozott. A *kisinas* az inasidő első évében mindenre befogták: fát vágott, üstöt mosott, lovat tisztított, ha a mesternek volt földje, a mezőgazdasági munkákból is ki kellett vennie a részét. A szakmához tartozó munkák közül először a *terigetést* bízták rá. Nagyobb kékfestőknél több emelet magas szárítópadlásra kellett felvinni a kimosott végeket. Ez igen nehéz munka volt, nők ezért sem dolgozhattak a szakmában, jobbára csak az értékesítésnél, vásárlásnál segítkeztek.

Régen az inasok munkája volt az *indigótörés* is. A bengáli indigó darabos állapotban, ládában érkezett. Vastag falú rézüstökben, ún. *reipsal*niban, vasgolyókkal

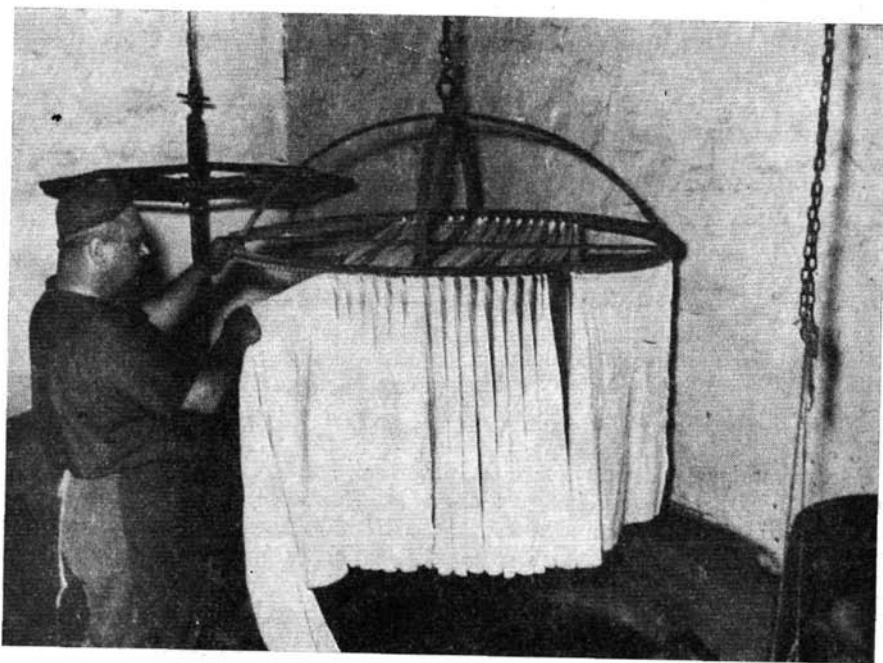

Abb. 4. kép. Az anyag felakasztása a kerekrafra

törték össze. Az inas a fülénél fogva forgatta az üstöt, amíg a benne levő öt-hat vasgolyó porrá nem verte az indigót. Az utóbbi időben azonban már poralakban érkezett az indigó, amit csak *serfolni* kellett.

Az inas munkája volt a *kipakeverés*. A *kipa* több méter mély betonkád, amiben a vízben oldott festékanyagot tárolták.⁷ Minden nap nagy rudakkal meg kellett keverni, hogy az indigó elvegyüljön benne. A második évben rábízták az inasra a *ráfózást* vagy *ráfhúzást* is. A ráf a mennyezethez erősített csigán mozgatható vasváz, amiről az anyagot festés közben a kipába lógatják. A festés ideje alatt a ráfot többször leengedték a kipába, majd felhúzták, attól függően, milyen színárnyalatot akartak elérni. Így az inas fokozatosan megtanulta a mesterség minden fortélyát, csak a kézi mintázásra nem tanították meg a régi mesterek. A kézi mintázáshoz mindig nagy ügyesség és gyakorlat kellett, és ha az inas elrontotta, nem lehetett helyrehozni. Perényit is csak felszabadulása előtt két héttel engedték mintázni, így valójában segédkorában tanulta meg.

A kékfestés teljes munkafolyamatának ismertetése előtt készítsünk leltárt a kisteleki kékfestő műhely felszereléséről.

Az összes munkafolyamat négy helyiségben történik, amelyek a lakóház mögött, az udvari részen a következő sorrendben helyezkednek el:

1. *Mintázószoba* berendezése: mintázógép vagy perrotine (*peratinnak* mondja) és a mintakészlet (kb. 200 db). Régebben, a mintázógép alkalmazása előtt ezt *tarkázószobának* mondták, és itt volt a 2,5 m hosszú és 1 m széles *tarkázó asztal*, meg a *sasi*, amiben a türkizzöld színű mintázó pép állott.

2. *Kipaszoba* berendezése: 2 *kipa* (3 m mély és 1,5 m átmérőjű, henger alakú betonkád), 2 *ráf*: 1 kerek- és 1 *csillagráf* (átm.: 1,3 m), *kipakavaró*, kifőzőüst (300 l űrtartalmú rézüst), 80 literes keményítőfőző üst, 3 db mosókád, 1 db 200 literes hordó az indigóserfórláshoz.

3. *Szárítópadlás*: Perényiéknél a padláson 25–30 vég anyag fér el. Az udvaron külső szárító is van, amire egyszerre 12 véget tudnak kiterigetni.

4. Az épület mögötti féltetejű fészerben van a *mángorló*. 1956-ban vette Dunaföldváron, azelőtt Kiskunfélegyházára járt mángorlotatni. 6,5 m hosszú, 90q, természetesen kővel van töltve. A félegyházi mángorló nagyobb az övenél: 9 m hosszú, dunai kavics van benne és 250 q súlyú. Ebben a helyiségben van még a *haspli* vagy *pámoló* és a keményítő gép.

A legutóbbi évtizedekben elterjedt az Alföldön az indanthren festés. Perényi tudomása szerint ezt az országban először a félegyházi Velisek Jenő kezdeményezte. Azóta a környékeliek megkedvelték az indantren világos festőt, sőt Kistelek környékén ma már csak ezt vásárolják. Ennek a festése nem kipákban, hanem az ún. *rolókipán* történik. A *rolókipa* 600 literes lemeztartály, alján gőzfűtéses radiátorral és a *kocsival*, amire az anyagot föltekерik. Perényinél a *kipaszoba* előtti folyosón van elhelyezve.

A munkafolyamat ismertetése előtt még arról kell szólnunk, milyen alapanyagokra festettek. Legáltalánosabb volt a *molínó*. Jóminőségű sárgavászson, ritkábbra szótt vastagabb szálú és sűrűre szótt vékonyabb szálú minősége volt. *Simafestő*nek a legjobb molínókat használták, viszont *mintás festő*nek a kevésbé jóminőségű is megfelelt, mert a mintás nem volt olyan használatnak kitéve, mint a *simafestő*. Általánosan bevált volt a *kalikó* (nyers sifon), amit régen kizárólag kékfestők használtak. E két leggyakoribb alapanyagon kívül festettek még pergált, levantint, rumburger vásznat és a régebbi időkben háziszóttest.

A kékfestés előkészületei közé tartozik az indigó *beseřfórlása*. Perényi ehhez egy 200 literes hordót használ. 4 kg indigófestéket, 20 kg meszet és 12 kg vasgálicot forró

⁷ *Kipa* vagy *küpa*. Dennert Mihály szegedi kékfestő s kelmeřestőtől hallottam bóding elnevezését is.

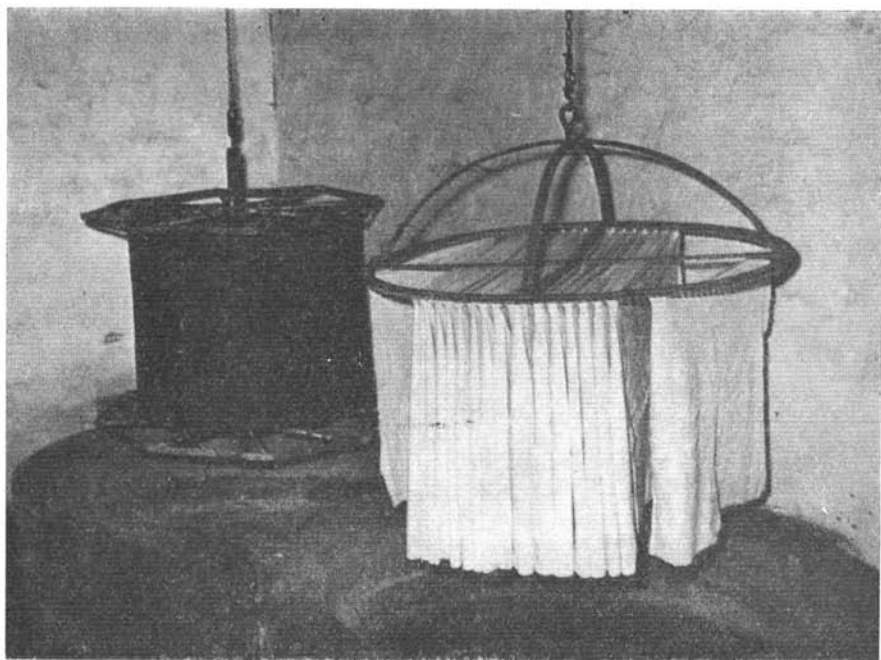

Abb. 5. kép. A kipák, előtérben a kerekráf, háttérben a csillagráf a felakasztott anyaggal

vízben összevegyít. A festék egy nap alatt összeérik és sárgás színű keveréket ad. Ebből minden nap önt a kipába két-három vödörrel. Ezt nevezik a kipa beserfolásának. Az *indigóserfolást* az inasra is rábízták a mesterek.

A kékfestés munkafolyamata

A nyersanyagot a kékfestők vagy magánkereskedőktől vásárolták, vagy maguk a megrendelők vitték a műhelybe. Budapesten voltak olyan molinókereskedők, akik csak a kékfestőket látták el áruval. (László Vilmos, Dömötör Ármin). Régen az áru *verkekben* érkezett (1 verk kb. 120–150 m). Ezt a mester szétvágta rendszerint négyfelé, mert vizesen egy verk nagyon nehéz lett volna. Ha a megrendelő maga vitte az anyagot, a mintakönyvből rögtön kiválasztotta a neki tetsző mintát, amit a kékfestő mindjárt meg is jelölt, az anyag végén. Régebben gyakori volt, hogy a kötőt vagy kendőt készen vitték el megfesteni.

Az anyagot először szódás vízben kifőzik. Jó két órás főzéssel a vászonból kioldódik a benne levő gyantás anyag és a vászon kifehéredik. Különben előfordult az is, hogy a mintás festőt klóros és langyos sósavas fürdőben külön kádban fehértették.

Kifőzés után az anyagot hideg vízben *öblítik*, majd a léces szárítóra kiterítgetve szárítják. A megszáradáshoz nyáron néhány óra elegendő, de télen napok is kellenek. Elsősorban ezért volt a kékfestésben holt szezón a hideg téli időszak.

Megszáradás után az anyag vékony keményítést kap, majd újra szárítják és ezután következik az *abvelolás* (gyenge mángorlás), ami előkészület a mintázáshoz.

A *mintázás*, régiesen *tarkázás*, néhány évtizeddel ezelőtt a legtöbb kékfestő műhelyben kézzel történt. Perényi inasévei idején az Alföldön egyedül a gyöngyösi Kovács Gyulának volt mintázógépe. A székesfehérvári Felmayer kékfestőgyár működésének beszüntetése után az üzem peratinjai kisiparosokhoz kerültek. A felszerelés nagy részét Moncskó Ferenc székesfehérvári kékfestő vásárolta meg, tőle vette Perényi 1943-ban kétszínnyomású peratinját. Ezen dolgozik ma is.

A *tarkázás*nak nevezett kézi mintázás a párnázott *tarkázó asztalon* folyt. Az asztal fedőlapja enyhén emelkedő, ferde síkban volt elhelyezve, erre több rétegben pokrócot erősítettek, majd erős molinóval befedték. A tarkázó asztal felülete így olyan puha, de rugalmas lett, mint a bélyegző párna. Az asztal mellett volt az ún. *sasi*, amibe a mintát mártották. A *sasi* tulajdonképpen fakeretre kifeszített viaszosvásznon, ami egy 50×50 cm nagyságú és 15–20 cm mélységű ládában volt elhelyezve. A viaszosvásznon belső, bolyhos felületére kenték föl a mintázó pépet, az ún. *papot*, a ládát pedig félig töltötték sűrűre főzött keményítővel, ami a sasit állandóan puhán tartotta.

Az általánosan használt *fehér pap* alkotórészei: a budai föld, ólomnitrát, ólom-acetát, gumiarábikum, kékkő, timsó, rézgalic és kevés disznózsír, megadott arányban. Ezeket összefőzik és a kihűlés után egy héttel használják. Az egyszínnyomású festő fehér pappal készült. Régebben egyes vidékeken szokás volt a színes és többszínű *festő* viselete. Ezek előállításáról, ill. a készítésükhöz szükséges anyagokról később szólunk. Az említett *papot* maga a mester szokta elkészíteni. A fehér *pap* sokszor évekig is elég, sőt minél régebbi, annál jobb, mert annál fehérebbé teszi a mintát.

A simára mángorolt fehér vásznat az asztalra terítették és megjelölték, hol kezdik a *tarkázást*. A kékfestő a mintát a *sasiba* nyomta, ahol *pap* érte a mintafa kiálló fa-, ill. rézidomait, majd a mintát a vászonra illesztette. Ezután a mintát eleresztve mindkét kezével nyomást gyakorolt a mintafa felső lapjára. Így a fehér vásznat a minta rajzolatának megfelelően fedő festékanyag érte, ahol azután az indigófesték nem festette be. Vigyázni kellett, nehogy a minta elcsúszson és hogy mindig egyforma nyomást gyakoroljon a mintára. A *tarkázás* nagy ügyességet és állandó figyelmet követelt. Inasra nem is igen bízták, a legtöbb kékfestő segédkorában tanult meg *tarkázni*.

Átlagosan dolgozó kékfestő naponta 120–130 m anyagot *tarkázott le*, de persze napi 13–14 órai munkával. A peratin lényegesen növelte a termelékenységet, azzal naponta kb. 600 m-t lehet megmintázni. A megmintázott vászonba pár nap alatt beleszárad a *pap* és ezután következik a festés.

A kékbeli anyag festésének ősi és az országban legtöbb helyen még ma is használt módja a *csávafestés*, ami indigóval történő hideg festést jelent. Az anyagot a *kipa* fölött lógó *ráfra* akasztják. Kétféle ráfot ismernek: *kerekráfot* és *csillagráfot*. A *kerekráf* a régebbi: tulajdonképpen egy vaskerek, amin 2 cm-enként fogak vannak, ezekre akasztják az anyagot, ami úgy lóg le a ráfról, akár a rakott szoknya. Általában 2 vég vászon fér egy *kerekráfra*. A ráfot ezután csigán leengedik a *kipába*, az előre elkészített hideg indigófestékbe. Félóránként felhúzzák 10–15 percre, hogy a levegő az indigót oxidálja. Az első húzásnál a vászon sárgászöld színű, fokozatosan átmeny a haragoszöld árnyalatba, majd világoskékre változik. Ahogy a levegővel egyre többször érintkezik, az oxidáció miatt világoskék, majd sötétkék színű lesz. Attól függően, hogy a kékfestő világosabb vagy sötétebb árnyalatot kíván elérni, kevesebb vagy több *cugot ad* az anyagnak. Ha egészen feketére vagy vörösre akarják festeni, 18–20 *cugot is kap* a vászon. Minden mester a környék ízléséhez igazodott és a már megkedvelt, bevált színárnyalatú festőt állította elő. Perényi 14–16-szori

bemártással festette az anyagot, — amíg a sötétebb festőnek keletje volt a környéken. Felhúzás után egy pálcával gyorsan kiegyengetik az anyagot, szétválasztják az összetapadt hajtásokat, hogy a levegő a festéket mindenütt egyformán oxidálja. Ezt *kibütés-*

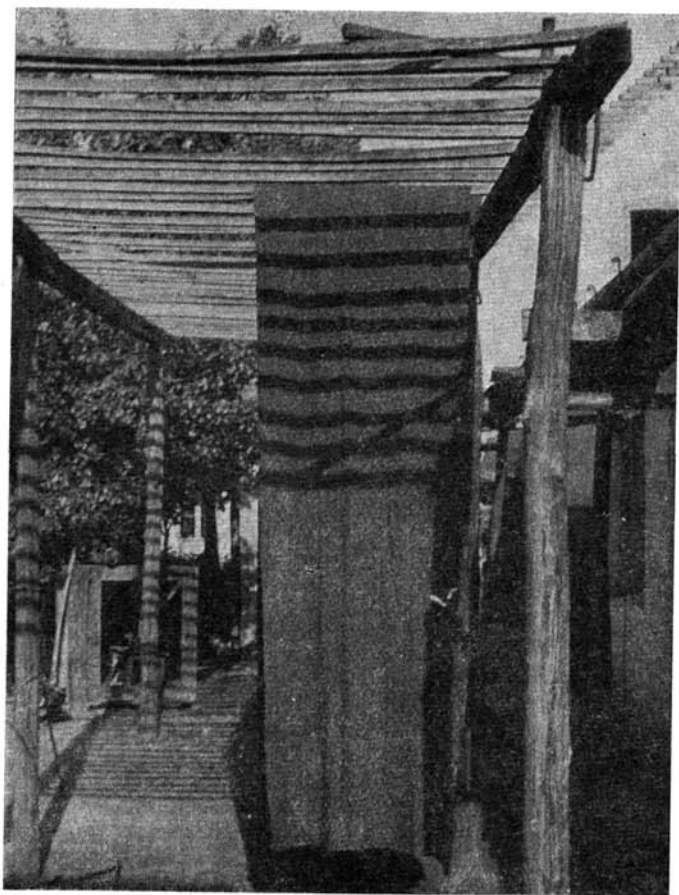

Abb. 6. kép. Az anyag szárítása

nek mondják. A csillagráf alkalmazásának az az egyik előnye, hogy ilyenkor nem kell *hűteni*, mert a vászon nem tapadhat össze.

Amikor a festés felénél tartanak, az anyagot meg kell fordítani: ami alól volt, fölülre kerül. Ilyenkor a kerekárról le kellett szedni az anyagot és fordítva ráakasztani. A csillagráfot ellenben csak meg kell fordítani és vissza lehet engedni a kipába, mert azon a vászon alól-fölül ki van akasztva. Természetes, hogy csillagráf alkalmazásával gyorsabban haladt a festés, tehát nagyobb volt a kisipari munka termelékenységése.

A kerekárra akasztott anyag fonákja — még a *hűtés* ellenére is — sok helyen összetapad, emiatt a festék nem egyenletesen oxidálódik és a vászon foltos lesz. A legtöbb helyen erre nem sokat adtak a vevők, sőt régebben az ilyen anyaghoz jobban

megvolt a bizalmuk, mert tudták, hogy ez biztosan kisipari készítmény. Ezt a festők úgy használták ki, hogy két vég tarkázott vásznat hátlapjával összefordítva akasztottak a ráfra és úgy festették meg. Így többet meg tudtak egyszerre festeni és az indigóval is takarékoskodtak.

Miután az anyag megkapta a megfelelő színárnyalatot, a szárítóba viszik. Teljes száradás után kénsavas fürdőbe kerül. A gyenge, kb. 3%-os kénsavas-sósavas vízben kioldódik a vászonnál a mintázásnál ráragadt pép és fehéren kirajzolódik a minta. Ezután az anyagot hideg vízben jól kiöblítik, majd kiterítik száradni. A Duna és Tisza mellett a kékfestők régen a folyóban mosták és öblítették a végeket.

A következő munkafolyamat a *keményítés*. Régen a legtöbb kisműhelyben kézzel keményítették, ma azonban már Perényi is keményítő gépet használ. A *kipaszobá*-ban még megvan a 80 literes keményítőfőző üst, amiben a mester maga főzte a fagygyús búza- vagy kukoricakeményítőt. Főzés után a keményítőt vízzel lehűtötte olyan hőfokra, hogy a kéz kiállja és a vásznat *átuncigolta* (áthúzta) a keményítőben. Volt egy egyszerű kis faeszköze, a *fastráfer* vagy más néven *stráfoló* fa (középen kivájt kis fakarika), ezen áthúzta a sűrű keményítőben megmerített anyagot. Így a fölösleges keményítőt kipréselte a kelméből. Az anyagot közben az üst fölé a falba erősített *doknira* tette, majd amikor végzett az egész véggel, kiterítette az asztalon és *fölprakkolta*. A *prakkolás*kor fölrázta, az asztalhoz ütögette az anyagot, hogy egyenletessé tegye a keményítőt, és ne legyen „pacnis”, csomós. Utána az anyagot megszáritották, majd újból keményítették. Perényi úgy mondja, hogy általában kétszer keményítették. Az Alföldön szerették a *fényes, habos* festőt, az illet négy-öttször is keményítették. Az anyag minden keményítés után egyre gyorsabban száradt.

Ezután jön a mángorlás előtti *belocsolás*. A mángorlás előtt pár nappal az anyagot *mögszentölik* és a belocsolt árut összehajtogatva ládába teszik. A *fényes, habos* festőnek szánt anyagot jobban belocsolták, mert azt mángorlás közben is *rejsolták* (száritották), de nem egészen szárazra, hogy tovább lehessen „mángolni”.

A mángorlás, *mángolás* a régi kékfestő műhelyekben mindenütt lóerővel történt. A végárut a *haspli* vagy *pámoló* segítségével hengeralakú fagörgőkre csavarták, védőborításul erős szövésű vászonnal burkolták, vékony zsinekekkel átkötötték, és így helyezték a mángorló alá, a gerenda alapzatra. Kettőn *pámoltak*: a *kisinas* hajtotta a *pámolót*, a másik inas vagy segéd pedig igazgatta, kifeszítette az anyagot, hogy jó feszesen tekeredjen a görgőre. A ló a mángorló előtt járt körbe-körbe és járgánnyal működtette a mángorlót, amely két görgőn mozgott előre-hátra. Amikor a mángorló egy irányban a helyiség végére ért, egy karral átváltották. Ezt az átváltást *hoppolás*-nak nevezték. „Fogd a *hoppolót!*” — kiáltott a munkát irányító mester az inasnak, ha az nem volt elég figyelmes. Ha új görgőt tettek a mángorló alá, azt mondták: „Főmöggy a mángoló.” Mángolás közben a végeket többször, rendszerint négy-öttször *átpámolták*, mert az anyag először bizony lelazult a görgőn. Az Alföldön a *fényes, habos, csörgősnek* nevezett festőt kedvelték. A kékfestett anyag fényét a többszöri keményítésen kívül a „mángolás” adta, ezért ha a mester szép fényes festőt akart készíteni, — ahogy a helyi ízlés éppen megkövetelte —, tovább „mángolta” a végeket.

A *mángolás*nál egyszerre három ember dolgozott: az egyik a *kisinas*, aki a *pámolót* hajtotta, a másik az anyagot igazította és a görgőket forgatta, a mester pedig a *pámolást* és a mángorlást irányította.

Régen minden kékfestő lovat tartott a mángorláshoz és a vásározáshoz. Perényinek nem volt lova, 1956-ig mángorlója sem. Kiskunfélegyházára járt mángoroltatni, ahol a kékfestő szövetkezet műhelyében maga mángorolta meg az áruját. 1956-ban Dunaföldvárról vásárolt mángorlója villanymotorral működik, ugyancsak villany-

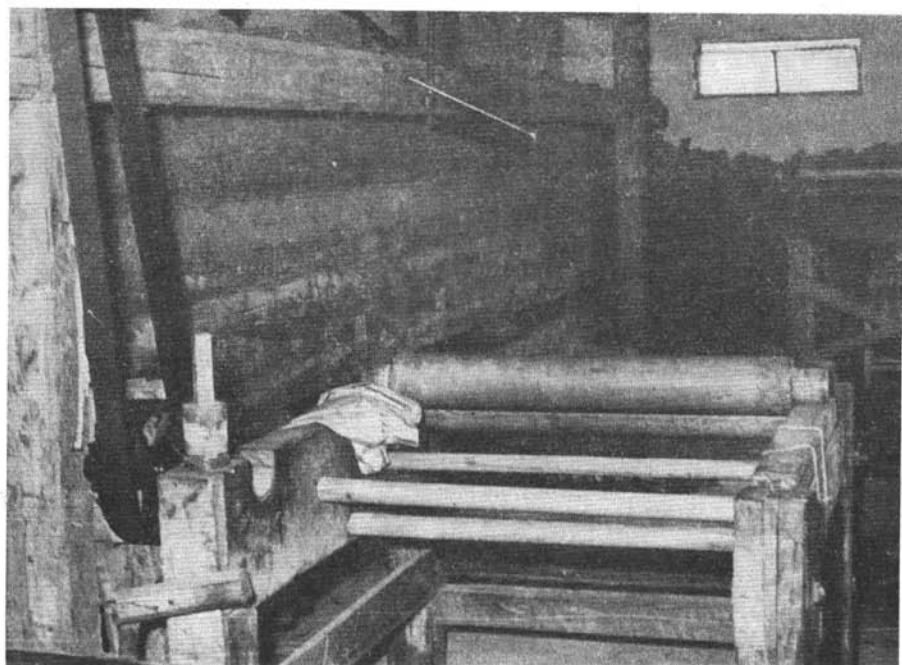

Abb. 7. kép. A mángorló, előtte a „haspli”, vagy „pámoló”

áram hajtja a hasplit is. A munka így gyorsabb és gazdaságosabb. A pámolást Perényi ma egyedül végzi, míg azelőtt két ember csinálta.

Ez a kékfestés teljes munkafolyamata. Nagyobb műhelyekben az egész személyzet nem csinálta végig az összes munkát, hanem kialakult bizonyos munkamegosztás. Volt, aki csak tarkázott, a másik ráfot húzott, ismét más kifőzött, mosott, terigetett, mángorolt. Ilyen helyeken egyidőben több munkafolyamat is pergett, de a kisműhelyben a munkák a fent leírt sorrendben követték egymást és jobban elhúzódtak, mint a nagyobb műhelyekben (pl. Gyöngyösön Kovács Gyulánál 1926-ban kb. 30-an dolgoztak).

*

Kiegészítésül szólnunk kell még a többszínű festő előállításáról. Az ismertetett festési eljárással sötétkék alapon fehér mintás festőt kapunk. Ezenkívül Perényi a következő színű festőket állította elő:

1. kétszerkék: sötétkék alapon, a minta világoskék. Ezt úgy nyerték, hogy tarkázás előtt 3–4 cugot adtak az anyagnak, — ezt *blendolásnak* (előfestés) nevezték —, ezáltal az világoskékre színeződött és csak ezután tarkázták. A *blendolást* rendszerint az *öreg* vagy *fukszkipában* végezték, amiben a már kihasznált, megsűrűsödött indigófesték állott. Ezt igyekeztek még kiszívni, amíg lehetett és tarkázás előtti előfestésre megfelelő volt. A forró fagyús keményítőbe metilviolettet tettek, ami megtörte a vöröses színt, így a minta élénk liláskék, püspöklila árnyalatú lett. A többi munkafázis a már leírt eljárással történt. A kétszerkék mintás festőt Perényi szerint szerették az egész Alföldön, de leginkább Kiskunfélegyháza, Kecskemét környékén.

2. *zöld minta*: mintázás előtt az előbbi módon 3–4 cugot adtak az anyagnak és az így kapott világoskék alapra mintáztak, fehér pappal. Festés után a vásznat mézslúgos, majd krómkális oldatban pácolták. A zöld mintát a bácskai nemzetiségek kedvelték. Perényi nem foglalkozott az előállításával.

3. *sárga minta*: készítmódja a festés utáni szárításig ugyanaz, mint a fehér mintás festőé. Ezután krómkális fürdőben 24 óráig nagy kádakban áztatták, majd gyenge sósavas vízben mosták. Így citromsárga színű mintát nyertek, amit a vásárlók különösen Csongrádon és Szentesen kedveltek.

4. *orancsszínű minta*: tulajdonképpen két színű: fehér és orancs (narancssárga) mintát jelent. Először az ún. *orancs pappal* mintáztak. Ennek összetétele ugyanaz, mint a fehér papé, csupán annyi a különbség, hogy festékanyagot tettek bele, amitől téglavöröses színű lett. Miután az *orancs pap* rászáradt a vászonra, másodszer az ún. *passzpappal* mintáztak, ami ólommentes fehér pap. Fontos volt, hogy a passzpap ólommentes legyen, mert — mint Perényi mondja — „az ólommentes papra nem húz a krómkáli.” Mézslúgon való áthúzás után krómkális fürdőt kapott az áru. Ezt a fajta festőt Perényi tudomása szerint kevés műhelyben állították elő. Ő is segédkorában tanulta meg készítését és csak Gyöngyösön és Székesfehérvárott foglalkozott vele.

5. *sárga és zöld minta*: kétszeri mintázást igényelt. Először fehér anyagra mintáztak a fehér pappal, majd *gyenge* vagy *fukszkipán* 3–4 cugot adtak az anyagnak. Megszáritották és világoskék alapra újból tarkázták, de most már más mintafával, ún. *passzmintát* (a két mintafa alakított ki együtt egy összefüggő, tetszetős mintát). Ezután következett a *jóra festés* 16–18 cugra, majd megszáritották, 24 óráig krómkális fürdőben áztatták, utána sósavas fürdőben jól kimosták. A fehér alapra mintázás adta a sárga színű, a világoskék alapra történő mintázás pedig a zöld színű mintát. A többszínű mintát nemzetiségi vidékeken kedvelték: a Bácskában, Baja, Kalocsa, Kiskőrös környékén élő németek és az Alföldön szórványosan megtelepült (pl. Békés megyei) szlovákok.

A legutóbbi két évtized folyamán Kistelek környékén, de általában az egész Duna–Tisza közén az indanthren világos festő kiszorította az indigóval festett sötétkék anyagot. Az indanthren festés kikísérletezése — mint már említettük — a félegyházi Velisek Jenő, a monori Gál Gyula és a békéscsabai Sztaricskai Ferenc nevéhez fűződik. Perényi tőlük tanulta és kb. 1940 óta alkalmazza ezt az eljárást. A kísérletezésre kezdetben többször ő is ráfizetett: amíg nem találták meg a festékanyag helyes keverési arányát, a megfestett vászon tarka lett. Úgy segítettek magukon, hogy az elrontott véget kipában, indigófestéssel jó sötétre, bogárfeketére megfestették, így fekete simafestőt nyertek és az anyag nem veszett kárba. Az indanthren eljárás a hideg indigófestéssel szemben meleg festés, 85 fokos hőmérsékleten kezdenek festeni, s közben a festék 100 fokra is felmelegszik. A festés ún. *rolókipán* történik, 1 m anyag 1 percig van a festékben. 600 literes tartályba Perényi 5 kg festéket szokott tenni, ezt minden egyes vég után *culáffal* pótolja. Az Alföldön négyen alkalmazzák ezt az eljárást: Gál Gyula Monoron, a félegyházi szövetkezet, Perényi Kisteleken és az apja Kiskunhalason. Perényi néhány éve már nem festett kipában, de Halason még csinálják az indigófestést, mert azon a környéken ma is szeretik a sötétkék festőt.

Külön hozzáértést igényelt a mintakészítés. Régen a minták nagyrészt Németországból, Ausztriából és Csehországból vásárolták. Magyarországon Perényi tudomása szerint Keszthelyen volt mintakészítő mester. Ezen kívül voltak az országban vándor kékfestő legények, akik csak mintakészítéssel foglalkoztak. Vándorlás köz-

ben hosszabb-rövidebb időre tanyát ütöttek egy-egy mesternél és teljes ellátásért, szállásért, italért, meg pár pengőért mintákat készítettek és javítottak. A mintakészítést az inasoknak nem tanították, minden kékfestő a maga szorgalmából sajátította el a vándorlegényektől. Perényi egy vándor mintakészítőtől lopva tanulta meg.

A kézi nyomóminták vagy dúcok, *mintafák* gőzölt bükk- vagy tölgyfából ké-

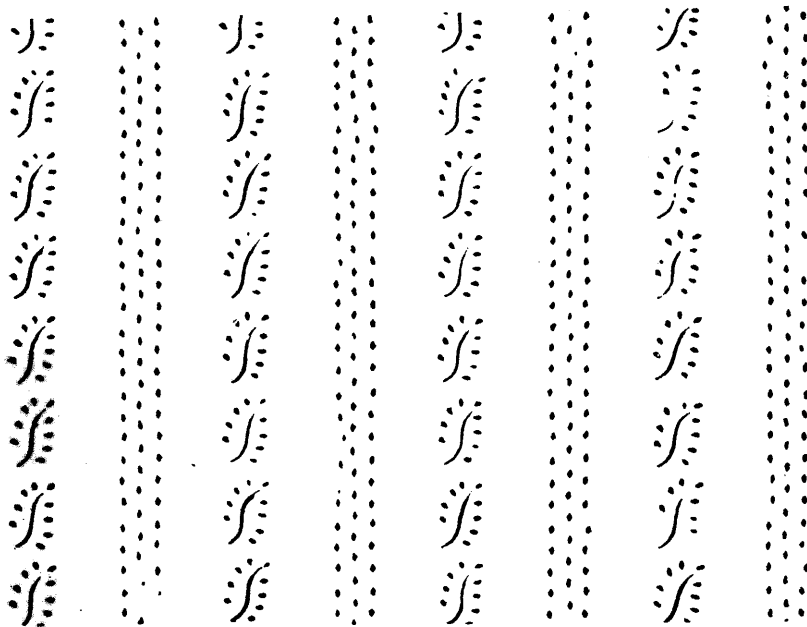

Abb. 8. kép „Tápai csíkos” minta

szültek. Kétfajta mintát ismerünk: fából kifaragott és rézlemez idomú mintát. Először kirajzolták a mintát a fára. A faidomú mintát a talpból egyszerűen kifaragták. A másik fajta minta úgy készült, hogy a keményfatalpba kivésték a rézlemezek helyét, a félemezeket helyükre illesztették, majd a fát vízbe áztatták. A túalakú mintát *mintakészítő szeccerrel* készítették. Ez ceruza nagyságú szerszám, végén 0,8–10 mm-es lyuk van, ebbe helyezték a rézdrótot, amit beleverték a fába. A rézdrót feje kimaradt, és így alakult ki a pontozott minta. Ezután a minta hátlapjára keményfa lemezt erősítettek, hogy a bükkfa ne vetemedjék meg. Ezen a kéz számára alkalmas fogó van.

A rég bevált és megkedvelt kézi minták idomait természetesen a mintázógép nyomóféra is átvitték, így a ma gyártott minták ornamentikájukban őrzik a több évtizedes, sok esetben speciálisan helyi jellegű ízléshagyományt. A mintáknak ma is – mint az ókori görögöknél és rómaiaknál – analógiás nevet adnak. Perényi műhelyéből 1954-ben a szegedi múzeumba került kézi minták elnevezései (kiejtés szerint) a következők: ágas, ágasindás, ágvirágos, aprópöttyös, cakkos, csokros, essős, fapöttyös, folyondár, gömbcsokros, üngmintás, kétpontos, kiscsokros, kisvirágos, koszorús, küllőkoszorús, margarétás, nagycsokros, nagyvirágos, négyzetpontos, patkós, pontkörös, pontos, sokpontos, tápaicsíkos, tiszavizes, virágos, virágospontos, zezzug.⁸

⁸ L.: Bálint Sándor: Szegedi szótár. Bp. 1957. I. 709.

Értékesítés, vásározás

A kékfestő árut főleg vásárokon és hetipiacokon értékesítették, de voltak olyan mesterek, akik házuknál, üzletben is árusítottak. Vásárokra lovas kocsin jártak. Minden jobb mesternek volt kocsija, lova, — hiszen a ló nélkülözhetetlen volt a mángorolásnál és a vásározásnál. A vásárokra segéddel és inással a mester és a felesége járt. Rendszerint még éjjel fölpackoltak és elindultak, hogy kora reggel a vásárra

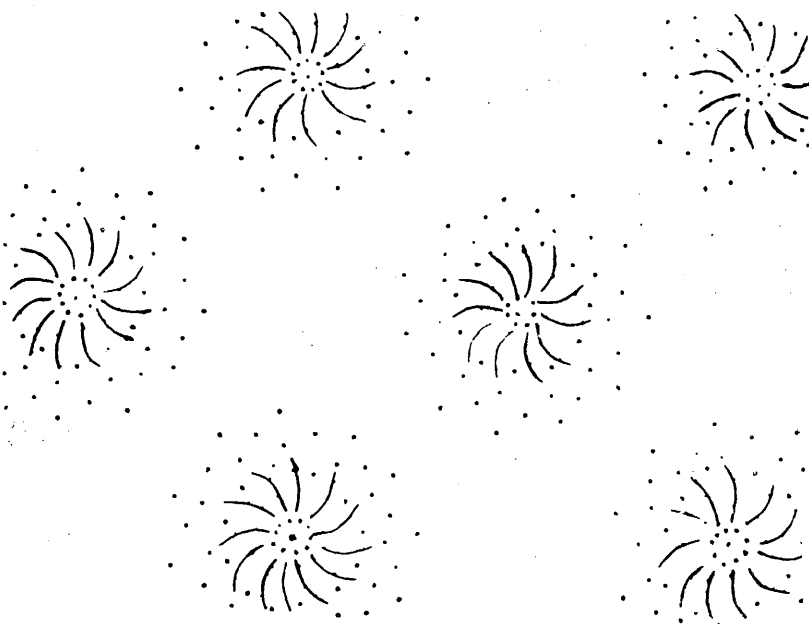

Abb. 9. kép. Küllőkoszorús minta

érjenek és jó helyet kaphassanak. A kékfestők, mint termelő iparosok, mindig a *vásárutca* elején, meghatározott helyen árultak. A végeket nagy vasalt ládákban szállították. Egy-egy vásárra 2—3—4 láda portékát vittek, attól függően, „ki, milyen erős volt anyagilag”. Perényiek kezdetben csak fél láda áruval járták a vásárokat. Az a tapasztalat, hogy a vásárló oda megy, ahol „nagyobb rakás portékát” talál, ezért minden mester arra törekedett, hogy minél több anyagot állítson ki.

A vásárra megérkezve lerakodtak és sátrat vertek. Sátorverésnél az inas segítkezett, ezután az volt a feladata, hogy vigyázzon, szemmel tartsa a sátor előtt és körül tolongó sokadalmat, nehogy meglopják a mestert.

A kékfestők sátraikat messziről meg lehetett ismerni indigóval festett sötétkék ponyvájukról. A mester, a felesége és a segédek árultak, az öreginas csomagolt. A jó vásár döntő alapfeltétele volt a helyi ízlés alapos ismerete. A mesterek gondos piackutatással kiismerték az egyes vidékek, falvak eltérő igényeit. Sokszor falunként változott a lakosság ízlése. Perényi meséli, hogy Dunaföldvárról eljártak pl. Hercegfalvára is árulni, ahol a jellegzetes koszorús szoknyát és koszorús kötőt kedvelték. A székesfehérvári festőknek ott jobb vásáruk volt. Ellesték tőlük a bevált mintát és legközelebb ők is olyan mintás festőt vittek az ottani vásárra.

A vásárokon nagy versengés volt a festők között, ki tud szebb és jobb portékát kiállítani. A vásárló oda ment, ahol szebb színű, fehérebb mintájú, fényesebbre, *habosra* mángorolt anyagot látott. Az árak kialakításánál rendszerint összetartottak: ugyanazon az áron adták egy vásáron mindannyian az árut. „Volt zsványbecsület” — mondja Perényi. Arra törekedtek, hogy néhány fillérrel olcsóbban szerezzék be a nyersanyagot, így tudták növelni a hasznot. Persze iparkodtak a gyengébb minőségű nyersanyagból is olyan árut készíteni, ami fölveheti a versenyt a többi festő portékájával.

Perényiék kezdetben bérelt kocsin, később autón jártak vásárba. Vásárolási körzetük Kecskeméttől Makóig, Bajától Csongrádig terjedt, tehát kb. 50–60 km sugarú körzet helységeit keresték fel. Ezenkívül minden hét szerdáján kijártak a tömörkényi hetipiacra. Kisteleken — ahová egészen az 1940-es évekig 6–7 festő járt vásárra — a kékfestő sor a vásár elején volt, a rófosökkal szemben. Perényinek Szegeden, Makón és Csongrádon volt a legjobb vásárja. Érdekességként megemlítjük, hogy a helyi vásáron a félegyházi festőből többet vettek, mint tőle. A jó „kuncsaftok” azért elmentek hozzá is, megmondták: „Ne haragudjon, most mástul vöszök...”

Perényi szerint „cigányélet” volt régen a vásárolás. Inas- és segédkorában előfordult, hogy néha hetekig az egymást követő vásárokat járták, egyik helyről a másikra. Ilyenkor az inasnak volt a legtöbb dolga, lótot-futott, mindenre fölhasználták, de egy fiatalnak tetszett ez a változatos, színes élet, élmény volt a különböző vidékeken való vándorlás. Nagyobb műhelyeknek régen külön vásároló személy-

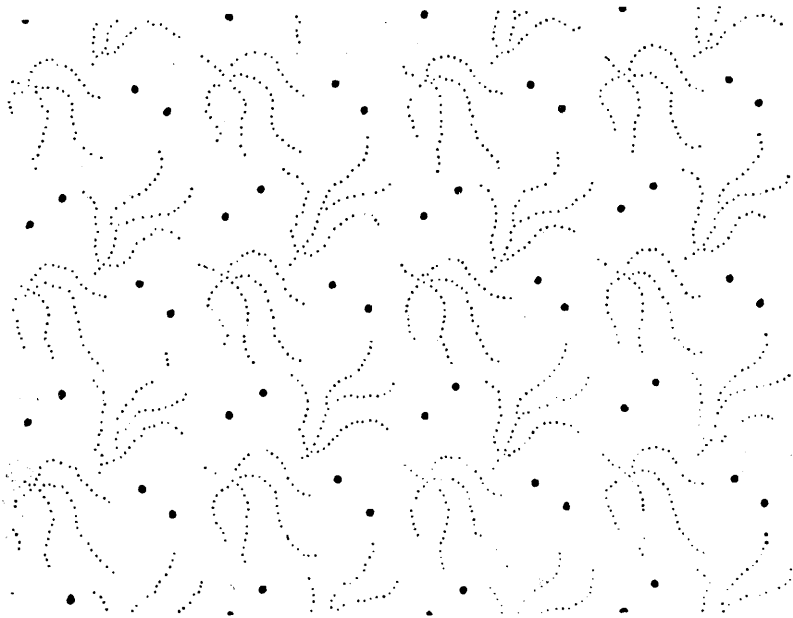

Abb. 10. kép. Ágas minta

zetük volt (elárusító asszonyok, fuvarosok stb.), akik állandóan a környék vásárait járták.

Perényi 1950 óta nem vásárolt. Azóta csak a háznál levő, utcai bejáratú üzletben értékesíti készítményeit. Teljes berendezéssel, pulttal és polcokkal ellátott üzlet-

helyisége van, ahol a vevőket a mester vagy a felesége szolgálja ki. Ide hozzák a tisztítani vagy festetni kívánt ruhákat is.

Említettük, hogy a festők nemcsak készárút árultak, hanem vállalták a hozott anyag megfestését is. Perényihez 1945 óta különösen Tápérol visznek sok vásznat festetni. A tápéi asszonyok azt mondják, így olcsóbb, mintha „méterbe veszik” a

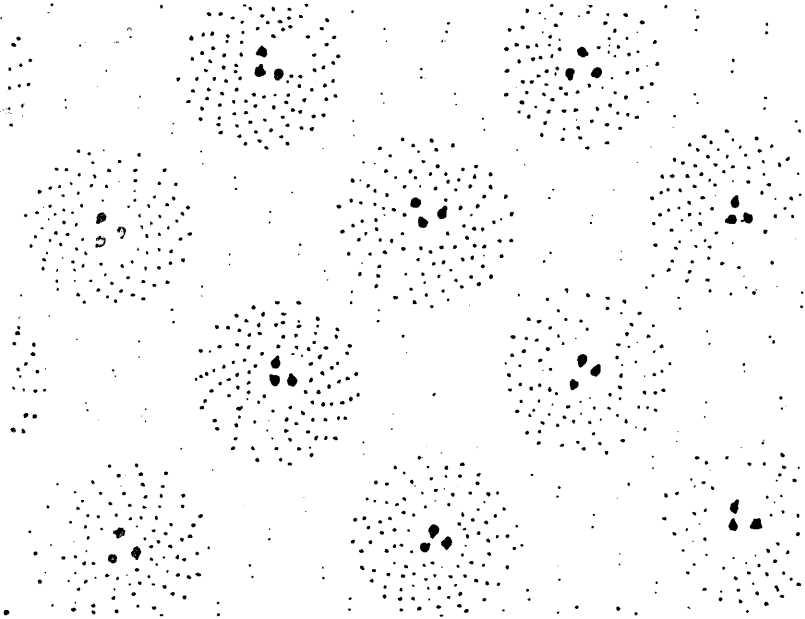

Abb. 11. kép. „Gömbcsokros” minta

készárút a festőnél (14 Ft-ért festi méterét). Van a faluban néhány asszony, aki évenként rendszeresen eljár Kistelekre anyagot festetni. Többen összeállnak és elküldik vele a boltban megvásárolt sifont, aztán megfizetnek a szívességéért, pl. összeadják az útiköltségét. Az illető asszony a festőnél kiválasztja a kívánt mintát és pár hét múlva elmegy a kész festőért.⁹ 1962-től Perényi csak hozott anyag festését vállalja. Azóta Tápén kívül Algyőről, Makórol, Szentmihálytelekről és a közeli Baksról hoznak jelentősebb mennyiségű anyagot festetni. Perényi összevárja, míg néhány végre szaporodik a vászon, majd letarkázza a peratinon és megfesti — de már csak a *rolókipán*.

Festőviselet

A kékfestett anyag — a nép szóhasználatában egyszerűen csak *festő* — használata általános volt a Szeged környéki parasztság körében. Viselete egyformán elterjedt volt a magyarok és a nemzetiségek között. A délvidéki németek és a szlovákok a többszínű, zöld és sárga mintás festőt kedvelték — amit a magyarok nem vásároltak —, a szegedi és környékbeli nép viszont főleg a fehér mintás festőt sze-

⁹ Adatközlők: Vince Pálné (szül. 1889) és özv. Molnár Péterné (szül. 1889) tápéi parasztasszonyok.

rette. A fehéren kívül a piros mintás ünneplőt emlegetik. Ilyet láttam is, de az már boltban vásárolt gyári anyag volt. A különbség tehát a minták színében mutatkozott.

A festőt elsősorban a hétköznapi ruházzkodásban használták, de gyakran az asszonyok ünneplőnek is hordták. Általános elterjedtségét, kedveltségét a paraszti adatközlőink azzal magyarázzák, hogy igen színtartó volt, nem fakult olyan gyorsan, mint a gyári anyagok és a piszkolódás nem látszott meg rajta hamar. Ez utóbbi különösen fontos szempont, hiszen általában munkában használták és előnyös volt, hogy nem kellett olyan sűrűn mosni, mint más anyagokat.

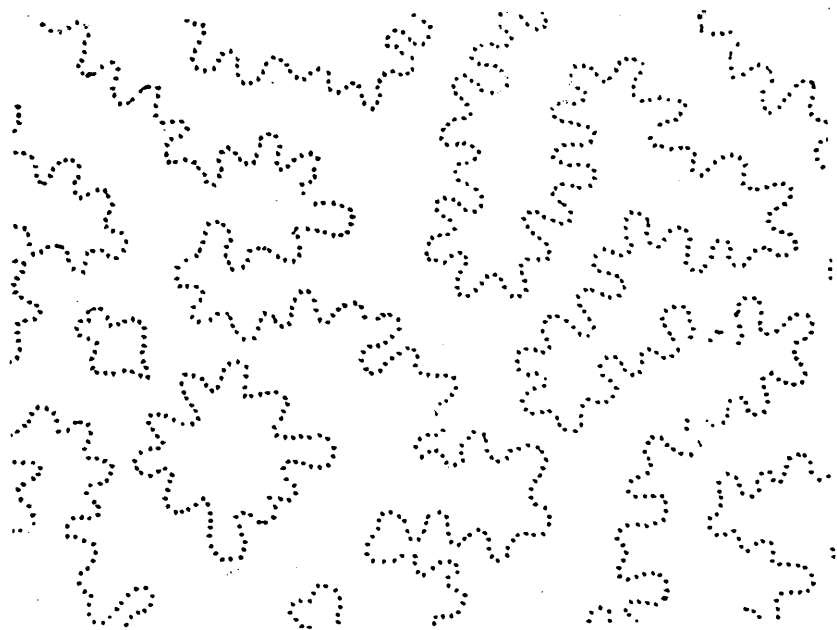

Abb. 12. kép. „Tiszavizes” minta

Az asszonyoknál általános volt a *festőruha* viselete. Ez nem egybeszabott ruha, hanem tulajdonképpen szoknya volt, amihez felsőtesti ruhadarabként blúz, *testhönálló* vagy *szatyorka* járult. Ezt a három, eltérő szabású női felsőruhát a környéken nem ismerik már mindenütt, de hagyományörző idősebb parasztasszonyok ma is megkülönböztetik. Festőből leginkább *szatyorkát* — ez a tápéiaknál könnyed, nem szorosan testhez simuló felső ruhadarab — és blúzt készítettek, de gyakran *testhönállót* is. A festőszoknyát 6–8 szélből varrták, tehát *bűszoknya* volt. A mintáknak nem volt életkor szerint elhatárolható divatjuk, legfeljebb annyiban, hogy 50–60 éven fölüli asszonyok már nem csokros vagy margarétás anyagot vettek, hanem aprópöttyöset. A festőruha állandó viseletének ideje advent és a nagybőjt volt, ilyenkor mindig festőruhát hordtak. „Vögyünk festőruhát bűtre” — mondogatták a tápéi asszonyok. Régebben ünnepkor is fölverték. Előtte elvitték a festőhöz, aki a megtörődött ruhadarabokat kikeményítette, megmángorolta. A ráncos szoknyákat úgy mángorolták, hogy a derekát kibontották. Egy görgőre 10–12 szoknyát és ugyanannyi kendőt, blúzt is föltekertek. Nagy ünnepek (húsvét, püskösd, havibúcsú stb.) előtt

jól kerestek a kékfestők a mángorolással. Ahol nem volt festő, ott maguk mángoroltak. Ünnepeken csak úgy suhogott, csörgött az asszonyokon a szépen megmángorolt festőszoknya és úgy mondják, „szinte olyan *babos* volt, mint a selyem” — azaz minták képződtek benne a sok mángorolástól. A nazarénusok vallási megfontolásból nem keményítették ruhájukat.¹⁰ — Az ünneplő festőruha a hétköznaplótól az anyag minőségében különbözött: hétköznapi ruhának sárgavásznat használtak, ünneplőnek pedig finom, jobb minőségű sifont vettek. Ünneplő festőnek nagyon szerették régebben a levantin anyagot.

A kislányok rendszerint iskolás korban kaptak először festőruhát. Ez egybe-szabott ruha volt, amit *ubony*nak neveznek. Előfordult, hogy nemcsak kislányokra, hanem 6–8 éves fiúgyerekekre is *festőubonyt* adtak. Használatában a „célszerű szőgény embőr” gyakorlatias érzéke nyilvánult meg, hiszen a falusi, tanyai gyerek ruhája játék vagy munka közben nagyon piszkolódott és a piszok nem látszott meg rajta úgy, mint más, valami világosabb gyerekruhán.

Az említettekén kívül mintás festőből készült még a nők számára *kötő*, — mintás festőből *mejjeskötőt* készítettek — régebben *kontykötő* és vállkendő, más néven *nyakravaló kendő*. A festőből készült kontykendő és vállkendő használata azonban már

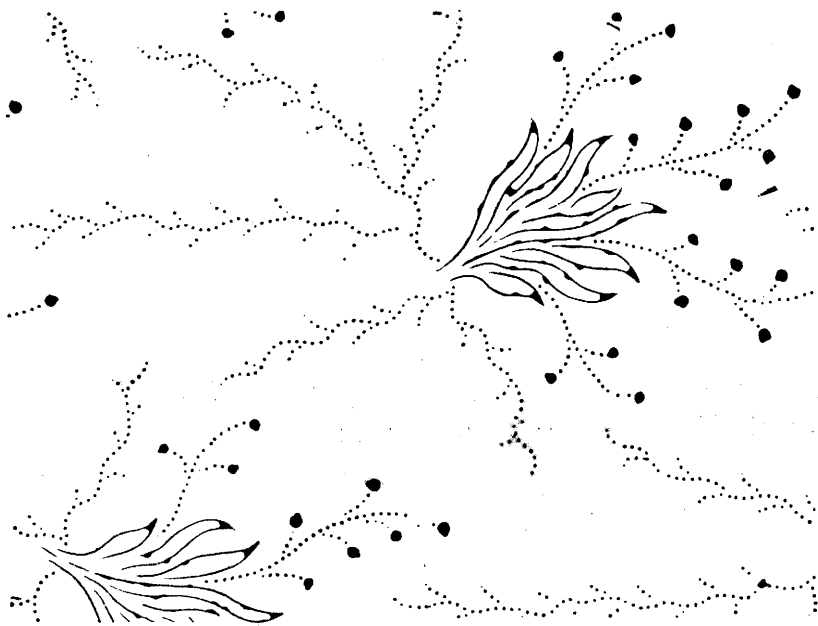

Abb. 13. kép. „Nagyvirágos” minta

a század első évtizedeiben elenyészett. Idős asszonyok lánykorukból emlékeznek még rá, azóta a kontykendő szerepét a fekete klott *fityula* vagy *fékető* vette át, a festő nyakravaló kendőt pedig kiszorította a rojtos selyemkendő és berlinerkendő. Fejkendőt vidékünkön festőből nem készítettek.

Simafestőből a nőknek csak kötőt varrtak. Ennek két válfaja ismeretes: a *félkötő* vagy derekas kötő és az ún. *nyakbaakasztós kötő*. Asszonyoknál a festőkötő

¹⁰ Tömörkény István: Új hit és az idők végzete. Hajnali sötétben. Bp. 1958. 480.

állandó viseleti tárgynak számított. A simafestőből való kötőt természetesen piszkosabb ház körüli munkákhoz és mezei munkához vették fel, a tápéi asszonyok pl. ilyen kötőt kötöttek maguk elé, amikor gyékényszövéshöz fogtak. Idős asszonyok inkább félkötőt hordtak és hordanak ma is. A mintás festőkötőt hivatalos helyre vagy városra, piacra menet is használták.

Régebben a festőt használták a férfiak hétköznapi ruházkodásában is. A simafestőből gatyá és kötő készült, a mintás festőből pedig *festőüng*, de kizárólag aprómintás anyagból. A *festőgatyá* jóval szűkebb szárú volt, mint a fehér vászon bőgatyá (másfél-két szeles) és úgy mondják, a hossza általában fél lábszárig, bokán fölül ért. Nyáron aratásnál, cséplésnél és más mezei munkáknál hordták, — a tápéiak festőgatyát húztak gyékényvágáskor is. Szántóföldi munkára jobban szerették, mint a fehér vászongatyát, mert az hamar lepiszkolódott. Ezért terjedt el a múlt század 90-es éveitől a festőgatyá viselete a Csongrád megyei kubikosok között is.¹¹ A kék gatyá a kubikosoknál valósággal szakmai ruhadarabbá vált.

A férfiak festőkötője egyszéles (80 cm széles) volt, zsebet varrtak rá, amiben a dohányt, cigarettát tartották. Parasztember többnyire *félkötőt* hordott. A festőkötő viselete elterjedt volt a mesteremberek körében is, az asztalosok és bognárok kivételével, akik zöld kötőt viseltek. Az iparosok viszont *melleskötőt* használtak, ami védte a felsőtestet, inget is a munka közbeni piszkolódástól. Különösen sok simafestőt vettek a makói hagymások, akik *munkakötőnek* a szokásosnál szélesebb, 90–100 cm széles anyagot keresték. Simafestőt használtak gépészvászonnak is. Láthatjuk, hogy a férfiak a festőt csak munkaruhának használták, míg nőknél — bár hétköznapi használata fontosabb — ünneplőre is kedvelt volt a szépen kikeményített, fényesre mángorolt festőruha és festőkötő.¹²

A festőviselet vidékünkön — a tárgyalat műhely vásároló körzetében — kb. az első világháborúig volt általános. Tudjuk, hogy Szegeden az utolsó kékfestő műhelyek az 1920-as évek közepén szűntek meg. Egyéb körülmények mellett, ebben közrejátszhatott a festő iránti addigi nagy kereslet csökkenése is. A szegedi népben a század eleje az ízlésváltás korszaka. A városias, polgári ízlés hatására elveti a régi öltözködési hagyományokat, a hagyományos ruházkodási mód és kultúra a tanyákra és néhány jó hagyományörző falura korlátozódik. Persze a festő még ezután is keresett áru, hiszen Perényi éppen a szegedi műhelyek megszűnése után telepszik meg Kisteleken, a szegedi „nagyfestők” egyik legjobb hajdani vásárhelyén. De a festőnek a népi ruházkodásban való szerepe ekkor már erősen csökkent.

A festőből készült ruhadarabok közül legtartósabbnak a női festőkötő viselete bizonyult. Festőruhára az utóbbi időben már csak idősebb asszonyok vettek anyagot, de köténynek valóért egészen 1962-ig sűrűn fölkeresték a kisteleki kékfestőt. A festőkötő viseletében — mint már említettük — az a változás történt, hogy az indanthren világos festő kiszorította az indigóval festett sötétkék anyagot. A tetszetősebbnek tartott világoskék festőkötőt nemcsak idős asszonyokon látni, hanem fiatalabbakon is. Hetipiaci napokon Szegeden még sok környékbeli falusi asszonyon virít a világoskék alapon fehér mintás *melleskötő*.

A kékfestett anyagot az teszi kelendővé a parasztasszonyok körében ma is, mint régen: jobb minőségű és jóval színtartóbb, mint a gyári készítmények. Ugyanakkor megfigyelhető az is, hogy ahol a kisipari portékához nem tudnak hozzájutni, ott

¹¹ Vö.: Katona Imre: A kubikosok viselete. Ethn. 1961. 4. 563.

¹² Vö.: Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901. 233. — A festőruhának a védjegyleti mozgalom keltette múlt századi divatjára vonatkozóan I.: Czímer Károly: A Szeged-belvárosi kaszinó százéves története (1829—1929). Szeged, 1929. 52.

inkább *bóti festőt* vesznek, minthogy más anyagra térjenek át. Újból szeretnénk hangsúlyozni, hogy a festőviseletben egyrészt a nép célszerű, előrelátó gondolkodásmódját figyelhetjük meg, — ez jut kifejezésre abban, hogy tartós, munkabíró és viszonylag olcsó *festőt* használ munkába, — másrészt egy speciálisan tájjellegű szépezzéket, már letűnt ízléshagyományt, amely az asszonyok részéről a fényesre mánorolt, *csörgős, habos festő* kedvelésében nyilvánult meg.

Juhász Antal

DIE BLAUFÄRBERWERKSTATT VON KISTELEK

Verfasser führt Arbeit, Technologie, Produkte und deren Bedeutung in der Volkstracht der Blaufärberei, dieses dem Aussterben schon nahestehenden Industriezweiges vor. Die Blaufärberwerkstatt von Kistelek wurde von dem Meister 1933 gegründet, sie ist die letzte noch tätige Werkstatt dieses Handwerkes in der Umgebung.

Es wird über die Lehr- und Wanderjahre des Blaufärbers von Kistelek, über die Art der Ausbildung des Lehrlingen und über die ganze Ausrüstung der Werkstatt berichtet. Die Technologie des Blaufärbens wird eingehend vorgeführt und die traditionelle Arbeitsweise im Kleingewerbe mit der zeitgemässeren Produktion nach der Einführung von Maschinen verglichen. Der Blaufärber von Kistelek verrichtet die Musterung seit 1943 auf einer Perrotine-Maschine. Von dem Walzfärben in der Küpe ging er stufenweise zu dem warmen Indanthrenverfahren über, dann wurde von ihm die Walzmaschine Rouleau (*rolókipa*) und die elektrisch betriebene Mange eingeführt. Es wird die Herstellung der Erzeugnisse des Blaufärbers von Kistelek, die Verfertigung von Druckformen und die Druckformen der Kisteleker Werkstatt besprochen. Die Blaufärber pflegten ihre Erzeugnisse auf Jahrmärkten und Märkten zu verkaufen. Der Blaufärbermeister von Kistelek pflegte die Jahrmärkte der Ortschaften in einem Umkreis von 50—60 km aufzusuchen.

Verfasser untersucht eingehend die Verwendung des Blautuches in der Volkstracht der Umgebung. Das Blautuch wurde in erster Linie in der Kleidung der Frauen verwendet, früher war es aber auch in der Tracht der Männer z. B. als Zeug für Schürze, Hose und Hemd verbreitet. Aus Blauzeug genähten Kleiderstücke der Frauen waren: Vollkleid, Blusenarten (*testhezálló, szatyorka*), Frauenrock, Schürze, früher Kopftuch und kurzer Umhängtuch. Es wurde sowohl für Alltags- als auch für Festkleider verwendet. Bei den Frauen war als Festkleid das blank gemangelte, rauschende Blauzeug beliebt. Die Blauzeugtracht war in der Umgebung von Szeged bis ungefähr 1900 allgemein verbreitet, nach dieser Zeit beschränkte sie sich auf einige die Traditionen noch wahrende Dörfer, auf Gehöfte und besonders auf ältere Bäuerinnen. Seit 1940 wurde das Blauzeug mit Indigofärbung immer mehr durch das mit Indanthren-Verfahren hergestellte hellblaue Zeug zurückgedrängt.

FELSŐVÁROS

A jólétéből fakadó rátartisága és költségesebb ruházkodása miatt régebben *kényes város, selymös város*, hajdani kenyérsütögető asszonyairól pedig *kinyérváros* néven emlegetett *Felsőváros* Szegednek Alsóváros mellett legjellegzetesebb városrésze. Hagyományvilága már ugyan jórészt a múlté, de a szegedi köztudat részben írófiai révén is még érzi azokat a sajátosságokat, amelyek ezt a magyar gyökérezetű polgárnépet jellemzik.

Ismeretes, hogy Szeged egészen a XIX. századig egymástól eléggé elkülönült városrészekből, sőt önálló, autonóm városegységekből állott. Felsőváros, Alsóváros, Palánk, azaz Belváros múltja mélyen belenyúlik a középkorba. Rókus a XVIII. században, Móraváros és Újszeged a XIX. század folyamán, a környező telepek pedig már szinte szemünk láttára bontakoztak ki.

Történelmi adataink szerint talán a Felsőváros tetszik valamennyi között a legrégebbnek, illetőleg legjelentősebbnek, Már a bronzkorból vannak a Sándor utcából leleteink, amelyek a mezőgazdasági élet ősrégi virágzásáról tanúskodnak.

A történelmi kutatás csak a legújabb időkben derítette föl, hogy az Árpád-korban Felsővároson Szent Miklós tiszteletére bencés apátság virágzott. Más országos analógiákból következtetve, valamelyik uralkodónk, talán éppen István első királyunk alapította. Mármost tudjuk, hogy Miklós püspök a középkorban az útonjárók, kereskedők, hajósok védőszentje volt. Ha az apátság patrónusául őt választották, akkor ez nyilvánvalóan azt is bizonyítja, hogy Szegednek legkésőbb a XII. században a sószállítás révén jelentős vízforgalma, kereskedelmi élete is volt. Egyébként ismeretes, hogy a szegedi sóra vonatkozó első adatunk 1183-ból való.

Visszatérve az apátsághoz, életéről nincs is több adatunk. A virágzását tanúsító oklevél (1225) a szegedi latinbetűs íráskultúra legrégebb emléke. A tatárjárás után nem támadt föl. Amikor ugyanis IV. Béla Szegedet városi rangra emeli, és Tápét adományozza neki, a birtokba iktatást Leontius szőregi apát kénytelen a király nevében elvégezni. A Miklós-hagyomány szívósságára, gazdaságtörténeti és társadalmi jelentőségére azonban jellemző, hogy a következő században (1318) Szegedre, Felsővárosra települt dominikánusok templomuk tituluszául szintén Miklóst választják, nyilván a hajdani apátság romjain. Ő különben a védőszentje a mostani, XVIII. században emelt templomnak is, amelyben minoriták szolgáltak, és amely a tanács egykori szigorú kikötése szerint szintén a középkori maradványokra épült.

Felsőváros másik, szintén Árpád-kori egyháza a Szent György tiszteletére emelt plébániatemplom, amelynek maradványai megérték századunk első évtizedét.

A középkorban a templomok elnevezései a társadalmi állapotokat, gazdasági helyzetet is legtöbbször hűségezen tükrözik. Ezt a Miklós-apátságnál is láttuk. Miután Szent György vitéz évszázadokon át katonák, lovagok patrónusa volt, egyáltalán nem alaptalan az a föltételezés, hogy a szegedi várnép itt Felsővároson, a vártól

5–10 percnyi járásra telepedett meg. Polgárosodása azonban nyilván hamar bekövetkezett, hiszen a tiszai közlekedés, marosi szállítás már a XIII. században virágjában volt.

Az urbanizáció gyors ütemét, a pénzgazdaság bontakozását mi sem igazolja tanulságosabban, mint az a pápai adójegyzék, amely Jakab csanádi püspök (1332–1343) felügyelete alatt készült. A benne említett pénznemek között előfordul a *parva moneta chegediensis*, vagyis a szegedi aprópénz, amely eddigi adataink szerint a kalocsai főegyházmege területén volt használatos. Ismeretes, hogy ebben az időben Szeged is ide tartozott. Tudjuk, hogy a középkorban egyes gazdaságilag különösen fejlett városok pénzverési jogot is nyertek az uralkodótól. Nyilván ez magyarázza a szegedi ötvösség kivételes alföldi virágzását is a középkor folyamán.

Hogy e fejlődésben éppen Felsőváros járt az élen, az is bizonyítja, hogy a szegedi főesperesség két plébániájának pápai tizede legmagasabb az egész Alföldön: 1332–1337 között a palánki Dömötör-plébánia átlag 501, a felsővárosi Szent György-plébánia pedig 549 báni dénárral adózik.

Felsőváros középkori autonómiájának bizonyossága Zsigmond király oklevele (1431), melyben *Felsősziget* (Felsewzygeth) számára csütörtöki napokra szabad hetivásárt engedélyez.

Felsőváros középkori műveltségéről, gazdasági életéről itt részletesen nem szólhatunk, csak néhány mozzanatra utalunk. Ilyen a premontrai apácák Szentlélekről elnevezett felsővárosi monostora (1511), amelynek emlékezetét az 1522. évi tizedjegyzékben előforduló Szentlélek utca (plathea S. Spiritus) is őrzi. A monostor magyar nyelvű kódexirodalmunk nagy jelentőségű, Margitszigethez fogható műhelye. Birtokában volt az *Apor-kódex*, a hangjegyes, 1516-ban már meglevő, egyelőre kiadatlan *Szegedi-kódex*, itt íródott a *Lányi-kódex* (1519), szellemi hatására született a *Pozsonyi-kódex* (1520).

Az 1522. évi tizedjegyzéknek föltétlenül felsővárosi utcanevei: a dominikánusok után elnevezett *Prédikátor* utca (plathea Praedicator), a *Felszer* utca (plathea Feeyler), a *Sóhordó* utca (plathea Sohordo), a *Műves* utca (plathea Myves), a *Szent György* utca (plathea S. Georgii), a *Szent Miklós* (plathea S. Nicolai) és a már említett *Szentlélek* utca. Főleg a Műves és Szent György utcában lakó családok neve túlnyomóan ipari foglalkozásra, a mellettük olvasható megjegyzések pedig szerémi szőlőbirtokra utalnak.

Nyilvánvalóan még a középkorban nyúlik vissza Felsőváros számos helyneve is. Igaza van Inczeffi Géának, aki szerint *Tarján*, *Tariány* kertség (ma kegyeletlenül: Fodortelep) neve még az Árpád-kort, illetőleg egyik magyar törzs emlékezetét idézi. Hogy csak 1753-ban bukkan föl először, a nézetet nem gyöngíti.

Más egykorú hazai párhuzamokból bizonyos, hogy még középkori egyházas névadó gyakorlatra utalnak Felsővárosnak, de egész Szeged peremeinek bibliai eredetű helynevei. A mai *Szillé*r egyik XVI. századbeli defterben (1553) *Szilont* néven fordul elő. A -t egyszerű tárgyrag. Kovács Jánosnál – sajnos forrás nélkül – régi *Szilónér* is olvasható. Úgy gondoljuk, hogy ez a frigyládát őrző bibliai *Silon* város nevének átvétele. Így érthető azután meg a mai Csillag tér táján elterülő régi *Gécémán*, majd a későbbi Rókuson *Názáret*, *Róma*, *Jerikó*, *Kálvária*, Alsóvároson *Betlehem* hajdani kertségek neve, amelyek egyben tükröződései a középkor jámborságának, de névmágiás szorongásoknak is: a Várost, az emberek munkáját szakrális körként övezik.

A XVII. században bukkan föl Felsőváros két kisebb, de jelentős ipari életre utaló fertálya: *Fazékszer*, szegediesen *Fazékször* és *Tabán*.

1641. *A Fazékszer pedig a palánkhoz vagyon foglalva, de abban mind csak mesteremberek szorultak és kívül lagnak a palánkon a Tisza felől. Ezek nem akarják a magyarországi urakat vallani: hanem mind afféle törökkel bélelt emberek. Szeged főbírája, Kovács Mihály tiltakozik Gombkötő János füleki hadnagynál a fazékszőriek zaklatása, fosztogatása ellen. Azt írja, hogy ezek mindönféle partekájukat az Palángba tartják és maguk is többnyire mind a Palángba hálni járnak.* A Fazékszer XVII. századbeli gazdasági virágzásáról legújabban Káldy-Nagy Gyula ad eddig ismeretlen török források nyomán kitűnő tájékoztatást.

Fazékszer vegyes: magyar és idegen, de nem mohamedán lakossága számottevően az adott körülményekkel, kétségtelenül megtalálta a törökkel való együttélés elviselhető lehetőségeit. Ez viszont megnyitotta előtte a török érdekszféra tájain a gazdasági boldogulás útját. Erdélyszerte ismeretes volt a *szegeci bokály*, amelyet Herepei János kutatásai tártak föl.

A Fazékszerrel, fazekas mesterséggel kapcsolatba hozható a mai Deszkás temető táján elterülő *Agyagosvögy*, *Agyavögy*, amely Balla Antal térképén (1776) is rajta van. A másik *Kispest* (1730), amely talán mészégető, cserépegető kemencékre utal valahol a mai Kistisza utca északi végénél.

Kispesttel volt szomszédos az egyébként teljesen ismeretlen *Serhát*, amelynek területét 1731-ben házhelynek osztották ki.

A *Tabán*, alakváltozatában *Tobány* Felsővárosnak nagyjából a mai Római körút, Szilléri sugárút, Körtöltés és Tisza közé zárt része, amely eredetileg a török tímárok telephelye (Tabahan) volt. A bőrcserzés kellemetlen szaga, továbbá a szükséges víz közelsége miatt ide, Felsővárosnak akkor a legszélére telepítették. Így volt ez egyébként más városaink Tabán nevű részeinél is. Ismeretes, hogy a török tímárok számos finom bőrtechnikát (kordován, szattyán) honosítottak meg hazánkban. Nem véletlen az sem, hogy a finom bőrt készítő, természetesen már magyar nemzetiségű tímárok-nak is *tabakos* a nevük. A *papucs* is török átvétel.

Kinyomozhatatlan, de világosan török hagyományra utal a múlt század első felének végrendeleteiben fölbukkanó *Hóbiárt*, *Hubiárt*, *Habiárt*, vagyis a mai Hóbiárt basa utca tájéka, amely Tápay-Szabó László szerint valamikor török temető volt.

A mai Brüsszeli körút és Deszkás temető közötti alacsonyabb fekvésű résznek *Burgundia* volt a neve, amely a múlt század legelején kezd betelepülni.

Maga az ősi Felsőváros a hódoltság után De la Croix Paitis császári mérnökkari tiszt szép, áttekinthető térképén (1713) 6 szigetszerű házcsoportból állott. A legnagyobb egység a Szent György tér és környéke, vagyis a mai Kossuth, Juhász Gyula, Lengyel, Szent Miklós, Tímár és Kálmán utcáktól határolt terület. Ezen 6 háztömb volt. Itt épült a középkori Szent György- és Szent Miklós-templom. Egy másik házcsoport a mai Sándor és Csuka utca déli részét foglalta el, 3 háztömbből állott. Vele szemben volt a mai József Attila sugárúton 1 házsor. E két utóbbi szigetségtől teljesen elkülönült az a téglalapszerű 5 háztömb, amely nagyjából a mai Római körút, Maros, Tímár és Háló utca vonalába esett. Az ettől északkeletre eső 3 háztömb a Kistisza és Hajós utca tájékán terül el, már a Tabán területén. Ezen a részen dolgoztak valamikor a török cserzővargák, tímárok. Ettől északra volt még 2 terjedelmes háztömb a Szilléri sugárút táján. Mögöttük a Szilléri szőlők következtek. Aligha tévedünk, ha ezt a Kispest néven emlegetett településsel azonosítjuk. Reizner János szerint itt a házhelyek, illetőleg lakóházak száma 340 körül lehetett. Ezek a szigetségek lassan eltűnnek, és Felsőváros is a múlt század derekára már összefüggő településsé válik.

A XVIII. század elején bukkantak föl Szegeden, éspedig Felsővároson a cigányok. Egy 1724. évi tanácsi határozat kimondja, hogy a *tzigányok nemes szabad királyi Szeged várossában, valamint Palánkban is meg ne szenvedtessenek, hanem legyen eő nekik külső városban a lakásuk, valamint ez más királyi városokban is szokás*. Így kerülnek azután a cigánybíró felügyelete alatt Felsőváros akkor még lakatlan, vízjárta részeire, a mostani Dankó Pista utca tájára, amelynek azután *Cigányfurbic, Cigánytanka* lesz a neve. Egyik különösen vízállásos része volt valahol a Vajda utca felé a *Cigánytó, Nagytanka, Cigánytanka*.

A *cigánykovácsok* a hajóácsok számára a *cigányiszkába*, erős cigányszög készítésével foglalkoztak. A régi *cigányhorog* kiválóságát öreg halászok máig emlegetik. A négykarikás csuklós zabláknak *cigányzabla* a népi neve. Ez valamikor szintén cigánykovácsok munkája volt. A később megalakuló kovács céh nem jó szemmel nézi, de tűrni kénytelen őket. Nyilván jó munkájuk, különleges készítményeik miatt fogja a tanács is pártjukat.

A felsővárosi cigányok muzsikálással — tudomásunk szerint — csak a XVIII. század végefelé kezdenek foglalkozni. A szegedi társadalom zenei igényeit — Alsóváros kivételével — ettől kezdve ők elégítik ki. Számos nagyhirű primás került ki közülük: Koszta Zsiga, Rác Móric, Erdélyi Náci, a *Kukac* néven becézett Urbán Lajos, akit Juhász Gyula is megbecsült, az újabb időkben Boldizsár Kálmán. Ebben a környezetben nevelkedett a legnagyobb magyar dalköltők egyike, Dankó Pista, akit Juhász Gyula méltán nevez Szeged Schubertjének.

Felsőváros kezében lévén a vízi szállítás, egyáltalán a gazdasági élet, a bevándorolt görögök (így a Haris, Lippay, Manódlí család), de szerbek is a mai Maros és Kálmán utca táján telepedtek le. A görögkeleti görögök templomát a Kálmán utca elején a magyarok *kiscérkó* néven emlegették. Az 1879. évi árvíz mosta el. A helybeli szerbek ajkán Felsővárosnak egyébként *gornja varoška*, a német polgárságén pedig *Oberstadt* volt a neve.

Mielőtt a felsővárosi magyar nép jellemzésére rátérnénk, vegyük számba a Tisza felsővárosi vízrendszerét. Felsőváros a vizek hazája volt. A szabályozás és feltöltés előtt a Tisza sok mellékága folyta körül. Ereinek, tavainak, tankáinak, réveinek és fokainak ma már természetesen nem tudjuk teljes számát adni. A szabályozás előtt volt időszak, amikor Tápérol csak ladikon, tutajon lehetett megközelíteni a Várost. A *Szillé, Annusér, Jánosér, Kemös, Tápaiér, Asvány, Bencfa* észak, északnyugat felől, Tápé tájáról folytak a Tiszába, helyesebben *Kistisza* néven emlegetett mellékágába, amelynek medre a mai Kistisza és Maros utca volt. Valahol a mai sportpálya táján szakadt ki a folyóból és a vár körül folyt ismét bele. Több kisebb híd is ívelt át rajta. Hogy ezek miből épültek, nem tudjuk. Részei közül már a XVIII. századból ismeretes a *Kéri Kata luka*, másként *Kéri Kata köze*. Valahol a mostani Zsótér utca táján szolgált a Nagytiszába. A *Sándorréve* néven is emlegetett Kistiszára hajók is bejártak, kikötöttek és teleltek.

Felsőváros szigetségei közül egyedül az *Epörjes* neve ismeretes a mai Petőfitelep délkeleti részén. A Tisza felsővárosi partrészei közül legnevezetesebb a régebben *Sárgapart, Sárgaszirt* néven is emlegetett *Sárga*, ahol egykor vízimalmok is öröltek. Manapság parti üdülőhely.

A felsővárosi *Kistiszapart* és *Nagytiszapart* volt Szeged vízforgalmának évszázadok óta a fő helye. A sószállítás még az Árpád-kor elejére nyúlik vissza. Csak a vasúti közlekedés sorvasztotta el. A sórakodást *lajmás, számár, lukmájér* néven emlegetett sóhordó munkások végezték, akik sokáig a várban őrzött rabokból kerültek ki.

Mérhetetlen jelentősége volt a faúsztatásnak is, ami Felsőváros hajó- és malom-építő iparának, a *super* mesterségnek a Kopasz, Terhes, Okrös és más családokban való virágzását teremtette meg. Hasonló hírrel dicsekedhetett a zsindevyágó, talicskás, kocsigyártó, ács és asztalosipar. E fabőség magyarázza a *napsugárdísz* páratlan szépségben és változatokban való feltűnését is a szegedi parasztházakon.

A Szegeden készült fahajóknak tetszetős formájuk és célszerűségük miatt nagy keletük volt az egész országban. Hajóácsaink a *superplacc* néven emlegetett hatalmas parti térségeken dolgoztak. Ilyen volt a mostani Római körút végződésénél, a gyermekklinika helyén, továbbá az újszegedi parton. A rönkök deszkává formálásának helye a gőzfűrész elterjedése előtt a *fűrészlő gödör* volt. Föléje embermagasságban állvány került. Erre fektették a fűrészrendő törzset. A munkát négy, esetleg csak két ember végezte. Egyik felük az állványon, a másik pedig lent a gödörben. E műveletnek szemléleti maradványa magyarázza a magát ok nélkül nagyratartó, balgán dicsekvő emberre mondott gúnyos megjegyzést: *föliül húzta az apja a fűrész*t.

A régi szegedi vízénjárók a Tiszán Szegedtől Szolnokig, ha a vízállás engedte: Tokajig, a Maroson Nagylakig, néha Aradig, a Körösön Gyomáig hajóztak. A gabona-, sószállításra a Tisza, majd a Száva vizén Sziszekig, a Dunán Pestig, Győrre vállalkoztak. Eljutottak azonban Bécs, Linz, Regensburg városáig is, lefelé pedig egészen a Fekete-tengerig. Sokat emlegették valamikor Ábrahám József szegedi hajóseibert, aki a múlt század harmincas éveiben a Vaskapun először jutott át rakományával veszély nélkül.

A régi felsővárosi *hajósgazdák*, főleg a Zsótérok, Kopaszok, Tombácok és mások, *böggőshajó*, *gabonás* néven emlegetett lóvontatta fahajóikon vállalkoztak a Temesköz, Csanád, Békés, részben a futóhomok gabonájának Titelen, Ferenc-csatornán át való továbbítására. Szállítottak azonban sót, szegedi vízimalmokban örölt lisztet, szalonnát, cserzett bőrt, dohányt is. Hazatérőben Piszken mészkövet rakodtak, amelyet itthon égettek ki. Szobróll kövező anyagot hoztak. A Szávan járó hajóink szlávóniai cserfával tértek haza. A szegedi Tiszának ez a nagy gabonaforgalma tette lehetővé a vízimalom-ipar, továbbá a helyi kenyérsütögetés kibontakozását is.

A javak felsővárosi cseréjébe, elosztásába belekapcsolódtak a *nagykocsisok*, *kop-lalósok* is, akik az egész monarchiát, Havasalföldet úgy ismerték, mint a tenyerüket. Szegeden is ismerték — írja öregek visszaemlékezései nyomán Szigethy Vilmos — az ötösfogatot, nem debreceni különlegesség az. Vitték a szárított halat szertesét, továbbá a mindig kiváló szegedi szappant, és hozták haza Brassóból a posztót, Erdélyből a világ legtökéletesebb faggyúgyertyáját, Lőcséről a finomra szőtt vásznat, patyolatot, Baranya déli részéből a gesztenyét, amiért — ha már itt tartottak — átrándultak Szlávóniába is, mert annál edesebb lisztű az, minél délebből származik. Ha pedig megvolt a fuvar, felhasználták sószállításra is. Aigner Mátyás a legrégebb szegedi fűrészüzlet megalapítója, egyúttal nagyfuvaros is volt, mert az a foglalkozás nemcsak a külső költségeket apasztotta a saját számára való szállításhoz, hanem jelentékeny hasznot is hozott.” Ehhez tegyük még hozzá, hogy déligyümölcsöt, fűszereket rendszeresen szállítottak a *Térgyes* helyi néven emlegetett Triesztből is.

Természetesen nem szabad elfeledkeznünk a felsővárosi halászat, halszáz, hal-szállítás ősi világról sem. Tömörkény István írja, hogy a felsővárosi *halászok*, *hal-lászgazdák*, *fisérök* „sohasem voltak céhben. Mindig ösfoglalkozásnak tartatott, miként a földművelés, avagy a pásztorkodással járó állatnevelés. De azért mégiscsak nagy társaság voltak. Céhládájuk nem volt, de zászlójuk volt, mert az alatt tartottak együvé. Még ünneplő ruhájuk is formára volt csinálva: molnárszín posztó, meggyszín bársony gallérral.”

A régi halászgazdák érdekeltiségéhez tartozó halhasító tanyákon a *halhasítók*: rendszeren lányok, asszonyok lekaparták a halról a pikkelyeket, kivetették a belét, majd besózták. Amikor a só a halat már jól átjárta, akkor kiterítették az *islég* néven emlegetett zsinórokra száradni. Ennek a szárítóhelynek *zsidóutca* volt a sajátos neve. A szárítás hat-nyolc napig eltartott. Utána az egyes halfajtákat külön-külön 25 fontos kötegekbe bálázták. Ehhez kákát, fűzfaháncsot használtak. A halhasítás csak késő ősszel szűnt meg. Ilyenkor a bálázott halakat dereglyén a Városba szállították. A szárított halból főleg Arad, Temesvár, Lugos környékének görögkeleti népe vásárolt sokat. Az évi mennyiség 800–1000 bécsi mázsára is fölment. A halzsírt külön korszokba gyűjtötték, és tímároknak adták el: különleges bőrfinomító volt.

Kováts István önéletrajzában olvassuk, hogy „még a múlt század első felében is a magyarországi halkereskedelemnek középpontja volt Szeged. Sok ezer mázsákra ment, amit magába Erdélybe szállítottak, mert a szegediek nemcsak a halfogáshoz, hanem annak földolgozásához is értettek. Jól tudták tisztítani, hasítani, szárítani, füstölni, gyékénnyel csomagolni, úgyhogy a szegedi szárazhalat évekig el lehetett tartani. Amint öreganyánk beszélte, számtalan külföldi kereskedő jött, és itt nagy bevásárlásokat tett halból és halzsírból. Az időben a leghíresebb halhasító telep volt a Porgány, Királica, és az Alsótisza jobb partján túl a Boszorkányszigeten vagy 20–30 tanyán hasították a halat... Még e század elején egészen 1855-ig nem kevesebb, mint 4000 ember volt, akik halfogással, annak feldolgozásával vagy kereskedésével foglalkoztak. Azt lehet mondani, hogy majd az egész Felsőváros.”

A Tisza egyéb iparágaknak is jó szolgálatot tett. Már láttuk, hogy miért települt Tabán a Tisza mellé. A Tímár és Festő utcák táján dolgozó tímárok, bocskorvargák, szűcsök, kékfestők a Tisza vizében tisztították, áztatták a nyersanyagaikat, készítményeiket. Itt a közelben könnyen hozzájutottak a cserzőléhez is. A Kéri Kata lukához telepedett és országos hírré emelkedett Felmayer-kékfestőgyár, majd a helyére épült Pick-szalámigyár virágzását is jelentős mértékben éppen a tiszavíz közelsége tette lehetővé. Számos szappanfőző is itt dolgozott.

Felsőváros középkori utcaneveiről már megemlékeztünk. Vegyük sorra most a XIX. század jellegzetes utcáit. A gazdasági élet főleg a Kistisza utcán lüktetett, amely egészen a Vízig a Maros utcát is magában foglalja. Az újjáépítés előtt volta-képpen csak házsor volt, amely a Kistisza partjára telepedett.

A híres szegedi halászok lakták — írja Kovács János — a Kistisza partját. A mi utcánkban csak így beszéltek: Zsótér-had, Kopasz-had, Förgeteg-had. Itt laktak a leggazdagabb halászok, hajóépítők, itt volt a festőgyár. Kissé beljebb a közmondás dicsőségét élvező tapló — amely tűzvész alkalmával sem égett el — ügyes kereskedője, Manódlí, azontúl pedig még számos több híres görög rezidenciáját takarta a cifrázott ablak rácsozatvédő vasa.

Itt volt a szappanexport, itt volt a leghíresebb molnárcsalád, a Fabók-had, az asztalosok eleje, itt készültek a legszebb irhás subák, itt varrták a legvirágosabb papucsot. Laktak itt csizmadiák, magyarszabók, hajóácsok is. „Elnézem — emlékezik Kovács János — a sok szép cifra házsorokat, melyek most a Kistisza medre fölött ott pompáznak.”

A Víz mosta el a következő régi utcaneveket: *Bírák utcája*, *Gazdagék utcája*, *Csiga*, *Darab*, *Fuhar*, *Rozmaring*, *Sóház*, *Sóhordó utca*, *Barka*, *Csuka*, *Háromsarok* köz. Viszont szerencsés volt a Víz utáni névosztogatók eljárása, amikor itt számos régi, illetőleg a tiszai életre utaló újabb utcaneveket meghagytak, illetőleg választottak. Ilyenek: a *Tímár*, *Festő*, *Zsótér*, *Kálmán*, *Bárka*, *Csuka*, *Sajka*, *Molnár*, *Malom*, *Liszt*, *Szillé*, *Tabán*, *Kemes* utcanevek. Sajnos hiányzik a régi *Epörjes*, *Gecemán*,

Tarján, Kispest, Burgundia nevek hivatalos formában való megőrzése. Kíméletet, hatósági védelmet érdemelnek mert társadalomtörténetet, helyi művelődést, törzsökös családok emlékezetét idézik a *Szent Miklós utca, Szent György tér, Hóbiárt basa utca*, továbbá a *Rom* (-cigányember), *Sándor, Gál* utcanévek.

Felsőváros honorációr, hivatalviselő polgársága a mai Dugonics és Teleki utcában élt. Ezeknek hajdani neve *Szent György utca, Bírák* utcája, illetőleg a családnévi eredetű *Rúzsza* utca volt. Kétségtelen, hogy ezek az utcák még mai, sokszorosan eltorzított képükben is megőriztek valamit Felsőváros polgári világából.

„Szeged legszebb útvonalának — írja századunk elején egy sajnos ismeretlen, de kitűnő ösztönű cikkíró — a Dugonics utcát tartom, és utána mindjárt a Maros utcát. Tessék arra sétálni kora téli szürkületkor, mikor az árnyékok kezdenek nőni és a házak ablakszemeiből fátyolos szűrődő fény esik a gombba kövezetbe. Az öreg utcák hol jobbra, hol balra kanyarodnak, saját úri szeszélyük szerint, melyeket annak idején nem zabolázott meg a művészi formák ellensége, a szürke lénia. Ezek a kedves, öreges, szigorú tekintetű házak úgy állanak ott, mint régi sírjukba szállott emberek megkövesedett szellemei: bezárkózva, hangtalanul, és egy kicsit rezignáltan, mintha rosszallóan néznék a többi utca kötelező flancolását. A gyalogjáró kikopott, a sarkon derengő utcai lámpás . . .

A Dugonics utcának ugyan már kivették a lelkét, mikor lerombolták belőle Dugonics András szülőházát, de a Maros utca még ma is a régi, a múlt század elejéről való hangulatokat őrzi. Ott van benne a fehérre meszelt kondignációs épület, a Fel-mayer kékfestő háza, ott a Kátay Sándor bagolyvára, meg a tőpörödött kicsi néném-asszonyinak, Farkas Mihálynénak rezidenciája. A Haris-família bizony kipusztult már az utcából pedig de híres, nevezetes kreolszínű görögök kerekedtek belőle annak idején . . .” A kép azóta természetesen méginkább felbomlott és megváltozott.

Talán nem lesz itt érdektelen megemlítenünk azt a mondai hagyományt, hogy a Dugonics utca 13. számú ház volt a *magister sagarum*, azaz Rózsa Dániel boszorkánymester kúriája. A régi, századunk elején lebontott Szent György-templom tornyát pedig *boszorkányok tornya* néven is emlegették, mert a monda szerint itt gyülekeztek a Gellérthegyre iparkodó szegedi bűbájosok.

A vízelőtti felsővárosi utcaképhez hozzátartoztak a vízenjárók, főleg hajóácsok és molnárok háza előtt címer gyanánt földbe ásott díszes hajóorrok, és a bejárat elé rakott elhasznált malomkövek. A Kistisza utca 7. számú ház szárazbejáratának falain népies „freskókat” látunk, amelyek az egykori gazda, Bitó Ferenc foglalkozására, a halászatra utalnak. Ezek: Ádám és Éva kiűzése a Paradicsomból, Jónás a cethalban, az öt árpakenyérrel és két hallal való vendégség, a háborgó tenger lecsöndesítése, a csodálatos halfogás, a mennyország kulcsainak átadása, vagyis a halász Péter kiválasztása. Végül Saul a damaszkuszi úton. Az első és utolsó képek összefüggése nem világos. Az olajfestékkel festett naív hangulatú freskók egy Zöldhegyi nevezetű *virágozó*, azaz bútorra virágokat festő asztalosnak kezemunkái a múlt század utolsó évtizedeiből. Föltételezhetően más régi felsővárosi házakban is akadtak hasonló alkotások, illetőleg ábrázolások.

Felsőváros számos derék fiat adott Szegednek, részben az országnak is. Dugonics András, Nagy Sándor (Senex), Kálmány Lajos, Kovács János, Szűts Mihály, Tápay-Szabó László a szegedi hagyományok kifejezésével, illetőleg megörökítésével szerzett érdemeket. Vastagh György, Joó Ferenc, Nyilasy Sándor a képzőművészet, Dankó Pista pedig a zeneszerzés terén jeleskedett.

Bálint Sándor

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Bainville József: Sz. Kir. Szeged városának helyzetterve. 1850.
Bálint Sándor: Szegedi utcanevek. Délmagyarország 1943., 98, 127. szám.
Bálint Sándor: Szegedi Szótár I—II. Budapest 1957.
Bálint Sándor: Szeged városa. Budapest, 1959.
Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. Budapest, 1963.
Balla Antonius: Mappa ichnographica Liberae Regiaepue Civitatis Szegediensis... 1777.
Cserzy Mihály: Öreg Szeged. Szeged, 1922.
Cs. Sebestyén Károly: Szeged régebbi városképének kialakulása. Szeged, 1933.
Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest, 1963.
Herepei János: A szegedi és aradi bokály. Néprajz és Nyelvtudomány 1963.
Káldy-Nagy Gyula: Two Sultanic Hass Estates in Hungary during the XVIth and XVIIth Centuries. Acta Orientalia 1961.
Káldy-Nagy Gyula: A Szeged környéki szultáni hász birtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. Agrártörténeti Szemle 1961. Szerző szívességéből módunkban volt a teljes kéziratot tanulmányozni.
Kovács János: A mi utcánk. Szegedi Napló 1884. 22. sz.
Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901.
Kováts István: Egy szegény pórfiú önéletrajza. Szeged, 1885. Kézirat.
Öreg szegedi utcák. Délmagyarország 1913. 283. sz.
Pillich Kálmán: A régi Szeged. Szegedi Napló 1902. 306. sz.
Reizner János: Szeged története. I—IV. Szeged, 1900.
Szigethy Vilmos: Utazás Felsővároson. Délmagyarország 1942. 174. sz.

HÁBORÚ ÉS BÉKE SZEGED ÉS SOPRON KÖZÖTT

Sopronból ma sem lehet hamarabb eljutni Szegedre, mint egy napi vonatkozás árán, hajdanában meg tán két heti kocsizásba is kerülhetett az utazás a két város között, gyéren ugyan, de mégis volt érintkezés. Persze nem mindenkor békés. 1744-ben, február 24-én szóba került a tanácsülésen, hogy a szegedi lészövívó céh nem engedi dolgozni a soproni céhben felszabadult legényeket azzal a megokolással, hogy a soproni céhlevelet nem az uralkodó adta, hanem maga a városi tanács.¹ Ezt senki sem cáfolhatta meg, a soproni takácsok céhe igen régi volt, céhlevele pedig 1524-ben kelt, tehát még a mohácsi vész előtt. Alig is csináltak mást, mint megvárták a következő évet, 1745-ben megérkezett az új céhlevél, maga Mária Terézia adta ki. A szegediek tehát akarva, nem akarva hozzásegítették a soproniakat egy becses autogramhoz, de úgy látszik megtanulták a rártartiságot is, mert 11 évvel az említett surlódás után most már a soproniak lépnek fel az imént tanult szerepben és kontárokknak („Fretter und Pfuscher”) nevezik a szomszédos Esterházy hercegi uradalmak szappanfőzőit. A jószágkormányzó erélyesen ráír a városra, hogy közölje a gőgös mesterekkel: az Esterházy uradalmakban élő szappanosoknak nemcsak a hercegtől van céhlevelük, hanem az egyik Ferdinánd császár-királytól, is.²

Ez a tisztes és csakis békés célokat szolgáló gyártmány, a szappan lett azután okozója egy újabb háborúskodásnak Szeged és Sopron között, évtizedekkel később, 1834-ben. A szegedi szappanról és készítőikről ezt olvashatjuk Reizner János: Szeged története harmadik kötetében: „Szabad ipar volt, a céh csak 1851-ben létesült. A szegedi szappan mindenféle nagy kedveltségnek örvendett és az ekkor híres debreczeni vásárokon a sziksóval főzött házi szappant 30–40 társzekényi mennyiségben szokták volt felfuvarozni.”³ Ebbe a „mindenféle” szóban Sopron is benne volt. Itt a szappanfőzés nem volt szabad mesterség, gyertyát és szappant gyártó mesterek 1783-ig Pozsonyhoz tartoztak fiókcéh formájában, de attól fogva önálló céhük lett, így léptek fel együttesen nagy nyomatékkal a városi tanács előtt nagy panaszzal három kocsiakomány szegedi szappan ellen, amelyet szerintük Somogyi cipész és Steiner vaskereskedő hozatott. Tudvalevőleg a vásáron kívül Sopronban csak soproni szappan kerülhetett eladásra, kérték a szegedi áru elkobozását. A tanács kezébe vette a dolgot és kiderítette, hogy Somogyi cipésznek nincs köze a dologhoz, Steiner vaskereskedő társa Josef Mihály nevű szatócs volt és Váczi nevű szegedi szappanostól abból a célból vették az árut, hogy a legközelebbi vásáron eladják. Ezt valóban szabad volt, de csakis bódében. Ezenkívül a két műkedvelő szappan-

¹ Soproni tanácsjegyzőkönyv 1744-ről, Február 24-i ülés.

² Uo. 1755-ről, 128. lap.

³ Uo. 1834-ről, 1586., 1669. és 1737. számú végzések.

árus azt a hibát is elkövette, hogy nem táblában, azaz nagyban, hanem darabszám adta el a szappant, ezért pedig pénzbüntetés járt.⁴

Hanem hát a szegedi szappannak mégis sikere lehetett a vásáron, mert 1837-ben újabb bonyodalom keletkezett miatta. Ismét felvonultak a szappanosok a tanácshoz és feljelentették Springer kalmárt, Löffler szűrszabót és Tschürz polgár fiát, hogy szegedi szappant árulnak. A tanács ismét nyomozni kezdett és megállapította, hogy Springer gyertyát szerzett Erdélyből, részben a Zeneegyesületnek adta át a hangversenyterem világítására, részben megtartotta és egy vevőnek egy fontot már el is adott. Ezért pedig két forintra büntette a tanács. A másik két soproni azonban büntetlen maradt, ugyanis bebizonyosult, hogy csak azért szereztek szegedi szappant, hogy a helybeli és vidéki vásárokon árusítsák, ezt pedig nem gátolta semmiféle jogszabály.⁴ Ilyen módon tehát a szegedi szappan diadalmasan megtarthatta helyét a távoli Sopron vásárain.

Lehet, hogy a jó soproni ősök úgy gondolkodtak, hogy ha már a szappana olyan jó a szegedieknek, minden egyéb, ami onnan származik, csak jó lehet, így fogadták szívesen a távoli testvérváros levelét, miről is a soproni tanácsjegyzőkönv 1835. évi május 23-i bejegyzés tanúskodik:⁵

„Szab. Kir. Szeged Városának Ns. Tanácsa, e folyó 1935. esztendei Januárus 30-ikán költ Levele mellett, néhai idősebb Vedres István Úr a Dunának a Tiszával Szegedtül, Pestig készítettű csatorna által történendű öszsze köttetését tárgyazó értekezését meg küldvén, ezen Tanácsot megkéri, hogy a jelen Ország Gyűlésen lévő képviselőnek, ezen tervnek kivitelére való szavazásra és minden előfordulandó alkalmakkal leendő pártfogására utasításokat adni ne terheltessen.” Volt a soproni tanácsnak ez időben egy olyan fordulata, mely egyenlő az ad acta kifejezéssel és lényegében szép szóval takart útlevel volt a papírkosár irányába: „tudományul szolgál.” Ugyan az alföldi csatorna közvetlenül mit sem használt Sopron városának, mégis a szokásos formula helyett ezt olvassuk határozatképpen:

„Ezen levél Vághy Ferentz fő Bíró és Ország Gyűlési Követ Úrnak az abban foglalt és az Ország Gyűlésen előfordulandó tárgynak pártolása végett megküldeni rendeltetett.”

Csatkai Endre

⁴ Uo. 1837-ről, 1367. számú végzés.

⁵ Uo. 1835-ről, 2018. számú végzés.

ZICHY ÉS SZEGED

1900. őszén nagyszabású tárlatra készült a Szegedi Képzőművészeti Egyesület. A társulat lelkes vezetősége azt tervezte, hogy az új kultúrpalotában olyan jelentős kiállítást rendeznek, amelyen a helyi festőkön és szobrászokon kívül, a legismertebb hazai mesterek is szerepelnek. Az egyesület fáradozása nem volt hiábavaló, mert a tárlatra a legismertebb művészek is jelentkeztek. Köztük Benczúr Gyula, Bihari Sándor, Csók István, Fadrusz János, Ferenczy Károly, Fényes Adolf, Tornyai János és mások. Amint a Szegedi Híradó írta, „... e jeles művészek kijelentették, hogy nem hasznosítás céljából küldték be drága vásznaikat, hanem tisztán azért, mert az egyesületet nemes fáradozásában támogatni kedves kötelességüknek tartják, azonfelül pedig épp oly ambíciójuk nekik tetszeni Szegeden, mint a fővárosban.”¹

Az egyesület mozgékony titkára, Erdélyi Béla arra törekedett, hogy a kiállításra az országos nagyságok mellett a külföldön élő magyar mestereket is meghívja. Így az akkor Párizsban tartózkodó nagytehetségű Vedres Márkot is sikerült meggyőznie, hogy szobrot küldjön a szegedi tárlatra. Erdélyinek azonban — s a vezetőség többi tagjának is — igazi nagy vágya az volt, hogy a Pétervároton élő világhírű Zichy Mihályt is rávegye: tisztelje meg egy-két alkotásával a kiállítást. Szándékának megvalósítására a titkár levélben kereste fel a mestert, akit egy régebbi kapcsolat révén személyesen is ismert. Erdélyi levelére Zichy az alábbi érdekes választ küldte Szegedre.²

Szent-Pétervár, 14/27. júl. 1900.

Mélyen tisztelt Barátom!

Azon barátságos viszony, amelyet a sok lefolyt évek gyengíthettek ugyan, de meg nem szüntettek, az én felejthetetlen gyermekkori barátom, Kovács Laci emlékéen újra megerősödhet, ha — amint ezt reményilem — alkalmunk és tárgyunk is lesz többszörös érintkezésre. Fogadja legjobb köszönetemet az ízléses tárgymutatóért, melyet nekem küldeni sziveskedett, és azon hízlelő jellemzéséért, melylyel engemet is az úttörő magyar művészek közé besorolt.

Nagy sajnálatomra, ezen felszólításra nem felelhetek meg. Az én itteni állásom kötelezettségei nem engedhetik meg, hogy új képeket festhessek. Régi képeimet, melyek a budapesti iparművészeti múzeum valamelyik termében várják elpenészedési jövőjüket, az én gyermekeimnek ajándékoztam, Miklós fiamat pedig az én művészi ügyeim gondonkává neveztem ki.

¹ Szegedi Híradó (továbbiakban: Sz. Hír.), 1900. 191. sz.

² Sz. Hír. 1900. 183. sz.; Szegedi Napló, 1900. 195. sz.

Zichy Mihály: A szegedi árvíz emlékérem terve

Becses levelét elküldtem Miklós fiainak a mi somogyi birtokunkra, Zalára. Meglehet, hogy ő valami választ ad a Szegedi Képzőművészeti Egyesületnek.

Ezek után egy más kérdést intézek Önhöz, mélyen tisztelt Barátom.

Őn szegedi születésű-e?

Vagy szegedi lakós?

Emlékezik-e, vagy jobban mondva érdeklődnék-e némely aligha ismert adatokért, melyek a szegedi árvíz esetére vonatkoznak? Ha igen, akkor megtaláltam a tárgyat, melyen tovább érintkezhetünk és a régi barátságot feleleveníthetjük.

Hazafias barátságos üdvözlettel, híve:

Zichy Mihály

Zichy levele valóban igazolja a helyi újság megállapítását, hogy „... a mester tudvalevően nagy barátja Szegednek. 1879-ben Párizsban ő állott annak a művészgárdának az élén, mely az operában a hullámsírba temetett Szeged javára fényes estélyt rendezett. Akkor rajzolta azt a híres képét, amelyen Párizs felemeli a hullámsírból Szegedet.”³ Zichynek e Szeged számára különösen értékes rajza hosszú ideig ismeretlenül lappangott az Országos Levéltár miniszterelnökségi aktái között, míg végül az utóbbi években az itt folytatott művelődéstörténeti kutatások során előkerült. A felfedezett Zichy-rajzról Valkó Arisztid számol be az 1955-56-os Numizmatikai Közölnyben.⁴ Ismertetéséből megtudjuk, hogy voltaképpen egy éremtervrajzról van szó, melyet a Párizsban tartózkodó Zichy 1879-ben készített. „Célja — amint Valkó írja — ezzel az éremtervvel az volt, hogy Szeged városát ért árvízkatasztrófa károsultjainak segélyezésében résztvevő külföldi személyeket a magyar kormány a terv alapján készítenő éremmel, alkalmilag kitüntesse.”⁵

Zichy életével és művészetével kapcsolatos kutatómunkák során újabb bizonyítékok igazolják, hogy a nagy magyar mester több évtizedes távolléte alatt sem szakadt el teljesen hazájától. A tárgyalt szegedi éremtervrajzon kívül, az Aradi Vértanúk Albumához készült rajzai is ezt tanúsítják.⁶

A szegedi éremtervül szolgáló szimbolikus értelmű rajz három nőalakot jelenít meg, akik egy hullámoktól nyaldosott magaslaton helyezkednek el. Fölöttük félkörben „Merci a la France” c. felirat olvasható. A két egymást átölelve álló fiatal nő a segélykérő Magyarországot és a segélynyújtó Franciaországot jelképezi. A háromszögben komponált csoport harmadik nőalakja — az árvízszújtotta Szegedet jelképezve — lerokdantan szemléli az ár pusztító hullámait. Megtört válla fölé a francia géniusz bő palástját segítően tárja ki. A szoborszerűen ható alakok talpazatának omladozó jobb sarkában „Szeged”, épen maradt másik végén pedig „Zichy, 1879” jelzés látható.

E Tisza Kálmánhoz juttatott éremtervezetet a művész csatolt, hosszú kérés levele ellenére sem fogadta el a császárhű magyar kormány. Zichyben így sokáig kielégítetlenül élt Szeged katasztrófájának, az 1879-es árvíznek méltó formában történő megörökítési vágya. Ezt tükrözik Erdélyi Bélához intézett fentebbi levelének

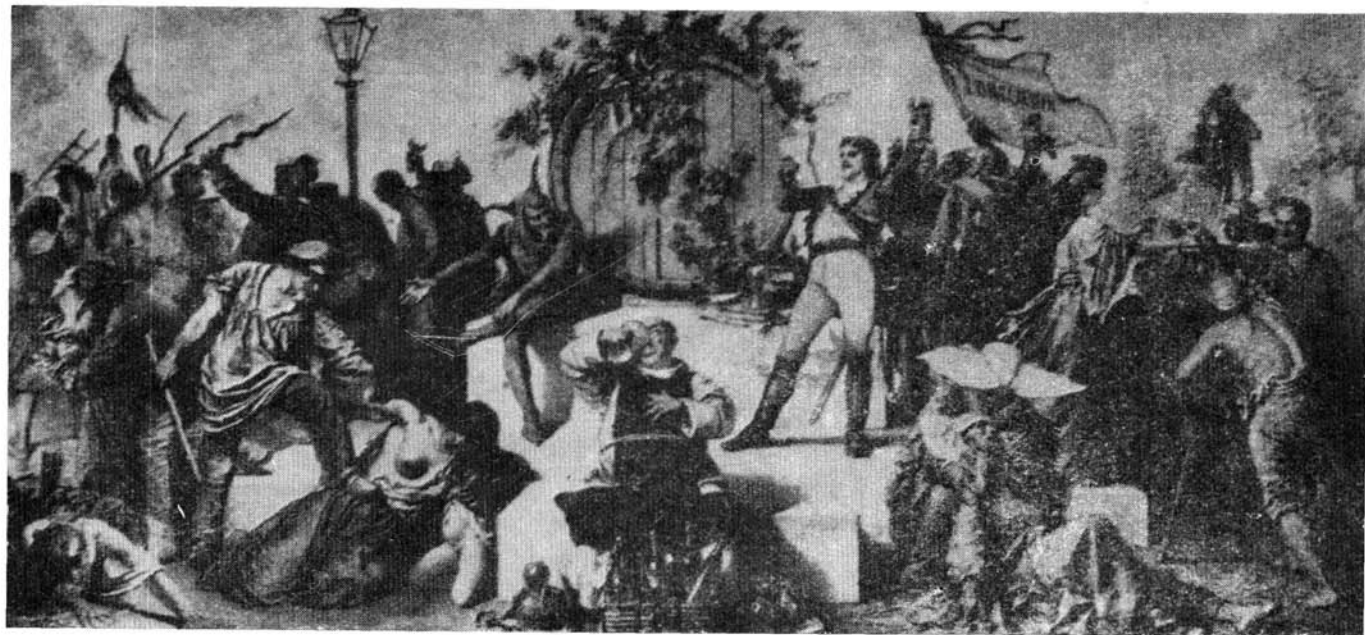
³ Sz. Hir. 1900. 183. sz.

⁴ Valkó Arisztid: Zichy Mihály éremterve. = Numizmatikai Közölny. LIV—LV. évf. 1955—56. Bp. 64—67. old.

⁵ Valkó A.: i. m. 64. old.

⁶ Bényi — B. Supka: Zichy Mihály. Bp., 1953. 50—51. old.

⁷ Szegedi Állami Levéltár 30. 325/1900. Polg. sz. bejegyzése szerint.

Ziczhy Mihály: A bor hatalma

záró sorai is. Egyébként a Szegedi Állami Levéltár polgármesteri iratainak⁷ és a korabeli helyi lapok tanúsága szerint a mester kívánságának a városi tanács nyomban eleget is tett és „... Zichy Mihálynak megküldötte Szeged monográfiájának első részét.”⁸

Zichy, a számára értékes küldeményt egy újabb, a szegedi árvízzel kapcsolatos művéhez valószínűleg felhasználta. A város szíves készségét azzal viszonozta, hogy fia révén mégis eljutatta két — általa is kedvelt — művét a szegedi tárlatra. Az öröm ez okból természetesen nagy volt, s az egyesület meglehetősen köszönő-levelet intézett a mesterhez Pétervárra. Az 1900. szeptember 17-én megnyíló szegedi képzőművészeti kiállítás pompás anyagával és nagyszámú látogatottságával hosszasan foglalkoztak a helyi, de a fővárosi lapok is. Zichy itt szereplő két alkotását a Szegedi Hírlap eképpen méltatja: „... a negyedik kép Zichy Mihály nagyarányú allegorikus kolorit szénrajza, a „Bor hatalma”. Ez a mélyreható vonatkozásokban gazdag koncepciójú kép a legszebb és legértékesebb alkotása az őszi tárlatnak. Ezzel egy sorban ugyancsak Zichynek az „Auto da fé”-jét említhetjük, melynek megrendítő tárgya és befejezett művészettel keresztül vitt kidolgozása, a legnagyobb műélvezetet biztosítja.”⁹ A kép rendkívüli hatására Jászay Rezső a Szegedi Napló hasábjain¹⁰ hosszú cikkben foglalkozik az „Auto da fé” erőszakos politikai és egyházi szerepével.

A Szegedi Képzőművészeti Egyesület első országos jellegű kiállítása — melyet a szülővárosában nemrégben letelepedett Nyilasy Sándor rendezett. —, hosszú időre szóló emlékezetes sikert aratott. Az egy hónapig nyitva levő tárlatot több mint harmincezren látogatták, ami előtte és utána is itt példa nélkül állt. Kétségtelen, hogy e rendkívüli siker magyarázata elsősorban az olyan vonzóerejű művekhez köthetik, mint amilyenek a világhírűvé vált Zichy Mihály Szegeden kiállított képei voltak.

E tárlattól számított két év múlva, 1902-ben találkozunk ismét Zichy névvel a helyi újságban, amely lelkesedve írja, hogy „... a városi képtár ismét nagyértékű műremekkel gazdagodik meg. A kormány megvásárolta ugyanis Zichy Mihálynak a Nemzeti Szalonban kiállított tíz kiváló alkotását 120 ezer koronáért, s ezek közül egy képpel Szegedet ajándékozza meg a kultúrminiszter. A miniszter ajándékából sajnos nem lett semmi. Zichy-képet nem kapott Szeged. Azonban a szegedi kapcsolatait kedvesen ápoló Zichy Mihály emberi és művészi nagysága tiszparti városunk közönségének emlékezetében megmaradt.

Szelesi Zoltán

⁸ Sz. Hir. 1900. 187. sz.

⁹ Sz. Hir. 1900. 226. sz.

¹⁰ Jászay Rezső dr.: Autodafé. Szegedi Napló, 1900. 246. sz.

¹¹ Kulinyi Zsigmond: Szeged újkora. Szeged, 1901. 189. old.

¹² Sz. Hir. 1902. 62. sz.

A TORNYAI-HAGYATÉK TÖRTÉNETE

Félreértések elkerülése végett nyomban tisztázni kívánom, hogy ez a tanulmány nem Tornyai művészi hagyatékával, szellemi örökségének sorsával foglalkozik, hanem azoknak a Tornyai életművének nagyobbik részét jelentő képeknek a sorsát kívánja követni, amelyek a nagy alföldi festő tulajdonában voltak és amelyekről többszörösen és ellentétesen is rendelkezett. E képekkel kapcsolatos egyik intézkedésével vetette meg a Hódmezővásárhelyi Múzeum képgyűjteményének alapját. Ezzel kapcsolatban a téma természetesen érinti Tornyai utolsó éveinek élettörténetét is és ebben a vonatkozásban néhány eddig kevésbé ismert tény is feltár. A képzőművészet mellett azonban jelentős részben művelődés és helytörténeti jelleggel bír.

A képek sorsa körüli vita ugyanis rávilágít a nagy alföldi város, Hódmezővásárhely két világháború közötti sajátos társadalmi arcára. Ezen belül vezető társadalmi rétegének kicsinyességére én önzésére is fényt vet. Közelebb visz továbbá bennünket az akkori művész sorshoz és Tornyai szociális körülményeinek tisztázásához is.

Nem teljesen pontos a cím, akkor sem, ha a hagyaték fogalmat szűk jogi technikus terminusként alkalmazzuk. Hiszen Tornyai után halálakor csak néhány szegényes „vagyontárgy” maradt hátra, ez képezte a hagyatékot és ennek nyilvánvalóan nincs és nem is lehet „története”.

A város által az elhalt festőművész hagyatékának leltározására Budapestre kiküldött tisztí főügyész ugyanis az alábbiakat jelenti 1936. október 2-án:

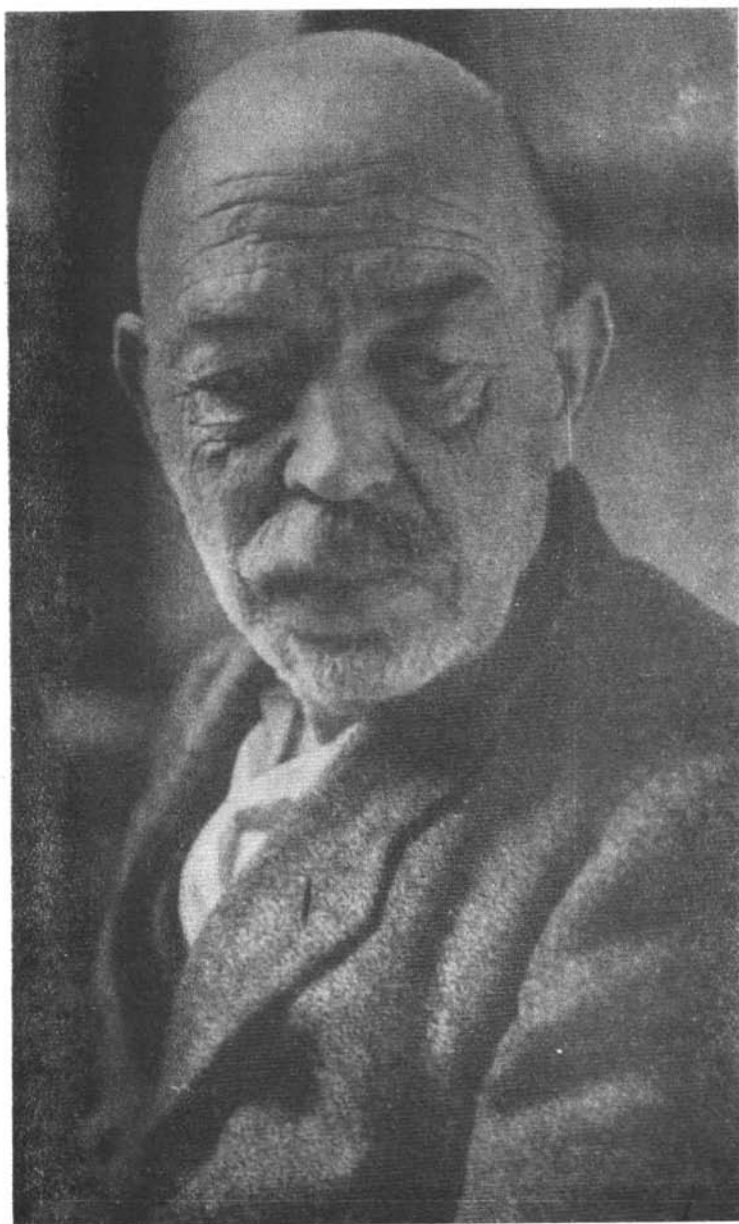
„A lakásban egy rossz régi ágyat, egy szüette nagyon ócska 3 fiókos sublótót, egy összecsukható vaságyat, egy nagyon rossz fenyőfa szekrényt, egy ugyancsak nagyon rossz íróasztalt és néhány széket találtunk. Találtunk továbbá 3 különböző nagyságú képvázlatot, amelyek fehér krétával voltak bekockázva és teljesen nyers állapotban felvázolva, azoknak legfeljebb, mint Tornyai relikviáknak volna értékük, mint képek alig érnek valamit.”¹

A későbbi nagy pert véglegesen eldöntő kúriai ítélet az így felleltározott „vagyon” értékét mindössze 118 pengőre becsüli.²

A fentiek ellenére is indokolt, hogy mindazt, ami a művekkel kapcsolatban részben Tornyai életében, részben pedig halála után történt, a „*hagyaték története*” összefoglaló cím alatt tárgyaljuk. Tornyai halála után ugyanis a nagy vita és a hosszan húzódó per akörül forgott, van-e hagyaték és ha nincs, kire milyen kötelezettségek hárulnak emiatt

¹ Hódmezővásárhely Városi Levéltár 18374/1936.

² P. I. 59/1938.

Tornyai János, életének utolsó éveiben
(A Képzőművészet 1933. júliusi száma nyomán)

A korabeli sajtón túl ezzel a kifejezéssel találkozunk a szakirodalomban is.³ Tornyai János azok közé a művészek közé tartozott, akik nem szívesen váltak meg alkotásaiktól — mint édes gyermekéhez, ragaszkodott képeihez. — Viszonylag kevés festményt adott el, csak a barátság és a szükség fosztja meg egy-egy művétől. Alkotásainak több mint fele élete utolsó évéig ott van mellette egymásra halmozva, vagy tekercsbe csavarva műtermében. Sorsukról először fennmaradt végrendeletében 1932. május 22-én intézkedik. (1. sz. melléklet)

Ebben a végrendeletben ingóságain kívül összes tulajdonában lévő képeit is Szabó Proits Rozáliára hagyja. Ennek az intézkedésnek az indokolásául előadja, hogy „Szabó Proits Rozália 1925. év óta gondozója és ügyeiben segítő társa — aki vele együttél, segítette és támogatta.”

Ugyanebben az évben június 10-én Tornyai János feleségül veszi Szabó Proits Rozáliát.⁴ A műveket illetően ennek annyiban van jelentősége csak, hogy ezzel most már végrendelet nélkül is, a feleség öröklési jogán is, Tornyainé Szabó Proits Rozáliát illetik a képek.

Erre azonban mégsem került sor. Tornyai 1932–33. évben igen élénk művészi tevékenységet folytat, erre az időre esik „szentendrei korszaka”. Derűs, napfényes, színes és meleg tónusú képek egész sora kerül ki ecsetje alól. A hetedik évtizedének közepén járó művész számára azonban ezek a gazdagon termő alkotó évek már a hatyúdalt jelentik. Egészségi állapota körül már nincs minden rendben. Idegállapota rosszabbodik, ennek a következménye, hogy családi életében is sűrűlődségek jelentkeznek.⁵

Így tehát fokozott mértékben értékeli szülővárosa, Hódmezővásárhely ez időben irányában több tekintetben is megnyilvánuló megbecsülését, értékelő gesztusát.

Hódmezővásárhely és Tornyai között a kapcsolat több, mint egy évtizeden át elég hűvös volt. Tornyai 1921-ben történt elköltözése óta alig járt a városban. Önálló kiállítást itt nem rendezett. Tárlaton csak a többi vásárhelyiekkel együtt — Rudnay, Pásztor, Pogány, Kallós, és Darvassy társaságában — szerepelt 1926-ban.⁶

A kiállítás megnyitása alkalmat adott arra is, hogy a művészek és a város kapcsolata új irányban fejlődjék. Rudnay Gyula a kiállítás igen meleg hangú beköszöntőjében többek között ezt mondja: „Hazajöttünk mi gyermekek az anyjához”.

A város vezetői is érezték, hogy nincs minden rendben az itt született művészek és a város vezetés kapcsolatában. Azt is tudják, hogy ennek oka döntően az önkormányzati szervekben kereshető. A tárlat megnyitása alkalmából mondott beszédében a város akkori polgármestere nyíltan meg is mondja: „Valljuk be nyíltan, hogy e város a múltban nem egy súlyos mulasztást követett el a művészettel és művész fiaival szemben, hogy talán néha egy kissé mostohaanya volt. De én ünnepélyes fogadást teszek most a nagy közönség és a művészek előtt, hogy amíg én a polgármesteri székben ülök, rajta leszünk én, a tanács és a város nemes közönsége, hogy elődeink mulasztását kipótoljuk, hogy e város a magyar művészetnek hűségese istápolója, művész fiainak pedig valóban szerető édesanyja legyen.”⁷

A fogadalom elhagzott és talán nem is mindenben a fogadalomtevőn múltott, hogy hosszú évek következnek és minden marad a régiben. 1929-ben ugyan szintén

³ Bodnár Éva: Tornyai János, Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalat 1956. Székely Zoltán: Tornyai Szentendrán, Művészettörténeti Dokumentációs Központ közleményei, Bpest. 1962. I.

⁴ Bpest Főváros VIII. ker. Házassági Anyakönyvc 772/1932.

⁵ Székely Zoltán i. m. 8. l.

⁶ Faragó Sándor: Tornyai, Hódmezővásárhely, 1934. 53. l.

⁷ Faragó Sándor i. m. 54. l.

Tornyai hódmezővásárhelyi lakóháza 1935—36-ban.
Hal, később Futó M. (ma Beloianisz) tér 4.

Vásárhelyre látogatnak a város Budapesten élő művészei, de ez az alkalom sem meglegíti fel a szülőváros és Tornyai között a már-már közömbössé vált légkört. Tornyai és Hódmezővásárhely kapcsolata csak 1934-ben erősödik és vesz új irányt.

Először Tornyai fordult a városhoz 1934. kora tavaszán egészen különös ügyben. Hatósági bizonyítványt kért, mert a fővároshoz trafik engedély elnyerése iránt kérelmet adott be.⁸

Ma már nehéz pontosan megállapítani mi volt az indítéka a dohány eladási engedély iránti kérelemnek. Bizonyosan közrejátszott Tornyai gyengülő egészsége is, és az hogy valamilyen biztos és állandó egzisztenciális alapot kívánt teremteni magának, illetőleg feleségének.

Hódmezővásárhely város polgármestere meleg szavakban fejezi ki a hatósági bizonyítványban azt, hogy indokoltnak tartja a dohány eladási engedély kiadását Tornyai részére. (II. sz. melléklet).

Fontos és jelentős lépés a kapcsolat erősödésében az az elhatározás, mellyel a helybeli írók és művészetkedvelők ugyanez évben megalakítják Hódmezővásárhelyen a Tornyai Társaságot.⁹

A megalakult Társaság a helyi írók, művészek összefogásán és a részükre való fórum teremtésén túl fontos feladatának tekintette Tornyai művészetének értékelését, feldolgozását és megismertetését. Ezt a célkitűzést kitűnően szolgálta az újonnan alakult Társaság által Tornyai festői munkásságának 50 éves jubileuma alkalmából rendezett reprezentatív kiállítás.

A kiállítás társadalmi jelentőségét nagymértékben fokozta, hogy sikerült társrendezőnek megnyerni Hódmezővásárhely várost is. Ez részben a külsőségek ünnepeyesebb volta, részben pedig a kiállítás helyének reprezentatív jellegében nyilatkozott meg. A város vezetősége hozzájárult, hogy a város közgyűlési terméből a padokat eltávolítsák, ami rögzített padosokról lévén szó, nem kis feladatot jelentett. Az így felszabadult helyen rendezték meg a reprezentatív kiállítást.

A kiállítás nagymértékben és élénken foglalkoztatta Tornyai Jánost is. Részletes terveket, javaslatokat készít a rendezéssel kapcsolatban.¹⁰

Érezhetően jól esik neki a szülőváros gondoskodása. Maga is megjelenik a kiállítás megnyitásán, mely a társadalmi, művészeti jelentőségen túl, komoly anyagi sikert is ért el.¹¹ Ugyanebben az időben — 1934. őszén — jelenteti meg az alig néhány hónapja megalakult Tornyai Társaság Faragó Sándor újságíró tollából Tornyai életéről szóló ismertető füzetét.

A füzet döntő részben Tornyai gyermekkori és ifjúkori emlékeit dolgozza fel, jórészt a nagy magyar festő személyes elbeszélése alapján.

A Tornyai Társaság már a kiállítás rendezése alatt egy további gondolatot is felvet, mellyel Tornyai és a város kapcsolatának az állandósítását kívánja elérni. Tornyai-ház megteremtésére szeretné összefogni a társadalom erőit. Ez a ház a közzétett tervek szerint műtermet és szerény otthont foglalna magában. Anyagi alapként hangversenyek, matinék, előadások bevételére és a városvezetés nagylelkűségére épül a terv.¹²

Tornyai megsegítésének terve ebben a formában nem valósult meg. A kiállítás, az ezzel kapcsolatos hírlapi méltatások — a Tornyai-ház létrehozására irányuló meg-

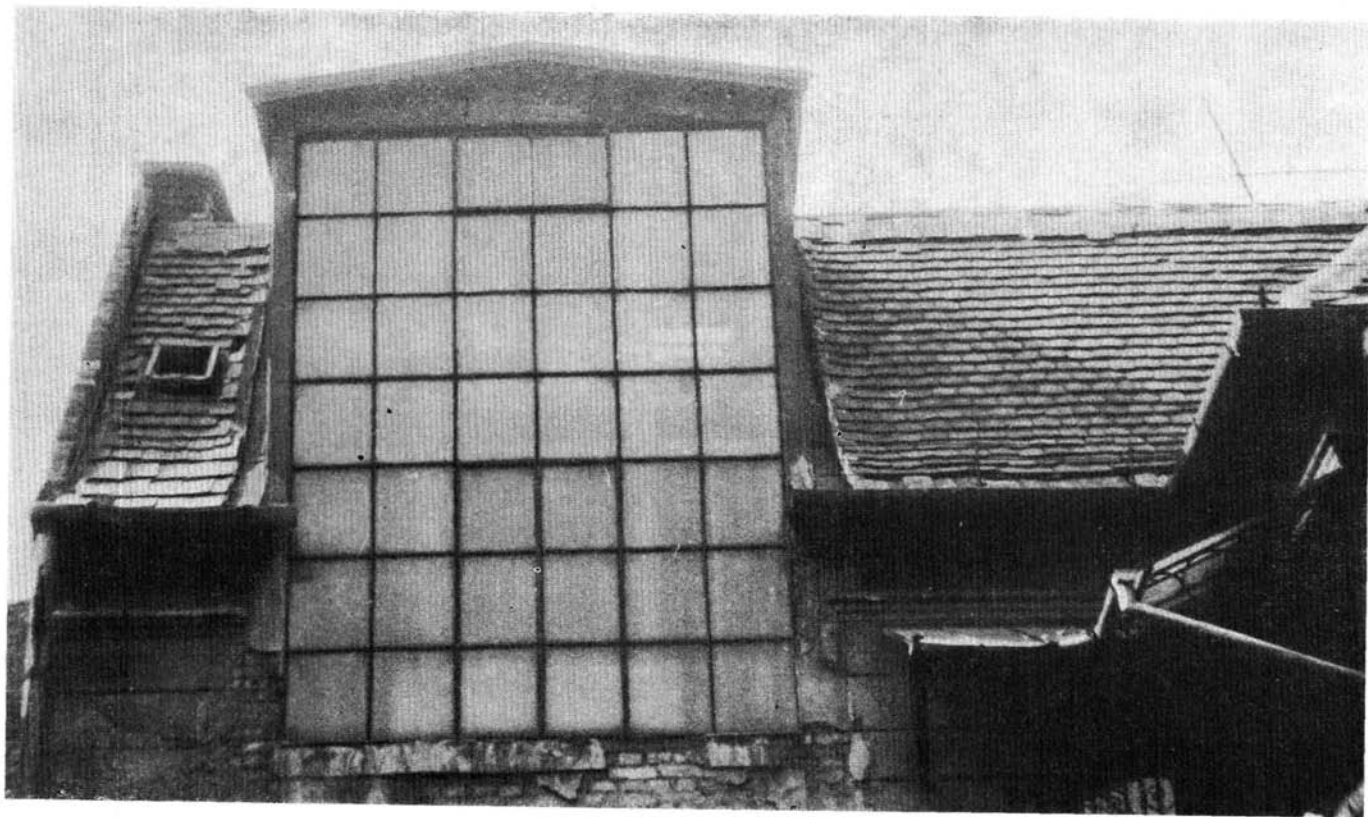
⁸ Fővárosi Pénzügyigazgatóság 100831/III. C./1934.

⁹ Tornyai Társaság alakulása 1934. július 12. Vásárhelyi Friss Újság 1934. júl. 13.

¹⁰ Művészettörténeti Dokumentációs Központ közleményei 1962. I. k. 38-tól 49-ig.

¹¹ Vásárhelyi Reggeli Újság november 11., 18., 21., 22. stb. sz.

¹² Vásárhelyi Friss Újság 1934. szept. 8.

Tornyai budapesti műtermes lakása (Horánszky, ma Makarenko u. 9. III. emelet)

mozdulás, végül is olyan mértékben befolyásolta a közvéleményt, hogy a városi vezetésnek valamit tennie kellett.

A város törvényhatósági bizottsága 1934. szeptember 26-i ülésében Tornyai János részére 1935. január 1-től kezdve havi száz pengő járadékot szavazott meg, élete végéig. (III. sz. melléklet).

A határozat biztosra veszi, sőt befejezett tényként számol Tornyai Hódmezővásárhelyre való visszatérésével. Hiszen úgy emlékszik meg róla, mint „városunk festőművész kolóniája vezetőjé”-ről. Az indokolás, vagy a művészet iránt többségében nem lelkesedő virilis törvényhatósági bizottsági tagok megnyugtatóására, vagy pusztán a bürokratikus nyelvezet nyersége folytán, még világosabban megfogalmazza ezt, amikor azt mondja, hogy Tornyai „az itteni nagyobb számú képzőművészet vezetését és irányítását veszi kezébe a város közönsége által szolgáltatott évjáradék ellenében”. Tornyait ez a döntés, mely élete első biztos létalapját jelentette, rendkívüli mélyen érintette és szinte gyermekien meghatotta.¹³ Kiállítás után, mely 1934. november 17. és 27. között került megrendezésre, még másfél hónapot tölt Vásárhelyen.¹⁴

¹³ Művészettörténeti Dokumentációs Központ közleményei Bp. 1962. I. 44. I. továbbá Zsarkó Antalhoz írott levele, közölve Vásárhelyi Friss Újság 1934. november 4.

¹⁴ Vásárhelyi Reggeli Újság 1936. jan. 12.

A kiállítás megnyitásán túl széleskörű Tornyai jubileumi ünnepségeket is rendeznek Vásárhelyen, melynek mősora a következő:

November 17-én este 8 órakor díszhangverseny a Fekete Sas nagytermében.

1. Wéber: Oberon, nyitány, előadja a Tornyai Társaság filharmonikus zenekara. Vezényel Faragó Sándor karnagy, a T. T. rendes tagja.

2. Megnyitó beszéd, tartja Endrey Béla polgármesterhelyettes, a T. T. alelnöke.

3. Delibes—Dohnányi: Coppelia, valzer. Zongorán előadja Iszlay Magda zenetanárnő.

4. Tornyai művészetét méltatja vitéz Darvassy István festőművész, a T. T. rendes tagja.

5. Római katolikus vegyeskar száma. Vezényel Tóth Lajos főkantor. Szünet.

6. Bibó Lajos író, a T. T. rendes tagjának felolvasása.

7. Liszt: Vallée d'Obermann. Zongorán előadja Fraknoi Rózsi zeneiskolai tanárnő.

8. „Móra Ferencz visszhangja”, Szalay József dr., a szegedi Dugonics Társaság elnöke, a T. T. tiszteleti tagjának előadása.

9. Schubert: H-moll (befejezetlen) szimfónia. Előadja a Tornyai Társaság filharmonikus zenekara. Vezényel Faragó Sándor karnagy.

November 18-án délelőtt fél 11 órakor a Tornyai Társaság díszközgyűlése a városháza kistanácstermében:

1. Soós István, polgármester, a Tornyai Társaság társelnöke üdvözli Tornyai János festőművészt, a T. T. örökös elnökét.

2. A Társadalmi Egyesületek Szövetségének (TESz) üdvözlétet tolmácsolja vitéz Kozma György dr., a TESz délkerületi elnöke.

3. Emlékezés Szathmári Tihamérről, a T. T. elhunyt alelnökéről. Tartja Galyasi Miklós dr., a T. T. titkára.

4. A Tornyai Társaság célját és törekvéseit ismerteti Wiener Tibor dr., a T. T. alelnöke.

5. A tiszteleti, rendes tagok és a tisztikar végleges névsorát beterjeszti Galyasi Miklós dr., a T. T. titkára.

6. Indítványok.

November 18-án délelőtt 11 órakor Tornyai János festőművész kollektív kiállításának megnyitása a városháza közgyűlési termében.

1. A kiállítást Hódmezővásárhely város közönsége nevében megnyitja Soós István dr., Hódmezővásárhely thj. város polgármestere, a T. T. társelnöke.

2. Tornyai János művészetét méltatja Gerő Ödön dr. műkritikus, a Pester Lloyd szerkesztője.

3. Himnusz. Éneklik az összesített dalárdák. Vezényel Bognár Rezső karnagy. A kiállítás nyitva november 18-tól november 24-ig.

Elutazásakor rendkívüli meleg hangú levélben búcsúzik (IV. sz. melléklet). Ezentúl pedig — saját lehetőségeihez mérten — viszonzva a vele szemben tanúsított megbecsülést, ez alkalomból „Júliusi vihar a búzamezők felett” c. képét ajándékozza a városnak.¹⁵

Ilyen előzmények után családi életének egy újabb válságában, 1935. június 16-án eltávozik budapesti lakásáról és lejön Hódmezővásárhelyre. Itt a Futó Mihály, (ma Beloianisz) téri úgynevezett Baranyi-házban lakik. Többször betegeskedik, érzi erejének gyengülését. Sőt, egy május közepén bekövetkezett szerencsétlen baleset folytán combtörést szenved és kórházba kell szállítani.¹⁶ Ez a csonttörés előre haladott kora miatt olyan súlyossá válik, hogy teljesen nem is sikerül helyreállítani egészségét.

Ez a körülmény, továbbá gyermekkori emlékei, vásárhelyi barátaival való ismételt találkozás és a meleg hangú beszélgetések, a város vezetői, de egész társadalmára részéről irányában megnyilvánuló megbecsülés érleli meg benne a gondolatot, hogy képeit Vásárhely városnak adományozza. Ez az elhatározás azonban csak akkor volt megvalósítható, és kaphatott gyakorlati tartalmat, ha Tornyai ismét a képek birtokába jut. Hódmezővásárhelyre való egy év előtti váratlan és gyors leköltözésekor ugyanis a képek fent maradtak Budapesten Horánszky utcai műtermében. Az előzetes tárgyalások során a város vállalta a leszállítást. Most már csak a megfelelő formát kellett megtalálni arra, hogy a lakásból kikerüljenek a képek és a rajzok. Erre az akkori jogszabályok legalkalmasabban az igen gyors váltóperi végrehajtás útján adtak módot. Tornyai tehát aláírt egy fiktív tartozás biztosításául szolgáló váltót, melyet azután nyomban érvényesítettek is.¹⁷

A végrehajtás során 1936. június 6-án, 8-án bírósági végrehajtó közreműködésével lefoglalják Tornyai képeit és rajzait. Tornyai felesége tiltakozott a foglalás ellen. Nem akarta kiadni a képeket, rendőri segítségért ment a VIII. kerületi kapitányságra. A végrehajtás elrendelése azonban formailag teljesen szabályos, így a rendőrség szabad folyást engedett az ügynek.¹⁸

Június 6-a szombati napra esett és aznap a képek jegyzékbe foglalását nem sikerült befejezni. El kellett hétfőre halasztani a foglalás befejezését. A közreműködők nagy meglepetéssel tapasztalták, hogy a képekből szombatról hétfőre több hiányzott. Ezeket Tornyainé saját, később meg nem erősített nyilatkozata szerint kivonta a végrehajtás anyagából.¹⁹

Miután a képek Hódmezővásárhelyre leérkeztek, 1936. június 13-án sor kerül Tornyai korábbi elhatározásának jogi formába való öntésére. Ezen a napon foglalja a vásárhelyi közjegyző a vásárhelyi városi kórházban Tornyai János akaratát okiratba, mellyel 81 olajképét, 4 vízfestményét, 4 rajzát, és egy térképet a városi múzeumnak részére ajándékozza. (V. sz. melléklet.) E között a 81 kép között, melynek kiválogatásában Kiss Lajos, a kiváló néprajztudós, Tornyai régi barátja is közreműködött, Tornyai életművének legjelentősebb alkotásai szerepelnek. (Nagy „Juss”, „Csokorkötés”, „Gémeskút”, „Bús magyar sors”, „Vihar után”, „Betyárszerlem” stb.)

Még ugyanezen a napon egy második ajándékozási szerződés is készült, melyben a már átruházottakon felül az ahhoz csatolt külön leltárban szereplő olajfestményeket, vázlatokat, rajzokat, fényképeket, reprodukciókat szintén Hódmezővásárhely városnak ajándékozza Tornyai János. Ebben a második okiratban azonban külön

¹⁵ Vásárhelyi Reggeli Újság 1935. jan. 30.

¹⁶ Vásárhelyi Reggeli Újság 1936. május 19.

¹⁷ Dr. Robogány István ellen a Budapesti Ügyvédi Kamaránál indított fegyelmi ügyiratai (F. 517) 1938., továbbá nevezett személyes közlése.

¹⁸ Tornyai Jánosné nyilatkozata a Magyarországi c. napilap 1936. szept. 26. számában.

¹⁹ Tornyai özvegyének nyilatkozata, Magyarországi c. napilap 1936. szept. 26. 14. old.

kikötésként szerepel az, hogy „ajándékozó az ingóságok közül egyet, vagy többet, akár valamennyit is belátása szerint indokolás nélkül megállapítandó szükség esetén saját személyére fenntartott joga gyanánt életében tulajdonába és birtokába visszaveheti és amennyiben ezen jogaival élne, az ekként tulajdonába visszavett képekkel szabadon rendelkezni jogosult”. (VI. sz. melléklet.)

Ennek a kikötésnek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy a havi 100 pengős járadék mellett a betegeskedő idős mester számára további biztosítékot adjon előre nem látott gyógyászati kiadások fedezésére. Az ajándékozás indítékaként mindkét szerződésben azonos szöveggel a következő rész szerepel: „Tornyai János szülővárosának, Hódmezővásárhelynek iránta egész élete pályáján tanúsított jóságát és áldozatkészségét meghálálni és viszonzni, a szülővárosában a rajz tudomány és festőművészet, általában a közművelődést előmozdítani óhajtván” — juttatja a műveket Tornyai János a városnak.

A 90 műre vonatkozó okiratban Tornyai szükségesnek látja külön megemlékezni az akkor birtokában nem levő Magdolna c. olajfestményről is. Részletesen leírja ezt a képet „falemezre festett, mintegy 120 cm széles 150 cm magas olajfestmény, amelyen Rembrandt-szerű világításban misztikus háttérben lehajtott szomorú arcú kevés öltözékű női alak csillan ki, s fejéhez közel Krisztus keresztjének lábat támasztó része a lábfejekkel együtt sejtelmesen látható”.

Tornyai János a továbbiakban feljogosítja Hódmezővásárhely várost, hogy ezt a képet is „bárkitől, aki azt birtokában, illetve birlalatában tartja, saját tulajdonként akár bírói úton is megszerezhesse”.

Ennek a külön intézkedésnek az okát abban lelhetjük, hogy a Magdolna c. kép Tornyai budapesti lakásán az otthagytott képek között még meg volt, a Vásárhelyre leszállított képek között azonban nem szerepelt. A későbbi sajtóközleményekben is többször szerepel ez a kép, az egyik cikk tévesen a barcelonai vilákiállítás díjnyertes képeként említi.²⁰

A „Magdolna” tudomásom szerint mind a mai napig ismeretlen helyen van, nem került elő.

Vásárhelyi tartózkodása alatt Tornyait több alkalommal felkeresi felesége. Először 1936 februárjában, rövidebb időre. Majd balesete után, pontosan meg nem határozható időben. Ez utóbbi alkalommal úgy nyitattja fel a Haltéri lakást és magához veszi Tornyai naplóját.²¹ Tornyai a későbbiekben festményei és naplója eltűnése miatt feljelentést tesz a rendőrségen. A nyomozás ez ügyben meg is indult, többeket kihallgatnak, később azonban az ügyészség megszüntető végzést hoz.²² Időközben ugyanis Tornyai felesége ismét Vásárhelyre látogat és míg korábban Tornyai János azt kérte a kórházi orvosoktól, hogy ne engedjék hozzá a feleségét, most már ezt a tilalmat feloldja.²³ Ebben az időben javult a festőművész állapota. Felesége tolokocsit vásárolt részére és többször felolvasott neki a kórház udvarán.

Tornyai 1935. szeptember 6-án elhagyja a kórházat és visszaköltözik a Haltér 4. szám alatti lakásába. Ekkor felesége már állandóan együtt van vele. Kibékülnek és az együtt töltött több, mint 10 év közös küzdelmei és élményei, továbbá Tornyai ez időbeli lelkiállapota, könnyen befolyásolhatósága új irányt ad az eseményeknek.²⁴

²⁰ Népszava 1936. szept. 24.

²¹ Magyarország 1936. szept. 26.

²² Magyarország 1936. szept. 25. Fővárosi Ügyészség 1006: (Kü) 1936. sz.

²³ Szegedi Törvényszék P. 7324/1936. 26/17 Dr. Wirth Márton és Dr. Generzich Antal vallomása.

²⁴ Szegedi Törvényszék P. 7324/17 5. oldal.

1936. szeptember 14-én ugyanis Szegedről kihívott közjegyző közreműködésével Tornyai a Haltéri lakáson egyidőben kettős intézkedést tesz. Egyrészt feleségének ajándékozza „minden vagyonát, összes bárhol levő festményeit, rajzait, vázlatait, kéziratait, feljegyzéseit, naplóját, különböző neves emberektől származó leveleit, Kovács Mária által festett, de a tulajdonát képező kb. 650 festményt, bútorait, festőszerszámait, készpénzét”.

Külön kiemelte ebben az okiratban, hogy a város múzeumában elhelyezett 400 festményt, melyekkel korábban úgy rendelkezett, hogy azokból életében amennyit akar visszavehet, szintén feleségének ajándékozza.²⁵

Ezzel egyidejűleg új végrendeletet készít, mely azt tükrözi, hogy Tornyai a halál gondolatával nem foglalkozott. Úgy hitte, hogy még kezébe fogja ecsetjét. Nemcsak már meglévő minden vagyonát hagyja ugyanis feleségére, hanem azokról a vagyon-tárgyairól is intézkedik, melyek majd a jövőben kerülnek tulajdonába. A végrendelet megalkotásának indokolásául felemlíti, hogy ezzel az ajándékozási szerződést akarja tovább erősíteni, hogy ha netán abból kimaradt volna valami, az végrendelete folytán illesse feleségét.²⁶

Az első végrendelet, mely 1931-ben keletkezett 1925-től keltezi felesége gondozó, támogató közreműködését, ez a második végrendelet viszont 14 évi közös sorsról tesz említést, valószínű gépelési elhallás folytán. Ezután már csak napok vannak hátra Tornyai életében, 1936. szeptember 17-én felesége dunyhába, párnába burkolva személygépkocsival Budapestre szállította.²⁷ Tornyai egyébként is megrongált egészségének — időközben tüdőgyulladás is fellépett nála —, a szállítás nyilvánvalóan nem kedvezett. A szervezet a megterhelést nem bírta tovább és 1936. szeptember 20-án Horánszky u. 9. sz. alatti lakásában délután 2 órakor meghal. A halál oka az orvosi megállapítás szerint „szívbénulás, tüdőgyulladás”.²⁸

Tornyai halála a festőművész özvegye és Hódmezővásárhely város között az egyébként is feszült helyzetet nyomban kielezi és elindítja azt a hosszú vitát, mely több éven át annyi hullámot vetett.

Hódmezővásárhelyen részben a rádió szeptember 21-i híradásából, részben pedig a fővárosi lapok szeptember 22-i számából szereznek tudomást a festőművész haláláról.²⁹

A város főispánja nyomban összehívja a kisgyűlést szeptember hó 22-ére. A kisgyűlés határozatában kimondja, hogy az elhunyt festőművészt a város halottjának tekinti, és Hódmezővásárhelyre való szállításáról, továbbá temetéséről gondoskodni kíván.³⁰ Erről táviratilag értesítik Tornyai özvegyét, aki azonban Hódmezővásárhely város javaslatát a temetéssel kapcsolatban nem teszi magáévá, hanem a főváros által felajánlott díszsírhelyet fogadja el. Így azután Tornyai Jánost a Kerepesi temetőben temetik el, szeptember hó 23-án délután fél 5 órakor. A Munkácsy lepellet letakart koporsó mellett, a lelkészi ima után a Szinnyei Társaság részéről Csók István búcsúztatta az elhunytat.

²⁵ Szegedi Közjegyzői iratok 325/1936.

²⁶ Uo. 326/1936.

²⁷ A Budapestre utazás időpontja a periratok szerint szept. 16, vagy 17, téves tehát a Magyarország 1936. szept. 24-i számában a festőművész özvegye által tett az a nyilatkozat, mely szeptember 5-re teszi Tornyai Budapestre történő felszállítását. A két közjegyzői okirat Hódmezővásárhelyen, a Haltéri lakáson készült, szeptember 14-én.

²⁸ Budapest Főváros VIII. kerületi Anyakönyvi Hivatal Halotti Anyakönyvei 1616/1936.

²⁹ Vásárhelyi Reggeli Újság 1936. szeptember 22.

³⁰ Városi Levéltár Hmvhely, Kisgyűlési jegyzőkönyv 1936. Magyarország 1936. szeptember 23.

A sírnál Szentgyörgyvári Gyenes Lajos, a Munkácsy Céh nevében, Szablya János a KÉVE részéről, Medgyessy Ferenc az Új Művészek megbízásából, Horváth Béla a Magyar Képzőművészek Egyesülete képviselőjében, a szülőváros nevében Endrey Béla, a Tornyai Társaság nevében pedig Faragó Sándor, illetőleg rövid verssel Gallyasi Miklós búcsúztatták Tornyai Jánost. Rajtuk kívül jelen volt még a temetésen Rudnay Gyula, Pásztor János, Lyka Károly, Kosztolányi Dezső, Sidló Ferenc is.³¹

A korabeli sajtóban némi cinizmussal „a holttestért folytatott küzdelemnek”³² nevezett eseményeknek még a sírnál is van visszhangja, mert a vásárhelyi művészek nevében elmondott nekrológban Darvassy István festőművész drámai szavakban utalt az Alföld festőjének fővárosi örök álmára. „Itt hantolunk el füstölgő gyárkémények alatt. Sírod mellett rohanó vonatok futnak a világba. Tornyai János ez nem a Te földed. Mert a lelked ott száll most is a füzes Tisza-parton, a zöldellő búzaföldek felett.”³³

Ami ezután történt a magyar sajtóban, az az akkori újságírás sajátos arcaént külön is figyelmet érdemel. A kor egyik nagy alkotójának, jelentős művészenek halálával általában rövidebb közlemény foglalkozik.

Kivétel a Pesti Napló, amelyik hosszabban méltatja Tornyait³⁴ és a Nemzeti Újság.³⁵ Ellenkező példa viszont az Újság című lap, amelyik egyetlen sorban sem emlékezik meg Tornyai haláláról, ugyanez időben viszont külön cikkben méltatja a Magyar–Hollandi Biztosító Társaság elhunyt vezérigazgatójának érdemeit.³⁶

Amint azonban a művész özvegye és Hódmezővásárhely város között a vita ki-robban, és ebben a képek sorsa, eltűnése szenzációvá növelhető, egyszerre az érdeklődés középpontjába került Tornyai. A Magyarország c. lap óriási betűkkel az egész címdoldalt, sőt a második oldalt is betöltő terjedelemben foglalkozik az üggyel.³⁷ A többi lap is egyszerre széles körben érdeklődést mutat és erősen túlzott adatokat közöl a képek sorsáról, 3000 kép eltűnéséről olvasunk.³⁸ Majd 1000,³⁹ később 800⁴⁰ kép szerepel a sajtó hasábjain, sőt drámai nyilatkozatok is.⁴¹

Ezek a sajtóközlemények ismételtén arra figyelmeztetik a kutatót, hogy a publicisztika közleményeit csak az egyéb forrásokkal egybevetve és azok által is igazolt esetben fogadja el való tényeknek. Az egyik publikáció Tornyai élete utolsó napjára teszi intézkedéseit akként, hogy „mindent a feleségére hagyott, 2 órával később pedig ezt az intézkedését megváltoztatva, szülővárosát tette örökösévé”.⁴² Másik közlemény szerint a szegedi kórházban gyógykezelték Tornyait,⁴³ két további cikk pedig a barcelónai nagydíjat a Magdolna képnek „ítéli oda”.⁴⁴ Ez utóbbi csak tovább növeli a barcelónai nagydíj körüli bonyodalmakat, melyet a későbbiekben általánosan, de

³¹ Magyarország 1936. szeptember 22., szeptember 23. Budapesti Hírlap 1936. IX. 23., 24. Esti Kurír 1936. szeptember 22., Friss Újság 1936. szept. 22.

³² Kis Újság 1936. szeptember 24.

³³ Vásárhelyi Reggeli Újság 1936. szept. 27.

³⁴ Pesti Napló 1936. október 10.

³⁵ Nemzeti Újság 1936. szept. 24.

³⁶ Újság 1936. szept. 28.

³⁷ Magyarország 1936. szept. 24., 25., 26.

³⁸ Magyarország 1936. szept. 25.

³⁹ Vásárhelyi Újság 1936. szept. 27.

⁴⁰ Magyarország 1936. szept. 27.

⁴¹ Magyarország 1936. szept. 26. 14. oldal.

⁴² Pesti Napló 1936. okt. 10.

⁴³ Pesti Napló 1937. június 10.

⁴⁴ Népszava 1936. szept. 24.

tevesen elterjedten a Csokorkötéssel hoztak kapcsolatba. Ma már kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Juss került díjazásra Barcelonában.⁴⁵

A művész özvegye szeptember 24-én még úgy nyilatkozott, hogy nem kíván pert indítani a város ellen.⁴⁶ Időközben azonban felbontásra kerül az általa még akkor nem ismert tartalmú szeptember 14-i második végrendelet. Az időközben történt tájékozódás, és Hódmezővásárhely város egyezkedési készségének hiánya indítja arra az özvegyet, hogy 1936. október 9-én a szegedi törvényszéknél pert indít Hódmezővásárhely város ellen.

Követeli az általa sem vitatottan elajándékozott 81 db festmény beadványában 100 ezer pengőre becsült értékének felét, valamint a Tornyai János által rendelkezési jog fenntartásával átadott 411 db festmény és 639 db Mári kép visszaadását, illetőleg az utóbbiak 30 ezer pengőben meghatározott ellenértékét.⁴⁷

A per megindítását Hódmezővásárhelyen a temetés bonyodalmai miatt kialakult közhangulat után érthetően kedvezőtlenül fogadták és ennek a sajtóban is hangot adtak.⁴⁸

Ugyanakkor azonban a per kimenetelét illetően már Hódmezővásárhelyen is jelentkezők óvatosabb vélemények, melyek a maga teljes egészében látják az ügy igen bonyolult és nehezen elbírálható voltát.⁴⁹

A pert Tornyai özvegye szegénységi jogon folytatja és a becsatolt T.—2043/1936-os sz. Budapest Főváros VIII. ker. elöljárósága által kiállított szegénységi bizonyítvány szerint a havi jövedelme 80–90 pengő, melyet képeladásból biztosít. A Tornyaiakkal közösen használt lakás pedig, a kiállított igazolás szerint 1 műterem, 1 szoba, és mellékhelyiségből áll.⁵⁰

Hódmezővásárhely város ezek után is elzárkózik a képek kiadása, illetőleg azok ellenértékének kifizetése elől. Védekezése eléggé elkeseredett és kiélezett. Elsősorban arra hivatkozik, hogy a feleség javára szóló ajándékozási szerződés kényszer, illetőleg megtevesztés hatása alatt jött létre. Ennek alátámasztására bizonyítani kívánja, hogy Tornyai és felesége között az utóbbi években a viszony jelentős mértékben elromlott, és hogy a családi élet ilyen mértékű ziláltsága mellett, melyre Tornyai hódmezővásárhelyi tartózkodása során többször is kitért, korábbi szándékának megváltoztatását csak megtevesztés idézhette elő.

Hivatkozott továbbá a város arra is, hogy a képek elég jelentős részét az özvegy elzalogosította a postatakarékpénztárnál. — Végül felhívta a város maga mellett azt is, hogy Tornyait úgy csalta ki felesége a kórházból, hogy Mártélyra viszi ki naplementét nézni, és ehelyett 200 km-es autótutat tétetett meg vele, súlyos állapota és

⁴⁵ Ma már nehéz pontosan megállapítani, honnan eredt a Csokorkötés barcelonai nagydíja. Ebben bizonyos mértékben Tornyai is részes, hiszen még élt, amikor Faragó Sándor idézett műve megjelent. Ebben Faragó azt írja, hogy Barcelonában a „Virágbararulás” kapott nagydíjat. Viszont, mint erre Székely Zoltán hivatkozott művében rámutat, a barcelonai kiállítás katalógusa szerint csak egyetlen Tornyai mű szerepelt a vilákkiállításon és annak címe: Heritage (Öröklés). Nyilvánvaló tehát, hogy ez a Juss. A barcelonai vilákkiállítás 1929-ben volt. A Csokorkötés stílus kritikai vizsgálatán, továbbá a Barcsay kép hátára festett első kompozíciós vázlatának szentendrei eredetén túl, a modellként szereplő feleség nyilatkozata is a kép későbbi születését támasztja alá. Tornyai özvegyének nyilatkozatát a Csongrád-megyei Hírlap 1962. III. 18-án közölte.

⁴⁶ Magyarország 1936. szept. 24.

⁴⁷ Szegedi Törvényszék P. 7324/1936./1.

⁴⁸ Vásárhelyi Reggeli Újság, 1936. nov. 1.

⁴⁹ Népújság (Hódmezővásárhely) 1936. okt. 11.

⁵⁰ Budapest Főváros VIII. ker. elöljárója T. 2043/936.

rendkívüli fájdalmas lábtörése ellenére. Ez a város beadványa szerint a festőművész halálának nagyrészből okozójává lett.⁵¹

A bíróság széleskörű bizonyítást rendel el az ügy tisztázására. Több mint tíz tanút hallgatnak ki és szakértői véleményeket szereznek be. Így mindenekelőtt a kényszer, illetőleg megfélemlítés fennállásának lehetőségével kapcsolatban kórházi és kezelőorvosai véleményének meghallgatásával tisztázta a bíróság Tornyai utolsó évekből szellemi állapotát, ítélőképességét. A kihallgatott kórházi orvosok (Dr. Genersich Antal igazgató főorvos, Dr. Wirth Márton belgyógyász főorvos), továbbá Dr. Mészáros Pál, Tornyai hosszú időn át volt kezelőorvosa, egyöntetűen vallották azt, hogy Tornyai értelmileg és szellemileg élete végéig teljesen beszámítható állapotban volt. A mintegy három évtizeddel korábban jelentkező luesét rendszeresen kezelte, és abból kifolyólag csak járási zavarai keletkeztek, szellemi képessége semmiféle zavart, vagy csorbát nem szenvedett.

Ugyancsak a kihallgatott orvostanúk vallomása igazolta, hogy Tornyai leérkezésekor valóban panaszkodott feleségére. Ezekből a megnyilatkozásokból nyilvánvalóvá vált: a közöttük levő kapcsolat megromlása is közrejátszott abban, hogy Tornyai Vásárhelyre költözött. A későbbiekben azonban megváltozott ez a helyzet és bensőséges házastársi kapcsolat kialakulásának külső jeleit tapasztalták a tanúk.

Nem sikerült a városnak bizonyítani — már a dolog természeténél fogva sem —, hogy Tornyai Budapestre szállítása akarata ellenére és megfélemlítéssel történt volna. Erre vonatkozóan a szállítást végző személygépkocsi vezető nem tudott felvilágosítást adni. A beszálláskor arra járt és kihallgatott tanú pedig csak jajgatást halott, ami természetesen adódhatott a mozgási nehézségek által előidézett fizikai fájdalom-ból is.⁵²

Az özvegy becsatolta a 8843-as sz. elszámolást, amelynek értelmében 1936. április 20-án 13 db képet átadott aukcióra 400 pengő előleg felvétele mellett. A 13 kép címe a következő: Téli táj, Park részlet, Mártélyi táj, Napfény eső után, Ajtó, Barátok kertje, Kertészlak, Magyarszoba, Erdő ősszel, Reggeli seprés, Kiöntött a Tisza, Napsütés a Parkban, Eresz alól. Valamennyi olajfestmény. Minthogy a kiállított elszámolás méretet nem tüntet fel, és mert a képek jelentős részének címe nagyon is általános (Park részlet, Téli táj stb.) az azonosítás igen nehéz és további sorsuk követése majdnem lehetetlen.⁵³ A perlekedés előrehaladtával Tornyai özvegye 1937. május 8-án tett bejelentésével úgy változtatta meg követelését, hogy lemondott a Tornyai képek kiadásáról és helyette özvegyi jogának sérelme miatt évjáradékot kért megállapítani. Természetbeni kiadásra irányuló igényét csak a Mári képekre tartotta fenn.⁵⁴

A per során kihallgatták Tornyai Jánosnét is, akinek a bíróság előtti vallomása és korábbi sajtónyilatkozata nem áll összhangban. Mint már hivatkoztam, a sajtónyilatkozatban több kép biztonságba helyezésétől beszélt és azt állította, hogy azok megvannak. A bírósági kihallgatás során azonban már semmit sem tud ezekről, sőt azt állítja, hogy azokat Vásárhelyre leküldte.⁵⁵

A Mári képekkel kapcsolatban egyébként egy másik per is indult, melyre a későbbiekben majd visszatérünk.

⁵¹ Szegedi Törvényszék P. 7324/1936./3.

⁵² Fenti számú periratok 17-es jegyzőkönyve.

⁵³ Postatakarékpénztár árverési csarnok 8843. elszámolás. Fotokópiában periratokhoz csatolva.

⁵⁴ Periratok 17-es jegyzőkönyv 11. oldal.

⁵⁵ Periratok 1937. júl. 5. 25. jelzésű jegyzőkönyv.

Hódmezővásárhely város látva, hogy az ajándékozási szerződés érvényességét eredményesen nem tudja támadni, a védekezés további — kissé erőltetettnek ható — eshetőségét is kimeríti. Ennek keretében vitatja a képek értékét, sőt Tornyai festői nagyságát is. A képek forgalmi értékének megállapítása érdekében a bíróság elrendeli Paur Géza festőművész, a Képzőművészeti Társulat főtitkárának szakértői meghallgatását. Nem érdektelen röviden foglalkozni a szakértői véleménnyel, mely a város javára létrejött első ajándékozási szerződés tárgyát képező 90 műtárgy — ebből 81 olajfestmény — értékét 96 300 pengőre becsüli. Ezek között a nagy Juss 10 ezer, a Csokorkötés 3000, a Bús magyar sors 4000, a Csizmahúzás 3000, a szentendrei képek pedig 500—700 pengő értékben szerepelnek. (VII. melléklet.)

A második szerződésben említett 481 kép és 353 rajz értékét pedig együttesen 28 100 pengőben állapítja meg a szakértő. Itt az olajfestmények értékét átlagban 40—50 pengőre, a rajzok értékét pedig 30 pengőre becsülte.⁵⁶

Az értékelés nemcsak Tornyai jelentőségének a fényében tekinthető szerénynek, hanem akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a Szépművészeti Múzeum Tornyaitól korábban különböző években vásárolt képeinek db-kénti vételára általában meghaladta az 1200 koronát, illetőleg 1500 pengőt.⁵⁷

A szakértői vélemény egyébként néhány érdekes megállapítást is tartalmaz, Tornyainak a kortársak által való értékelésére vonatkozóan. Megállapítja, hogy Tornyai nemcsak „ritka művészi tehetséggel megáldott festőnk volt, de kortársai sorából művészetének *felette jellemző magyarságával* is kivált”. Továbbiakban *»igazi magyar őstebetségnek«* nevezi Tornyait. Az értékelésnél jelentős szempontnak tartja még azt is, hogy azok alkotója már halott. A nemzetközi műkereskedelmi forgalomnak az a gyakorlata, hogy *»kiváló képzőművészek alkotásai elhalálózásukkal azonnal 50—100%-kal emelkednek értékükben.«*⁵⁸

A képek értékelésével kapcsolatos vita eldöntésére és Tornyai művészi nagyságának bizonyítására az özvegy eredeti dokumentumok fotokópiáit csatolja be. Így

⁵⁶ 1937. május 28-i szakértői vélemény, periratok 21. mell.

⁵⁷ Országos Magyar Szépművészeti Múzeum 1937. nov. 24-i levele, 1—10. alatt felsorolva a Tornyai J.-től vásárolt képek.

1. Lelt. sz. 2589. Tornyai János: Menyecske a műteremben.
Vétel, 1904. L. 400 K.
2. „ „ 3211. Tornyai János: Édesanyám szobájában.
Vétel 1905. — 1000 K.
3. „ „ 4130. Tornyai János: Őszi reggel.
Vétel. 1911. — 450 K.
4. „ „ 4131. Tornyai János: Édesanyám szobája.
Vétel, 1911. — 450 K.
5. „ „ 5088. Tornyai János: Zöldkabátos asszony.
Vétel: 1917. — 2000 K.
6. „ „ 5301. Tornyai János: Tiszaparti táj.
Vétel, 1919. — 950 K.
7. „ „ 5302. Tornyai János: Tanyák.
Vétel, 1919. — 900 K.
8. „ „ 6504. Tornyai János: Nagy borulás.
Vétel: 1931. — 1200 P.
9. „ „ 6602. Tornyai János: Műteremben.
Vétel, 1933. — 1300 P.
10. „ „ 6796. Tornyai János: Pirosruhás nő.
Ez utóbbi képet beczkói Bíró Henrik műgyűjtő 1934-ben ajándékozta a múzeumnak. Értéke 500,— P.

⁵⁸ Periratok 21.

megtaláljuk ezek között Munkácsy Mihály már publikált ajánlását, melyben a városi tanács pártfogását kéri a fiatal festő számára.⁵⁹

Becsatolta az özvegy *Zichy Mihály, Feszty Árpád, és Benczúr Gyula* Tornyaihoz írt levelét, illetőleg *levélrészletét*. (VIII—X. sz. melléklet.)

Ugyancsak a fenti célból került a bíróság elé a barcelónai vilákiállítás aranyérmének odaítélésével kapcsolatos levél, továbbá az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat és a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter levele az állami kis aranyérem odaítéléséről. Ez utóbbi gazdasági és művelődéstörténeti érdekessége, hogy a kis aranyérmert „*tekintettel a súlyos gazdasági viszonyokra, csak ezüsből volt módjában elkészíttetni*” a minisztériumnak. (XI—XIII. melléklet.)

Kiegészíti még ezt a dokumentációt a Képzőművészet c. folyóirat 1933 júliusi száma, melyben Magyar Mesterek cím alatt Tornyai Jánossal foglalkozik a folyóirat.⁶⁰ Majdnem egyévi hosszas és részletekbe menő bizonyítási anyagot tartalmazó tárgyalás után hozza meg 1937. szeptember 14-én a szegedi törvényszék az ítéletet. Ebben arra kötelezi *Hódmezővásárhely várost, hogy a festőművész özvegyének élete végéig fizessen havi 125 pengő járadékot*. Az eljárás elhúzódását még olyan, a közjegyzői gyakorlatban szinte példátlan eset is hátráltatta, hogy a második, 1936. június 13-i ajándékozási okirat eredeti példánya a közjegyzői irattárból eltűnt. Azt a bíróságon nem lehetett bemutatni. Külön eljárás útján kellett hiteles kiadványt készíteni.

Az ítélet indokolását nem részletezzük, pusztán csak annyit, hogy a magánjog általános szabályai szerint a megajándékozottnak felelnie kell az ajándékozó kötelezettségeiért, jelen esetben az özvegyi jog alapján az ajándék erejéig megajándékozott Hódmezővásárhely városnak.

A járadék mértékének megállapításánál a bíróság azt vette figyelembe, hogy a házasság fennállása alatt, megítélése szerint, Tornyai havi jövedelme átlagban 250—300 pengőt tett ki.⁶¹

A város nem nyugodott bele az ítéletbe, így került az ügy a szegedi ítélőtáblához, mely a törvényszéki ítéletet jóváhagyta.⁶² Majd az ügy a végső fórumhoz, a kúriához került. Közben azonban egészen különös dolog történik a két egybehangzó bírósági ítélet után Vásárhelyen. A város törvényhatósági bizottsága, 1937. december 16-án tartott közgyűlésében kimondja, hogy a Tornyai János festőművész által a városnak ajándékozott képeket az özvegynek visszaadja és a határozat indokolása szerint azért teszi ezt, mert a tartásdíj címén fizetendő összeg az ajándékozott képek értékével nem áll arányban.⁶³

Nehéz pontos magyarázatot találni erre a döntésre. Bizonyos, hogy a per folyamán felkavart indulatok is közrejátszottak. — Kétségtelen azonban, hogy a város törvényhatósági bizottsága ezzel a döntésével vállalta annak kockázatát, hogy az évi több millió pengős költségvetésben jelentős tételnek nem tekinthető havi 125 pengő

⁵⁹ Bodnár Éva i. m. 61. l.

⁶⁰ Képzőművészet 1933. július 138. l. Tornyai nevének írása tévesen Y-nal.

⁶¹ Szegedi Törvényszék P. 7324/1936./28.

⁶² Szegedi Itélőtábla P. III. 1314/1937./35.

⁶³ Hódmezővásárhelyi Városi Levéltár közgyűlési jegyzőkönyvek 339/1937. Kgy. — A város törvényhatósági bizottságának közgyűlése először 1936. szept. 26-án foglalkozik az ajándékozás ügyével és ekkor egyhangúlag elfogadja az ajándékot. A közgyűlést előkészítő eljárás során a th. kisgyűlés szept. 25-i ülésében a város polgármestere előadja, hogy „az ajándékozást Tornyai János ahhoz a feltételhez kötötte, hogy csak akkor hozható nyilvánosságra, amikor erre a felhatalmazást Tornyai János megadja.” A város polgármestere azonban az ügy tárgyalását azzal indokolja, „hogy Tornyai Jánost Hódmezővásárhelyről elvitték, így feljogosítottnak érezte magát, hogy a tárgysorozatba ezt a pontot felvétesse”.

1938
0059
Főlastronszám

K I V O N A T

P. III 1314/36
1937

Hódmezővásárhely thj. város törvényhatósági bizottságának 1937. évi december hó 10-án tartott évnegyedes rendes közgyűléséről készült jegyzőkönyvéből.

339 /1937 kgy.szám.

Dr. Csáky Lajos t. főügyész ismertette Ösv. Tornyai Jánosé -
nak a város ellen ösvegyri jog és járulékal iránt indított per eddigi e-
redményét a a th. közgyűlés vonatkozó 474/1937.sz. határozati javas-
latát.

Szólni kívánó nem jelentkezett, ezért elnök a tanácskozást
berekasztli a a kérdést előírászerint szavazásra felteszi.

A közgyűlés az előterjesztett határozati javaslatot felki-
áltással elfogadja, mihezképest elnök kihirdeti, hogy e tárgynál követ-
kező a

h a t á r o z a t :

A törvényhatósági közgyűlés a 193/1936.kgy.sz. alattielt ha-
tározatának megváltoztatásával kimondja, hogy a Tornyai János festőmű-
vész által a város közönségének tett és elfogadott ajándékozásait ha-
tálytalanítja és felhatalmazza a polgármestert, hogy a Tornyai János ál-
tal Hódmezővásárhely város közönségének ajándékozott képeket nevezett
ösvegynek vissza adhassa, és a város közönségét az ajándékozás előtti ál-
lapotba hozhassa, e végből a tisztí főügyészt a törvényhatóság utasítja,
hogy a törvényhatóság ezen álláspontját a m. kir. Curia előtt érvényesít-
hesse. Megjegyzi azonban a törvényhatóság, hogy a város közönsége részé-
ről az ajándékokról való lemondás folytán a képek visszaadása harmadik
személyek korábban szerzett végrehajtási zálogjogának sérelme nélkül tör-
ténhetik és a városnak a kifizetett összegek visszakövetelése iránti je-
gát nem érinti.

Hódmezővásárhely város közgyűlésének határozata a Tornyai művek visszaadásáról. I.

INDOKOK:

A törvényhatósági közgyűlés 193/1936.sz.határozatával a Tornyai János által a város közönségének tett ajándékozást elfogadta, illetőleg a közgyűlés elfogadó határozatát jóváhagyta.

Mint hogy azonban a szegedi kir.Törvényszék az ajándékozott képekre vonatkozó végrehajtás a kir.Itéltábla pedig a város közönségét az ajándékozott képek értéke erejéig minden vagyona vezethető végrehajtás terhével havi 125 P. tartásdíj fizetésére kötelezte, a fizetendő összeg pedig a törvényhatóságnak ajándékozott képek értékével arányban nem áll, ennek következtében az ajándékozásokat a törvényhatóság maga részéről hatálytalanítandónak találta. Ezen jogi álláspontja folytán a további rendelkezéseket meg kellett tenni. A törvényhatóságnak a képekről való lemondása a képek visszaadása más, harmadik személyek körében szerzett zálogjogát, valamint a város által kifizetett összegek visszakövetelési jogát nem érintheti.

Mindezekről jegyzőkönyvi kivonat útján értesítendő a Polgármester előlki ikt.utján, polgármester közigazgatási iktató útján, városi tisztviselő főügyész, dr.Robogány István ügyvéd, Budapest VIII.József u.2.sz. I.em.3.ajtó sz., özv.Tornyai Jánosné Szabó Proits Rozália, Budapest, VIII.Horvátok u.9.sz.a.lakos, és a számvétség.

kmft.

K i a d t a :

Ludrey
polgármester.

G.S.E.
E.M.G.

Hódmezővásárhely város közgyűlésének határozata a Tornyai művek visszaadásáról. II.

fizetése helyett lemond az ajándékozott mintegy 900 Tornyai műről. Ugyancsak érthetetlen, hogy ezt a határozatot a város vezető testülete teljes egyhangúsággal hozta. Nem volt egyetlen törvényhatósági bizottsági tag, aki felemelte volna a szavát, hogy a város néhány éve ünnepelt nagy fiának életműve jelentős részét magába foglaló ajándékáért jogszabályi kötelezettség szerint csekély áldozatot is hozhat a szülőváros.

Szerencsére ez a döntés elkésett. Így a törvényhatósági bizottság akarata ellenére a Tornyai képek mégis a város tulajdonában maradtak és közgyűjteményének, a múzeumnak értékes anyagát képezik. A műemlékekkel kevésbé rendelkező város egyik kiemelkedő kulturális értéke, vonzereje lett a Tornyai kiállítás. A kúria ugyanis végítéletében⁶⁴ perjogi szabályra hivatkozva állapította meg, hogy két egybehangzó ítélet után a képek visszaadására vonatkozó döntés elkésett, azt a felülvizsgálati eljárás során érvényesíteni nem lehet.

A hagyaték körüli vitának, mint már korábban érintettük, még egy mellékágával is találkozunk. A Tornyai képekkel együtt ugyanis Hódmezővásárhelyre szállítottak mintegy 400 db Mári képet is. Kovács Mária festőművész ezeket a képeket vissza akarta szerezni a maga számára, azért 1937. június 16-án pert indít a szegedi törvényszéknél Hódmezővásárhely város és Tornyai Jánosné ellen.⁶⁵ A beadványban, mely az eljárást elindítja, előadja Kovács Mária, hogy mintegy 14 éven át, 1907. évtől egészen 1921. végéig kisebb megszakításokkal, élettársként élt együtt Tornyai Jánossal. Ez alatt az idő alatt ismerkedett meg Tornyai útmutatása alapján a festészet technikai ismeretével és mintegy 600 képet fest. Ebből az általa előadottak szerint az idők folyamán 200-at értékesít, 400 azonban megmarad. Valamennyit „Mári” szignatúrával látta el. Mikor 1921 végén életközösségük megszakad, a képeket közös lakásukon hagyja és azokat Tornyai János Hódmezővásárhelyről való elköltözésekor magával viszi Budapestre.

A bíróság azonban a kérelemnek nem ad helyt és nem ítéli vissza Kovács Mária-nak a képeket, mert Tornyai özvegye okiratokkal igazolja, hogy azok részben Kovács Mária nyilatkozata, részben egyéb okok (vásárlás) folytán Tornyai János tulajdonába mentek át.⁶⁶

Hódmezővásárhely város pedig kijelenti, hogy a Mári képekhez nem ragaszkodik, azokat az özvegynek hajlandó átadni.⁶⁷ A képnek több, mint fele (215 db) ennek ellenére a Tornyai János Múzeum képzőművészeti gyűjteményében szerepel.⁶⁸ Tornyai özvegye ugyanis, bár erre rendelkezési joggal bír, a Mári képeknek csak egy részét szállíttatta el Vásárhelyről. A többi Tornyai képpel együtt Hódmezővásárhelyen maradvá kerültek a városi közgyűjteménybe a Mári képek is.⁶⁹

Az ellentétek azonban a legfelsőbb bírói fórum jogerős ítélete után sem érnek véget Hódmezővásárhely város és Tornyai özvegye között. A város, amely saját halottjának tekintette Tornyai Jánost és akit korábban évjáradékban is részesített, a per eldőlte után nyomban 996 pengő követelt az özvegyen, az elhunyt festő kör-

⁶⁴ P. I. 59/1938./42. sz.

⁶⁵ Szegedi Törvényszék P. 228/1937./1. A Mári képek darabszámát illetően, az iratokban különböző adatok fordulnak elő. Egyik 640-ről, másik 639-ről, majd 615-ről szól. A magunk részéről a Kovács Mária által közölt mennyiséget (400 db) tartjuk helyesnek és elfogadhatónak.

⁶⁶ Szegedi Törvényszék P. 228/1937/3. fotokópiák és becsatolt levél.

⁶⁷ Periratok 10-es.

⁶⁸ A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum képzőművészeti leltárkönyvének 1956—57. évi bejegyzései szerint.

⁶⁹ Szegedi Törvényszék 228/1937.

házi ápolásával és gyógykezelésével kapcsolatban.⁷⁰ Ez a kezdeményezés nyilvánvalóan szintén csak a pereskedés felfokozott indulatai nyomán keletkezhetett, hiszen a város vezetői tudták, hogy Tornyai szegényjogon folytatta a pert, így az ápolási költségek végrehajtására sem került sor. A vita azonban még mindig nem ért véget, hanem a felszabadulás utáni változott gazdasági körülmények között felújul, mégpedig a havi járadék újraértékelése kérdésében. A város törvényhatósági bizottsága két alkalommal is foglalkozik a járadék összegének megállapításával. Először 1947. március 28-án, amikor 1946. augusztus hó 1. napjától 183 Ft-ban állapítja meg a járadékot azzal az indokolással, hogy a bírói ítéletben megállapított 125 pengő havi járadék megközelítően az állami rendszerű XI. fizetési osztály 3. fokozatának megfelelő összeg volt és a határozat időpontjában ez 183 Ft-ot tett ki. Tornyai özvegye elfogadja ezt az ajánlatot. Egy év múlva azonban változik a közalkalmazottak fizetése és 1948. március 23-án ismét közgyűlés elé kerül a járadékösszeg megállapításának ügye. Ekkor kimondja a törvényhatósági bizottság, hogy egyszer és mindenkorra a XI. fizetési osztály 3. fokozata szerinti összegben állapítja meg a járadékot.⁷¹

Ez a megállapodás Tornyai özvegye számára ekkor sem, de a későbbiekben még kevésbé volt előnyösnek tekinthető. Az Országos Nyugdíjintézet megalakulásával ugyanis a járadék fizetését átveszi a nyugdíjintézet és nyugdíjként kezeli. Már pedig ismert tény, hogy az állami alkalmazottak nyugdíja hosszú éveken át stagnált. Így már több, mint egy évtizede 412 Ft-ot tesz ki a folyósított járadék összege – amit ha a megítélt 125 pengő havi járadékkal vetünk össze, aránytalan.

A képek végül is Hódmezővásárhely város múzeumának gyűjteményébe kerültek. A felszabadulás előtt hosszú éveken át csak raktárban voltak elhelyezve. A felszabadulás után kerültek először szakszerű leltárbavételre, egy részük ekkor került bekeretezésre is. A 40-es évek végén a város vezetői és a múzeum közötti megállapodás eredményeként hivatali helyiségek díszítését szolgálja a Tornyai gyűjtemény 60–80 db alkotása. A múzeumok államosítása után a későbbiekben ez a helyzet fokozatosan megszűnik és visszakerülnek a képek a múzeum gyűjteményébe. A város múzeuma 1950-ben veszi fel a nagy alföldi festő nevét.⁷² 1954-ben néhány vidéki városban Tornyai kiállítás nyílt, majd a helyi művelődési ház második emeletén állandó Tornyai kiállítást rendeztek.

Tornyai műveinek jelentős része azóta már sok kiállításon nyújtott örömet a tárlatlátogatóknak, határozott színfoltja volt a budapesti Múcsarnokban rendezett alföldi kiállításnak és a nagy magyar festő 25 éves jubileumi kiállításának jelentős részét is a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum anyagából válogatták.

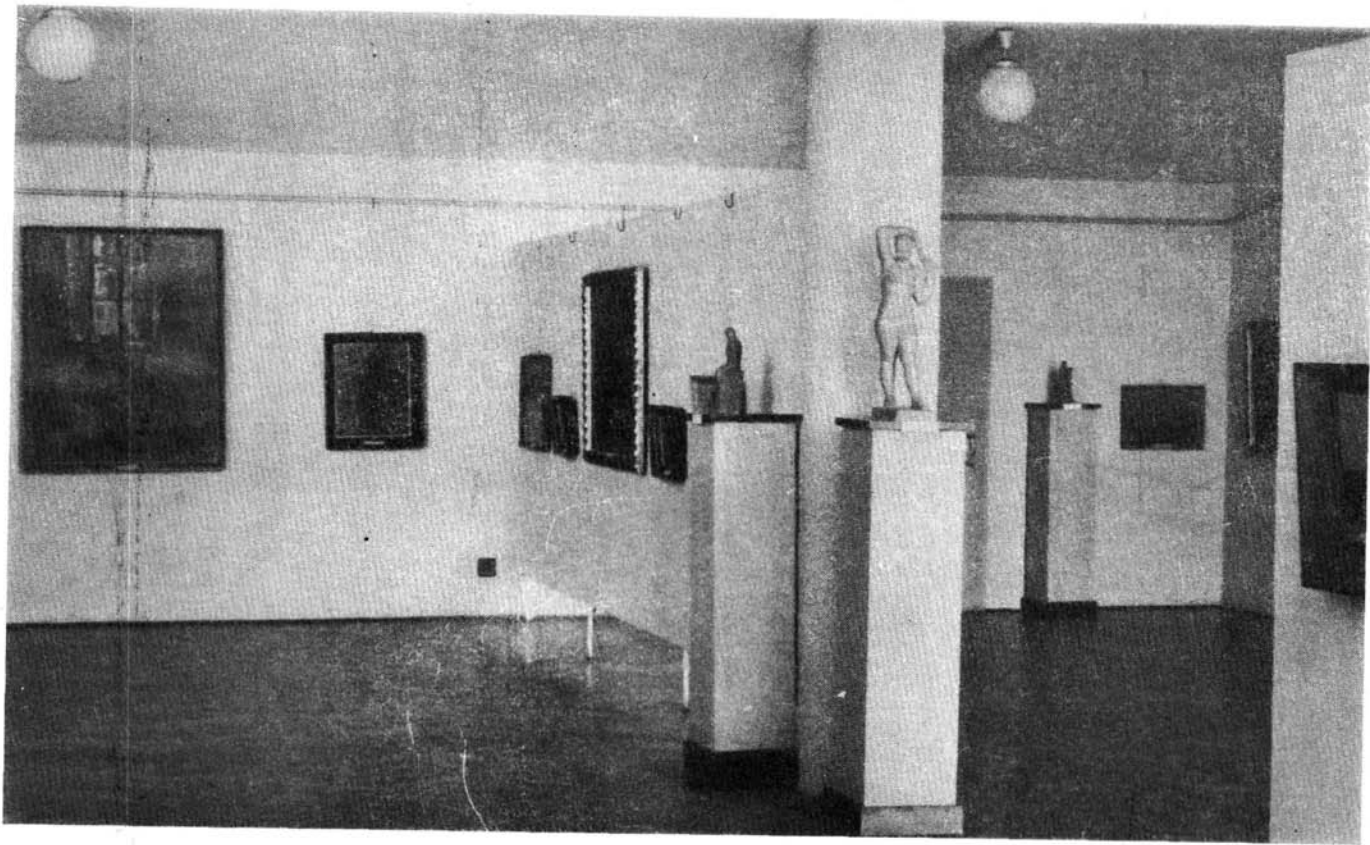
A hagyaték története ezzel véget is ér, az ellentétek az idő folyásával elsimultak. A magyar művelődéstörténet szempontjából a legfontosabb, hogy a nagy magyar festő életművének döntő része közgyűjteménybe került és így a tárlatlátogatók tíz- és százazreinek nyújt művészi élményt és örömet. Eljutottak az alkotások tehát igazi címzettjeikhez, azokhoz, akiknek Tornyai szánta, a magyar néphez.

Dömötör János

⁷⁰ Hódmezővásárhelyi Városi Levéltár 22118/1936. sz.

⁷¹ Uo. 49/1947. Kgy.sz., 62/1948. Kgy.sz.

⁷² Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 4119/1951. MMOK.

A Tornyai János Múzeum állandó Tornyai—Medgyessy kiállításából

V é g r e n d e l e t.

Alulírott Tornyai János festőművész, Budapesti Horánszky utcai 9. sz. alatti lakos testi és szellemi erőm teljes birtokában, érett megfontolás után, halálom esetére a következő végakaratú rendelkezéseket tettem:

1. Minden ingóvagyonomat, bútoromat, lakásom felszerelését, az összes tulajdonomban lévő képeimet hagyom Proits Szabó Rozália úrnőre, aki jelenleg Velem Horánszky u. 9. szám alatti lakásban lakik.

2. Az ő kötelességévé teszem, hogy illő eltemettetésemről, mint általános és kizárólagos örökösöm gondoskodjék és esetleg adósságaimat, amennyiben ilyen elhalálozásomkor lennének, a reá szálló vagyonból kielégítse.

3. Külön is kijelentem, hogy mindaz a vagyon, amely jelenleg birtokomban van, s amely esetleg halálom után birtokomban lesz, a saját munkásságomból szerzett vagyon, amelyben engem csak Proits Szabó Rozália, aki immáron hosszú évek óta velem együtt él, segített és támogatott. Nincs tehát vagyonomban semmi ági, vagy öröklött vagyon és semmi olyan, amire valaki igényt tarthat.

4. Jelen végrendeleti intézkedésem magyarázatául külön is kiemelem, hogy Proits Szabó Rozália 1925. év óta gondozóm, és ügyeimben segítőtársam, aki eme idő alatt soha külön tiszteletdíjat, vagy bármilyen fizetséget nem kapott. Kelt Budapesten, 1931. május hó 22-én. (huszonkettő).

Tornyai János sk.

Mi alulírottak ezennel tanúsítjuk, hogy az előttünk személyesen ismert Tornyai János budapesti (VIII. Horánszky utcai 9. sz.) lakos festőművész a mi egyidejű jelenletünkben az általunk és az általa értett magyar nyelven kijelentette, hogy ezen okirat az ő végrendeletét tartalmazza és azt előttünk a mi együttes jelenletünkben sajátkezűleg aláírta.

Budapesten 1931. május hó 22-én (huszonkettő)

Dr. Vészi Mátyás sk.

Budapest (Andrássy u. 27.)

Dr. Wágner György sk.

Budapest (Andrássy u. 27.)

Dr. Antal Pál sk.

Budapest, Veres Pálné u. 27.

Dr. Medgyessy Ferenc sk.

Budapest, X. Százados út. Művésztelep

Ezt a végrendeletet a mai alulírott napon Vm. 2./1936. szám alatt kihirdettem. Budapest 1936. egyezerkilencszázharminchat évi november hó 20. huszadik napján Dr. Beniczki Géza és Dr. Kőrössi Bertalan budapesti kir. közjegyzőnek a budapesti kir. közjegyzői kamara által 1246/1932. szám alatt kirendelt helyettese.

P. H.

Hatósági bizonyítvány

Abból az alkalomból, hogy az élete delén már túlevő Tornyai János festőművész budapesti VIII. ker. Horánszky u. 9. (III. em. 18.) sz. alatti lakos dohányeladási engedély elnyerése iránt kérelmet adott be s annak elintézése a székesfővárosi m. kir. Pénzügyigazgatóság 100831/III—C. 1934. sz. végzése szerint folyamatban van, — alulírott, mint Hódmezővásárhely th. város polgármestere köztudomás alapján és mert működését ifjúsága óta állandóan figyelemmel kísértem — bizonyítom azt, hogy nevezett Tornyai János fiatal kora óta

festészettel foglalkozik s ma — amikor már közel van élete 70. évéhez, — elmondhatja magáról, hogy mindenkor az ősmagyar erőnek, a magyar Alföldnek és általában a magyar művészetnek volt az első sorokban küzdő katonája.

Ős magyar tehetség, tudását igazolják azok a kitüntetések, amelyekkel nemcsak saját tehetségét, hanem a magyar művészet nagyra emelkedettségét és hivatottságát ismerték el úgy hazánkban, mint külföldön. A székesfőváros Jankó János díját, a Képzőművészeti Társulat történelmi nagydíját, a barcelonai világkiállítás nagy aranyérmét, a magyar állam aranyérmét, a Szinyei Merse Társaság nagydíját, mint művészetének elismeréseit mondhatja magáénak, ennek dacára állandóan megélhetési nehézségekkel küzd. Ifjú korában Hódmezővásárhely város adott neki ösztöndíjat, hogy tudásának kiszélesítése és gyarapítása végett a külföld nagy művészeti helyeit felkereshesse.

Igy jutott el Párizsba, ahol Munkácsy Mihálynak volt tanítványa. Hazatérbe hosszabb ideig lakott városunkban s itt készített képei, melyek hazánk minden nagyobb képtárában megtalálhatók, az Alföld legszebb, legértékesebb gyöngyei. Egyéni életét jól ismerem, ennél fogva, tudom, hogy könnyelmű, léha életet sohasem élt, s ennek dacára nemcsak vagyontalannak, de teljesen szegénynek mondható, aki a legnagyobb anyagi küzködéssel tartja fenn magát. Ezért is, de azért is, mert az igaz magyar művészetnek mindenkor önzetlen, lelkes, igaz katonája és küzdő harcosa volt, méltónak tartom Őt arra, hogy most, amikor eddigi sok — és nagy művészi sikere és munkálkodása ellenére is nagyon nehéz anyagi helyzetben van s élni alig tud, — a magyar művészet terjesztése, népszerűsítése és szemléltetése érdekében kifejtett tevékenysége elismeréseként — más előírt igényjogosultság hiányában részére dohány eladási engedély adassék ki.

Hódmezővásárhely, 1934. március hó 1.

Soós sk.
polgármester.

III. melléklet

K i v o n a t

Hódmezővásárhely thj város törvényhatósági bizottságának 1934. évi szeptember hó 26. napján tartott évnegyedes rendes közgyűléséről készült és 1934. évi október hó 10-én meghitelesített jegyzőkönyvéből.

195/1934. Közgy. sz.

Dr. Nagy Gábor főjegyző ismertette dr. v. Kozma György és társai th. biz. tagoknak, Tornyai János festőművész részére járadék megszavazása ügyében beadott indítványa s a th. kisgyűlés vonatkozó 288/1934. sz. határozati javaslatát. (16.991/1934. polgm. sz.)

Szólni kívánó nem jelentkezett, ezért az elnök a tanácskozást berekeszti s a kérdést előírás szerint szavazásra felteszi.

A közgyűlés az előterjesztett határozati javaslatot felkiáltással elfogadja, mihez képest elnök kihirdeti, hogy e tárgynál következő a

H a t á r o z a t :

a közgyűlés az indítványt elfogadja s ehhez képest kimondja, hogy a város nagy fia Tornyai János festőművész, mint városunk festőművész kolóniája vezetője és irányítójának 1935. évi január hó 1-től kezdve előre fizetendő havi 100 P, azaz Egyszáz pengő járadékot engedélyez egész élete tartalmára. Felhatalmazza Polgármester urat, hogy a most engedélyezett járadékot e határozat jóváhagyása után utalványozza.

Utastítja a számvevőséget, hogy a járadékot az 1935. évi és ezt követő háztartási alap-pénztári költségvetésbe irányozza elő. Ez a határozat 15 napon át szokásos módon közszemlére teendő ki s annak eltelte után a közszemlére kitévelt igazoló záradékkal ellátott két kiadmányban jóváhagyás végett a m. kir. Belügyminiszter Úrhoz felterjesztendő. Mindezekről jegyzőkönyvi kivonat útján értesítendő a Polgármester úr közig. iktató útján a számvevőség, Tornyai János festőművész és vitéz dr. Kozma György th. biz. tag. indítványozó.

Indokok:

Közismert tény, hogy városunk sok és nagyszámú szülöttei közül is messze kimagasló nagy sikereket, eredményeket ért el a festőművészet terén Tornyai János földünk. A magyar nép lelkét, a tipikusan szép magyar alföld természeti szépségeit ezidő szerint nála senki megragadóbban és művésziesebben nem tudja a vásznon megjelentetni. Neve nemcsak ebben az országban, hanem Európa szerte is ismeretes és alkotásainak legnagyobb része örökbecsű halhatatlan alkotás, amely örökre hirdetni fogja a magyar alkotó képesség és művészi érzés csodálatos erejét és fensőbbiségét. Tornyai János lélekben ugyan nem, hanem testileg már a megrokkulás felé halad. Egészségi állapota nem engedi meg, hogy fürgébb, eleveőbb mozgással tudjon mozogni annak érdekében, hogy a művészi alkotásai elhelyezést találjanak.

Szüksége volna arra, hogy a létminimum legalsó határán mozgó olybiztos és állandó, élete fogytáig járó állandó bevételi forrásra tegyen szert, mely őt a megélhető legegység gondjaitól megmentse és őt életének alkonyán az alkotásokban ne bénítsa.

Most amikor élete alkonyán a művészi tökély oly birtokában van, mellyel a halhatatlan művek egész sorozatát képes még nyugalomban és gondtalanságban megalkotni, városunk jó hírneve, kulturális érzése és a magyar művészet ellen vétenénk, ha nem igyekeznénk az ő segítségére sietni, azáltal hogy mindazok a szép gondolatok, művészi megérzések és meglátások, melyek lelkében gazdagon szunnyadnak, valóra ne váljanak, hanem kifejezésre juttatás nélkül elhamvadjanak.

Mondhatatlanul nagy előnnyel fog szolgálni a város nagy közönségének az a körülmény, hogy Tornyai János közöttünk meglepedve, az itteni nagyobb számú képzőművészet vezetését és irányítását veszi kezébe, a város közönsége által szolgáltatott évjáradék ellenében. A művészet a művészi élet városunkban nagy felvirágzásnak fog ezáltal indulni és lehetővé válik, hogy ugyanúgy, mint pl. Kecskeméten és Szolnokon is, művészi kolónia keletkezzék, még pedig olyan jó hírnevű, amely miatt nemcsak hazánk művészei, hanem még a külföldiek is felkeressék városunkat, hogy hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat folytathassanak. Ezek az okok azok, amelyek a közgyűlést az indítvány elfogadására készítették.

kmft.

Kiadta:
Soós sk.
polgármester.

(IV. melléklet)

„Meghatódott, alázatos szívvel mondom köszönetet Hódmezővásárhely nagytekintetű Törvényhatóságának, tanácsának, jóbarátainak s általában a város minden rendű és rangú lakójának azért a megértő gondoskodásért, meleg szeretetért, amellyel most legutóbb is félévszázados művészi munkálkodásomat és csekély személyemet olyan megható módon megtisztelte, s hogy ezzel olyan gyönyörű példát adott országunk minden városának, mint kell az emberi lélek legszebb virágát, a művészetet megbecsülni. Ez a megértő szeretet, mely színössé tette, megaranyozta szomorú életem alkonyát, míg egyrészt a legméltóbb jutalom eddigi küzdelmeimnek, másrészt az egyedüli lelkesítő, erőtdóm lesz a további munkálkodáshoz. Nagyon boldog vagyok, hogy büszke lehetek szülővárosomra s Isten áldását kérem annak minden lakójára!

Tornyai János

(V. melléklet)

Közjegyzői okirat

En doktor Földes Béla hódmezővásárhelyi királyi közjegyző erre irányuló külön meghívás folytán megjelentem az alólírott időben Hódmezővásárhelyen az Erzsébet közkorházban, ahol Tornyai János festőművész, kórházi ápoló, hódmezővásárhelyi Futó Mihály tér 4. sz. alatti lakos és Endrey Béla polgármester, hódmezővásárhelyi Mária Valéria ucca 1

szám alatti lakos, kiket egyenként személyesen ismerek az evégre meghívott dr. Genersich Antal kórházi igazgató-főorvos (Rothermere ucca 10. szám) és dr. Wirt Márton kórházi főorvos (Szent Imre herceg ucca 3. szám) hódmezővásárhelyi lakosoknak, mint ügyleti tanúknak együttes és folytonos jelenlétében megkötötték és közjegyzői okiratba foglaltatták a következő: ajándékozási szerződést.

1. Tornyai János szülővárosának, Hódmezővásárhelynek iránta egész élete pályáyn tanúsított jóságát és áldozatkészségét meghálálni és viszonzni s szülővárosában a rajztudomány és festőművészet tanítását, fejlesztését s általában a közművelődést előmozdítani óhajtván, ezen célkitűzések szolgálatában a tulajdonát képező és birtokában levő a jelen okirathoz ./. alatt fűzött leltárban (1—90) egytől—kilencvenig sorszámok alttt összeírt saját alkotású (81) nyolcvanegy darab olajképét, (4) négy darab vízfestményét, (4) négy darab rajzát és (1) egy darab térképét a város néprajzi múzeuma részére Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város közönségének teljes és korlátlan tulajdonjoggal ezennel átadjándékozza — s a város képviselőjében Endrey Béla polgármesternek tulajdonába és birtokába ezennel átadja.

2. Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város közönségének képviselőjében Endrey Béla polgármester Tornyai Jánostól az előző pontban felsorolt (90) kilencven darab olaj, és vízfestményt, rajzot, illetve térképet ajándék jogcímén tulajdonul elfogadja s ezennel azokat a város tulajdonába és birtokába átveszi.

3. Megállapítatik, hogy a jelen okirathoz ./. alatt fűzött leltáron kívül Tornyai János ajándékozó átadjándékozza Hódmezővásárhely város közönségének a jelenleg birtokában nem levő Magdolna című falemezre festett, mintegy 120 centiméter széles és 150 centiméter magas olajfestményét is, (amelyen Rembrandt-szerű világításban misztikus háttérből lehajtott szomorú arcú, kevés öltözékű női alak csillan ki, s fejéhez közel Krisztus keresztségének lábat támasztó része a lábfejekkel együtt sejtelmesen látható) — s feljogosítja Hódmezővásárhely város közönségét, hogy ezt a képet is bárkitől, aki azt birtokában, illetve birlalatában tartja saját tulajdonaként, akár bírói úton is megszerezhesse. Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város közönségének képviselőjében Endrey Béla polgármester az előző bekezdésben körülírt olajfestmény tulajdonjogát is elfogadja.

4. A jelen jogügylet arra tekintettel, hogy közoktatási és közművelődési célokat szolgál, illetékmentes.

5. Erről az okiratról hiteles kiadvány szerződő feleknek ismételtlen is adható. Miről ezt a közjegyzői okiratot felvettem, ügyfeleknek az ügymenet egész tartama alatt együttesen és folytonosan jelen volt ügyleti tanúk előtt felolvastam és megmagyaráztam s miután ügyfelek az okirat tartalmát akaratukkal mindenekben megegyezőnek nyilvánították, előttem és az ügyleti tanúk előtt sajátkezűleg aláírták.

Hódmezővásárhely (1936) ezerkilenszázharminchat évi június hó (13) tizenharmadik napján. Tornyai János sk. Endrey Béla sk. dr. Genersich Antal sk. dr. Wirt Márton sk. dr. Földes Béla sk. kir. közjegyző PH.

(VI. melléklet)

150/1936. ügyszám

Közjegyzői okirat

Én doktor Földes Béla hódmezővásárhelyi királyi közjegyző erre irányuló külön meghívás folytán megjelentem az alulírott időben Hódmezővásárhelyen az Erzsébet közkorházban, ahol Tornyai János festőművész, kórházi ápoló hódmezővásárhelyi Futó Mihály tér 4. szám alatti lakos, kiket egyenként személyesen ismerek, az evégre meghívott dr. Genersich Antal kórházi igazgató — főorvos (Rothermere ucca 10. szám) és dr. Wirth Márton kórházi főorvos (Szent Imre herceg u. 3. szám) hódmezővásárhelyi lakosoknak, mint ügyleti tanúknak együttes és folytonos jelenlétében megkötötték és közjegyzői okiratba foglaltatták a következő

Ajándékozási szerződést

1. Tornyai János szülővárosának Hódmezővásárhelynek iránta egész élete pályáján tanúsított jóságát és áldozatkészségét meghálálni és viszonzni s szülővárosában a rajztudomány és festőművészet tanítását, fejlesztését s általában a közművelődést előmozdítani óhajtván, a 149/1936. ügyszám alatt dr. Földes Béla hódmezővásárhelyi királyi közjegyző előtt a mai napon kelt ajándékozási szerződéssel már átruházottakon felül még a mai napon Hódmezővásárhely Futó Mihálytér 4. szám alatt levő s külön leltár szerint összeírt összes olajképeit, festményeit, vázlatait, rajzait, fényképeit, reprodukcióit és terveit úgy, amiként azok a mai napon Hódmezővásárhelyen Futó Mihály tér 4. szám alatti házban összegyűjtve, illetve lerakva vannak, néprajzi múzeuma részére Hódmezővásárhely törvényhatósági jogi város közönségének ajándékozza s azokat a város képviselőjében Endrey Béla polgármesternek tulajdonába és birtokába átadja.

2. Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város közönségének képviselőjében Endrey Béla polgármester Tornyai Jánostól az előző pontban megjelölt összes festményeket, rajzokat, vázlatokat, fényképeket, reprodukciókat és terveket ajándék jogcímén tulajdonul elfogadja s ezennel azokat a város tulajdonába és birtokába átveszi.

3. Tornyai János ajándékozó kiköti, hogy a jelen szerződéssel átajándékozott ingóságok közül egyet, vagy többet, akár valamennyit is belátása szerint indokolás nélkül megállapítandó szüksége esetén saját személyére fenntartott joga gyanánt életében tulajdonába és birtokába visszaveheti s amennyiben ezen jogával élne, az ekként tulajdonába visszavett képekkel szabadon rendelkezni jogosult.

4. Tornyai János kijelenti, hogy a Hódmezővásárhelyen lévő s a jelen, valamint a dr. Földes Béla hódmezővásárhelyi királyi közjegyző előtt egyidejűleg 149/1936. ügyszám alatt kelt szerződéssel átadajándékozott festményeken kívül még nagyobb számú s művészi szempontból igen értékes kép van tulajdonában, melyeket, azonban jelenleg illetéktelenek bírhatnak jogellenesen s szándéka szerint ezeket is Hódmezővásárhely város közönségének kívánja majd a jövőben külön okirattal juttatni.

5. A jelen jogügylet arra tekintettel, hogy közoktatási és közművelődési célokat szolgál, illetékmentes.

6. Erről az okiratról hiteles kiadvány szerződő feleknek ismételtelen is adható Miről ezt a közjegyzői okiratot felvettem, ügyfeleknek az ügymenet egész tartama alatt együttesen és folytonosan jelen volt ügyleti tanúk előtt felolvastam és megmagyaráztam s miután ügyfelek az okirat tartalmát akarattukkal mindenkiben megegyezőnek nyilvánították, előttem és az ügyleti tanúk előtt sajátkezőleg aláírták. Hódmezővásárhely (1936) ezerkilencszázharminchat évi június hó (13) tizenharmadik napján. Tornyai János sk. Endrey Béla sk. dr. Genersich Antal sk., Dr. Wirth Márton sk. dr. Földes Béla sk. kir. közjegyző (P. h.)

Hogy ez a Hódmezővásárhely törvényhatósági jogú város közönsége részére kiállított hiteles kiadvány az őrizetemben levő egy íves, négy pengő bélyeggel ellátott illeték kiszabás végett a hódmezővásárhelyi királyi adóhivatalhoz Vi 926/1936. szám alatt bemutatott eredeti közjegyzői okirattal szóról szóra megegyezik, s ezennel tanúsítom.

Hódmezővásárhely, (1936.) ezerkilencszázharminchat évi június hó (15) tizenötödik napján. Díj és bélyeg 12 p. dr. Földes Béla kir. közjegyző (Ph).

PH.

(VII. melléklet)

Paur Géza a Képzőművészeti Társulat főtitkára kir. törvényszéki szakértő.

J E G Y Z É K E

azon művészi alkotásoknak, amelyeket néhai Tornyai János festőművész lakásán 1936. június hó 12-én Méltóságos Endrey Béla polgármester úr kiválogatott: hites törvényszéki szakértő által megállapított értékekkel:

I.

2. Csokorkötés Olf. 100×125	P 3.000.—
3. Tájkép Olf. 120×98	P 3.000.—
4. Betyárszerelem Olf. 111×142	P 4.000.—
5. A szivárvány Olf. 110×149	P 4.000.—
6. Önéletrajz Olf. 150×110	P 4.000.—
10. Csokorkötő Olf. 72×103	P 2.500.—
14. Parasztok Olf. 75×110	P 2.500.—
17. Tájkép Olf. 103×92	P 2.500.—
21. Csizmahúzás Olf. 111×76	P 3.000.—
22. Boglya Olf. 110×76	P 2.000.—
23. Csizmahúzás Olf. 115×90	P 3.000.—
31. Ablak előtt Olf. 50×63	P 1.000.—

II.

1. Juss (Díszkerettel) Olf. 200×280	P 10.000.—
4. Női alak Olf. 95×101	P 2.000.—
8. Fekvő nő Olf. 120×92	P 2.500.—
9. Rákóczi és Bercsényi Olf. 350×175	P 2.500.—
24. Gémeskút, vízf. 22×47	P 500.—
50. Női mellkép vízf. 24×30	P 500.—
54. Ceruzarajz 27×21	P 400.—
55. Családi hangulat ceruzarajz 27×21	P 400.—
64. Magyarország térképe, Tornyai János IV. gimnazista korából származó műve	P 100.—

III.

14. Interieur Olf. 93×83	P 2.500.—
15. Jussion veszekedők Olf. 75×107	P 2.500.—
16. Téli tájkép vadással Olf. 97×80	P 2.000.—
31. Vihar után Olf. 97×80	P 2.000.—
32. Dívány Olf. 100×80	P 1.500.—
34. Fekvő akt. Olf. 70×101	P 1.000.—
35. Álló akt. Olf. 70×101	P 700.—
36. Interieur Olf. 86×65	P 600.—
38. Parkrészlet Olf. 59×98	P 1.000.—
<hr/>	
	P 67.200.—

40. Házsor Olf. 58×71	P 1.500.—
42. Interieur Olf. 56×72	P 1.500.—
44. Kossuth arckép Olf. 32×72 (a művész régi munkája)	P 300.—
53. Tájkép női akttal. Olf. 75×83	P 600.—
54. Elhagyott műterem Olf. 75×83	P 500.—
55. Magdolna Olf. 72×100	P 700.—
61. Női akt. Olf. 82×72	P 700.—
62. Ülő női akt. Olf. 72×83	P 700.—
64. Magdolna Olf. 72×89	P 700.—
75. Szt. Endrei tájkép Olf. 49×63	P 600.—
77. Parkrészlet. Olf. 65×50	P 600.—

80. Út női alakkal Olf. 50×56	P	600.—
82. Szt. Endrei reggel Olf. 50×56	P	600.—
85. Nyaraló Olf. 50×63	P	800.—
90. Esernyős interieur Olf. 50×62	P	800.—
91. Tájkép Olf. 52×41	P	600.—
92. Szivárványos táj Olf. 56×62	P	600.—
97. Interieur Olf. 50×70	P	600.—
101. Juss (részlet) Olf. 47×63	P	800.—
105. Picu kutya (Rózsi) Olf. 50×57	P	400.—
107. Rózsi kék sapkával. Olf. 43×57	P	500.—
120. Naplemente, Olf. 21×26	P	400.—
125. Első köd. Olf. 27×24	P	400.—
126. Napnyugta Olf. 22×26	P	400.—
127. Tél Olf. 17×21	P	300.—
129. Tájkép Olf. 14×22	P	400.—
130. Őszi táj Olf. 27×23	P	400.—
131. Tisza mellett. Olf. 13×19	P	400.—
135. Kis kanász Olf. 13×19	P	400.—
136. Tájkép Olf. 13×19	P	400.—
141. Eltévedt. Olf. 13×19	P	400.—
142. Alkony Olf. 14×21	P	400.—
144. Libák a réten, Olf. 14×20	P	400.—
145. Tájkép Olf. 13×19	P	400.—
146. Búzatábla Olf. 13×18	P	300.—
147. Libák a fűzfák alatt. Olf. 13×19	P	300.—
148. Fűzfák alatt Olf. 13×19	P	300.—
151. Faluvége Olf. 14×21	P	300.—
155. Szobában Olf. 22×26	P	300.—
158. Udvar. Olf. 22×27	P	300.—
159. Bogár Imre. Olf. 21×27	P	300.—
164. Álló női alak Olf. 42×40	P	400.—
166. Fejtanulmány Olf. 40×40	P	400.—
169. Önéletrajz Olf. 43×43	P	400.—
174. Ló olf. 32×44	P	400.—
179. Juss Olf. 32×45	P	400.—
182. Juss Olf. 30×40	P	300.—
183. Juss Olf. 40×30	P	300.—
184. Juss Olf. 30×41	P	300.—
192. Téli táj Olf. 42×53	P	600.—
193. Jeges táj Olf. 42×53	P	500.—
273. Alvó nő Olf. 51×71	P	600.—
363. Csizmahúzás 22×27 Tollrajz	P	300.—
367. Csizmahúzás, Tollrajz 22×27	P	300.—
377. Juss Olf. 22×27	P	400.—
389. Vázlat Olf. 32×36	P	300.—
425. Lovak Olf. 32×82	P	400.—
438. Tájkép vízf. 32×45	P	300.—
439. Karám, vízf. 36×27	P	300.—
441. Rohanó lovas Olf. 42×52	P	300.—
	<hr/>	
	P	96.300.—

azaz összesen kilencven műtárgy kilencvenhatezerháromszáz pengő becsértékben.

Paur Géza sk.
a Képzőművészeti Társulat Főtitkára.
kir. törvényszéki szakértő.

(VIII. melléklet)

„...s ha Münchenben már nem talál tanulivalót, — megizmosodott és el nem tántorítható tudással — menjen Párisba.

Tisztelettel:
Benczur Gyula.”

(IX. melléklet)

„Tisztelt Barátom!

Bocsásson meg, hogy ily későn válaszolok, de Én a Svábhegyen lakom vázlatai pedig pesti lakásomon voltak és csak ma értem rá azokat végig nézni — s valóban nagy örömmel néztem őket végig, mintegy erős tehetség egészséges lüktetését.

Legyen meggyőződve, hogy a legmelegebb . . . addig is fogadja őszinte rokonszenven kifejezését, levelét szívesen várja tisztelő barátja

Feszty Árpád.”

(X. melléklet)

„Adja az isten, hogy vágyait elérje — sokáig éljen, sok szépet teremtsen és hogy a hálás hazafiak Önt is a székesfehérvári kriptába királyaink mellé temessék, mint az Matejkóval megtörtént.

Nagyon örülnék, ha a jövőben is sorsa változásáról értesítene.

Hazafiúi üdvözléssel:

Zichy Mihály

Toldi még a messze háttérben van. Jelenleg a Balladák készülnek.
A Magyar Egyletbe eljárt e?”

(XI. melléklet)

EXPOSICIÓN INTERNACIONAL DE BARCELONA 1929.

Jurado Internacional de recompensas

El Jurado Internacional de Recompensas de esta Exposición, ha acordado adjudicar a esa respetable Casa — — — — MEDALLA DE ORO (Cl. 1. bis) — — — por los artículos presentados en el Certamen.

Oportunamente le será entregado el correspondiente diploma acreditativo de dicha recompensa.

Lo que de orden del Excmo. Sr. Presidente del Jurado Superior traslado a Vd. para su conocimiento.

Barcelona, 4 de Diciembre
1929.

EL SECRETARIO

(XII. melléklet)

ORSZÁGOS MAGYAR KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT

SOCIÉTÉ HONGROISE DES BEAUX ARTS

Budapest Múcsarnok, Városliget.

Alapítva 1861.

Fondée 1861.

Nagyságos

Tornyai János festőművész úrnak

Budapest.

Mélyen tisztelt Művész Úr!

A Képzőművészeti Társulat díjainak bíráló bizottsága az 1927. évi őszi kiállításon esedékessé vált

Budapesti Takaréék és Vásárpénztár

Jankó János díját

egyhangú elhatározással igen tisztelt művész úr 3. sz. „Csizmahúzás” című művének ítélte oda, mely határozatról ezen oklevelet állította ki.

A bíráló bizottság őszinte örömének ad kifejezést a felett, hogy művészi törekvéseit ezen kitüntetéssel jutalmazhatta.

Budapest, 1927. november 25.

Olvashatatlan aláírás sk.
főtitkár jegyző.

Olvashatatlan aláírás sk.
belső titkos tanácsos, elnök,
a bíráló bizottság elnöke

(XIII. melléklet)

10.758/1933. szám.

III.

Folyó évi április hó 26-án 9366 szám alatt kelt iratomra való hivatkozással szerencsém van Nagyságodnak az állami kis aranyérmeket csatoltan azzal a felkéréssel megküldeni, hogy a szintén mellékelt elismerényt aláírásával ellátva hozzám visszazáraztatni szíveskedjék.

Az érmet — tekintettel a súlyos gazdasági viszonyokra — csak ezüstből aranyozva volt módomban elkészíttetni.

Budapest, 1933. évi augusztus hó 25-én.

Olvashatatlan aláírás sk.
A miniszter helyett:
h. államtitkár

DER MALER JÁNOS TORNyai UND DIE STADT HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

János Tornyai, der realistische Alföldler Maler gehörte zu jenen Künstlerpersönlichkeiten, die sich von ihren Bildern nicht gerne trennen. Der entscheidende Teil seines Lebenswerkes begleitete ihn in seinem Atelier aufeinander gehäuft und zusammengerollt ganz bis zum letzten Jahr seines Lebens.

Über diese Werke trifft er zuerst am 23 Mai 1932 in seinem ersten Testament Verfügungen, als er sein Vermögen, so auch seine Bilder seiner damaligen Lebensgefährtin, seiner späteren Gattin, Rosalie Szabó Preitz vermacht.

Einige Jahre später bewegen ihn sein abnehmender Gesundheitszustand, dann die Wirren in seiner Ehe und nicht zuletzt die sich manifestierende Anerkennung von seiten seiner Heimatstadt Hódmezővásárhely zur Veränderung seines obigen Entschlusses.

Die Beziehungen Tornyais zu seiner Heimatstadt können von seinen Anfängen an bis 1920 als innerlich, von seiten der Stadt als zur Hilfe und Unterstützung bereit bezeichnet werden. Mit dem Stipendium der Stadt geht er nach Paris um dort malerische Studien zu betreiben, auch ist er immer bereit den Aufträgen der Stadt genüge zu tun, und so leitet er auch die hiesige Künstlerkolonie.

Seit seiner Übersiedlung nach Budapest im Jahre 1921 verschlechtert sich das Verhältnis, es wird immer mehr indifferent, erst 1934 stellen sich die alten guten Beziehungen mit der Gründung einer Gesellschaft, der nach ihm benannt wurde und der Veranstaltung einer repräsentativen Ausstellung zum Jubiläum seiner 50 jährigen Tätigkeit als Maler wieder ein. Die Heimatstadt lässt für ihn eine monatliche Lebensrente von 100 P bewilligen in der Hoffnung, dass er sich in Hódmezővásárhely ansiedeln und dort die Ausbildung einer der

Kecskeméter oder Szolnoker ähnlichen Künstlerkolonie fördern wird. Im Juni 1935 zieht Tornyai tatsächlich nach H.-Vásárhely und lebt dort bis zum vorletzten Tag seines Lebens.

Tornyai wollte die ihm gegenüber offenbarte Geste des Vorstandes der Stadt vergelten, er schenkte also am 13. Juni 1936 in zwei Urkunden 90 Stücke von seinen Werken ohne jeden Vorbehalt und 431 mit dem Vorbehalt sie später eventuell zurücknehmen zu dürfen der Stadt Hódmezővásárhely.

Nachher wird die eheliche Verbindung zwischen dem Künstler und seiner Gattin wieder hergestellt, demzufolge der 67 Jahre alte schwer kranke, einen Schenkelbruch erlittene Künstler seinen früheren Entschluss noch einmal modifiziert und mit einer Schenkungsurkunde von 14. September 1936 bzw. mit einem diese ergänzenden Testament sein ganzes Vermögen, somit auch seine Bilder und Zeichnungen seiner Gattin vermacht.

Tornya's Organismus erträgt die schwere Verschlechterung seiner Gesundheit, wozu bei ihm noch das Auftreten einer Lungenentzündung hinzukommt, nicht mehr lange und er stirbt am 20. September in Budapest.

Schon bei der Veranstaltung des Begräbnisses verschärfen sich die Gegensätze zwischen der Stadt Hódmezővásárhely und der Wittve des Künstlers. Die Heimatstadt wollte nämlich ihn als ihren eigenen Toten in Hódmezővásárhely beerdigen lassen, die Wittve des Künstlers entschied sich jedoch für die Bestattung in dem Kerepeser Friedhof von Budapest.

Um die gegenteilige Entscheidungen enthaltenden Urkunden entstand dann ein sich lange hinziehender Prozess.

Für die zeitgenössische ungarische Journalistik ist es kennzeichnend, dass von dem Hinscheiden des grossen Malers im allgemeinen erst einige Tage später in kurzen Mitteilungen Erwähnung getan wurde, hingegen über die um die Bilder entstandenen Komplikationen, da sie für eine Sensation galten, in mehreren Zeitungen in grossen Schlagzeilen auf der ersten Seite berichtet wurde, und zwar die Wirklichkeit in mancher Hinsicht übertreibend und verzerrend.

Für die Hitze des Streites vor dem Gericht ist es kennzeichnend, dass die Wittve Tornyais, um die künstlerische Grösse ihres Gatten zu rechtfertigen, die Photokopien der Briefe von Künstlern wie Munkácsy, Feszty, Zichy, Benczur an ihren Gatten, dann die Kopien der Diplome über die von Tornyai gewonnenen internationalen (Barcelona) und Ungarischen Preise (kleine ungarische Goldmedaille, János Jankó Preis) zur Unterstützung der Wertung der Bilder beifügen musste.

Die beschenkte Stadt wurde zuletzt durch das Gericht verpflichtet, für die Wittve des Künstlers bis ans Ende ihres Lebens 125 P Monatsrente zu zahlen.

Das war annähernd die Hälfte jener Summe, die zu Lebzeiten Tornyais die materielle Grundlage der gemeinsamen Wirtschaft bildete.

Inzwischen wollte der Gemeindevorstand von Hódmezővásárhely als Körperschaft, der früher die mehr als 500 künstlerischen Schöpfungen mit grosser Freude empfing, unter welchen die bedeutendsten Werke Tornyais vertreten waren (Das Anrecht, Stiefelzeichen, Straussbinden usw.) in einem neuerem Entscheid auf die Bilder ganz verzichten und sie der Wittve des Künstlers zurückgeben, weil die Stadt laut des Urteils des Gerichtshofes auch ein Opfer hätte bringen sollen.

Zum Glück ist dieser Entscheid zu spät gekommen, und so blieb der Tornyaische Nachlass aus rein prozessrechtlichen Gründen gegen den Willen der damaligen bürgerlichen Stadtleitung im Besitz des Städtischen Museums und bildet die Grundlage der Sammlung für bildende Kunst im Museum.

Seitdem gehört die in dem Kulturhaus eingerichtete Tornyai-Ausstellung für bildende Künste zu den ansehnlichsten kulturellen Werten dieser an Kunstdenkmälern nicht reichen Stadt. Das wertvolle und reiche Lagermaterial gelangte teils in Provinzstädte, teils in die in Budapest veranstaltete Alföld-Ausstellung, dann erfreute es auch auf der nach dem Tode Tornyais veranstalteten jubilarischen Ausstellung das kunstliebende Publikum. Auf diese Weise gelangten endlich die Werke des grossen ungarischen Malers nach einer lange dauernden und an Umschweifen reichen Weg zu ihrem richtigen Adressaten, dem ungarischen Volk.

J. Dömötör

A SZEGEDI KÖZMŰVELŐDÉSI PALOTA A FORRADALMAK IDEJÉN

(1918–1919)

Móra Ferencnek, a szegedi Somogyi Könyvtár és a Városi Múzeum egykori igazgatójának vezetése alatt álló intézmény 1919. évi állapotáról szerkesztett jelentésében a következő sorok olvashatók: „... az átrendezési munkálatok miatt a természetrajzi tárt és éremtárt csak április 6-án nyithattuk meg... az átrendezés, a kiállítási termek és szekrények magyarázó felírásokkal való elárasztása nagyon hamar éreztette hatását a közönségre. Ekkora érdeklődés egész fennállása óta nem volt a múzeum iránt. A húsvéti ünnepek két délelőttjén 8–10 000 ember fordult meg a múzeumban, a termekben alig lehetett járni s a közönséget csak turnusokban eresztettük be...”¹

Nem célunk, hogy a Közművelődési palotában otthont kapott két intézmény történetével fennállásuktól kezdve foglalkozzunk, csupán annyi, hogy fölvezoljuk belső életét a nagy események hátterében s a megmaradt aktakötegek lapjairól meg-rajzoljuk a „hivatalos” Móra Ferenc arcképét.

Szegeden, mint az ország más városaiban is, a világháború ötödik esztendejében érezhető volt a veszített háború nyomora, éppúgy mint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tömegeket mozgató hatása. Ez a helyi Szociáldemokrata Párt szervezetének erősödésében jutott elsősorban kifejezésre. A frontokról hazaszökdöső katonák, s a városban tartózkodó néhány orosz hadifogoly agitációja, meg-megújuló sztrájkokon keresztül vezethet végül is oda, hogy a polgári forradalom kitörése után, a Munkástanács mindinkább balra tolódó tömegeiből, annak legöntudatosabb elemei, a fővárosból idekerült elvtársak segítségével 1919. január 1-én megalakíthatják a Kommunisták Magyarországi Pártjának szegedi szervezetét.

1918. október 27-én Móra Ferenc is azok között van, akik bejelentik a Kárász-ház erkélyéről Szeged népének a forradalmat, s mint a Nemzeti Tanács alelnöke, november 2-án már a népköztársaság kikiáltását követeli. Nem sokkal később, december elején a várost dél felől felvonuló francia hadsereg, Újszegedet s a Tisza-Maros szöge nyolc községet pedig szerb katonaság szállja meg. Ennek következtében az „őszirózsás forradalom” első napjaitól kezdve itt sajátos helyzet állott elő. Valamiféle „kettős hatalom” alakult ki; a régi rendet jelentő közigazgatás, Kelemen Béla főispánnal s Somogyi Szilveszter polgármesterrel az élén a városi hatóság, közgyűléssel — s vele szemben a forradalmi hatalmat inkább csak jelképező Nemzeti Tanács, mely politikai jellegű irányítást adott a városi hatóságok, intézmények részére, a vele járó ellenőrzéssel együtt. A Nemzeti Tanács főleg a polgárság erőire,

¹ Jel. 1919. 19. l.

a Radikális Pártra s később a Károlyi Pártra támaszkodott, 1919. február 18-ig állott fenn, s elnökétől kezdve a burzsoázia számos képviselője foglalt benne helyet, hamarosan elvesztette a tömegek szimpátiáját.

1919 januárjától márciusig terjedő nagy sztrájkok hű kifejezői a városban uralkodó katasztrofális gazdasági állapotoknak (drágaság, pénz-, anyag- és élelmiszerhiány, amihez még a dühöngő spanyolnátha járvány is járult). 1919 márciusában Szeged népe csatlakozik a fővárosban kikiáltott Tanácsköztársasághoz. A város élére három tagú direktórium kerül, de tevékenysége alig egy hétig tart: a francia fegyveres erők elől — melynek védőszárnyai alatt szervezkedhet az ellenforradalom — ki kell vonulnia a városból. Április 25-én már megalakul a helyi Antibolsevista Comité, majd ugyancsak a Kárász-ház erkélyéről proklamálják június 2-án a szegedi nemzeti kormányt. Az osztályharcos munkásság szervezett ellenállását bizonyítják a májusi és júniusi nagyarányú sztrájkok, amelyeket a csendőrség, rendőrség kardlappal, puskatussal, a francia megszállók pedig sztrájkterő csapatok bevetésével, elhurcolásokkal, a vérszemet nyert ellenforradalmárok pedig terrorcselekményekkel „ellensúlyoznak”. A tényleges hatalom egyre inkább Horthyék kezébe kerül, s a fehérterror tisztikülönítményei a Tanácsköztársaság bukása után, augusztus 4-én, innen indulnak el, hogy negyedszázadra berendezhessék ellenforradalmi rendszerüket az egész országban.

Célunk, hogy lehetőleg időrendben, összegyűjtött adatokra támaszkodva föl-vázoljuk azokat a kulturális eseményeket, amelyek egy oly fejlődés kezdetét jelentették, ami — mint általában országszerte is — hazánk felszabadulása utáni másfél évtizedben csúcsondott ki. Megvizsgáljuk azt is, vajon a Móra vezette intézmények hűségesen szolgálták-e azokat a nagyjelentőségű társadalmi változásokat, amelyek mind a forradalom hatására a nép tulajdonába került népművelő szervtől, mind felépítménytől, különösképp az ellenforradalom sötét korszakában joggal várhattunk.

Móra Ferenc Reizner János (1881—1902) és Tömörkény István (1902—1917) halála után lett gazdája a múzeumnak és könyvtárnak. Előbbi szívügye a helytörténet és régészet, utóbbié pedig a néprajz volt. A két intézmény igazgatásuk alatt is szépen fejlődött, igazi felvirágzása azonban Móra hivatalba lépésének első évében, 1918-ban vette kezdetét. Reizner nemcsak vérbeli múzeológus volt, de jó szervező is. Az ő nevéhez fűződik a könyvtár első nagy katalógusának elkészíttetése, és a múzeum tulajdonképpeni alapítása is. Ő állította fel a régiség- és éremtárt, később pedig megalapozta a szépművészeti gyűjteményt. Tömörkény vezetése alatt létesült a néprajzi gyűjtemény, amely öt vármegye etnografikumát képviseli.

A városi múzeum későbbi, mint a Somogyi-könyvtár, mely a nagy árvíz utáni, Szeged szerencsétlensége nyomában megmutatkozó részvétnak köszönhetette létrejöttét. Régiségtára s történelmi emléktára a numizmatikai osztállyal együtt csak 1885-ben alakult. A természetrajzi gyűjtemény alapját még később vetette meg a város főleg Zsótér László és Wagner Ferenc gyűjtéseiből és ajándékozásaiból származó madárgyűjteménnyel, továbbá a Praznovszky—Mihelyes—Vellay-féle, ugyancsak a város által vásárolt rovargyűjteménnyel. Ennek az anyagnak rendezése 1905-ben fejeződött be, s 1908-ban, az akkori igazgató, Tömörkény, a Somogyi-könyvtár 25. éves fennállását jubilálta azzal a munkával, hogy a közösség számára megnyitotta a természetrajzi osztály ásvány- és őslénytani csoportját, s hozzáférhetővé tette a néprajzi gyűjteményt. A „kultúrpalotában” hivatalba lépő fiatal Mórának első ténykedése éppen a csiga- és kagyló gyűjtemény rendezése s meghatározása volt.² Mun-

² Csongor Győző: Móra Ferenc és a természettudomány. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958—59. Szeged. 1960. 241. l.

a kinn megérkezé,
mégis az őt bejelenés
a megalét. Ez nem
kivétel, de
kivételként a
a bolygó p. v. a
nőm.

hgy. min. d. p. p.

k. a. a. t.

8. 1919. XI. 27.

Móra Z

211 / 1919. XI. 27

21. Vármegy. a. a. a.

4.

Kedvs. min. d.

hgy. a. a. a. a. a. a. a.

mint a. a. a. a. a. a.

kivétel, hanem a.

kivétel, de a.

kivétel, - a. a. a. a.

akem. a. a. a. a. a.

mint a. a. a. a. a.

kivétel, a. a. a.

v. a. a. a. a. a. a.

kivétel. Kivétel.

természetesen a.

kivétel, a. a. a.

kivétel, a. a. a.

kivétel, a. a. a.

kája közben döbbenhetett rá arra az igazságra, hogy „a régifajta múzeumok, ha nem is szolgálták mind a tudományt, legalább azt ambicionálták, s a tömegekkel szemben az *odi profanum* álláspontjára helyezkedtek, félreismerően a közgyűjtemények igazi rendeltetését: a tömegek oktatását”. Az átrendezésnél meghagyta a tudományos nevet a szakember számára, de az 1919-es kiállítás rendezésénél a nagyközönség számára magyarázó táblácskákat készített. A pillangóknál olyat, amelyiknek felirata úgy kezdődik, hogy azok a „napfény gyermekei”. Tisztában volt azzal, hogy az ilyen feliratot mindenki észreveszi, s végigolvassa a szöveget, tehát a látogató, „tanult, vagy tudatlan, lépten-nyomon hozzádörgölődik a tudáshoz, s ha akarja, ha nem, elviszi magával, mint a mezőn sétáló ember ruháján a vadvirág belekapaszkodó magját, s terjeszti, amerre jár . . .”³

Móra és kicsiny, buzgó köre az ilyen s ehhez hasonló igényeket nagyszerűen ki tudta elégíteni. A forradalmak idején, mikor a kettős intézmény a város művelődési életének középpontjába kerül, az új igényeknek megfelelően a könyvtár a múzeummal együtt párhuzamosan fejlődik. 1905-től kezdve a múzeum tárait a közönség csak azokban az időkben látogathatta, amikor a könyvtár zárva volt (a múzeumnak nem volt külön személyzete) s ha beszámítjuk az első világháború sanyarú esztendeit, és hogy a múzeumnak állandó kiállítása 1919-ig szinte nem is volt, érthetővé válik az az ugrásszerű fejlődés, a múzeum és könyvtár egyforma föllendülése. Ez pedig a 38 éves fiatal igazgatóhoz fűződik.

I

1918. január 1-én Móra Ferenc cikket ír a Szegedi Naplóban „Forradalom a Dugonics Társaság ellen” címmel. A Társaság ekkor ünnepli 25. éves jubileumát. Ő, aki 12 évvel azelőtt, mint „két hónapos Dugonics” irodalmi palotaforradalomban vett részt, nem gondolhatja még akkor, hogy nincs messze már az igazi, a nagy forradalom, melyre bizonyára az édesapjától örökölt 1848-as szellemben várakozott, hogy köszönhetné a „várva várt szélvész”, a „zárkanyitót”, mely kirostálja, megtépázza a bátrakat s egybekovácsolja a harcostársakat, kiknek élete s szenvedése a méltatlan támadásokon keresztül bizonyíték arra, hogy a mórjai vallomástétel: „hiszek az emberben” — nem csupán sokat hangoztatott irodalmi szállóige . . .

De most még csak — melleleg a Szegedi Napló főszerkesztője — a Somogyi-könyvtárnak és városi múzeumnak igazgatója, amely ekkor 87 000 kötetével és hat múzeumi osztályával a város első kulturális intézménye volt, s amely a viláégést inkább a látogatók számának csökkenésében, mint fejlődése megakadásában érezte meg.⁴ (A könyvtár olvasók száma 1917-ben 15 000, a múzeumlátogatóké 40 000 volt.) Vasárnaponként ingyenes előadások színhelye („Szabad iskola”), s mint ilyen,

³ Kiss Ferenc—Tonelli Sándor—Sz. Szigethy Vilmos (szerk.): Szeged. Magyar Városok Monográfiája I. Bpest. 1927. 297—298. l.

⁴ Sz. N. 1918. febr. 8. A Szegedi Szabad Iskola múltjára nézve I. Szeged és Vidéke 1906. nov. 11. sz. A század elején a helyi Társadalomtudományi Társaság próbálkozott ezzel, az egész országban létesülő szabad iskolák példájára, de „még egy közgyűlés erejéig sem tudott megindulni”. Elsőnek a Good Templar rend antialkoholista páholya találta meg a módját, hogy az országossá vált mozgalomból Szeged se maradjon ki. Az első előadók dr. Madzsar József (biológia, szociológia), dr. Hollós József (élettan, csillagászat, ált. természettudományi ismeretek), dr. Czibula Antal (történelem, társadalomtudomány), dr. Szőri József (művészet, alapvető esztétika) és dr. Balog Géza (jog, államtudományi, gazdaságtani ismeretek) voltak.

hier gesendet, hier
 dass die überausladung mit Rechnung
 von 10/12 ist um höchste Tage auf-
 kommen von den 11 die Rechnung
 ungeführten Bücher, Waren über
 was keine in Packet nicht erwähnt
 verlor: — — —
 das Packet ist unverletzt angekommen,
 daher muss ich es für wahr bekommen
 annehmen, dass die beim Werke
 unlässliche die Verpackung vollständig
 zerstört getrieben sind. Ich würde
 die künft. Anordnungen machen in
 Willen und mich im Interesse
 zu bemühen, dass man in Zukunft
 selbst nicht mehr Schaden durch
 Unfälle abzuwenden kann. Die künftige
 in die die in die letzten 15 Jahren
 nicht mehr in die letzten 15 Jahren
 dieses geschehen, aber gewisse
 Anordnungen in die letzten 15 Jahren

Móra német nyelvű fogalmazványa

elsőrangú népnevelő intézmény. A „gyász fekete iniciáléjával”⁵ kezdődő 1917-es esztendőnek július 12. óta kinevezett igazgatója. Ennek az előcsarnokából, országos részvét mellett kísérték egyik legnagyobb nemzeti írónkat, Tömörkényt, Szeged kulturális vezérét a palánki temetőbe. Rozoga ablakaival, elhanyagolt külsejével inkább „valami gazdátlan műemlék” jellegét kezdi az épület fölvenni.⁶ Az épület általános felújításra szorul, a központi fűtés régi kazánjaival állandóan baj van. Az ellátási nehézségek, elsősorban a szénhiány miatt a háború alatt alig fűtötték az épületet, mindössze az igazgatói szobát, ahol az igazgató kis számú személyzetével együtt dolgozott.

Sem múzeumi, sem olvasótermi szolgálat nem volt. A hivatali személyzet: Fischhof Ágota (a berlini Zentrale für Volksbücherei végzett növendéke), Cs. Sebestyén Károly polgáriskolai és Czögler Kálmán gimnáziumi tanárok — rendezhetik a kéziratgyűjteményt, a nemrég létesült aprónyomtatvány osztályt, katalogizálhatják a kliségyűjteményt, megkezdhetik a képtár és az éremtár anyagának újrászervezését. Alkalmom nyílt a régiségügyi és természetrajzi osztály felállítására. Egyikük sem volt kinevezett alkalmazott, bár Móra mindent elkövetett, hogy munkatársait az üresedésben levő könyvtárosi állás javadalmazásának terhére szakdíjnokként alkalmazza. Még azt is megteszi, hogy lemond külön tiszteletdíjáról, mellyel a város a vacantia idejére jutalmazná. A munkatársak főérdeme, hogy „a mikor a legtöbb magyar vidéki kultúrintézet fejlődését holtpontra juttatták a háborús nyomorúságok, a szegedi könyvtár és múzeum úgy számolhat be 1918-ról, mint fejlődése újabb szakának küszöbéről” — írja Móra évi jelentésében.⁷

Így nem marad más hátra: várni, míg kitavasodik. Lassan-lassan szénhez jutottak, viszont nem volt fűtőjük. Mórát pénzügyi gondok gyötrik. Február 27-én még nem tudja, mennyi a könyvtár és múzeum dotációja. Sűrűn előfordul, hogy „az intézetet meglátogató előkelőségek kérdezősködnek tőlünk, mennyibe van a városnak évente a kultúrpalota, s ilyenkor vagy zavarba jön az ember, vagy zavar nélkül odadob egy számot”.⁸ A rossz háborús viszonyok, ellátásbeli nehézségek következménye, hogy „pénzben, hagymában, húsban, lisztben meg másféle dolgokban” kell dolgozni annak, aki magában soha egy makulányi üzleti szellemet sem érzett. Ez a sors iróniája, írja Móra egyik levelében.⁹

A nehézségek csaknem egy ember vállára tornyosulnak, mert a munkatársak a kiállítási anyagot rendezték. Az állapotokra jellemző fényt vet Móra néhány sora, melyet Bernátsky Ferenc apátplébánoshoz intéz, aki egy kémia könyvet kér tőle használatra, húsvétiig: „csak az esetben áll rendelkezésére, ha beküld érte, mert pakolni nincs időm, mióta az utolsó szolga is bevonult”.¹⁰

Ebben az időben határozza el Móra, hogy háborús vonatkozású könyvgyűjteménynek, s ehhez kapcsolódó aprónyomtatvány részlegnek, s háborús jelvény gyűjteménynek veti meg az alapját. Múzeológus érzékére vall, hogy természetesnek veszi azt a ma is sokat hangoztatott tételt: a gyűjtőnek elsősorban korának közönséges apróságait kell összeszednie, legyen az bármilyen vonatkozású is, mindenesetre olyanok, melyeknek beszerzése egy-két év múlva már sokszor a lehetetlenséggel határos. Az igazgató s munkatársai ilyen ténykedésének eredménye mind a könyvtárban, mind a múzeumban ma is föllelhető.

⁵ Jel. 1917. 1. 1.

⁶ Jel. 1917. 2. 1.

⁷ Jel. 1918. 2. 1.

⁸ 47/1918. febr. 26.

⁹ 21/1918. jan. 28.

¹⁰ 55/1918. febr. 27.

A háborús emlékek lajstromozását maga Móra végzi. Beadvánnyal fordul a városi tanácsnokokhoz,¹¹ megostromolva őket közéleti nyomtatványokért, a város által kibocsátott mindenféle nyomtatványokért, rubrikás papírokért, amiket — mint mondja — bizonyára senki sem őrizz meg az utókor számára, s amiknek néhány évtized múlva olyan múzeális értékük lesz, mint a 48-as apró nyomtatványoknak. (Mint beadványában írja Móra, a 48-as kassai aprópénz ínség idején kibocsátott cigaretta papír nagyságú lapocskáknak ma már 100 korona az értéke.) A múzeumnak természetesen kötelessége elsősorban az ilyen természetű szegedi emlékek gyűjtése, amiket elődje Tömörkény nem szorgalmazott. Ide tartoznának a mintegy 200 fajta élelmiszer jegyen kívül a plakátok, felhívások, behívók, felmentési nyomtatványok stb. Ezeket azonnal zár alá veszi, nehogy visszaélés történjen velük — ígéri Móra. Dicséretes, milyen nagy jelentőséget tulajdonít Móra ezekkel a dokumentumokkal kapcsolatos múzeális és kulturális értékeknek!

Hasonló kéréssel fordul Edvi Illés Gyula ezredeshez, az 5. honvéd gyalogezred pótzászlóalj parancsnokához, hadi emlékek és a háborúval összefüggő irodai emlékek tárgyában.¹²

Március 5-én a közművelődési palotában nagyfontosságú könyvtár- és múzeumi bizottsági ülést tartottak. Mórán, úgyis mint a gyűlés jegyzőjén kívül jelen vannak: Gaál Endre tanácsnok, elnök, Cserzy Mihály, Kiss Ferenc, Prelogg József és Szalay József bizottsági tagok.¹³ Szóbanforgó bizottságot a város törvényhatósági bizottsága küldötte ki, ahol virilis jogon, hivatalból vagy képviselőként, voltaképpen a városi uralkodó osztály akarata érvényesült. A haladó polgárság hatalmi súlyának bizonyítéka, hogy a szűkebb bizottságba oly egyéneket delegáltak, akiknek a város kultúrájához, vagy a kettős intézményhez valami köze volt. (Ennek a könyvtári és múzeumi bizottságnak véleményező szerepe volt s e tekintetben a forradalmak idején képviselhetette a haladó polgárság s a munkásosztály érdekeit. Móra ezt a bizottságot különösen felhasználhatta a hivatalos várossal szemben annál is inkább, mert tagjai eszmetársai sőt jórészt barátai voltak.)¹⁴

Móra az 1917. évi jelentés tudomásul vétele után bejelenti, hogy az intézet teljesítőképességének fokozásával, tavasztól kezdve a múzeum látogató közönségnek nyitási napokon ismertető előadásokat fog tartani. Március 2-án volt egy ilyen népszerű előadás a régiségtárban. Szóvateszi az épület rendkívül rossz állapotát. Az épületen a háború alatt még az apróbb javítások is elmaradtak. Elmondja, azt is, hogy a közművelődési palota épülete — egyes párkányrepedésekből következően — a rakpart alatt átszivárgó víz alamosása miatt állandóan süllyed. Ez a süllyedés állítólag a kereskedelmi iskolától kezdve az épületünkig tart. A szakemberektől — magánúton — eltérő véleményeket hallott. Mindenesetre kötelességének tartotta fölhívni erre is a bizottság és a tanács figyelmét.

Szalay indítványozza, hogy a levéltár engedje át az intézet részére az irodalmi, történeti vagy művelődéstörténeti jelentőségű kéziratokat. A bizottság ezt örömmel teszi magáévá. (A végrehajtás mai napig csak részben, kiválogatva történhetett meg.)¹⁵

¹¹ 107/1918. ápr. 9.

¹² 108/1918. ápr. 9.

¹³ 72/1918. márc. 7.

¹⁴ Oltvai Ferenc szóbeli közléséből.

¹⁵ A kéziratok kiválogatása a levéltári iratanyagból — Szalay kívánsága — már az 6 korában is elavult felfogás volt. A levéltárban a hivatalok, szervek, intézmények iratait őrzik. Ezeket onnan elhozni helytelen volna. Szalay maga sem tudhatta, mi is van a levéltárban, hiszen nem volt kutató. Ami múzeumi célra alkalmas volt, azt Reizner annakidején kiemelte. (Oltvai Ferenc közlése.)

Móra bemutatja a Tömörkény-szobor és emléktábla terveket. Utóbbit Taussig Ármin készítette. A bizottság szoborpályázat kiírása mellett döntött.

A bizottság méltányolja az igazgató egy éves működését (1917. május 1-től), s a jó barát, Kiss Ferenc indítványára 2000 korona tiszteletdíjat szavaz meg a könyvtárosi fizetés terhére. Móra hálásan köszöni, de kifejti, nem szeretné, azt a látszatot kelteni, mintha ő anyagi érdekből halogatná a könyvtárosi állás betöltését.

A közművelődési palota gyűjteménye Greguss Imre festette szegedi árvízképpel gyarapodott, mely ez év márciusában került a múzeum képtárába Ferencz József hagyatékából.¹⁶ A képet a nyár folyamán Móra barátja, Reéz Pál, szállítja Szegedre. Április 3-án Kovács János néhai könyvtárbizottsági tag özvegye ajánlja fel férje 1213 kötetes könyvtárát, két szekrénnel együtt. Móra maga fogalmazza meg az ajánlékozási szerződést az özvegy helyett, akinek egyetlen kikötése csupán, hogy a könyvekben szerepeljen „Kovács János hagyatékából” beírás.¹⁷

Két hónappal később Kovács István építőmester leányai, Kovács Vilma és Rozika küldik be édesapjuk 1200 kötet könyvét s 187 db aprónyomtatványt, főleg az 1848–49-es szabadságharc idején kiadott Grünnyomda termékeket. Az ajándékban Vedres István könyvtárából származó példányok is voltak.¹⁸

S ha már a pártfogóknál tartunk, megemlítjük Back Bernátot, aki saját pénzéből fedezte a csókai ásatások 800 koronás költségét. Eisenstein Jakab özvegye 500 kötettel gyarapítja a könyvtárat, s ezidőben kerül ide Rósa Izsó hagyatékából 350 könyv. Mint Móra említi, a könyvtár ekkor már csaknem eléri a százezres kötet számot.

De kis emberek, iparosok, napszámosok is gyarapítják a közművelődési palota kincseit.¹⁹ Eltűnt a háború zivaratos éveiben Szabó János öreg kubikos magyar, helyette akadnak mások. Szabó János a háborút megelőző években már, minden évben beállított Tömörkényhez, hogy őt „holmi cífrasági tanulmányokkal” megörvendeztesse. Ellenértékképpen soha nem fogadott el egyetlen fillért sem a múzeumtól.

— Minek néznek engöm az urak? Csak nem vöszök el pézt sömmiségért a szülővárosom intéztyitül!...

Akadnak persze olyanok is, akik a múzeumtól viszont vagyont remélnek régi bútoraik fejében. Ezeknek röviden válaszol az igazgató: drága bútorokat nem gyűjtünk.

Április 11-én nagy veszteség éri a múzeumot. Csütörtökről péntekre virradó éjszaka betörnek a régiségtárba. Az igazgatói jegyzőkönyv szerint a Stefánia felől létrán jött be az emeleti terembe a betörő, a rozoga ablakon keresztül, ahol 12 tárlót, az éremtár anyagát megdezsmálta. A laikus szemmel is értékesnek látszókat vitte el. Az ellopott aranyak száma 113, s így az akkori aranypénz állomány 72-re csökkent. A veszteség ezzel együtt, hozzá még 121 db nagy és 84 db kis ezüst pénz, érem s 21 bronz pénz, összesen 324 db, kb 6000 korona értékben. A kár annál is inkább érzékenyebb, mert a betörő a három évtized alatt összegyűjtött anyagot dezsmálta meg. A rendőrség július végén megtalálta a tettest (Barna Ferenc és társai) egy notórius betörő banda tagjait, de az ellopott anyag legértékesebb része nem került meg. Csupán 175 db réz és ezüst pénz. Az iratcsomóban meg van Mórának 10 oldalnyi kézírásos jegyzete a hiányzó éremtári anyagról. Általában gyatra a közbiztonság éjszaka akkoriban a városban. Az éjszakai ügyeletet az egész város területén 13 rendőr látja el.²⁰

¹⁶ 100/1918. ápr. 6.

¹⁷ 99/1918. ápr. 3.

¹⁸ Sz. N. 1919. jún. 21.

¹⁹ Uo.

²⁰ 112—116/1918. ápr. 12—21.

Májusban ajándékozás útján került a képtárba id. Vastagh György olajfestménye, melyet a festő gyermekkori pajtásának édesanyjáról (Szeghő Mária özv. Farago Antalné) készített a század elején. Állítólag ez volt a művész első munkája.²¹

Júniusban a Somogyi-könyvtár megkezdi a szegedi nyomtatványtár felállítását. Igazgató a közönséghez fordul a Szegedi Napló hasábjain támogatásért. Mintegy 200 db nagyértékű, ritkaságszámba menő szegedi nyomtatvány jut így a könyvtár birtokába.²²

A könyvek beszerzése ebben az időben nagy nehézségekkel jár. Az árak 400%-al emelkednek, a tanács viszont 33%-al leszállítja a könyvtár évi segélyét. A már előbb említett adományok s a közönség támogatása birtokában írhatja Móra jelentésében: „Ilyenformán a véletlen és a közönség támogatása az idén megmentette a könyvtárat attól a szégyentől, hogy évi gyarapodásában visszaesés álljon be.”²³

1917. július 6-án Horváth Géza, akkor már Európaszerte ismert magyar rovarkutató a múzeum vendége. Itt ismerkedik meg a természetrajzi osztály őrével, Czögler Kálmánnal, aki ezután haláláig lelkes gyűjtője Szeged környéke vízi- és szárazföldi poloska faunájának. Gyűjteményét azóta kiegészítettük s az mindmáig a múzeum rovargyűjteményének legértékesebb részlege.²⁴

A hónap végén Móra felállítja a Somogyi-könyvtár kéziratárát, melynek állománya akkor 840 db. Boday Pál²⁵ szerint ez a Somogyi-könyvtárnak sajnos ma elhanyagolt, s csak roncsaiban meglévő kincse. Az évtizedek folyamán nagyobb tömegű irodalmi, történelmi vagy művelődéstörténeti jelentőségű kézirat gyűlt egybe, főleg ajándékozás útján. Különösen szegedi vonatkozásban igen becses darabok vannak köztük. Így II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós által a szegedi tanácshoz intézett levelek, Kossuthnak Bakay Nándor képviselőhöz s a városi tanácshoz írt levelei, Horváth Mihály 30 levele az emigrációból, Arany, Jókai s a múlt század második felének minden nevesebb írójának kézírása, nemesi diplomák, a helyi céhek okmányai stb. Gazdagította a gyűjteményt özv. Worzиковszky Károlyné, az I. világháború idején a Szegedi Vöröskereszt Egylet elnöknője.²⁶

Augusztus 1-én még mindig késik az ígért államsegély. Móra több ízben sürgeti az országos főfelügyelőséget (itt meleg barátság fűzi dr. Szentiványi Gyulához) a pénz kiutalása miatt, melynek nagy részét — amint Szentiványinak írja — már el is költötte: „részben adósságot csináltam rá, részben a magaméból fedeztem.”²⁷

Még tartott javában a világháború, amikor az Országos Szépművészeti Múzeum elhatározta, hogy letétként ki nem állított anyagának egy részét vidéki múzeumoknak juttatja. Petrovits Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója puhatólózó kérdőíveket küldött szét vidéki múzeumokhoz. Móra válaszából megismerhetjük a szegedi múzeum képtárának akkori helyzetét.²⁸

A képtár kiállított 162 festményének átrendezése az első tervek közé tartozott. Az első nagyobb szerzemények lefoglalták a legjobb helyeket, a későbbiek számára már csak alig jutott hely, s a legtöbb kép lassan kiszorult a folyosóra. (Ez így tartott egészen a két intézmény különválásáig; az első rendezett képkiallításra a nagy terem-

²¹ 140/1918. máj. 8.

²² Sz. N. 1918. jún. 8.

²³ 166/1918. jún. 18.

²⁴ Sz. N. 1918. júl. 6.

²⁵ Boday Pál: A könyvtáros Móra Ferenc. A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai. No. 17. Szeged. 1954. 33. l.

²⁶ Sz. N. 1918. júl. 27.

²⁷ 199/1918. aug. 1.

²⁸ 206/1918. aug. 19.

ben csak 1950 augusztusában került sor.) A díszterem melletti kisebb teremben helyi notabilitások, volt polgármesterek, főispánok képeivel volt tele a fal, s azokkal a portrékkal, amelyeket a város még a millénium idején festetett Széchenyiről, Deákról s másokról, országos nevű művészekkel 1000–1500 forintért. Ugyanitt voltak elhelyezve még a régi főhercegek és főhercegnők képei és részben még a XVIII. századból való, névtelen bécsi festők művei, „melyeket egy másfél évszázadon át szenátor urak pipafüstje patinázott barnára”. Móra ezeket a képeket tehermentesítés céljából szeretné a városházára visszavitetni. A képtári termekben paravánokkal tervezi a térnagyobbítást.

A tanács elfogadta a terveket s megbízta az igazgatót a költségvetés elkészítésével. Móra szeretne képzőművészeti szakembert a fővárosból, mert — mint írja — „bár a helybeli festőművészek bármelyike készséggel állna ugyan rendelkezésre, de — genus irritabile vatum — s tárlatvezetések idején tapasztaltuk, hogy mindig békétlenség és veszedelem származott belőle, ha művész volt a rendező...”²⁹ A tanács azt szeretné, ha az átrendezés szeptember végéig, a tervezett királylátogatás idejére befejeződne. Móra augusztus 20-tól kezdve ásatásokkal van elfoglalva. Pénz úgy sincs, így nem csak a királylátogatás marad el, de a képtár korszerű átrendezése is terv marad.

A könyvtári és múzeumi bizottság augusztus 11-i ülése foglalkozik a betöréssel, a képtár rendezési tervvel s a könyvtár gyarapításával. Legjelentősebb határozata azonban Kotormány János véglegesítése.³⁰

Az intézet két rendszeresített szolgálója közül a II. szolga, Széll András a háború első éve óta orosz hadifogságban van, fizetését felesége kapja, az I. szolgálói állást Molnár Istvánnak 1916, februárjában bekövetkezett halála óta ideiglenesen felesége tölti be. (Alkalmaztatása még Tömörkény közbenjárására történt, mivel a család kereső nélkül maradt).

Kotormán János (Móra így írja kezdetben) a polgármester által kinevezett ideiglenes szolga, hét éve áll az intézet szolgálatában. Most bejelentette, hogy mivel többszörös biztatás ellenére sem sikerült elérnie rendszeresítését, és csekély fizetéséből, mely a háborús segéllyel együtt is csak 108 korona, családjával megélni nem tud, elhagyni készül az intézetet. Móra nem engedheti el a már akkor jobb kezét, „személye körüli miniszterét”, akinek alakját még életében az „irodalmi halhatatlanság” övezte. Utolsó éveiben riportok, tárcák tömkelegét írták róla s azóta önálló könyv is megörökítette emlékezését. Nem érdektelen tehát, hogy idézem a hivatalos Móra jelentésrészletét, melyben hűséges emberéért harcol:

„Kotormán János már a háború előtt is leghasznosabb tagja volt a szolgáloményzetnek, kötelességtudásával, szorgalmával, hűségével és intelligenciájával, a háború alatt pedig az összes fontosabb szolgáló teendőket egyedül látta el s a szolgálattól való kilépése esetén az egész intézetet be kellene zárni”. A bizottság méltányolja Móra ragaszkodását, Kotormányt az első szolgálói állásra rendszeresítik, özv. Molnár Istvánnét az ő helyére mint III. ideiglenes szolgálót alkalmazzák. Móra járja ki azt is, hogy Kotormány János a következő év áprilisában, szakmai tanfolyamon vehessen részt.³¹

Szeptember 2-án Móra jelentést tesz a tanácsnak a tápéi templom Árpád-kori falfestményének felkutatására s megmentésére tett intézkedéséről. Erre a „Magyarország műemlékei” c. kiadvány hívta fel a figyelmet, valamint a Szegedi Naplónak az a cikke, amelyben írója felháborodik, amiért a tápai plébános bemeszeltette a nagy-

²⁹ Uo.
³⁰ 213/1918. aug. 11.

³¹ Uo.

becsű képzőművészeti emléket. Július 11-én (Péter László közlése) Heller Ödön festőművésszel s Juhász Gyulával ment ki Tápéra, ahol több öreg falusi lakos meghallgatása után Bagoss Béla plébánossal kutatni kezdték a templom belsejét, s a szentélyben az oltár mögött a többretegű vakolat óvatos lebontása után piros és sárga, körbe festett keresztet találtak. Móra ajánlja a tanácsnak, hogy leküldött fővárosi szakértővel vizsgáltassa fölül a tápéi templom szentélyét.³²

Ebben az időben nemcsak régészettel foglalkozik Móra. Neves elődjének, Reizner Jánosnak utóadaként a helytörténetet sem hanyagolja el. Gondja van a 18 év óta fölgülemlett, mintegy 1800 db helyi vonatkozású aprónyomtatvány rendszerezésére (az anyag jórésze társadalmi gyűjtés útján gyűlt össze; az igazgató-főszerkesztő lapjában nem egyszer tett közzé ilyen irányú felhívást). S hogy mennyire jártas volt Móra a város történetében, arról meggyőződhetünk, ha a város feliratát olvassuk az akkori belügyminiszterhez, melyet vele fogalmaztattak meg, midőn Csongrád és Csanád megyék tervezett egyesítése kapcsán a tanács Szeged megyei székhelyé való előléptetését kéri. [Hogy a beadványt elküldték-e, nem tudjuk; a jelzett iratszmóiban, mint a többiek, csupán Móra fogalmazványa (sajátkezű írásával) található.]³³

Ugyancsak ebben a hónapban kerül a múzeum éremtárába, a néhal könyvtár és múzeumi bizottsági tag, Meák Gyula sporttér gyűjteménye, a Somogyi-könyvtárba pedig — vétel útján — Kovács Sándor egyetemi tanár 350 kötetes teológiai könyvtára.³⁴

Az ez évi harmadik könyvtári- és múzeumbizottsági ülésen, szeptember 19-én, Móra fölveti az épület s egyben a személyzet bővítését, hivatkozva a két intézmény 32 éves fejlődésére és gyarapodására. Ígéretet kap ugyan, de csupán azt sikerül elérnie, hogy a könyvtári állás javadalmozása terhére végre szakmegbízottként alkalmazzák Fischof Ágotát, havi 200, Cs. Sebestyén Károlyt és Czögler Kálmánt havi 100-100 korona tiszteletdíjjal, 36 — illetve 18 órás munkakötelezettséggel.³⁵

Október 15-én hidegre fordul az idő, s az intézetnek nincs tüzelőanyaga. A Somogyi-könyvtár kénytelen bizonytalan időre bezárni. (Az elmúlt évben 5 hónapig volt zárva). A szénkészlet éppen csak annyi, hogy az igazgatói iroda vaskályháját lehet fűteni. Október 21-én 8000 korona államsegély érkezik, de a fűtőanyag elmarad.

„Rohanunk a forradalomba...” Az év hátralevő idejében az akták között említésre méltót alig találtunk, csupán Mórának a könyvtár részére történő könyvrendeléseit (bécsi antikváriumoktól, a fővárosi Ranschburg cégtől); könyvek jegyzékét; pénzügyi elszámolásokat a Tanács és a Főfelügyelőség számára; november 28-án egy jelentést, hogy Széll András II. könyvtárszolga három és fél évi orosz hadifogság után szolgálatra jelentkezett.

Forradalmi átalakulás van, Móra az intézet súlyos gondjai mellett a forradalom hullámaiba veti magát, másirányú foglalatzkodás köti le, az őszirózsás forradalom szegedi eseményeiben való tevékeny részvétel, sőt vezető szerep, amit egyik levele is igazol.³⁶

Mórának a szegedi Nemzeti Tanácsban betöltött szerepével nem foglalkozom, csupán utalok Péter László megjelenésre váró könyvére, amelyben Juhász Gyula tevékenységét rajzolja meg a két forradalom forgatagában. Művének egyik forrása a Nemzeti Tanácsnak Móra által a múzeumban 1919. február 19-én elrejtett, s mind-

³² 231/1918. szept. 2.

³³ 259/1918. szept. 16.

³⁴ 250/1918. szept. 14.

³⁵ 263/1918. szept. 19.

³⁶ 323/1918. nov. 4. (I. Dokumentumok 6. sz.).

maig megőrzött jegyzőkönyvei, melyeket a kutatók eddigelé figyelmen kívül hagytak. Az első jegyzőkönyv 1918. november 4-én kelt, Juhász Gyula sajátkezű följegyzésével.

A Nemzeti Tanácsban Móra a szélsőségeket mérséklő szerepet töltött be, hiszen a „forradalom utáni helyzetet figyelembe véve — a rend fönntartása objektív szükségesség volt... Móra a mindenképpen megvédendő rendet nem balról látta fenyegetettnek, hanem jobbról.”³⁷

A Nemzeti Tanács alelnöke sohasem felejtette el a múzeum védelmét. November 14-én „megszállás eshetőségére számítva”³⁸ biztonságba helyeztet több érem- és régiségtári tárgyat, november 30-án a Nemzeti Tanácstól állandó őrizetet kér az intézet számára,³⁹ s az ő javaslatára fordul a Szociáldemokrata Párt a város tanácsához, hogy a munkáskönyvtár részére a Somogyi-könyvtár engedjen át duplumokat. Móra maga válogatá ki a könyveket, mint akit az a gondolat vezérel, „hogy a hatalomra jutott munkásságnak új pozíciójához méltó szellemi fegyverzettel is fel kell szerelnie magát”.⁴⁰

II.

1919. A Somogyi-könyvtár és városi múzeum ezévi állapotáról szóló negyven oldalas jelentés az összes eddiginél alaposabb, és terjedelmesebb. Móra azzal indokolja, hogy az intézet belső fejlődése ebben az évben igen nagy volt, ebben a „vérrel szegett fekete esztendőben” is.⁴¹ Ebben az időben, valószínűleg nem mondható el ez az ország többi kulturális intézményéről (könyvtárak, múzeumok), mert legtöbb helyen megdermedt a kulturális élet. Szegeden egy lelkes kis gárda alakult ki, „mely az év minden napját gyönyörűséggel végzett munkában töltötte itt, akkor is, mikor a tüzelő-ínség heteiben egy hatlépés hosszú, egy lépés széles folyósó-szögletbe bújt össze didegve dolgozni az intézet egész személyzete, hivatalnokok és szolgák”.⁴²

Kikből állt e lelkes gárda? Móra Ferenc, az igazgató, Fischhof Ágota könyvtár-tisztviselő, Szász Gyula igazgató-tanító, könyvtári szakdíjnok, Czögler Kálmán fő-reáliskolai tanár, a természetrajzi tár ideiglenes öre, Cs. Sebestyén Károly polgáris-kolai tanár, a képtár ideiglenes öre, Kotormány János, Széll József és özv. Molnár Istvánné, utóbbi három a mindenes hivatali teendőket látja el. S ha ezekhez vesszük még a kultúra barátait, közöttük olyanok, mint Szalay József, Tonelli Sándor, Lugosi Döme, Lindenschmidt Mihály főreáliskolai tanár vagy a múzeumban gyakornokoskodó Szemmáry László, műegyetemi hallgató, meggyőződhetünk, hogy ez a város valóban egy „csöndes kultúrziget”⁴³ a keletre és délre kavargó óceán tengerében. S az a mórái megállapítás furcsának tűnik, ha Szegednek azt a mozgalmas, politikai s egyéb tekintetben egyedülálló szerepét vesszük, amit az ország történelmében 1919-ben töltött be.

Január 16-án az igazgató sürgeti az elhanyagolt épület helyreállítását, de foganat nélkül. Ebben az időben álmodni sem lehet 170 000 koronás költségről. A legszükségesebb javításokra is csak szeptemberben jutott 2330 korona. Ebből annyira futotta, hogy az épület két oldalán embermagasságnyira új vakolatot raktak föl.

³⁷ Péter László: A szegedi Nemzeti Tanács történetéhez. Kéziratban. 230. l.

³⁸ Jel. 1918. 6. l.

³⁹ Uo.

⁴⁰ 349/1918. nov. 26. Vö. Bóday i. m. 32. l.

⁴¹ Jel. 1919. 1. l.

⁴² Jel. 1919. 2. l.

⁴³ Jel. 1919. 3. l.

Január elején az igazgató saját költségén sikerült 10 q kokszot szerezni; ez persze nem sokáig tarthat. Talpalni kell a gyújtósért, a petróleumért, ami nagy szó ebben az időben. Külön beadvány kell hozzá, hogy Kotormány János és Széll András hadviselt emberek,⁴⁴ akik este 8 órakor érnek haza világitáshoz jussanak. A beadvány kézzel írva két és fél hasábot tesz ki. Ma erre azt mondhatnók: bürokrácia; akkori-ban nem az, csupán Móra meleg szívének megnyilatkozása azok iránt, akik nem tudnak helyzetükön javítani valamiféle mellékkeresettel.

Az igazgatót a VIII. fizetési osztályból a VII-be léptetik elő. Fizetése 1919-ben 4800 korona, ehhez járul családi pótlék, háborús és drágasági pótlék s 1440 korona lakpénz; Kotormánynak 1000 korona, ugyancsak a pótlékekkel s 360 korona lakpénzzel.

Január 25-én kerül a múzeumba a szegedi volt 46-os gyalogezred zászlója s a „doberdói fa” (az a nevezetes szederfa, mely az olasz fronton harcoló negyvenhatosok állásait védte s melynek csonkára ágyúzott törzsét József főherceg küldte haza Szegedre),⁴⁵ majd később a zászlószögekkel televert „fa-honvéd”, Szentgyörgyi István szobrászművész alkotása. Február 7-én küldi el az igazgató jelentését az elmúlt esztendőről. A két intézményben együttesen 188 000 tárgyat őriznek. A hó végén a múzeumot a leszerelt katonák részéről veszély fenyegeti, akik a díszteremben akartak maguknak klubot berendezni. A jelentésben ennyi áll az esetről: „a városi hatóságok nem bírtak velük, azonban az igazgató egy ötlettel megmentette az intézetet...” Mi volt ez az ötlet, megtaláljuk Móra nagyszerű rajzában „Kaszinói terepszemle a városi múzeumban” címmel a Szegedi Napló hasábjain (I. teljes egészében a szemelvények közt!),⁴⁶ de erre hivatkozik két hónappal későbbi cikksorozatának bevezető közleményében is.⁴⁷

Mórát, aki a Nemzeti Tanácsban alelnöki tisztséget töltött be, 1919. március 22-én éjjel a forradalmi végrehajtó bizottság beválasztotta a hatáskörükben teljes hatalommal felruházott kilenc bizottság közül a negyedikbe, a kultúra- és nevelésügyi bizottságba. Tagjai: rajta kívül Bite Pál, Bródi Mihály, Eidus Bentján, Hollós József és Krenner Miklós.⁴⁸ A megtisztelő megbízatást Móra haladó voltának köszönhetette. A forradalom egyre jobban haladt balfelé s a forradalmi végrehajtó bizottság, ismerve a munkástanács véleményét, tudatosan választotta tagjai közé Mórát akkor, midőn a közép- és baloldal között táncoló Nemzeti Tanácsot feloszlatta s őt megtartotta. Hogy aztán mi volt a szerepe a városban rövid ideig hatalmon levő direktóriumban, arról jelentéseiből csak annyit olvashatunk, hogy a könyvtárat és múzeumot a proletárdiktatúra egyáltalában nem érintette. Tevékenységére vonatkozóan nincs is más forrás. Móra a Horthy-rendszerben, érthető okokból, ezt soha nem írhatta meg. A kormánybiztos megbízta ugyan őt a ferencrendi és minorita szerzetesek, valamint Back Bernát műkincseinek leltározásával, utóbbira azonban már nem került sor.⁴⁹ Az előzőkről pedig azt jelentette, hogy a minoritáknak műkincseik nincsenek, a ferencesek pedig jól ismert relikviáikat, könyvtárukat s egyéb műtárgyaikat múzeális gonddal, külön múzeumi szobában őrzik, tehát ott minden intézkedés fölösleges. A műkincsek leltározása a Forradalmi Kormányzó Tanács rendeletén alapult s igen

⁴⁴ 5/1919. jan. 10.

⁴⁵ Kiss—Tonelli—Szigethy i. m. 300 l.

⁴⁶ Sz. N. 1919. febr. 23.

⁴⁷ Móra cikksorozata a Szegedi Naplóban: Amink van — Össze-vissza a kultúrpalotában. I. Előhang (ápr. 20.) II. Az Oxytripia regénye (ápr. 24.) III. Leltározatlan kincsek (ápr. 27.) IV. A mecénások (máj. 3.) V. Még egyszer a mecénások (máj. 4.).

⁴⁸ Sz. N. 1919. márc. 23.

⁴⁹ Jel. 1919. 5. l.

jelentős esemény volt. (Móra jelentése ellentmond az újságban olvasható híradással, hogy április 10-én Móra Csányi Mátyással és Joachim Ferencsel összeírta és lefoglalta az alsóvárosi barátok műkincseit.)⁵⁰

Szegedet egész éven át megszállás alatt tartották a francia csapatok. Tagjai több ízben tettek látogatást a közművelődési palotában. Még 1918 telén Risztics ezredes,⁵¹ a bánáti szerb csapatok parancsnoka, nagy tiszti kísérettel jött át Újszegedről, hogy a múzeumot megsemmélyezze. Az év folyamán nem utazott át a városon magasabb rangú francia, angol vagy amerikai tiszt, aki a múzeum és könyvtár látogatását elmulasztotta volna. De Tournadre tábornok, városkormányzó, a bánáti megszálló sereg egyik parancsnoka április 30-án jött ide első ízben. Az igazgató így üdvözölte: „Köszöntöm tábornok urat, a kultúra nevében, ezen az igazán semleges területen, ahol a könyvtárban és múzeumban békén el vannak együtt a világ minden népei s amely talán az egyetlen nyugodt sziget a mi hányatott és boldogtalan országunkban.” A napilapok is beszámoltak a látogatásról. Különösen egy himzett szűr nyerte meg a tábornok tetszését, melyhez Móra ezt a magyarázatot fűzte: „ez az iparág a háború alatt teljesen meghalt. Se posztó, se selyem, se cérna hozzá. Ugyan olyan se igen van, aki csinálná, vagy hordaná a szűrt...”⁵²

A többi látogatók közt megemlíthetjük Betrix ezredes, városkormányzót (május 7), De Lobit tábornok-főparancsnok és Charpy-t, a 76. francia hadosztály parancsnokát, továbbá Gondrecourt tábornokot (május 15), akiknek legjobban a régiségtár kötötte le figyelmét, miközben hallgatták Móra szellemes magyarázatait: „négy száz év óta az a mi tragédiánk, hogy soha se szerethettük, akit akartunk, és sohase tehetjük azt, amit akartunk”⁵³. Az azonban túlzás volt, amit a magasrangú tiszték mondtak: hogy a franciák „annyi jóindulatot”⁵⁴ tanúsítottak Szeged iránt, nagy része volt a közművelődési palotának. Egy bizonyos: az intézmény ekkor már az említett szép kiállításait mutathatta be.

A kiállításokra már régen készültek az intézet munkatársai, s csodálattal kell szemlélnünk hősiességüket s lelkesedésüket azokban a zavaros és teljesen pénztelen hónapokban. Az igazgató kénytelen az intézetet már ősz óta zárva tartani, mert féltette a gyűjteményeket. A nyitást húsvét napjára tervezi, s mint a Szegedi Napló április 4-i híradásából kiderül, a közeli nyitásra való tekintettel beszüntette az eddig szokásban volt házhoz való könyvkölcsönzéseket. Csak a múlt évre megállapított összeget kérte most is a tanácstól, 8430 koronát, mert mint jelentette, „már több nagyobb összegű számlát a sajátomból fizettem ki”. A város nagynehezen kiutalt 2000 koronát, de ezt is csupán nagytakarítás céljára.⁵⁵

Április 20-án végre a múzeum megnyitja kapuit s néhány nappal később a könyvtár is. (Móra jelentése szerint tévesen, április 6-án!)⁵⁶ Nyitás előtt egy órával már tolongott a sokaság a múzeum lépcsőfeljáróin. Sok nézője van a régiségtárnak, ahol többek között Kass János nagyértékű, műkincsekben gazdag fegyvergyűjtemény is ki van állítva. Itt látható egy másik adakozó, Rohonczy Géza és testvére, Béla gyűjteménye⁵⁷ is, korai újkori, kuruckori és keleti fegyverekből. Becses még Krucsay Kamill honvédszázados 29 db, hadiszerszámból álló gyűjteménye.

⁵⁰ Sz. N. 1919. ápr. 10.

⁵¹ Jel. 1919. 5. l.

⁵² Sz. N. 1919. ápr. 30.

⁵³ Sz. N. 1919. máj. 15.

⁵⁴ Jel. 1919. 6. l.

⁵⁵ Sz. N. 1919. ápr. 17.

⁵⁶ Jel. 1919. 19. l.

⁵⁷ Uo.

Az éremtárat Lugosi Döme rendezte újjá, bőségesen ellátva feliratokkal a kiállított anyagot. Az emeleten természetrajzi kiállítás volt, három nagy, botanikai gyűjteményt tartalmazó szekrénnel, üveg alatt akvarell hatású, préselt példányokkal, a szegedi flóra jellemző típusaival.⁵⁸

A képtár egyelőre zsúfolt. A díszteremben, folyosókon s az előcsarnokban szerte találkozunk képekkel, szobrokkal. Az újjárendezett képtár csak október elején nyílt meg, az ugyancsak újjárendezett régiségtárral egyidőben. A közönség így is tódul a közművelődési palotába, hiszen az régóta zárva volt. Az ún. parasztszoba kiállítást a környéki tanyákról még ma is emlegetik (a parasztszoba hatalmas banyakemen-céjét, az asztal mellett pipáló Haska bácsival, a füstös, szabadkéményes hideg kony-hát, melynek pitvarát a Tápérről való Pöngáló Julcsa festette ki szépen); 1951-ben bontották le.⁵⁹

1918-ban az összes látogató 25 900, 1919-ben kilenc hónap alatt 99 842 volt (legtöbb április—május—június hónapokban, legkevesebb decemberben).⁶⁰ A sok látogató gondot okoz. Móra elrendeli ruhatári díj szedését ernyőkért, botokért. Erre eddig nem kényszerült, mert mint írja: „ruhatári díjat... a világ minden múzeumában fizetni kell, kivéve a szegedit, ahol az volt az egyébként föltétlenül helyes elv, hogy a közgyűjtemények látogatása és használata teljesen ingyenes legyen”.⁶¹

1918 ősziéig a teremőrzést részben öreg 48-as honvédek, részben gyári lányok végezték, napi 1,50 koronáért. Ez évben, a napi 3 órás álldogolásért az 5 koronát is keveslik. A megbízható, öreg, hűséges honvédek kihaltak, s az év végére, a karácsonyi ünnepekre volt úgy, hogy a legforgalmasabb napokon, nem lehetett a múzeumot nyitva tartani. Mindössze 8 teremőr látta el a szolgálatot, jóllehet a 12 kiállítási teremben jóval többre lett volna szükség.⁶²

1919. augusztus 6-án, a Szegedi Naplóban —, amelyet már május 9. óta már nem Móra szerkeszt —, támadás éri a közművelődési palotát. „Napvilágra kerültek az ősök” címmel ismeretlen cikkíró beszámol arról, mi látható a történelmi arcképcsarnokban? Tóth Molnár képei, Siskovich gróf (Mária Terézia táborszernagya püderes fehér parókával), Volford József főbíró zsinóros vörös ruhában, a patricius családok közül Wöber tábornagy és Wöber György főbíró, Silber József polgármester, Gerencsér János, a 30-as évek követe, társaival, a Zrínyi-dolmányos Lengyel Pállal, Rengy Ferdinánd, a 48-as évek követe az országgyűlésen, Werbőczy köpönyeggel, Babarczy Antal a pozsonyi diétán Csongrád megye konzervatív képviselője. Az újabb korból Korda János nemzetőr ezredes, Dáni Ferenc, Taschler József, Szluha Ágoston, Vadász Manó 48-as polgármester stb. „Vajon a kultúrpalotában az igazgatóságot a divatba jött ős-kultusz indította-e arra, hogy közszemlére tegye ki a város őseit?” — teszi fel a kérdést cikkíró.⁶³ Világos, ez a megoldás Mórának sem tetszett. Móra egyébként a szerkesztőségtől azért köszönt le, mert az április elsején megjelent „Memento” c. vezércikkével a város polgársága nem értett egyet.

Az újjárendezett képtár az ugyancsak átrendezett régiségtárral október 1-én nyílt meg, „amelynek új felállítása magyar közgyűjteményekben első kísérlet arra,

⁵⁸ Sz. N. 1919. ápr. 18.

⁵⁹ 1953-ban, amikor Debrecenben, a református kollégiumban jártam, az ottani öreg portás első kérdése az volt, hogy megvan-e még a szegedi parasztszoba, amit még 1919-ben látott, amikor itt katonáskodott?

⁶⁰ Jel. 1919. 19. l.

⁶¹ 92/1919. ápr. 20.

⁶² Uo.

⁶³ Sz. N. 1919. aug. 6.

hogy a közönség katalógus nélkül is okuláshoz jusson, amit máskor a jó katalógus is alig ad meg.”⁶⁴

Három termet foglal el a képművészet kiállítása, a nagy terem reprezentációs képei (Vágó-féle árvízkép, Munkácsy Honfoglalása, a nagy Csók- és Tornyai képek stb.) helyükön maradtak, mellette kisebb festményekkel, a hely jobb kihasználása céljából. A mellette levő kisebb terem tulajdonképpen arcképcsarnok, a harmadik teremben paravánokon (a Műbarátok Köre által adományozott anyagból, házilag elkészítve) tájképek s szegedi festők alkotásai szerepelnek. Az előcsarnokban szétszórva elhelyezett grafikai lapok, bekeretezve a lépcsőház oldalfalaira kerültek.

1919-ben még két kiállításról kell megemlékeznünk. Május 5-én a szegedi művészek rendeztek kiállítást az épületben. A kiállítók között szerepeltek Papp Gábor, Joachim Ferenc, Dinnyés Ferenc, Bodzássy István, Vlasits Károly, Klucsik Ferenc, Wittigné Kolhanek Mária, Hódi Lajos, a szobrászok közül Gergely Sándor. A kiállítás érdekessége, hogy ez alkalommal Juhász Gyula tartott néhányszor előadást képekről munkásoknak.⁶⁵

A másik az október 12-én nyílt, első helyi plakett kiállítás, mely bemutatta a plakett- és éremművészet fejlődését a renaissance-tól kezdve. A kiállított anyag első sorban Dávid Sándor, Lugosi Döme, Szalay József, Tonelli Sándor és Kolozs Lajos gyűjteményén alapult. A látogatóktól 3 korona belépődíjat szedett a múzeum. A szokatlan lépést Mórának a tanácshoz intézett átirata indokolja meg, mely a maga nemében talán egyedülálló a magyar múzeumok történetében. Ebben arra kéri a tanácsot, engedjék meg, hogy a múzeum saját erejére támaszkodva biztosítsa önellátását.⁶⁶ A „tisztá haszon” a befolyt összegekből 1026 korona.

1920-ra tervbe vették, hogy tavasszal Kass János agancsgyűjteményét mutatják be (annak érdekességeivel, a fűrészorrú cápa, s a „mesebeli egyszarvú”, a narvál agyarával). Azonkívül a plakettkiállítás sikerén felbuzdulva, könyvtörténeti, keramikai, írástörténeti s néprajzi kiállításnak rendezését tervezték.⁶⁷

A múzeum és a könyvtár azon ritka kivételes intézmények közé tartozott, ahol az év egyetlen napján sincsen munkaszünet, még karácsonykor sem. Pedig a munkatársaknak elkelve egy kis pihenő. Ezt a célt szolgálta az igazgatóság július 18-i közleménye, a kapura szögezve: Délután ne tessék csöngetni! Az ellenforradalom idején egy „előkelő állású fiatal úr” mégis becsöngetett, s elutasítása miatt méltatlankodni próbált: „Nem tudják Önök, hogy mióta *mi* itt vagyunk, Szeged azóta kultúrváros lett?”⁶⁸ Ez a támadás valószínűleg nem az egyetlen ebben az időben. Nem is beszélve arról, hogy az igazgatóság örömmel vette tudomásul Szegednek „kultúrvárossá” történet előléptetését, de nem volt módjában a szabályzatot változtatni. Elvégre azért vannak késő estig benn az épületben — amint válaszoltak a provokációra —, hogy azokat a teendőket végezhesék, amelyekre a megnövekedett forgalom s a csekély létszám miatt máskor nincs idejük.

Október közepétől kezdve a könyvtár beszüntette a szépirodalmi művek kölcsönzését. Móra ezt azzal okolta meg, hogy van elég kölcsönkönyvtár a városban, s a Somogyi könyvtárnak nem az a hivatása, hogy otthoni olvasmánnyal, ingyen regényel lássa el a közönséget.⁶⁹

⁶⁴ 177/1919. okt. 4.

⁶⁵ Sz. N. 1919. máj. 8. Vö. Péter László i. m.

⁶⁶ 178/1919. okt. 5. Vö. Dokumentumok 16. sz.

⁶⁷ Sz. N. 1919. szept. 21.

⁶⁸ Sz. N. 1919. júl. 18.

⁶⁹ Sz. N. 1919. okt. 16.

Móra közismerten nagyszerű közönségszervező volt, tudatosította azt a jelszót, hogy a múzeum a „miénk és a tiétek”, egyszóval a népé. Bizonyítja ezt a napilapokban közzétett számtalan felhívása, közleménye a város közönségéhez, amelyekben támogatást kér. Július 25-én, a régiségtár átrendezése folyamán pl. dobozokat („a szivarskatulya nagyságtól kezdve”) kér a közönségtől, mert ilyeneket akkor kereskedelmi úton egyáltalában nem lehetett beszerezni.

A múzeum barátai katalógus kiadását sürgetik. Nem riadnak vissza anyagi áldozatoktól sem, s ennek eredménye, hogy októberben közadakozásból mintegy 7500 korona gyűl össze.⁷⁰ Katalógus nem lett belőle, nem tekintve Cs. Sebestyén Károly litografált ismertetőjét (1936)⁷¹ vagy a fölszabadulás után kiadott néhány kiállítási vezetőt.

Anyagi nehézségek jellemzésével kezdtük a két év történetét, azzal is végezzük. Októberben gondot okoznak az épületben elszaporodott egerek.⁷² Egy-egy egérfogó beszerzése (darabonként 50–60 korona) csődbe juttatná a közművelődési palota gazdasági ügymenetét. Erre macskákat szereztek be, vállalva a macskák elszaporodásának kockázatát.

III.

Móra Ferencről, mint könyvtárosról Bóday Pál írt tanulmányt.⁷³ Itt csupán a Somogyi Könyvtárral kapcsolatos egyik megállapítását idézem: „s azok a könyvtári törekvések, melyeket Móra ismert és igazgatóságának első éveiben meg is akart valószínűsíteni, lényegükben — a követelményekkel együtt — ma is érvényesek”.⁷⁴

Móra mindig szívügyének tekintette ezt a testvérintézményt, s gondosan, alaposan és szakértelemmel intézte a könyvek beszerzését.

Politikai szereplésével már többen foglalkoztak, Földes Anna monográfiájában, Péter László idézett tanulmányában s Vajda László újabbban megjelent két tanulmányában.⁷⁵ A francia megszállás demarkációs vonalat vont Szegedtől északra, s amikor itt tombolt az ellenforradalom (bizonyítja ezt a többszöri, köztük a legnagyobb, a június 16-i sztrájkmozgalom, a Horthy-ellenforradalom és a terrorcsapatok szervezkedése stb.), a közművelődési intézmény valóban kulturális szigeteket jelentett. A Tanácsköztársaság központi szerveitől teljesen elszakítva is a haladó munkásság forradalmi erőinek volt támasza, mert támogatta művelődési eszményeit.

Az iratokban forradalmi vonatkozásokat nem találtam. Bizonyára voltak — az egyébként hiányos — iratanyagban ilyenek is, de ezeket később, az ellenforradalom s az ezt követő Horthy-korszakban valószínűleg maga Móra semmisítette meg. Ez természetes, mert igen sok meghurcolásnak volt kitéve. Ugyanakkor a forradalom idejéből igen sok tárgyat, nyomtatványokat, jelvényeket stb. rejtegetett, dugdosott és őrzött meg az utókor számára, mint történelmi és művelődéstörténelmi dokumentumokat. Emellett megmentette a Nemzeti Tanács említett jegyzőkönyveit és a maga nemében hazánkban csaknem egyedülálló eredeti, 1917-ből származó bolsevik zászlót.

⁷⁰ 176/1919. okt. 4.

⁷¹ Sebestyén Károly: A szegedi múzeum kincsei. Bpest. 1936.

⁷² Sz. N. 1919. okt. 22.

⁷³ Bóday Pál i. m. 1—43. l.

⁷⁴ Uo. 38. l.

⁷⁵ Vajda László: Móra Ferenc vezércikkei. Bibliográfia. A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, No. 47. Szeged, 1961. — Móra Ferenc útja 1917—1919. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1962, 77—128. l.

amely 1919. április 2-án került a múzeum gyűjteményébe és amelyet 36 év múltán állítottak ki ismét.⁷⁶

Itt említjük meg, hogy a városi tanács részéről 1920-ban Móra ellen fegyelmi vizsgálatot akartak indítani azért, mert 1919. november 16-án, a nemzeti hadsereg budapesti bevonulása „öröme” nem tűzette ki az épületre a nemzeti zászlót. Móra a vád ellen ügyesen és okosan úgy védekezett, hogy a múzeumi zászlókat még július 16-án két nemzeti hadseregbeli tiszt kölcsön kérte, de azt nem hozták vissza. A fegyelmi vizsgálat lefolytatásáról szóló jegyzőkönyvet nem találtuk meg, de az az igazság, hogy ha Móra nagyon akarta volna, bizony könnyen tudott volna szerezni zászlókat...⁷⁷

Az átnézett két aktacsomag 620 (1918:1—378 és 1919:1—242) ügyirata csekély kivétellel Móra sajátkezű írása. Bizonyítéka annak, hogy az igazgatóra hárult az adminisztráció nehéz és időtrábló munkája is. Móra minden darabot maga kezelt, a levelek, tanácsi átiratok vagy könyvjegyzékek hátára, akár jellegzetes „kutyanyelveire” rendszerint tintával, sajátkezűleg írta meg a választ, amit aztán minden bizonnyal Fischhof Ágota vagy más másolt, vagy gépelt le. 1918-ban volt a múzeumnak írógépe, ezt azonban a város tanácsa a következő évben, valamelyik ügyosztálya számára elvitte, s helyette egy ócskát ajánlott fel. Találtam német nyelvű fogalmazványokat is, Móra kézírásával. Az így megmaradt fogalmazványok jellegzetes, sokszor nehezen olvasható kézvonásával fényes bizonyítékai annak, amit ő maga is gyakran hangoztatott, hogy ő a közművelődési palota „mindenes cselédje”.

A két esztendő alatt a Somogyi Könyvtár 1919. év végén, 100 000 kötettel (újjászervezett aprónyomtatvány- és kéziratgyűjteményével) több helyi kisebb könyvtárnak (Orvosegyesület, Szegedi Gyorsírók Egyesülete stb.) egybeolvasztásával országos könyvtári rangra emelkedett. Természetesen, itt nem csupán a leltári számok nagyságát, hanem a megszerzett anyag minőségét is tekintetbe kell vennünk.

A múzeumban páratlan közönségikert elért korszerű kiállítások voltak. A régiségtár, éremtár, természetrajzi gyűjtemény és képtár újrendezésével, egy új múzeumi osztályt, a művelődéstörténetit állítottak fel, s az egyes múzeumi osztályokban a cédulakatalógus rendszer bevezetésével lerakták a fejlődés alapjait. Általában a közönség érdeklődését szolgálták különféle újtásokkal, ami nemcsak a látogatók számában jelentett növekedést, hanem nagyrészt adományokban (Kass- és Ambrozovits-féle) is megnyilvánult.

A két testvérintézmény 1919 végén kb. 200 000 tárggyal rendelkezett,⁷⁸ ami akkori pénzben 21 000 koronás kiadással, az állománynak 150 000 korona értékkel való növelését jelentette. Mindez a nagyarányú fejlődés, gyarapodás oly időkben történt, amikor az intézmény egy éven át csaknem teljesen el volt zárva a fővárostól. Segített ebben néhány munkatárs, lelkes munkájával, köztük sok olyan úttörő jellegű munkával, ami mai szemmel nézve sem lebecsülendő, sőt követendő például szolgálhat.

Csongor Győző

⁷⁶ Vö. Varga János: Értékes cikkelye a szegedi múzeumban. Új Világ, 1955. dec. 8. — Csongor Győző: Vörös zászló alatt, Délmagyarország, 1958. márc. 19. — Horváth Mihály szegedi vöröskatona résztvevett Ukrajnában a forradalomban és magával hozott egy bolsevik zászlót. Itthon megbetegedett, s az ismert emberbarát orvos, Hollós József ingyen kezelte, s neki adta oda megőrzésre a relikviát. Hollóstól került Mórához, a szegedi múzeumba.

⁷⁷ 219/1919. dec. 3.

⁷⁸ Jel. 1919. 3. és 37. l.

DOKUMENTUMOK

1

Móra Ferenc — Dégen Árpádnak

Nagys. Degen Árpád dr. úrnak
Budapest, VI. Városligeti fasor 20/f.

Nagyságos Uram, a midőn a *Magyar Botanikai Lapok* 1917. évfolyamának árát a Somogyi Kv. részéről van szerencsém a mai postával megküldeni, szabad legyen egy kéréssel is alkalmatlankodnom. Én csak nappal vagyok könyvt. és múzeumigazgató, — éjjel a Szegedi Napló című helyi napilap főszerkesztője vagyok s mint ilyen ismertettem a minap lapunkban a M. B. L. közlönye alapján a Centaurea Im. Lőwiit. Az eredmény az volt, hogy harmad napra vagy Lőw-nek vagy a Centaureáknak valamely rajongója kilopta a könyvtár olvasótermében a M. B. L.-ből a 8. ívet a hozzá tartozó képpel együtt. Alázatos kérésem az lenne most már, hogy a mennyiben akadna fölös példány, méltóztassék abból a Som. K.-nak a 8. ívet megküldetni.

nagys. uramnak alázatos szolgája
Móra

VIII. 1.
202/1918. VIII. 1. ü. sz.

2

Dégen Árpád — Móra Ferencnek

Nagyságos Móra Ferencz úrnak,
a városi múzeum igazgatójának
Szeged

Nagyságos Uram! Készségesen pótlom a jelzett hiányt s mellékelve küldöm lapunk 1917. évfolyamának 8. ívét a hozzá tartozó képpel. Cikkem annak az emlékkönyvnek volt szánva, amellyel Löw dr. főrabbinust külföldi barátjai 60. születése napján akarták meglepni; a háború miatt az emlékkönyv kiadása megakadt s így került a cikk a MBL.-ba. Igazgató úr nagyon lekötelezne, ha az említett ismertetést megküldené.

Megdöbbenéssel értesülök munkatársam és kedves barátomnak, Lányi Bélának súlyos betegségéről; azt hiszem mindnyájan, a kiknek alkalmunk volt ezzel a komoly, jeles képzettségű s e mellett oly végtelenül szerény emberrel megismerkedni, kívánjuk, hogy mielőbb felépüljön.

Kiváló tisztelettel Dr. Degen Árpád m. kir. udv. tanácsos, egyet. m. tanár, a budapesti m. kir. vetőmagvizsgáló áll. igazgatója.

Budapesten, 1918. augusztus 5-én
208/1918. VIII. 8. ü. sz.

Mélt. Uram, a Sz. N. kiadóhivatalával ma megküldtem a Sz. N. azt a számát, a mely a Centaurea L.-it ismerteti, a mai posta bizonytalanságára való tekintettel azonban e levélben is nyugtatom a közlőnyt. A könnyed karcot, a mivel a dologról írtam, bizonyára meg fogja bocsátani méltóságod — hiszen a karc egy vidéki város újságolvasó publikumának íródott.

A kért ív megküldését hálásan köszönve vagyok méltóságodnak kiváló tisztelettel alázatos szolgálója

Móra

Sz. 1918. VIII. 8.

csatolva az előző ü.-hoz.

Méltóságos Uram! Mélységes hálával köszönöm a megtisztelő figyelmet, a mellyel a gyulafehérvári sírletekről szóló gyönyörű könyvet megküldetni méltóztatott, — annál jobban esett, mert gondolni sem mertem rá, hogy méltóságos uram emlékezik még a mi furcsa kultúrházunkra és annak minden eselédjére, reám, a ki ma jobban eseléd vagyok, mint valaha. Tömörkény halála óta teljesen egyedül vagyok — szolgám is csak olyankor van, mikor még egyetlen megmaradt emberemet szabadságotlanni bírom — de azért a szolgálat rendjét kifelé még eddig sikerült megváltoztatnom. Sok volt az eligazítani való hagyatéka a boldogult Tömörkénynek, a ki végtelen szerette ugyan az intézetet, de régi rendjéhez még apróságokban is makacsul ragaszkodott, viszont én sokkal jobban szerettem őt, mint embert, sem hogy véleményem fönntartásával keserűséget okoztam volna neki. Most meg, hogy a magam gazdája lettem, minden igyekezetemet megbénítja a háború. A képtár újra szervezésére, a mely mai elhelyezésében több bosszúságot, mint örömet okoz a józslésú laikusnak is, nem bírtam paraventekhez való anyagot szerezni: le kellett róla mondanom. A régiségárt le akartam vinni a néprajzi mellé, annak folytatásául, egy szoba helyett háromba, úgy csoportosítva, a mint méltóságos uram annak idején tanácsolni szíves volt: el kellett halasztanom, mert nem lehet a napszámot megfizetni. S mindenből kifogyván, végre arra szorítottam, a mit egyedül végezhettem: rendeztem a harminc év óta felgyűlt, eddig leltárba se vett kézirat-anyagot, apró nyomtatványokat stb. és különböző, várakozáson felül beütött gyűjtő-akciókat indítottam a városban. Régészeti munkám mindössze arra zsugorodhatott, hogy időnként előadásokat tartottam a vasárnapi publikumnak (köznép, katonák stb.) talán nem is haszon nélkül, mert képzelni se lehet őszintébben érdeklődő közönséget. Ásatni természetesen nem lehet, tavaly próbáltam, de a muszkák élelmezése nem nekem való művészet, abba kellett hagynom.

Hát ilyen az életem egyik fele, méltóságos uram, napi 8—9 órai munka az intézetben — és éjjeli 7 órai a szerkesztőségben. Ötödik éve már, hogy hajnali 4-kor alszom el, s 9-kor már készen vagyok az új robotra. Hála Istennek, eddig győztem ideggel és erővel, bár szabadságon hat év óta nem voltam; de tudom, hogy vétkeztem nem magam ellen, mert én már nem sokat számítok, hanem a családom ellen, a melyet csak az ebéd idején látok. Sajnos, nem tehetek másképp, mert különben éhen halnának. Itt engem mindenki érdememen fölül becsül, pár hónapja alig bírtam kitérni előle, hogy képviselőt ne csináljanak belőlem, — a fizetésem azonban havi 300 korona. Az igazgatói méltóságban évi 70 koronával kapok többet, mint amennyit ezelőtt kaptam. Bizonyos, hogy ha élelmesebb volnék és nem szemérmes koldus, kiverekedhetném magamnak a nagyobb fizetést, a szerkesztőnek könnyű volna presszionálni a várost a tisztviselő érdekében, — de hát én ezt így fehér fejjel már meg nem tanulom, inkább agyondolgozom magam. (Bár hiszen eddig Magyarországon még csak egy ember dolgozta magát agyon: egy professzionátus nagyevő.) Szó volt ugyan arról,

hogy itt hagyom a hivatalt és Szegedet is, igazán színekurát kínáltak olyan fizetéssel, mint a nemzeti múzeum igazgatójéé, — de valahogy immorálitásnak érzem most hagyni itt az intézetet, a melyben java életem eltelt, s mikor nagyon bizonytalan, lehet-e embert kapni a helyemre, a ki a szeretetemet is át vegye örökül. Hiszen a könyvtárosi állást is azért nem engedem betölteni, mert nem akarom, hogy hivatott pályázók híján — hol vannak azok most? — a nyakamra küldjenek valami rokkant postatisztet, vagy facér újságíró, a ki aztán örökös koloncúl itt marad. De vajjon hivatásos múzeumi ember a háború után is fog-e pályázni — 2000 korona kezdő fizetésre? Erre gondoltam akkor is, mikor a *Dolgozatok*-ban igaz gyönyörűséggel olvastam Beresztelki nagyszerű cikkét. Akárki csinálta, szívből tapsoltam neki, mert igaza van minden keserűségben és támadásában, nem véve ki a volt újságíró. Sajnos, nem is a „volt”-at, mert hiszen a kenyerelem nagyobb részét ma is az újság adja, noha annak én csak erőm és időm maradékát adom. Bizonyára nem mindenütt van így: az én esetemben, azt hiszem mégis inkább én fizetek rá az intézetre, mint az én rám — hiszen abban a percben, a melyikben akad kéz, a melybe nyugodtan tehetem le az intézet sorsát, én félre állok s boldog leszek, hogy félre állhatok.

Megbocsátja ugy-e, méltóságos uram, hogy ilyen túlságos részletesen informáltam magam felől? Jól esett annyi esztendő után újra a régi bizalommal könnyíteni a szívemen, mint a hogy régi hálával vagyok alázatos szolgálja

Móra Ferencz

217/1918. VIII. 14. ü. sz.

5

Posta Béla — Móra Ferencnek

Kedves Uramöcsém! Hát hiszen az igaz, hogy manapság semmi fölött sem kell csodálkozni. Ha már kisül, hogy az anglikusok, meg az amerikusok önzetlen emberek, mink pedig csupa önző és hódításra törekvő népek vagyunk, akiket az előbb említett kicsi nemzeteknek köll böcsületre tanítaniok, már akkor azon se igen törje a fejét az ember, hogy egy olyan levél, amelyeket Szegedében augusztus hó 14-én adnak föl, Kolozsvárra szeptember hó 26-án érkezik meg. Hát hiszen a gyorsaság különben sem boszorkányság.

Az a végtelenül kedves levél, amelyet Öcsémuram több, mint egy hónappal ennekelőtte szívbéli jószággal szerkesztett az én vén szemeimnek számára, bizony csak több mint egy hónapi késedelemmel jutott azok elé, úgy, hogyha ríni kéne a tartalma fölött, hát biz' Isten nagyon elkéstem volna a rivással. Beláthatja tehát, hogy valóságos szerencse, miképen csak örvendezni valókat találtam benne, mert ebben a szomorú világban örülni sohase késő. Azt azonban igazán nem tudom, hogy mivel szolgáltam rá arra a föltevésre, hogy én akár arról a kedves hivatalról elfelejtkeztem volna, amelyikben ennek a mi kis hazánknak két legkedvesebb embere igazította a magyar közművelődésnek elég gyengén megvasalt szekérét, akár pedig az én kedves szülőhazámnak, az én rajongva szeretett Alföldemnek erről a két kedves emberéről vettem volna le a gondomat... Már igaz, hogy az egyiket eltették fű alá; az már ott álmodik mindarról, ami nekünk kedves. Megsirrattam idehaza magamban, nem csaptam zajt, azzal a fájdalommal, ami lelkemet eltöltötte, hiszen tudja kedves Öcsémuram, a férfiember, mikor igazi nagy bánata van, nem tud beszélni, nem is szereti, ha látják, hogy neki valami nagyon fáj; de elfelejtkezni Tömörkény Istvánról olyan magyar embernek, aki az Alföldön látta meg a napvilágot, csak akkor lehet, amikor már fölötte is elénekelték a circumdederuntor. Elolvastam azt az írását, amelyikben elbűcsúztatja ezt a mi kedves magyarunkat és lássa minden gondolat, amit ebben az írásában szépséges szavakba öntött, annyira az enyém is, hogy lehetetlen föltennem, hogy másként gondolkodik, mint én. Én pedig úgy gondolkodom, hogy ha két kedves közül egyet már elragadott a sors, akkor az ittmaradottra kétszerte több szeretet jut, meg dukál is, hiszen abba a szegedi domíniumban, amelyikben Tömörkény István volt a gazda, senki más nem lehet az örökös, csak Móra Ferencz. Erre a szeretetre más törvényes örökös rajta kívül igazán nincsen.

Éppen ebből folyik az is, hogy felhívjam kedves Uramöcsémnek a figyelmét arra, amit végtelenül fontosnak tartok.

Úgy látszik, hogy Beresztelki mindazok mellett a jelességek mellett, amelyeket majd az Ön tapasztalt írói szemei észrevettek, — mégsem volt eléggé világos, mert ha az lett volna, úgy nem állapította volna meg kedves, Öcsémuram, hogy ebben a cikkben saját maga is apostrofálódik.

Mi kedves Öcsémuramat sohase tartottuk, most se tartjuk és a jövőben sem tarthatjuk újságíróknak. A mi szemünkben mindig az volt, aminek a jóságos Isten kegyelme megteremtette: vérbeli szépíró, aki a magyar léleknek minden rejtékét, vagy ismeri, vagy öntudatlanul érzi, és aki mindannak, aminek szépírói tollával hangot ad, azt a bájt kölcsönzi, ami csak ennek a magyar földnek, és csak az itt született írói tehetségnek a sajátja. Könyvtáraknak a vezetéséhez pedig az a lélek és az az előképzettség kell, ami az ilyen lelkeknek a sajátja lehet csak.

A Petit Journal-ban olvastam, persze a háború előtt, amikor a francziákat a gyűlöleten kívül egyéb is érdekelte, hogy milyen irányban tolódott el az egész állami gépezet azóta, hogy a szociáldemokrácia — minden elismerésreméltó jogosultsága daczára — olyan erőteljes szervezettel előtérbe nyomul. Azóta — mondja a hivatkozott újság — mindenki azon töri a fejét, hogy az ipari munkásság anyagi helyzete mentül jobban biztosíttassék. A szellemi munkássággal, főképpen az írókkal és művészekkel senki sem törődik, akár csak egy háznak a legfelsőbb emeletén lakókkal. Pedig, ha minden munkás, amely az ipari és földművelési, meg a kereskedelmi érdekeket szolgálja, teljesen fölmondaná egy napon a szolgálatot — bármilyen nagy baj lenne — mégis a tőlük elvégzett munkát egészen jól elvégezhették a kínai kulik is; azt a munkát azonban, amelyet az írók és a művészek végeznek, csak olyan munkások végezhetik el, akik odahaza termettek. Francia művészetet, francia irodalmat, francia tudományosságot nem lehet kínaiakkal csinálni, ha tehát ezektől vonja meg a nemzeti társadalom a leghathatósabb istápolást, akkor azt maga — magától vonta meg és akkor a maga sírját ássa vele.

A magyar szépíró nem sinecurát kap akkor, ha könyvtár élére kerül; a magyar szépíró nem foglalja el senki hivatottabbnak a helyét, mikor könyvtárgondozásra vállalkozik. És ebben a tekintetben nincs miért különbséget tegyünk még az író és az újságíró között sem. Azt pedig, hogy egy olyan intézetet, mint a szegedi Közművelődési ház, amelyben könyvtáron kívül képtár, régiségvár, néprajzi gyűjtemény és természetrajzi osztályok vannak, melyik szakember igazgat, ha nem azon fordul meg, hogy kicsoda szakhoz ért, hanem azon, hogy mekkora kaliber az illető, és kicsoda zélus vezeti cselekedeteiben. Kedves Uramöcsémnek a könyvtári szaktudományát elfogadhatja minősítésül a legszigorúbb Qualifikáló bizottság is, és ezt ma kénytelen vagyok Önnek is megmondani, de megmondottam annakidején hivatalosan is. Valamint hogy a szegedi Somogyi-könyvtár és múzeum igazgatására megszerezte magának, ott intézetnél működve nemcsak a látókört, hanem a gyakorlatot is, nem is szólva arról, hogy a lelket az a tündér tette a bölcsőjébe, amelyiknek magyar szépírói tehetségeit köszöni.

Hogy ma régésznek, ethnographusnak és minden egyébnek kell lennie és ezáltal megakadályozódik legbecesebb munkálkodásokban; annak nem Ön az oka, az — nagyon igazán állapítja meg saját maga — nem az intézet vesztesége, hanem az Öné, és ezé a szerencsétlen magyar közművelődésé. Az eredménye annak a lelkiismeretlen rendszernek, amely Magyarországon valóságos contra selectiót honosított meg, mindenúvé a lehető legalkalmatlanabb embereket helyezvén olyan helyekre, ahol irányítani kell.

Kedves Uramöcsémnek a példája csak ezt a rendszert jellemzi, amely ellen szól Berecztelkinek minden mondata. És amely rendszer ellen össze kell fogni mindazoknak, akik a magyar jövőt a múltnál szebbnek akarják.

Nagyon köszönöm azokat az értesítéseket, amelyeket a múzeum állapotáról küldeni szíves volt. Hasznomra fogom fordítani, hogy használhassak az ügynök. És most engedje meg, hogy hosszúra nyúlt levelemet befejezve, szeretetteljes üdvözleteimet küldjem, maradván mindig készséges híve:

Kolozsvár, 1918, szept. 26.

Dr. Posta Béla.

275/1918. IX. 30. ü. sz.

Móra Ferenc — ismeretlenek

Igen tisztelt Uram, szíves elnézését kérem, hogy soraira csak most jelentkezek, s most is türelmet kérve. Tíz nap óta se éjjelem, se nappalom, mint a szegedi Nemzeti Tanács elnökének, ma a rendcsinálás mindennél előbbvaló kötelesség, ezért egyelőre kénytelen voltam minden egyéb dolgom mellőzni, s a könyvtárt is bezárni.

Azt hiszem, különben is jobb, ha ezekben a zűrzavaros napokban se pénzt, se könyveket nem küldök.

Szíves köszöntéssel:
Móra

Sz. 1918. XI. 4.
323/1918. XI. 4. ü. sz.

Móra névtelen közleménye

A városi múzeum nem gyűjt királyrelikviákat. Mióta a forradalom megköztársaságiasított bennünket, az emberek sietve eltakarítgatják környezetükből hajdani lojalitásuk emlékeit. A dolog addig rendben is volna, de a köztársaság lelkes polgárai a kisöprött királylomokat mind a városi múzeumba küldözgetik. Eddig Ferenc Józsefnek és Károly királynak vagy nyolc szobra és egy tucat olajnyomatú képe búsítja mint ajándék, a múzeumigazgatóságot, amely a maga gipsz királyaival se tud mit csinálni. Van belőlük vagy öt darab, s a múzeumba került az a vas Ferenc József is, a melynek fejét néhány évvel ezelőtt széthasította a felségsértő tanyai ménkű. (Valószínűleg éjfél után történhetett a dolog, mert éjfél után tudvalevőleg már a régivilágban is mindenki felségsértő volt Magyarországon.) Az anti-rojalista érzésektől eltekintve a király-relikviáknak, amiket most a múzeumba toloncolnak, az a legnagyobb bajuk, hogy semmi műbecsük nincs, s akkor se illetné őket hely a múzeumban, ha mind a köztársaságot allegorizálná. A múzeum igazgatósága ennél fogva arra kéri a közönséget, hogy a királyemlékeket házilag intézzék el, de ne küldjék a kultúrpalotába, mert ott úgyse veszik át őket.

Szegedi Napló, 1918. november 23.

Móra Ferenc — A Szegedi Nemzeti Tanácsnak

Tek. Elnökség! A mai ülésen való megjelenés alól szíves fölmentést kérek: betegen fekszem s e sorokat ágyból írom. Volna azonban egy nagyon szívemen fekvő előterjesztésem, a miről eddig hiába szóltam. A kultúrpalotában legalább 10 millió értékű köztárgy van, jóformán csak az úristen felügyelete alatt. Lelkiismeretbeli kötelességem arra kérni a N. T.-ot, ő hívja fel a közbizt. ez idő szerinti szerveinek vezetőit, azonnal intézkedjenek, hogy a kultúrpalotán éjjelente állandó őrség vigyázzon. Eddig azt mondták, nincs ember. A N. T. adja ki a parancsot, hogy legyen ember.

Szíves üdvözlettel
Móra
igazgató, a N. T. társelnöke

Sz. 1918. XI. 16.
354/1918. XI. 30. ü. sz.

Móra Ferenc — a Ranschburg könyvkiadóhoz

Igen tisztelt Uram! A Somogyi-Könyvtár ez év folyamán nagyobb tömegű duplumhoz jutott, a melynek nagy részét szétesztjük a helyi munkás könyvtárak és népkönyvtárak közt. Az erre nem alkalmas, inkább tudományos anyagot azonban értékesíteni szeretnénk. Igen kérem, kegyeskedjék a mellékelt lista alapján megállapítani, mennyi az átlagértékük ezeknek a könyveknek, esetleg, ha sok vesződséggel nem jár, tételenként oda jegyezni az értéket. Erre t. i. azért van szükség, hogy a tényleges értékesítés előtt jelentést tessek a város tanácsának.

Szívésségét előre hálásan köszöni
Móra
igazgató

Sz. 1918. XII. 3.
356/1918. XII. 3. ü. sz.

10

Móra Ferenc — Környéky Jánosnak

Környéky János úrnak

Budapest V. Nádor-utca 7.

Igen tisztelt Uram, mivel Szeged, legalább még ez idő szerint, nem tartozik ama helyek közé, a melyekre a szállítás kockázatos volna s a postai küldemények mindeddig rendben érkeztek meg, kérem a „Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum” tagilletményének „saját vesztélyünkre” való szíves megküldését.

Kiváló tisztelettel:
Móra
igazgató

Sz. 1918. XII. 16.
368/1918. XII. 16. ü. sz.

11

Móra Ferenc — a szegedi repülőtér parancsnokságának

A szegedi katonai repülő-állomás tek. Parancsnokságának

H.

Tekintetes Parancsnokság! A napokban arról értesültem, hogy az átszervezés alatt lévő szegedi repülő-állomás eddigi hivatalos iratait további rendelkezésig összecsomagolva félretették, mert nem tudnak velük mit csinálni. A mennyiben ez az értesülésünk megfelel a valóságnak, tisztelettel tudatjuk a Tek Parancsnoksággal, hogy az iratokat a városi múzeum hadtörténelmi gyűjteménye számára készségi átvesszük, sőt ha felsőbb katonai hatóság másképp nem rendelkezik, egyenesen kérjük annak hozzánk juttatását, annál is inkább, mert a többi feloszló fegyvernemek is a városi múzeumba utalták be irataikat és reliquiáikat s gyűjteményünk teljessége érdekében van, hogy a Tek. Parancsnokság is így intézkedjék. Általában készségi adunk helyet minden muzeális vonatkozású anyagnak, tehát nemcsak ügyiratoknak, hanem hadi emlékeknek is.

Kiváló tisztelettel:
Móra
igazgató

Sz. 1918. XII. 9.
358/1918. XII. 9. ü. sz.

12

Móra Ferenc — Bartos Lipótnak

Kedves Bartos Uram, jót mulattam a jegyzéken, mert úgy látom belőle, hogy Ön erről az istenadta Somogyi-könyvtárról azt gondolja, itt van a múzeum tárgyai közt a volt osztrák—magyar Bank bankóprése is s ezt most én igazgatom. De még ha úgy volna is, nagyon túlzott volna az Ön számítása s én körülményeink s lelkismeretem szerint igazán nem tehetek többet, mint hogy az ön által követelt áraknak *felét* megajánljam. Engem természetesen csak a könyvtár szempontja vezethet s a könyvtár nem adhat többet olyan könyvekért, a melyek nagyobbbrészt értékesek ugyan, de megszerzésük nem elsőrendű szükséglet. Szívből kívánom azonban, hogy a darabonként való elárúsítás ebben a franciás világban az ön számvetését igazolja.

Szíves köszöntéssel
Móra
igazgató

Sz. 1918. XII. 30.
377/1918. XII. 30. ü. sz.

13

Móra Ferenc — Berzenczey Domokoshoz

Kedves főmérnök uram, a fütéssel ezen a héten a kultúrpalotában is az amenna jutottunk volna, azonban a szerkesztő megszánta a gyámoltalan könyvtárigazgatót és saját költségére szerzett neki néhány hétre való kokszot. Most jelentik azonban a szolgák, hogy már meg a gyújtófánk fogyott el. Ezt már semmikép sem tudok szerezni nálad nélkül. Alásan kérlek, méltóztassál nekünk valahonnét valami szelezés-deszkát kiutalni. Hogy mit jelent ez a terminus technikus, azt neked jobban kell tudnod, én ebben gyöngé felfogású vagyok, azonban a szolgák azt mondják, így hívják a gyújtósnak valót. Szeretettel híved:

Szeretettel híved:
Móra Feri

Szeged, 1919. II. 15.
36/1919. II. 16. ü. sz.

14

Móra névtelen cikke

Kaszinó terepszemle a városi múzeumban. A kultúrpalota olvasóterme szénhiány miatt tudvalevőleg már őszi óta zárva van, de zárva van és még valószínűleg még jó darabig zárva marad a múzeum is. Tekintettel a mai zűrzavaros időkre, amikor igazán nem valók közkinccsek mutogatására. A szegedi közönség ezzel tisztában is van, vidékiek azonban annál sürűbben nyomogatják a kultúrpalota utcai csengőjét, nem hivatalos időben is. Például ma két óra után is erősen csöngettek, holott délután 4-től 7-ig van hivatalos óra, ami ki van írva az ajtóra is. A türelmetlen csengetésre az igazgató nyitott ajtót, aki egyedül volt az intézetben. Három rendesen öltözött polgár ember volt a látogató, akik bebocsátást kértek s nem akarták sehogy sem megérteni, hogy nem lehet.

- Nekünk ide be kell menni, mert mink itten küldetésben vagyunk a nép akaratából.
 - Micsoda küldetésben?
 - Mink itten akarjuk a kaszinónkat berendezni.
 - Kik azok a „mink”?
 - Hát különféle leszerelt katonák és egyéb nemzetek. Azért gyöttünk, hogy kiválasz-
- szuk a helyet.

— No hát akkor gyerünk válogatni — mondta az igazgató, mint a népakaratot tisztelő ember, és bebocsátotta a három magyart.

— Hű, de kutya hideg van itt — mondták a folyosón, amely fagyos és nyirkos, mint a kripta. Nem csoda, már két télen nem volt fűtve a nagy épület, csak az egyetlen igazgatói szoba, pár hét óta azt is a sajátjából elvont koksszal fűteti az igazgató, hogy legalább a hivatalos órák alatt legyen hol dolgoznia a személyzetnek.

A deputátusok legelőbb is oda néztek be, de konstatálták, hogy az kicsi, nekik nagyobb kell. A képtári nagyteremben azonban, ahol az árvízkép és Munkácsy megbecsülhetetlen értékű vászna van elhelyezve, azt mondták, hogy az „ülég jó, csak a széköket köll áthordani a másik terömből”. (T. i. az olvasóteremből.)

— No, most már elég a tréfából emberek, — szólt bele a tanácskozásba az igazgató. — Akár küldték magukat, akár a maguk jószántából jöttek, itt rossz helyen járnak. Sehoh világon semmiféle forradalomnak nem jutott még eszébe a könyvtárakat és múzeumokat megbolygatni. Oroszországban nem kíméltek semmit a világon, de a kultúra házához ott se nyúltak. Ez nem borzsoa-intézmény, ide ötven-hatvanezer szegény ember jár évente tanulni s félváros szegényemberének itt a vasárnapi ingyenes mulatsága. Hát hogy gondolják azt, hogy itt majd egy csomó ember kaszinót rendez be magának, ahol szabadon ki s be járhat mindenki? Itt körülbelül 15 millió korona értékű gyűjtemény van, majd negyven esztendő munkájával összehalmozva, a mi ha egyszer elpusztulna, azt soha többet pótolni nem lehetne. Soha semmiféle hatóság nem lesz, se polgári, se szocialista, se kommunista, a melyik ilyen barbár dolgot megengedne, az egész világ megbotránkozására. S ha akadna ilyen barbár helyi hatóság, a kormány fogja megtiltani, hogy felelőtlen elemek szabaduljanak be az intézetbe, a melynek gyűjteményeire az állam is többet költött kétszáz ezer koronánál.

A küldetésben járó három embert nem hozták ki a flegmájukból ezek az érvek. Azt hajtogatták, ha mindenkinek van joga hol gyűlésezni, nekik is hely kell s majd elintézik ők ezt az ügyet „ott, ahol köll”. Arra azonban gondolkozóba estek, mikor az igazgató, aki minden áron meg akarta velük értetni a terv képtelenségét, megmutatta nekik azt a levelezést, a melyet az intézet biztonsága érdekében a helyi és a francia katonai parancsnoksággal folytatott. Elmondta nekik azt is, hogy a Munkástanács sem engedné meg a kultúrpalotának elkaszinózását.

— De nem kérdözzük mink a Munkástanácsot, — mondták az elszánt küldetések. Az igazgató látta, hogy itt hiábavaló minden felokosítási kísérlet. Vállat vont és azt mondta a három magyarnak:

— Hát jó, csináljátok, ahogy akarjátok, hanem annyit mondhatok, hogy ide pipás ember be nem teszi a lábát. Látjátok, mindenütt ki van írva, hogy „tilos a dohányzás”. Hát én most már nem tudom, miféle kaszinó lesz az, ahol nem lehet dohányozni.

A három magyar megrökönyödvé nézett össze:

— No látja, ez mán baj. Akkor csakugyan más helyet köll keresnünk. Ejnye, ejnye, pedig mán olyan szépen mögterveltük ezt a históriát. Ezzel eltávoztak a három leszerelt katonák és egyéb nemzetek. Az előcsarnokban azonban végigsimogatták a doberdói fa nemzetiszín pántlikáit. Ez a szomorú emlék, amelyre tán vére is hullott valamelyiküknek, nyilván megérttette velük, hogy ez a hely csakugyan nem kaszinónak való. Szegedi Napló, 1919. febr. 23.

15

Móra Ferenc — Boross Józsefnek

Nagys. dr. Boross József
kórházigazgató-főorvos úrnak

H.

Igen tisztelt Igazgató Úr, arról értesültem, hogy a városi kórház birtokába néhai Hollós barátunknak több tuberkulózis-praeprátuma van, a melyeket esetleg hajlandók volnátok a városi múzeumnak átengedni. Nekünk ugyan orvostörténeti osztályunk egyelőre nincs és

remélem, egy hamar nem is lesz, hiszen azzal se igen férünk, a mink van, mindazáltal ha az említett dolgokat szemléltető célokra alkalmasnak méltóztatol ítélni, vagy tudományos értékük megőrzésre méltókká teszi őket, készséggel szorítunk nekik helyet.

Szíves válaszod reményében őszinte nagyrabecsüléssel vagyok igaz híved:

Móra

Sz. 1919. aug. 2.

153/1919. VIII. 1. ü. sz.

16

Móra Ferenc — a szegedi tanácsnak

Tekintetes Tanács! Mivel a könyvtár és múzeum a költségvetése gerincét tevő 8000 Kor. államsegélyt az idén nem kapta meg, holott a mai viszonyok közt az összeg duplája is kevés lett volna, csupán a csekély városi segélyre támaszkodva kellett az intézetet vezetnem és fejlesztemem. A legnagyobb zsugorisággal és néhány kultúrember támogatásával sikerült is eddig eltegnődnünk, azonban most már minden segélyforrás kimerült, a kiadásokat már hetek óta a sajátomból fedezem s a hátralevő két és fél hónap elé egy fillér nélkül nézünk.

Ilyen körülmények közt kénytelen lesz pót hitelt kérni a folyó kiadások fedezésére s erre nézve külön előterjesztést fogok tenni, — azonban ettől eltekintve is gondoskodni kell arról, hogy az intézetnek önmagában is legyen segélyforrása. Véleményem szerint ezt a célt megfelelően szolgálhatnánk az intézet ki nem állított anyagából időnként rendezendő kiállítások rendezésével s ezekkel kapcsolatosan ismeretterjesztő előadásokkal, a melyekért belépő díjakat szednénk.

Az első kiállítást október 12-én leendő megnyitással plaketteinkből rendeznénk, több szegedi éremgyűjtő (Szalay József dr., Tonelli Sándor dr., Lugosi Döme dr.) támogatásával, 3 K-ás belépti díjak mellett. A kiállítás esetleges költségei a kiállító éremkedvelőket terhelik, a tiszta jövedelem a múzeumé lesz.

Tisztelettel kérem, hogy ilyen feltételek mellett e célra a kultúrpalota nagy termét két heti időtartamra átengedni méltóztassék.

Tisztelettel:

Móra

Szeged, 1919. X. 5.

178/1919. X. 5. ü. sz.

JEGYZETEK:

A jelentések 1887-től 1919. évig egybekötve a szegedi Somogyi Könyvtárban vannak, Reizner János 1887—1903-ig, 1904—1917-ig Tömörkény István, 1918—1920-ig Móra Ferenc szövegezésében. A későbbi időkről csupán töredékes jelentések találhatók a könyvtár bir-tokában.

Tanulmányomban fölhasználtam a szegedi napilapok 1918—1919-es adatait. A Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum összegyűjtött jelentéseinek használatáért Bezerédy István könyvtárigazgatónak, Papp Jánosnak és Péter Lászlónak, valamint értékes közléseiért Oltvai Ferenc levéltárigazgatónak mondok köszönetet. A város társadalmi és politikai viszonyai ismertetésénél felhasználtam Gaál Endre: A szegedi munkásság harca a Tanácsköztársaságért, 1917—1919. Bpest. Szikra, 1956. c. munkáját.

Rövidítések:

Sz. N. = Szegedi Napló.

Jel. 1917. = Jelentés a Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum állapotáról. 1917.

Jel. 1918. = Jelentés stb. 1918.

Jel. 1919. = Jelentés stb. 1919. (Litografált kéziratok. Mindhárom jelentést Móra Ferenc írta.)

A Somogyi-könyvtárban található 1918—19. évekből származó iratkötegekre (kézzel írt levélmásolatok, eredeti levelek stb.) való utalást az ügyirat számával és keltezéssel adom.

NAGYSZÁMÚ ASCIDIUMKÉPZŐDÉS NÉHÁNY ÉRDEKES ESETÉRŐL

Több növényi szervrész fejlődése a levél átalakulására vezethető vissza. A növény szaporító szervének, a virágnak egyes részei: a csésze, párta, porzó és termő is levélképletekből alakultak. Ezek közül a normális levélképletekhez legközelebb a zöld színű csészelevelek állnak. A porzó és a termő alaktanilag már nem vezethető vissza ilyen könnyen a levéleredetre, a történeti szervfejlődéstan és bizonyos rendellenes alakulások azonban kiváló bizonyítékokat mutatnak fel foliáris eredetük igazolására. Az említett szervekhez hasonlóan levélátalakulásra vezethető vissza a rovar-emésztő növények fogókészülékeinek képződése is. Ezeknél a növényeknél a táplálkozás módjának alapvető megváltozása eredményezi a lomblevelek szükségszerű módosulását. A rovarfogyó növények tömlői vagy tölcséralakú levelei tehát az eltérő táplálkozás szolgálatában alakulnak át. Az eltérő táplálkozás itt a nitrogén tartalmú talajsók hiányára, illetőleg a talaj nitrogénszegény voltára vezethető vissza.

A rovarfogyó növények tömlőjéhez hasonló tölcséralakú levélképletek, ascidiumok, rendellenességként olyan növényeken is fejlődhetnek, amelyeknek egyébként rovarfogyásra módosult leveleik nincsenek.

Az ascidiumképződés a zárwatermők s ezek között is elsősorban a kétszikűek tulajdonsága. A nyitwatermők (Gymnospermatophyta) közül pl. a Ginkgo biloba,

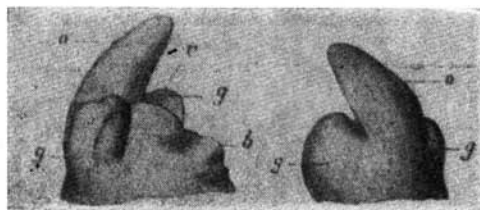

Abb. 1. kép.

Az *Ulmus campestris* L. levélfejlődése; A a szár tenyészőcsúcsa (v) két levéldudorral, a fiatalabb levéldudor (b) még nem tagolt, az idősebb levéldudoron már meg lehet különböztetni a levéldudor csúcsát (o) és alapját (g); B az idősebb levéldudor egymagában, oldalt, kívülről nézve. (Strassburger és Filarszky nyomán.)

az egyszikűek közül pl. az *Agave americana*, a *Gasteria brachyphylla* vagy a *Xanthostoma appendiculatum* növényeknél ismeretes.

Ezek az ascidiumok aszerint, hogy egyetlen levélből, vagy — főleg összetett levelű növényeknél — több levélke összenövéséből keletkeznek, egy-, két- vagy több-levelűek lehetnek. Fejlődésmechanizmusuk megértéséhez a levélkezdemények kialakulását kell nyomon követnünk.

A levélkezdemények — ismeretesen — apró levéldudorok formájában a szár vegetációs kúpjának oldalán akropetális (progresszív) sorrendben, a hajtásmerisztéma meghatározott, az egyes növényfajokra jellemző helyein jelennek meg s indulnak fejlődésnek. Ezek kezdetben magához a tenyészőkúphoz vagy az oldalágak dudoraihoz hasonlóak, aprók, félgömbalakúak, de minél alacsonyabb szintre kerülnek, annál na-

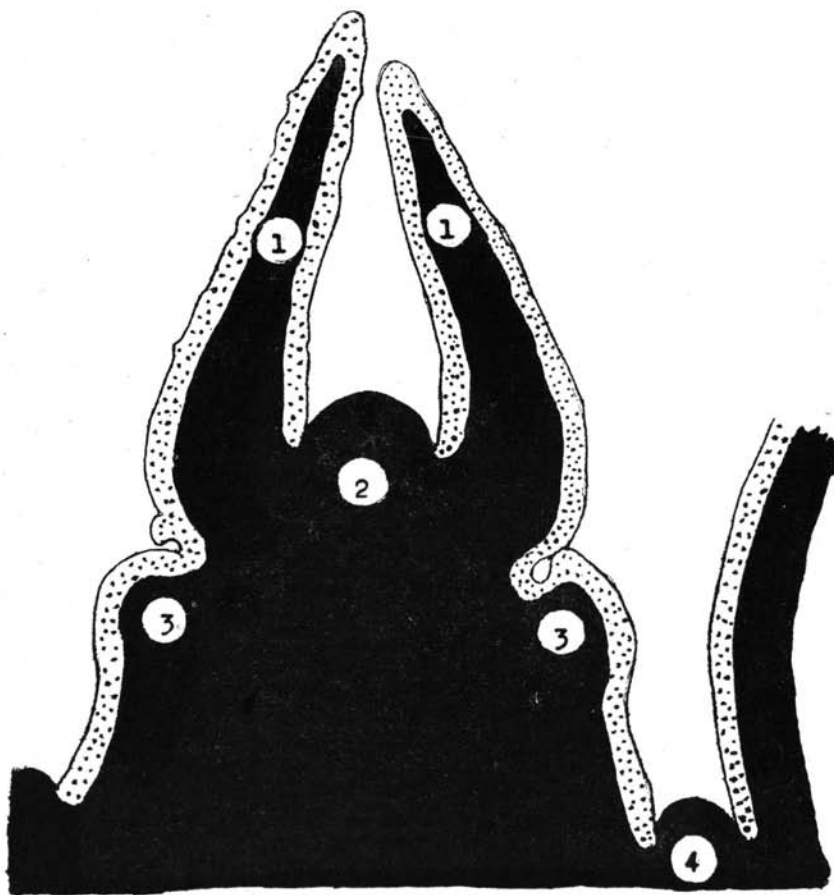

Abb. 2. kép.

Kétszikű növény hajtáscsúcsának hosszmetsete. 1. A legfiatalabb, első levélpár. 2. A vegetációs kúp a képzőszövetekkel. 3. A második levélpár alapja. 4. Fiatal oldalrügycske.

gyobbak, csakhamar elvesztik kúpalakjukat s rendszeren kagylóalakú vagy sáncszerűen kiemelkedő levéldudorokká válnak. Növekedésük, a szár tenyészőkúpsúcsával ellentétben, mindig korlátolt s általában interkaláris. A levélalak a primordiális levélkék csúcsán, vagy szélén fellépő, nem egyforma ütemű sejtosztódások és a levélke egyes területei változó megnyúlásának eredménye.

Felmerül a kérdés, hogyan keletkeznek a tölcséralakú levelek?

Abb. 3. kép.

Bazális ascidiumok cserepes *Pelargonium zonale* Ait.
növényekről. (A szerző rajza.)

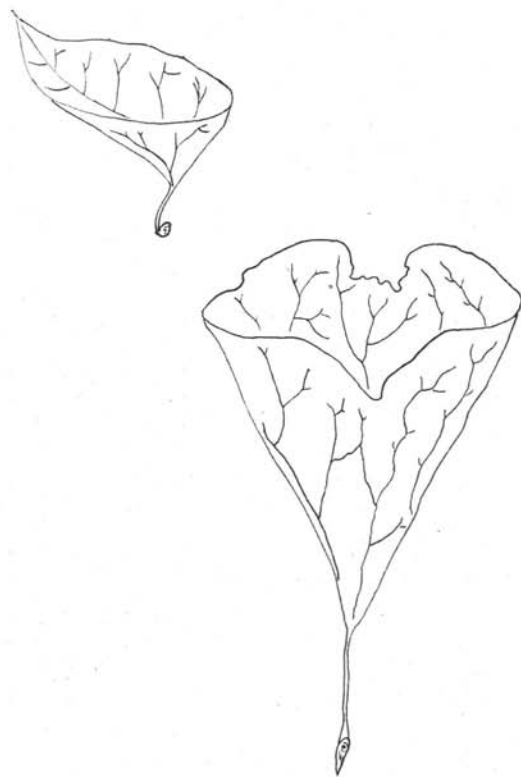

Abb. 4. kép.

Tölcsérialakú levelek *Syringa vulgaris* L. bokorról
(A szerző rajza.)

Az ascidiumok legtöbbször mechanikai úton keletkeznek. Ha a levéldudorok vagy a levélrügyekben összetüremkedett levélsáncok alapja vagy széle az összetapadás s az említett osztódószövetek működése következtében összenő, tölcseralakú képletek keletkeznek. Így jöhetnek létre pl. a *Tilia platyphyllos*, *T. cordata*, az *Ulmus scabra*, a *Corylus avellana* ascidiumai. Máskor viszont az egész levélkedvezmény pajzsszerűen emelkedik ki. A levélalapi részek mélyebben maradnak, a levélszél szövetei az ilyen esetekben rendszeresen hengeres nyél tapadási pontjától mindinkább távolodva növekednek tovább. Így alakulnak ki pl. a *Tropaeolum majus* vagy a *Pelargonium peltatum* pajzsalakú levelei. Ha a pajzs szövetei a centrális részen lesüllyednek, ezeknél a növényeknél is tölcseralakú levelek keletkeznek.

A tölcserékpézódés másik oka kémiai hatásokban kereshető. Így pl. jól ismertek a *Corylus avellana*, a *Hieracium umbellatum*, a *Saxifraga* (*Bergenia*) *crassifolia*, a *Petunia longifolia*, a *Tilia europaea* zooceciogen ascidiumai. Kísérletileg sebész által, *Bryophyllum calycinum*on sikerült tölcseralakú leveleket előállítani, amelyeknek keletkezése sebhormon működésére, tehát kémiai okra vezethető vissza, aminek következtében a már állandósult szövetek újból osztódóképesekké válnak.

A megfigyelések szerint a tölcserékpézést elősegítheti a mechanikai sérülés s különösen lombos fáknál a lecsonkolás, dekapitálás útján történő „megifjítás”.

A tömeges ascidiumképzésnek szép eseteit láttam az 1957. év nyarán Csongrádon, lecsonkolással fiatalított *Ulmus scabra*-ból álló utcai fasoron. A fákon az előző években nagymértékű lomb- és gallyszáradás lépett fel s féltől volt, hogy az egész faszor elpusztul. A sorfák megmentésére a korona lenyесése útján való „megifjítás”-t alkalmazták. A lecsonkolt fákon, kivétel nélkül mindegyiken, kettős vagy hármas ikerlevelek mellett az egy és kétlevelű ascidiumok egész tömegét figyeltem meg és sok szép példányt gyűjtöttem.

A lecsonkolás rövid ágcsapok meghagyása mellett az egész koronára kiterjedt. Az alvó rügyekből kisarjadt új hajtások erőteljes növekedésnek indultak. A törzsek élénk nedvszállítása és az 1957. évi csapadékos tavasz olyan turgeszcencia viszonyokat eredményezett a rügyekben, amelyek következtében a levélkezdemények a szokottnál erősebb nyomást gyakoroltak egymásra. Megváltozott az auxin és a növekedést gátló anyagok korrelációja, a merisztémák megszokott működése és mindez az erősen sérült fáknál olyan összhatást váltott ki, ami a rendellenességek százainak megjelenését tette lehetővé.

A tölcserék részben normális nagyságú, félhengeres levélnyeleken ültek, részben vékony, hengeres, fonálszerű nyelük fejlődött. Az egylevelű és kétlevelű tölcserék éppoly gyakoriak voltak, mint a bazális vagy az ún. notascidiumok, amelyek a levéllemez hátsó lapján jelennek meg. De az ascidiumképzés mellett hasadás (*fissio*) révén keletkezett kétsúcsú levelek, összenövés (*cohaerentia*) révén kialakult kettős és hármas ikerlevelek egész tömege is feltűnést keltett ezeken a fákon. A levélrendellenességek mellett még néhány szép ágszalagosodás (*fasciatio*) is előfordult.

Az 1958. és 1959. években módomban volt újból megfigyelni a megifjított faszor fáit. 1958 nyarán elszórtan, csak egy-egy levélrendellenességet találtam a lombkoronákban, 1959-ben pedig, a legszorgosabb kutatás ellenére sem találtam egyetlen egyet sem. Ebből a megfigyelésből következik, hogy a tömeges ascidiumképzés és egyéb levélrendellenességek fejlődése valóban az erőteljes mechanikai sérülések, a korona teljes eltávolítása által kiváltott okokra vezethető vissza. A rendellenességeket kiváltó tényezők hatása a csongrádi *Ulmus*okon csak egy évre terjedt. A következő vegetációs periódusban kialakuló hajtások már nem alvó rügyekből, hanem az előző évi rügyekből fejlődtek s az ezekből kibontakozó lombzat, az említett egy-két rendelle-

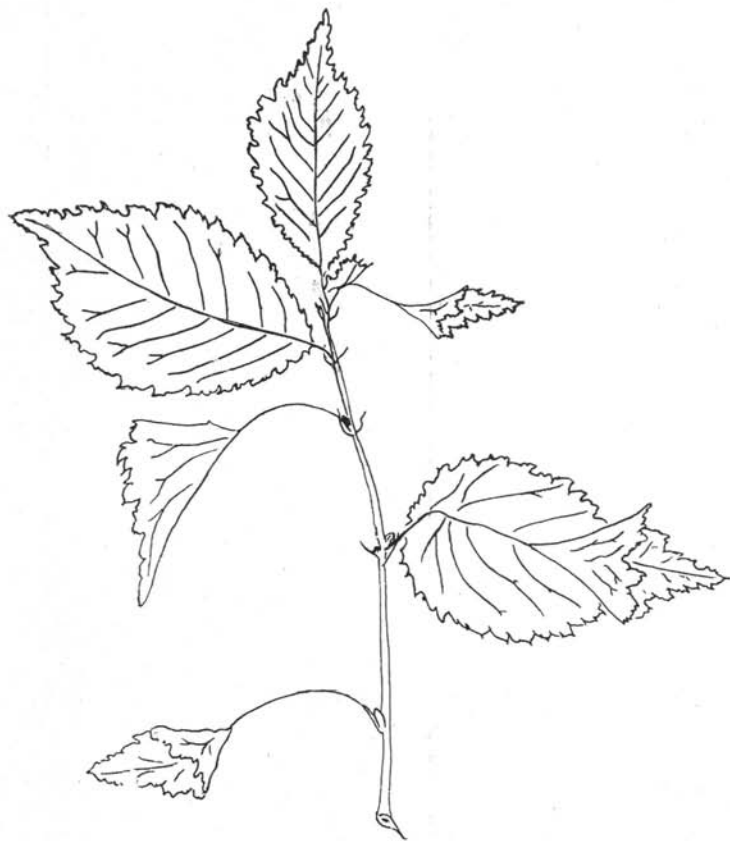

Abb. 5. kép
Bazális- és notascidiumok *Ulmus scabra* Mill. egyéves
hajtásán. (A szerző rajza.)

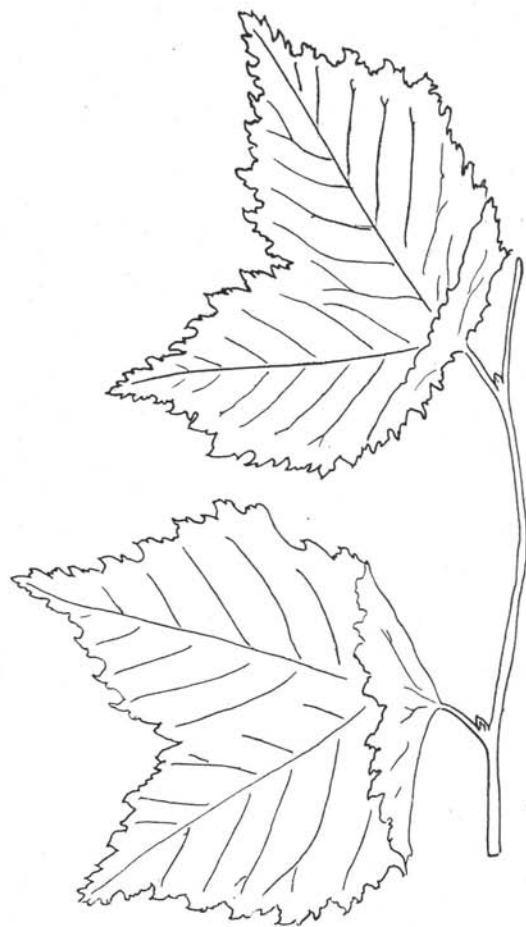

Abb. 6. kép
Kétévelű ascidiumok *Ulmus scabra* Mill. ágán.
(A szerző rajza.)

nességtől eltekintve, normális levelekből áll. A rendes lombzat kialakulása a harmadik év tavaszára teljesen befejeződött.

A csongrádi esethez minőségileg hasonló, de mennyiségileg kevesebb tölcséres levél megjelenését tapasztaltam Szeged utcáin *Celtis occidentalis*, *Tilia cordata* és

Abb. 7. kép
Tölcséres levelek *Tilia platyphyllos* egy-
éves hosszúhajtásáról. (Vágás M. rajza.)

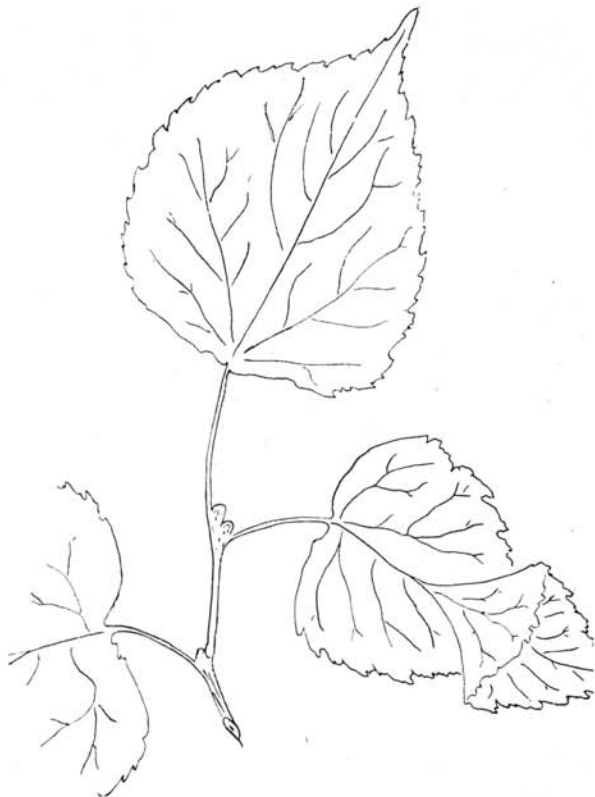

Abb. 8. kép
Notascidium Tilia platyphyllos Scop.
ágáról. (A szerző rajza.)

T. platyphyllos fákon. Egylevelű, kétlevelű tölcsérek, a levél fonákján elhelyezkedő, a főérhez nőtt notascidiumok, ikerlevelek, fissio útján keletkezett kétsúcúsu levelek kerültek ezekről a fákról gyűjteményembe. Hosszú időn keresztül módomban volt megfigyelni a szegedi Petőfi Sándor sugárút és a Korányi Sándor rakpart hársfáit. A Petőfi sugárút fáit a villamos zavartalan közlekedésének biztosítása végett rendszeresen gallyazzák, ágait lefűrészelik. A tisztogatott fák törzsének alvórügeiből fejlődő hajtásokon és a többi eredő vízajtásokon évente gyűjtöttem ascidiumokat. De különösen sok minden évben a tölcséres levél a Korányi rakpart hársain. Mindkét lelhelyen a nem elég körültekintően végrehajtott hársvirágszedés és nyesegetés okoztak több éven át mechanikai sérüléseket, amelyek a következő évi rügyfakadások zavarokat idéztek elő s a fákat nagyfokú regenerációs tevékenységre kényszerítették.

A sérült és nem sérült fák tölcserképzése között csak számbeli különbséget észleltem. A nyesegetett fák ascidiumképzése sokkal nagyobb mértékű s ugyancsak a nyesegetett, tépett fákon lépnek fel nagyszámban nagyméretű levelek (monstruoziások) és más rendellenességek is, így pl. ligula fissiók, virágösszenövések, termésösszenövések stb.

A szegedi Lenin körút, a parkok és terek *Celtis*-ei is minden évben bőséges ascidiumképzést produkálnak. Ez annál is jobban és biztosabban megfigyelhető, mert a *Celtis* fák tölcseres leveleinek nagy része az őszi lombhullás után a gallyakon marad. Ezeknek a fánmaradó ascidiumoknak leválasztó szövetük nem fejlődik s ezért maradnak télen át is az ágakon.

Abb. 9. kép.

Celtis occidentalis fiatal ágvége normálisan fejlett és tölcseralakú levéllel.
(A szerző rajza.)

Több évtizedre visszanyúló megfigyeléseim igazolják, hogy Ulmusoknál, Tiliáknál és Celtiseknél nyesegetés vagy más mechanikai sérülést követően rendszeresen fellép az ascidiumképzés, amely egyes egyedeken tömegjelenség, másoknál kevesebb, de mindhárom genusban előfordul. Nagyszámú ascidiumképzést hársfán L. F.

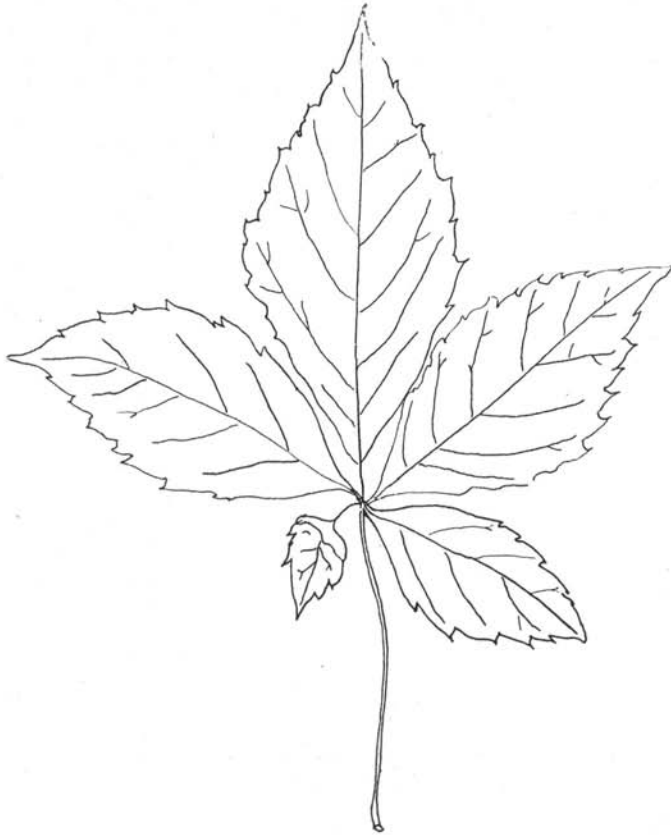

Abb. 10. kép.

Tölcséres levélke *Parthenocissus quinquefolia* (L.) Planch. em. Gräbn. összetett levelén.
(A szerző rajza.)

Černík (Olomoue) csehszlovák teratológus is megfigyelt s erről, mint feltűnő esetről értesített. (In litt. Dr-is L. F. Černík ad me, 18. X. 1938). *Gleditsia triacanthoson* 1827. és 1960. évek között különböző alföldi lelőhelyeken magam gyűjtöttem (Gallé, 1940:74.), később Zsolt J. (Zsolt, 1957:17) különböző hazai lelőhelyeken figyelt meg.

Valószínűnek látszik, hogy a megfigyelt tölcséreképzés és más levélrendellenességek az auxinkoncentrációban a sérülések következtében beálló változások, elsősorban az auxinkoncentráció emelkedésének következményei. Azt a problémát, hogy az említett fajoknál az ascidiumképződés mennyiben válik örökletessé, s hogy a rendellenes levelű mutánsok mennyiben állandósulhatnak, későbbi megfigyelések és kísérletek dönthetik el.

IRODALOM

- Bünning, E.* (1953): Entwicklungs- und Bewegungsphysiologie der Pflanze. Berlin.
- Gallé L.* (1940): Növényi rendellenességek II. A tölcséralakú levelekről. — BK 37:66—85.
- Gallé L.* (1955): Növényi rendellenességek III. Fán telelő *Celtis ascidiumok*. — BK 46:55—58.
- Gallé L.* (1960): Növényi rendellenességek V. Fejlődésrendellenességek Tímár Lajos herbáriumából. — BK 48:178—181.
- Hortobágyi Tibor* (1940): Növényteratológiai adatok a virágosak köréből. Pflanzenteratologische Daten. — Kertészeti Akadémia Közleményei, 7:125—138.
- Hortobágyi T.* (1949): Növényteratológiai adatok a virágosak köréből II. Pflanzenteratologische Daten II. — Agrártud. Egyet. Kert- és Szőlőgazd. Karának Közl. — 13:215—220.
- Penzig, O.* (1922): Pflanzen-Teratologie, 2. Aufl. — Berlin.
- Zsolt J.* (1957): *Gleditsia lomblevél* rendellenességek. — BK 47:15—22.

INTERESSANTE BEISPIELE ZUR ZAHLREICHEN ASCIDIUMBILDUNGEN

Der Verfasser machte Untersuchungen an gestutztem Laubbäumen *Ulmus scabra* Mill. *Tilia platyphyllos* Scop., *Celtis occidentalis* L., *Gleditsia triacanthos* L. und bemerkte die Entstehung zahlreicher Ascidien. Zu Beginn des Referats berichtet er über den Entwicklungsmechanismus der Blätter und zeigt auf die wahrscheinlichen Ursachen der Ascidien in grosser Menge hin.

In der Zusammenfassung des Referats hat er die Meinung, dass die häufigen Ascidienbildungen bei den beobachteten Baumarten ihren Grund wahrscheinlich in der gesteigerten Auxinkonzentration — durch Stutzen, das heisst durch mechanische Verletzung — in chemischem Einfluss haben können.

L. Gallé

A KÖZÉP-TISZA KÉTÉLTŰ ÉS HÜLLŐ VILÁGA

A módszer és a vizsgált terület

Allattani irodalmunkban kevés olyan munka van, amely egy-egy hazai táj két-éltűinek és hüllőinek élettani és környezeti viszonyait vizsgálja. Folyóinkkal, mint a kétéltűek és hüllők sajátos élőhelyegységével, eddig még nem foglalkozott herpetológiai irodalmunk.

Ezek késztettek arra, hogy potamobiologiai szempontok szerint és az oekológiai viszonyok szem előtt tartásával kísérleljem meg bemutatni a Tisza középső szakaszának herpetofaunáját.

A vizsgált területen élő amphibiák és reptiliák rendszertani sajátosságait egy későbbi dolgozatomban fogom ismertetni.

Munkám folytatása a Felső-Tisza kétéltű-hüllő világáról írt tanulmányomnak (Marián, 1960) és része az egész Tisza herpetofaunájáról készülő feldolgozásnak.

A Közép-Tisza vizsgálatát hat év óta végzem, mint a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Tiszakutató Munkaközösség tagja. Az 1957-ben és 1958-ban lezajlott tiszakutató expedíciókban áttekintettem a feldolgozási lehetőségeket és a következő években részletesebb kutatás alá vettem a Tokaj–Szeged között húzódó Tisza szakaszt. Évenként mintegy hat hetet fordítottam a folyó vizsgálatára. Hosszabb, rövidebb kiszállásaim különböző évszakokra estek és a legkülönbözőbb időjárási viszonyok között figyeltem a herpetofauna életét. Utaimat gyalog és kerékpárral, majd az utolsó években motoros ladikkal tettem meg. (Utóbbi igen alkalmas eszköznek bizonyult a munkához.)

Vizsgálatom kiterjedt: *a)* az „élő” Tisza vizére és a védgátak között elterülő árterületére (a gátak külső lejtőit is kutatási területemhez sorolom), *b)* a holt-ágakra és árterükre, különösen azoknak az „élő” Tisza közelében húzódó szakaszaira.

A gyűjtött anyag a szegedi Móra Ferenc Múzeum herpetológiai gyűjteményében van.

Munkám révén általános képet nyertem a középső szakasz természeti adottságairól és a herpetofauna életviszonyairól. Természetesen a félévtized nem volt elég, hogy a mintegy 350 km hosszú szakasz minden pontját egyforma pontossággal ismerhessem meg. Egyes súlyponti területeket — mint Tokaj, Tiszaug környéke, vagy a Mindszent–Szeged közötti szakasz — hosszan és alaposan vizsgáltam, másokat viszont kevésbé részletesen.

I. A Közép-Tisza természeti viszonyai

Közép-Tisza elnevezés a folyó Tokajtól Szegedig terjedő szakaszát jelenti. (1. sz. vázlat).

A Tisza ezen szakaszán is, mint az egész alföldi futása alatt — a Szamos felvétele után — kiegyensúlyozott vízjárású. Középszakasz jelleggel, széles kanyarokkal folyik. A szabályozás következtében jelenlegi medrét számos leválasztott holtág kíséri.

Árvice és kisvíze között, folyás irányában haladva, fokozatosan csökken a különbség: Tokajnál az árvíz 74-szerese a kisvíznek, Szolnoknál 53-szorosa, Szegednél csak 38-szorosa. Folyása lassú: Tokajnál 53 m³, Szolnoknál 72 m³, Szegednél 101 m³ víz folyik el kisvízkor, egy másodperc alatt (Bulla-Mendöl, 1947.). Vízmennyisége természetesen nagymértékben függ számos mellékfolyójának mindenkori vízhozamától. A folyó szélessége, kisvízkor Szolnoknál 135 m, Szegednél 123 m (Kolosváry, 1957).

A Tisza mindkét oldalán emelt védgátak közötti árterületen és a holt-ágak partján jellegzetes folyómenti ligetes-szalagerdő (galéria erdő) díszlik, az ún. „ártéri füzes”. A nedves, homokos-iszapos talajon nagyrészt nyár-fűz kevert erdőt (*Populeto-Salicetum*) találunk. Néhol amerikai kőris (*Fraxinus pennsylvanica* MARSH.) csoportok és elszórta egy-egy mocsári tölgy (*Quercus robur* L.) látható. Az aljnövényzetet főleg szeder (*Rubus caesius* L.) gyalogakác (*Amorpha fruticosa* L.), csalán (*Urtica dioica* L.), lapufélék és fű alkotják.

A számos, különböző mélységű kubikgödör és levezető árok vizében hínárszövetkezetek (*Potamion*) és mocsári növénytársulások élnek.

A szélesebb ártereken — a szalagerdő közé ékelve — sok helyen találunk kukorica-földeket és gyümölcsösöket.

A Közép-Tisza a ponty-szintájhoz (Kolosváry, 1957) és az „Eupannonicum” faunajáráshoz (Dudich, 1953) tartozik. A következő fővonások jellemzik: kevés erdő, nagy kultúrterületek, homokos és szikes tájak. Éghajlata száraz, kontinentális, aszályosságra hajlamos. Évi középhőmérséklete 10 C° körül van. A legmelegebb és leghidegebb hónap (július 22 C° és január -3C°) középhőmérséklete között jelentős évi közepes hőmérsékletingadozás van: 25 C° (!). A napsugaras órák száma (az országos átlagot jóval felülmúlva) igen magas: 2000-nél is több. Évi csapadékmennyisége 600 mm-en alul van. (Bulla-Mendöl, 1947).

A faunájásának a Nyírséggel érintkező részén tundra faunaelemeket, a Tisza balpartján — a Hernád — és Egertorkolat között fekvő szakaszon — ponto-mediterran és a Berettyó és Fekete-Körös összefolyási szögében ismét tundra faunaelemeket találunk. (Kolosváry, 1957).

A meteorológiai vizsgálatok kiderítették, hogy a töltések közé zárt árterületnek sajátos mikroklímája van. (Andó, 1955). Az ártéren élő kétéltűek és hüllők életére, éppen mert változó-hőmérsékletű (poikilotherm) és mert nagymértékben melegkedvelő (thermophil) állatok, jelentős hatást gyakorol a mikroklíma, amint ez az alábbiakból majd kitűnik.

II. A herpetofauna

AMPHIBIA — KÉTÉLTŰEK

Triturus cristatus cristatus (LAURENTI) — Tarajos gőte

Az ártér időszakos vizeiben és kiszáradt, de nedves talajú kubikgödreiben él.

Rendszerint olyan kiöntésekben találtam, amelynek 20–30 cm-nél nem mélyebbek és ahol sok vízinövény és törmelék van. Kora tavasszal, amikor az ártér vege-

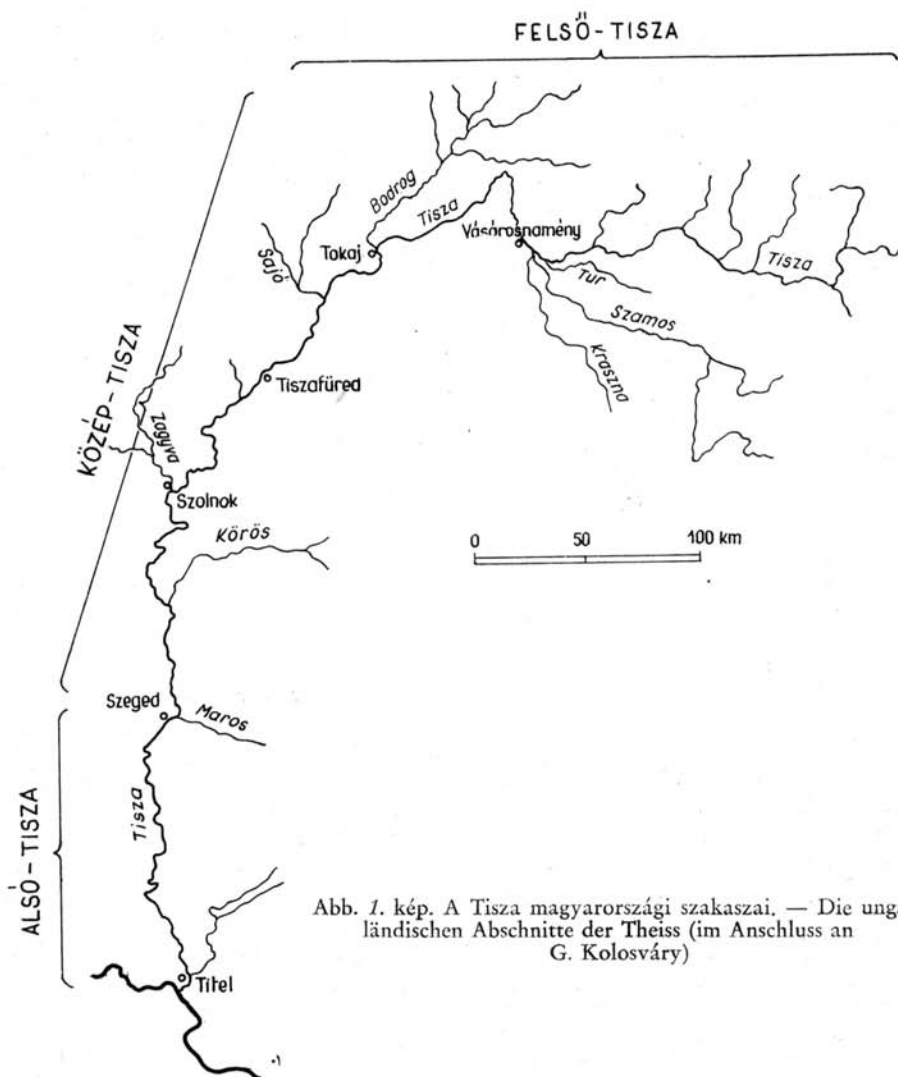

Abb. 1. kép. A Tisza magyarországi szakaszai. — Die ungarländischen Abschnitte der Theiss (im Anschluss an G. Kolosváry)

tációja még nem, vagy alig fejlődött ki, ez a környezet biztosítja számára a legmegfelelőbb búvóhelyet. Itt tartja nászáát is, amelynek ideje a téli álomból való ébredés után, a melegebb időjárás beálltával hamarosan bekövetkezik. 1961. márc. 13-án Szegednél 11 C°-os vízben szép színes nászruhában voltak, pedig az alacsony víz hőmérséklet miatt még lassan mozogtak. 1958. ápr. 9-én, a Marostorkolat kiöntésében 14 C°-os vízben párosodtak.

Párosodásának ideje a Közép-Tisza mentén: március vége — április eleje.

Nyár derekán, amikor az ártér kubikjainak pocsolyáinak vize megcsappan és felmelegszik, úgyszólván alig találtam a tarajos gőtét vízben. Ebben az időszakban már elhagyja a vizeket, hogy táplálékát szárazon keresse. Többször került elő ilyenkor

alvó gőte nedves talajon fekvő tuskók alól, vagy az agyagos talaj repedéseiből. Nem tartom lehetetlennek, hogy nyár derekán, vagy kánikulában, amikor a vizet már elhagyta és az ártéri levegő nem eléggé páradús számára, alkalmas rejtekhelyen állatunk hosszabb-rövidebb nyári pihenőt tart. Az irodalom alig foglalkozik e kérdéssel, pedig az részletes vizsgálatot érdemel.

Szúnyoglárva, rovar és csiga pusztításával okozott hasznát ellensúlyozza a békalárva és apró hal, meg a halivadék-táplálékának fogyasztásával okozott kára. Egészben

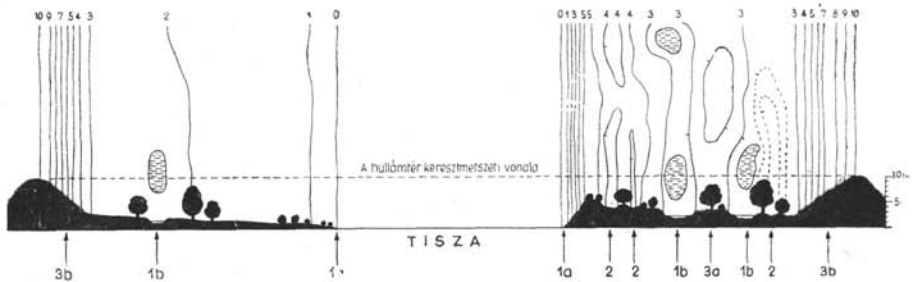

Abb. 2. kép. Az ártér metszete a biotópokkal

1 vizi biotóp:	2. nedves biotóp	3 száraz biotóp
1a = vízszegély		3b = töltésoldal
2a = kubikgödör		3a = kubikgödörök közötti háta

Das Profil des Überschwemmungsgebietes mit den Biotope

1 Wasser-Biotop:	2 nasser Biotop:	3 trockener Biotop:
1a = Wasserrand		3b = Dammseite
2a = Erdgrube		3a = Rücken zwischen der Erdgruben

véve tehát közömbösnek mondható, ahol azonban az ártéren a halivadék felnevelésére víztároló medencét rendeztek be károsnak minősül.

A *Triturus cristatus* a Tisza középső szakasza mentén nem mondható gyakorinak. Előfordulása szétszórt.

Lelőhelyei: Vezseny, Körtvélyes, Porgány, Tápé (K),¹ Szeged.

Triturus vulgaris vulgaris LINNÉ — *Pettyes gőte*

Tavasszal az ártéri kiöntésekben, nyáron vízen kívül a nedves, növényekkel borított talajon találjuk.

1959. ápr. 9-én nagy számban összegyülekezve találtam őket Szegednél, régi kubikgödör medencéjében. A 3–4 cm mély parti vízben a párosodás előjátéka folyt. Nászát 1960. ápr. 11-én Körtvélyesnél figyeltem meg.

Párosodása általában március végén — április elején folyik.

Július végére lárvái átalakulásuk befejezéséhez közelednek. Ilyenkor rendszerint, a nyári meleg hatására, elapadófélben van a kubikgödör vize. Minden bizonnyal ezért versenyfutás folyik a lárvák fejlődése és a víz elpárolgása között. 1958. július 25-én Tiszaug közelében figyeltem meg a következőket: hatalmas kiszáradó kubikgödör alján már csak az egyik sarokban — szobányi területen — volt 30–35 cm mély víz, melyben dús hínárvegetáció díszlett. Ezer és ezer gőtélárva zsúfolódott itt össze. Legtöbbjüknek már kialakult végleges alakja, azonban még szép, aranyos

¹ (K): Kolosváry Gábor feljegyzéseiből származó leelőhely adat.

(TM): A Természettudományi Múzeum gyűjteményéből származó leelőhely adat.

színű, külső kopoltyúlebenyeket viseltek. (Tehát a vízből kellett még az oxigént felvenniük.) Ha kitart a kubik vize, amíg kialakul a tüdejük, életben maradhatnak, hiszen az átalakult, tüdővel lélegző állatok elhagyhatják a vizet és a kubik nedves talaján, a növényzet között kitűnő biotopra találnak. A nyári meleg azonban éppen ilyenkor a legnagyobb és a víz gyorsan párolog. Az aránylag kis vízben összezsúfolódott sokezer lárva gyorsan fogyasztja az ott található alsóbbrendű vízi szervezeteket. Kérdés, hogy elegendő lesz-e a táplálék? Ugyanakkor a gőtelárvák tömegét hatalmas

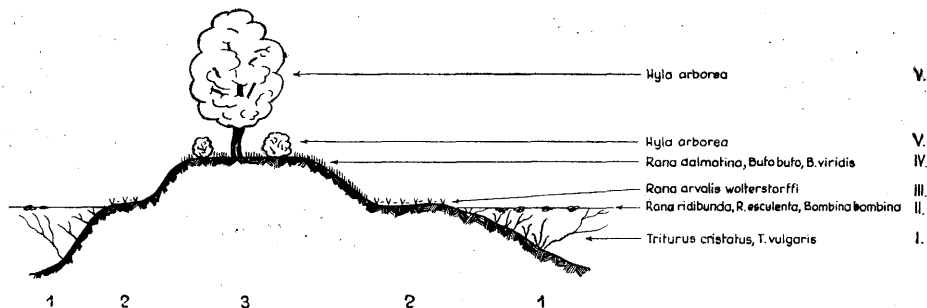

Abb. 3. kép. A kétélrű fajok tanyahelyeinek függőleges irányú rétegződése
Senkrechte Schichtung der Wohnstätten der Amphibienarten

I. Fenékszint. Fussgrundhorizont	1 kubikgödör. Erdgrube
II. Vízsztint. Wasserhorizont	2 mocsaras talaj. Sumpfiger Boden
III. Talajszint. Bodenhorizont	3 szárazabb talaj. Trockenerer Boden
IV. Hordalékhalmos szint. Geschiebehügel-Horizont	
V. Magasabb növényi szint. Höherer pflanzlicher Horizont	

Ez a kép a 228. oldal szövegére vonatkozik (Szerk.)
Diese Abbildung bezieht sich den Text auf S. 228 (Herausgeber)

tavi békák (*Rana ridibunda* Pall.) és számos vízimadár, mint a szürke és vörös gém (*Ardea cinerea* L. és *A. purpurea* L.) különböző cankók (*Totanus*) tizedelik. Mindezek következtében a lárvák nagy része kifejlődése előtt elpusztul.

A pettyes götte, az ártér megfelelő helyein a késő őszi napokban is tevékenykedik. 1957. október 30-án Tápénál még számos példánya mozgott egy napfényes, száraz-talajú, de fűvel borított kubikgödörben.

Gazdasági jelentősége a *Triturus cristatus*-éval nagyjából azonos.

A Közép-Tisza árterén mindenütt előfordul, egyes helyeken gyakori.

Lelőhelyei: Tokaj, Tiszaug, Körtvélyes, Algyó, Tápé és Szeged közelében.

Bombina bombina LINNÉ — Vöröshasú unka

Az esztendő nagy részét vízben tölti, csak nyár végén tér át szárazföldi életmódra.

Az ártér legkisebb pocsolójával is megelégszik. Főleg azokat a vizeket kedveli, ahol a vízfelületet úszónövények borítják és köztük elrejtőzhet.

A szennyvizet elég jól tűri. Az újszegedi ládagyar erősen szennyezett ártéri kuktócsáiban 1955-ben fűgőn úszkáltak. (Kolosváry Gábor közlése).

Folyóvízben mindössze egyszer 1958. július 19-én láttam: Tiszapüspökinél az „élő” Tisza parti vizében találtam néhány példányát.

Téli álmából felébredve hamarosan hallatja halk szavát. Ápr. 1–5. között — 5–8 C°-os vízben — unkognak először, meglehetősen szórványosan, a hímek. Ápr. 10-e

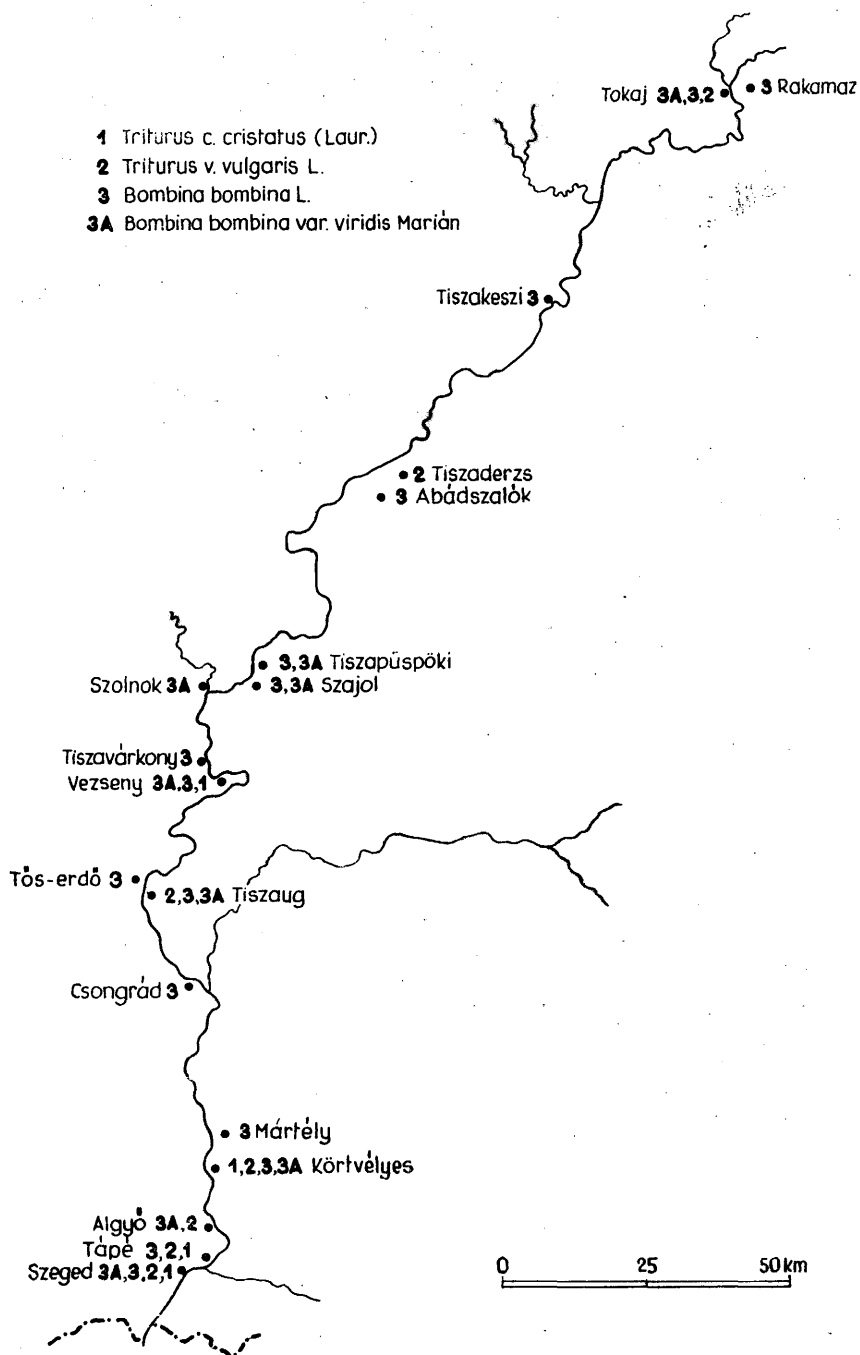

Abb. 4. kép. A kétélű fajok lelőhelyei a Közép-Tisza mentén. I.
 Fundstellen der Amphibien-Arten entlang der Mitteltheiss. I.

körül azonban már rendszerint karban hallhatjuk hangjukat. A víz hőmérséklete ilyenkor 14–18 C°.

Érdekes, hogy a napsütés milyen élénkítő hatást gyakorol a párosodási ciklusban lévő unkákra: 1958. ápr. 20-án, Vesszősnél, egész nap borult, szeles, hűvös idő volt. (A levegő hőmérséklete 9 C°, az ártéri kubik vízhőmérséklete 10 C° volt.) Egyetlen béka sem szólt egész nap. Ahogy kisütött a nap 12 óra 45 perckor, az unkákat — az első 5 percen belül — köröskörül karban unkogtak.

A Közép-Tisza mentén általában áprilisban, esetleg május első hetében párosodik.

Nászát 1958. ápr. 9-én Szegednél 14 C°-os vízben, 1960. ápr. 11-én Körtvélyesenél 18 C°-os vízben figyeltem meg. A párok úszó növényekbe, vagy a szél által a víz színén összesodort úszó törmelékbe („katréj”) kapaszkodtak.

A vizet nyár végén elhagyja és az ártér sűrű aljnövényzetű, nedves területeit keresi fel. Az első éves fiatalok is minden bizonnyal elhagyják a vizet. Ezt bizonyítja 1960. okt. 15-én Körtvélyesen végzett megfigyelésem, amikor a víztől jókora távolságra találtam 1,5 cm hosszú fiatalokat.

A vöröshasú unka kis termete ellenére is hasznos állata az ártéri erdőnek, mivel a kártékony rovarokat és csigákat fogyasztja.

Az egész Tisza mentén elterjedt az ártéren és a tavi béka mellett a legnagyobb számban előforduló békafaj.

Lelőhelyei: Tokaj, Rakamaz, Tiszakeszi, Tiszaderzs, Abádszalók, Szajol, Tiszapüspöki, Tiszavárkony, Vezseny, Tőserdő (K), Tiszaug, Csongrád, Mártély, Körtvélyes, Algyő, Vesszős, Tápé, Szeged, Gyála (K) Mihálytelek (K).

Bombina bombina LINNÉ var. *viridis* MARIÁN — A vöröshasú unka zöld változata

A vöröshasú unkával azonos biotopban az egész Tisza mentén előfordul. Életmódja, környezeti viszonyai megegyeznek a törzsalakéval, amint ezt már korábban is részletesen kifejtettem (Marián, 1959. és 1960).

Lelőhelyei: Tokaj, Szajol, Tiszapüspöki, Szolnok, Vezseny, Tiszaug, Körtvélyes, Algyő, Szeged.

Bufo bufo bufo LINNÉ — Barna varangy

Szárazföldi állat, így előfordulása a Tisza árterén ritkaság számba megy. A mentesített területen húzódó holtágak mellett, kevésbé nedves erdőkben, több helyen is számolhatunk felbukkanásával. Nászidején túl, mely április elejére esik, nem tartózkodik a vízben, hanem azt szinte kerüli. Megerősíti ezt a következő megfigyelésem: 1958. július 25-én Tiszaug mellett, a Tős-erdő ártéren egy jól megtermett barna varangy — miután más menekülési lehetősége nem volt — kubikgödör vizébe ugrott. Azonnal a part felé kezdett úszni. Bár hálómmal a part felől nyúltam felé, azt elkerülve előttem mégis a partra kapaszkodott, holott a víz felé elmenekülhetett volna.

Falánk rovar- és csigapusztító, az erdő- és kertgazdálkodás igen hasznos segítője.

Lelőhelyei: Abádszalók, Tiszaug, Tiszaug; Tős-erdő.

Bufo viridis viridis LAURENTI — Zöld varangy

Hazánknak ez a mindenütt előforduló (ubiquista) békafaja néhol az ártéren is megtalálható. Szárazföldi béka, de valamivel jobban tűri a nedves környezetet, mint a barna varangy. Tavasszal, párosodás idején, 4–5 hetet az ártéri kiöntések sekély vizében tölt.

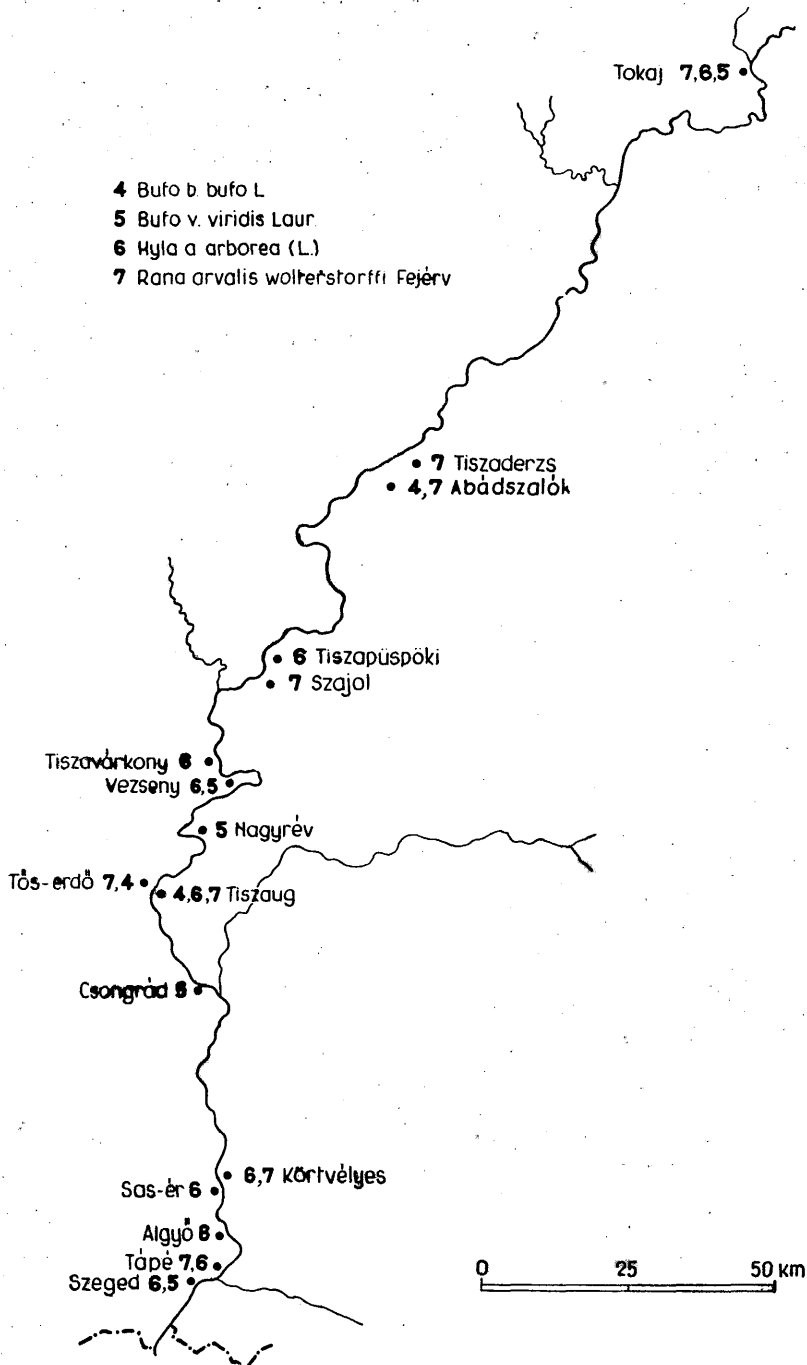

Abb. 5. kép. A kétélű fajok lelőhelyei a Közép-Tisza mentén. II.
 Fundstellen der Amphibien-Arten entlang der Mitteltheiss. II.

A Tisza középső szakasza mentén általában április hónapban párosodik.

1958. ápr. 9-én Szeged mellett, ártéri kiöntésben sok zöld varangy párosodott. (Víz hőmérséklet: 14 C°).

A *Bufo viridis* szívesen tartózkodik emberi települések közelében (valószínűleg a könnyű áttelelési lehetőség és az ilyen helyeken összegyűlő rovarok miatt). A vezsényi Tisza-kanyarban, az ártéri erdőben 2–3 cm hosszú fiatalokat tucatjával találtam. (Vezsény falu itt közvetlenül az ártér mellett fekszik).

Lakóhelyekre való behúzódása október elején kezdődik és, az időjárástól függően, november végéig is eltart. Szegeden 1958. október 7-én figyeltem meg az első zöld varangyot, amely épületbe igyekezett (délben még 24 C°-ig emelkedett a hőmérséklet), viszont 1957. nov. 18-án még mindig találtam a szabadból a házba igyekvő varangyot. Utóbbi esetben érdekes volt megfigyelni, hogy mennyire bizalmassá válik ez a békafaj az emberhez. Reggel 7 óra 30 perckor a földszintes ház ajtaját kinyitva hamarosan egy zöld varangy jelent meg a küszöbön. A ki-bejáró emberek nem riasztották el: a lakásba igyekezett. Valószínűleg a kinyitott ajtón kiáramló melegebb levegő vonzotta. (Kint erősen borult, kissé ködös időjárás mellett 3 C° volt a hőmérséklet.)

Egyes megfigyeléseimből arra kell következtetnem, hogy a *Bufo viridis* téli álma nem folyamatos, esetleg már aránylag kisebb hőemelkedésre is megszakad: 1958. dec. 15-én (!) este 7 órakor Szegeden kifejlett zöld varangyot láttam az utcán, langyos esőben ugrálni. (A levegő hőmérséklete 10 C° volt.) Az előző napokon hideg, fagyos idő volt. (–6–7 C°-ig szállt le éjszaka a hőmérő higanyszála). December 14-én viszont hirtelen felmelegedés következett be, ami úgy látszik megszakította a hibernációt. Úgy tűnik, hogy a változóhőmérsékletű állatok közül a hőmérsékletváltozásokkal szemben a zöld varangy egyike a legérzékenyebbeknek.

Szürkületkor és éjszaka jár tápláléka után, mely főleg a kertnek és a mezőgazdaságnak kárt okozó rovarokból és csigákból kerül ki.

Lelőhelyei: Tokaj, Vezsény, Nagyrév, Csongrád, Szeged, Gyála (K).

Hyla arborea arborea (LINNÉ) – Leveli béka

Alföldünk közönséges lomblakó békája a Közép-Tisza mentén is mindenütt elterjedt.

Csak párosodás idején találjuk a holt-ágak, kubikgödrök vizében. Egyébként a ligeterdő fáin és aljnövényzetén él.

Áprilisban ébred téli álmából és október végéig tevékenykedik. 1957. okt. 30-án, Tápénál az ártéren még mozogtak a leveli békák.

Színük nemcsak a környezethez való alkalmazkodás céljából változik, amint arról máshelyen már megemlékeztem (Marián, 1957), hanem a levegő hőmérséklete is befolyásolja azt. A fagyponthoz közeli hőmérsékleten alvó *Hyla arborea* háti oldala lilásszürke színű. Erős napsütésben viszont világossárgára változik, amint azt például 1958. júl. 25.-én, Tiszaugnál tapasztaltam. Az állat világos színe erősen elütött a környező lomb zöld színétől. (A béka helyére, a levélre helyezett hőmérő 39 C°-ot mutatott.)

A zöld növényzet között tartózkodó leveli békát színe rejti el állati ellenségei és az ember elől. Jelenlétét azonban olykor hangos, recsegő hangja árulja el. Érdekes, hogy a környezet különböző ingerhatásaira gyakran hangadással is válaszol. Megfigyeléseim szerint a következő okok készítetik hangadásra:

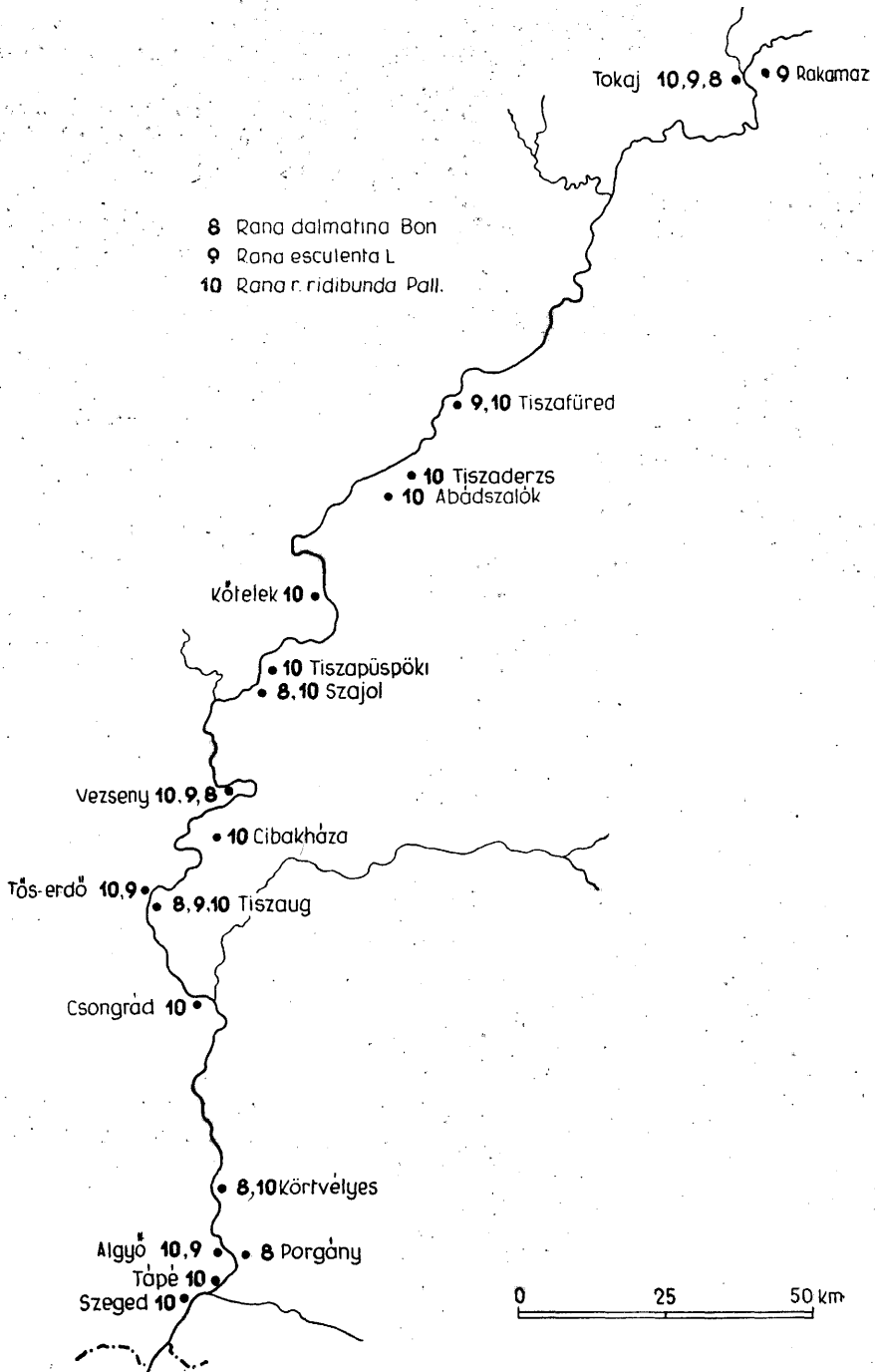

Abb. 6. kép. A kételtű fajok lelőhelyei a Közép-Tisza mentén. III.
 Fundstellen der Amphibien-Arten entlang der Mitteltheiss. III.

1. Ha valamelyik hím megszólal, rövidesen hallatja hangját a többi közelében tartózkodó hím is. Mintegy fél percig szólnak együttesen, majd hirtelen elhallgatnak. Ez párosodási időn keresztül is késő őszig megfigyelhető.

2. Nagy melegben nem szól, ha azonban ilyen idő után megered az eső, kórusban brekegnek. (1959. aug. 27-én a vesszősi ártéren fülledt száraz idő volt. Napok óta nem szóltak a leveli békák. E napon pásztás eső haladt át az erdő fölött. Csak mintegy 1 percig hullott egy-egy helyen a csapadék. Állataink úgy szólaltak meg, majd hallgattak el, ahogy áthaladt fölöttünk az eső. Hasonló jelenséget észleltem Algyón, 1957. szept. 13-án).

3. Hangadással reagálnak néha erős gépi hangokra is. Az erdő fölött alacsonyan elhúzó repülő motorzajra, vagy néha az árvédelmi töltésen elhaladó motorkerékpár bűgása is hangadásra készteti őket.

A leveli béka az ártéri erdők lombkoronájában élő kártékony rovarok pusztításával hasznot hajt.

Lelőhelyei: Tokaj, Tiszapüspöki, Tiszavárkony, Vezensy, Tiszaug, Sasér, Körtvélyes, Algyó, Tápé Szeged.

Rana arvalis wolterstorffi FEJÉRVÁRY — Hosszúlábú mocsári béka

Az árterek mocsaras területein, majd, ha ezek kiszáradtak, a nedves füves helyeken él.

Az élő Tisza ártere környezeti igényeinek nagyon megfelelne, hogy még sincs általánosan elterjedve, ill. hogy csak kis számban található, annak okát a rendszeresen megismétlődő magas árvizekben kell keresnünk. (E kérdésről még részletesen lesz szó.) Egyes helyeken az árterekhez kapcsolódó, s a mentesített területen húzódó levezető-csatornákból szép számban fordul elő. (Abádszalók). Ugyancsak nagyobb populációi élnek a holtágak környékén (Szajol).

Ősszel figyelhető meg legjobban, milyen jól használja ki a környezet adta rejtőzködési lehetőséget. Úgyszólván mindig a lehullott nyárfa levelek avarjában tanyázik, amelynek sárgásbarna színe jól elrejtí barna színű testét. Csodálatraméltó az a mimikrizáló készség, amellyel az üldözött mocsári béka elbújni igyekszik: Hatalmas ugrása után földet érve, gyors mozdulattal csúszik az avar alá. Ott mozdulatlan marad és ha testének egy része a levelek alól még ki is látszik, nem vehető észre, annyira beleolvad környezetébe. Szemünk előtt fél-, egy méter távolságon belül is el tud így tűnni.

Aktív életet március végétől november elejéig él. (1960. nov. 5-én, Tápénál még egészen fürgén mozgó példányokat találtam.)

Március végén, április elején a kubikok vizében tartózkodik. Párosodását 1958. ápr. 8-án, Vesszősnél figyeltem meg.

Az ártéri vizek körüli rovarságot tizedeli. Hasznos állat.

Lelőhelyei: Tokaj, Tiszaderzs, Abádszalók (holtág), Szajol (holtág), Tiszaug, Tóserdő, Körtvélyes (holtág), Porgány, Tápé.

Rana dalmatina BONAPARTE — Erdei béka

Ez a békafaj a legritkább a Tisza árterén. Lelőhelyei a középső szakasz mentén szétszórtak.

Az ártéri ligeterdő magasabban fekvő részein él, ahol a talaj már nem mocsaras. A régi kubikgödrök között meghagyott hátak ezek, melyeken sűrű fű nő.

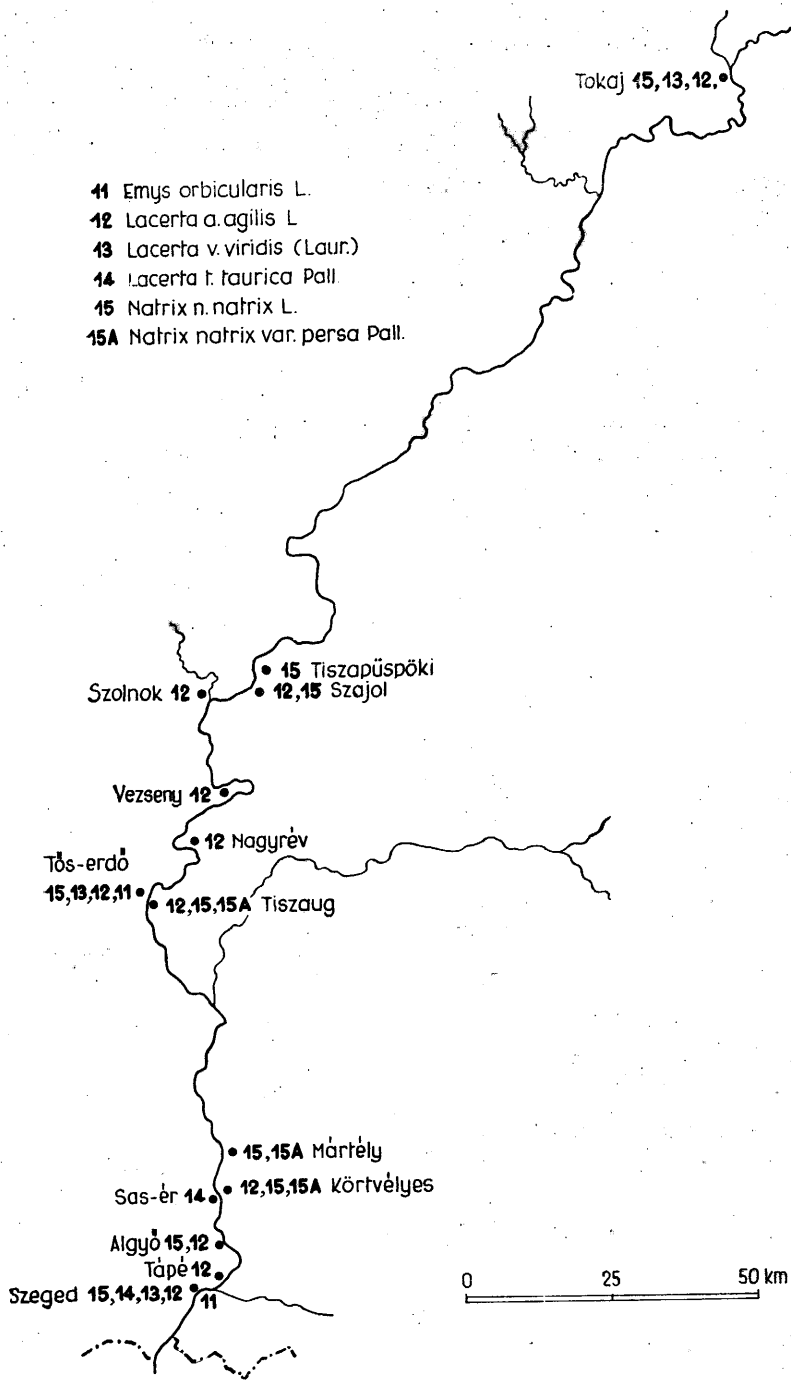

Abb. 7. kép. A hüllő fajok lelőhelyei a Közép-Tisza mentén
 Fundstellen der Reptilien-Arten entlang der Mitteltheiss

A kártékony csigák és rovarok pusztításával az ártéri erdőknek ugyancsak hasznos állata. Csekély száma miatt azonban gazdasági jelentősége kicsi.

Lelőhelyei: Tokaj, Szajol (holtág), Vezenseny, Tiszaug, Porgány, Vesszős.

Rana esculenta LINNÉ — Kecsebéka

Nagy számban él a Közép-Tiszát kísérő holtágakban, csatornáiban.

Egyes morotvákban, mint a Mártély közelében fekvő körtvélyesi Holt-Tiszában, ezer számra találjuk és ez az uralkodó békafaj. A víz parti-zónájában tanyázik, de nyár derekán, nyár derekán, amikor a holtág vizét ellepi az úszó-hínár, a mélyebb vizek fölött is megtaláljuk.

Életmódja nagyjában a következő fajéval, a tavi békáéval azonos.

Lelőhelyei: Tokaj: Kapitány-tó (régii morotva), Rakamaz: Sulymos-tó (morotva), Tiszafüred (holtág), Vezenseny, Tiszaug: Tős-erdő (holtág), Körtvélyes (holtág), Algyő (öntözőcsatorna).

Rana ridibunda ridibunda (PALLAS) — Tavi béka

Uralkodó békafajta a Tisza középső szakaszának. Nagy száma, izmos, nagy teste és erősen ragadozó természete miatt az összes alföldi békafajok közül kitűnik.

A mentesített területek holtágaiban, csatornáiban épp úgy megtaláljuk, mint az ártéri kubikgödrökben, vagy a Tisza partszegélyén.

Élőhelye azonos a *Rana esculenta*éval, azonban közös előfordulási helyük inkább a holtágak, csatornák és rizsföldek vize. Ezek a helyeken, de az Alföld középső és déli tájain mindenütt eléggé keveredett a két faj, ezért az arealok fedési területén sokszor nehéz tipikus példányra akadni.

A tavi béka az egyetlen kétéltű faj, amely a Közép-Tisza „élő vizében” rendszeresen megtalálható. A vízszegély biotópjában általában meglehetősen, ha a part nem túl meredek és növényzettel legalább némileg fedett.

A nyári időszakban a parti sávban rovarokra és más apró gerinctelen állatokra vadászik, olykor apró halakra is ráfanyalodik. Napos, meleg időben itt a következő helyeken tartózkodik: 1. a víz-szegélyen, de még az egy-két cm mély vízben ülnek, 2. a part-szegélyén, a szárazon — a víz szélétől 20–50 cm-re ülnek, 3. a part kissé víz fölé emelkedő részén — a víztől 1–1,5 méternyire tartózkodnak. (Utóbbi esetben rendszerint olyan távolságra vannak a víztől, amelyet szükség esetén egyetlen ugrással át tudnak ívelni.)

Többnyire úgy tűnik, mintha ezeken a helyeken csak ernyedten pihennének a napon. Alaposabb megfigyeléssel azonban megállapítható, hogy minden közelükben mozduló tárgyat élénk figyelemmel és szemük mozgásával kísérik.

Ha maga felé közeledő veszélyt lát, teste első felét figyelve felemeli, majd fejével a víz felé fordul, hogy hamarosan bele tudjon ugrani. A folyó vizébe menekülve 20–30 cm-nél mélyebb vízbe nem megy. Igyekszik minél hamarabb a fenék iszapjába fúródni, majd újra a partra kerülni. Minden bizonnyal a halak által érzi magát veszélyeztetve.

Érdekes, hogy néha a vízszegélyen ülő hatalmas, idős példányok jobban bíznak a szárazföldi menedékben, amennyiben a parti növényzetben igyekeznek elrejtőzni. Ha a part meredek, úgy arra nem ugranak fel, hanem meglepő ügyességgel és gyorsasággal kúsznak fel rá.

A meredek falú kubikgödörök, mély, hináros vizében másként viselkedik, mint a folyóban. Itt a tavi békák naphosszat a víz felszínén lebegve, a vízínövények között hasalnak. Csak a fejük teteje, orruk és kidülledő nagy szemük látható. Mozdulatlanul figyelnek, de ha rovar repül el előttük, esik a vízbe, vagy akár csak valami élettelen tárgy mozdul meg, azonnal reagálnak. Meglehetősen gyorsan úsznak a zsákmány felé. Úszásuk zajtalan és egyenes, úgy tűnik, mintha zsinóron húznák a fejüket. Rendkívül érdekes látvány, amint rendszerint több példány, azonos sebességgel, sugárirányból a zsákmány felé igyekszik.

Néha — amikor elég sűrű hinár borítja a víz színét — az alacsonyan röpködő rovarzsákmány után a *Rana ridibunda* a vízből hangos nyekkenéssel rúgja fel magát, hogy áldozatát a levegőben kapja el.

E békafaj reagáló képességére jellemző gyors tájékozódása váratlanul beálló új helyzetben: a parton ülő tavi békára csapódó gyűjtő-háló kerete és a talaj között maradt 1—2 cm-es rést olyan hamar észreveszi és bújik ki rajta, amennyi idő alatt az ember egyáltalán képtelen a nyílás létezését megállapítani.

A hatalmas testű, izmos tavi béka ragadozó ösztöne igen erős. Ezt bizonyítja a következő eset: 1958. júl. 19-én, a szajoli holtág ártérén, egy vizsgálati célra lelőtt tengelic (*Carduelis carduelis* L.) a morotva vizébe esett és ott vergődött. Néhány pillanat alatt odaúszott egy *Rana ridibunda* és a madarat a víz alá rántotta.

Aszályos nyáron, amikor az agyagos ártéri talaj kiszárad és mélyen megrepedezik, előfordul, hogy a *Rana ridibunda* a résekbe húzódik. Vezsenynél (1957. júl. 25.) 30—40 cm mélységű repedések alján is ráakadtam.

Összel viszont, különösen a fiatal nemzedék, az ártér vizes rétjein is szívesen tartózkodik.

Tavaszi ébredése március végére esik, néha azonban korábban is látható. 1962. márc. 4-én néhány példány már a napon sütkezett. Hangját először általában április második felében hallatja. 1960-ban azonban az „élő” Tisza partján már ápr. 8-án szóltak.

Téli álomra október végén húzódik. 1960. okt. 15-én a körtvélyesi holtág partján 13,5 C° léghőmérsékleten és 12 C°-os vízben még sok, főleg fiatal, példány mozgott. Néha egészen késői időpontban is találtam egy-egy példányt. Így 1961. nov. 1-én az „élő” Tisza partján ült néhány kifejlett egyed. (A levegő 14 C°, a víz 12 C° hőmérsékletű volt.)

A tavi béka, mint a kecskebéka is, a vizek rovarvilágát pusztítja és ezzel közvetlen hasznot nem hajt. Lárváit a halak és a vízimadarak eleségül szolgálják. Kárt az ártéren legfeljebb ott okoz, ahol a halak szaporodását elősegítendő (a fiatal halak felnevelését célzó) medencéket létesítenek. Megfogja ugyanis az apró halat, bár inkább csak a beteges, nehezebben mozgó egyedeket. Mindent egybevetve, az ártéri mező- és erdőgazdálkodás szempontjából közömbösnek mondható.

Az utóbbi években Szeged környékén mázsa számra fogják és — étkezési célra — exportálják. Összefogását nem tanácsos túlzásba vinni, mert erős gyérülése a vizek egyensúlyának megbomlását jelentheti: a tavi békák számának nagyfokú apadása a halikrárt — és apróhalat — pusztító vízirovarok elszaporodását okozhatja, ami viszont a halállomány csökkenésével járhat.

REPTILIA — HÜLLŐK

Emys orbicularis (LINNÉ) — Mocsári teknős

Ma már ritkán találjuk a Közép-Tisza mentén. A holtágak és csatornák vizében él. Számára az „élő” Tisza vize túl gyors folyású, mély és hideg, de táplálékát sem találja meg benne. A folyóba legfeljebb az erős árvizek sodorják.

Tápláléka között szerepel a halikra és a hal is. Emiatt kíméletlen és kegyetlen módon üldözik, pusztítják. (A kézrekerült példányok jó részének páncélja össze volt törve, az állatok tátongó, nyílt sebekben szenvedtek.)

Kis száma miatt a Tisza mentén gazdasági jelentősége nincs. Indokolatlan kipusztítása az Alföld faunáját egy érdekes állattól fosztja meg.

Lelőhelyei: Tiszaug: Tős-erdő (holtág), Szeged: régi Maros-meder.

Lacerta agilis agilis LINNÉ — Fürge gyík

A középső szakasz mentén mindenütt megtalálható. Az ártér leggyakoribb hüllőfaja.

A védgátak belső, (víz felőli) oldalán a töltés lábánál, néha a kubikgödrök közötti hátakon él. Élőhelye az ugyancsak a védgátakon tanyázó homoki gyík (*Lacerta t. taurica* PALL.) biotopjától eléggé elkülönül. A fürge gyík a galéria erdő bokros szélén, az erdő és a töltés közötti füves területen él, ahol az év nagy részében nem túlságosan száraz, egyben hűvösebb is a talaj. A töltés oldalán csak egy-két méter magasságig tanyázik. A homoki gyík viszont a gát magasabb, szárazabb részeit lakja.

A *Lacerta agilis* revierekben él. Minden egyednek (párnak) megvan a maga lakó-, egyben vadászterülete, amely rendszerint egy kisebb-nagyobb bokor körül terül el. (Aszat, tövises iglice stb.). A bokor számukra a fedezék. Ugyancsak ezen a területen belül található az állat lakóhelyéül szolgáló üreg, melyet a gyík, vagy maga ásott, vagy apró-rágcsálótól foglalt el.

Tápláléka nagyrészt a rovarok és csigák közül kerül ki, ezért az ártér hasznos és védelmet érdemlő állata.

Lelőhelyei: Tokaj, Szajol, Szolnok, Vezseny, Nagyrév, Tiszaug, Tiszaug: Tős-erdő, Körtvélyes, Algó, Vesszős, Tápé, Szeged.

Lacerta agilis L. var. *rubra* LAURENTI — A fürge gyík vöröshátú változata

Szép rozsdavörös, vagy bőrbarna-hátú változat. A Közép-Tisza mentén ritka. Életmódja megegyezik a fürge gyíkéval.

Eddig csak Tiszaugnál és Szegednél került elő.

Lacerta viridis viridis (Laurenti) — Zöld gyík

A Tisza középső szakasza mentén csak kivételesen fordul elő, ami természetes is, hiszen a szárazabb helyek lakója.

Az eddig felfedezett két Tisza menti lelőhelye közelében is jellegzetesen száraz területek fekszenek. Tokajnál a hegység, Tiszaugnál a homokbuckák nyomulnak a folyó közelébe.

A nagyétkű zöld gyík igen sok káros rovert pusztít, a Közép-Tisza mentén azonban, csekély száma következtében, nincs gazdasági jelentősége.
Lelőhelyei: Tokaj, Tiszaug; Tős-erdő.

Lacerta taurica taurica PALLAS — Homoki gyík

A Tisza déli szakaszának legérdekesebb hullófaja ez a Fekete-tenger környéki, steppei gyíkfaj.

A Duna—Tisza köze homokján számos helyen él. A Tisza árterén való előfordulása azonban azért is érdekes, mert aránylag hűvösebb mikroklímájú terület kötött talaján, napjainkban is növekvő populációban találjuk.

Hazai reptiliáink közül a homoki gyík egyike a leghőigényesebbeknek. A folyó két oldalán emelkedő töltések sajátos párás, időnkint alaposan lehűlő mikroklímájában való nagyszámú előfordulása a töltésoldalak expositiójával magyarázható. A nagyjából észak—déli irányú töltés keleti, vagy délkeleti kitérőjén lejtőin megkapja a szükséges hőmennyiséget.

A védgátak agyagból, vagy löszös agyagból állanak éppúgy, mint a környező területek. Kötött talajon találjuk tehát itt a *Lacerta tauricá*-t, ami nem igazolja Lovassy-nak azt a megállapítását, hogy ez a gyíkfaj „csakis száraz homoktalajon él”. (Lovassy, 1927.) Egyébként már a keresztes vipera Felső-Tisza menti előfordulása is igazolta, hogy hullóink nem mindig ragaszkodnak annyira a talajhoz, ha környezet egyébként optimális életlehetőségeket nyújt. (Marián, 1960.)

Az utóbbi években azt tapasztaltam, hogy az Algyő—Szeged közötti szakasz védgátjain növekedett a homoki gyík népesség. Ezt azzal magyarázom, hogy a mezőgazdaság kollektivizálódása következtében az ártér közelében elterülő, művelés alatt álló területeken nagy darabokat egybeszántottak. Így sok mezsgye, füves útszegély stb. szűnt meg. Olyan területek, amelyek eddig gyíkkunknak tenyészterületei voltak és ahonnan most a szomszédos, aránylag nyugodt, árvédelmi töltésekre szorult fel. Feltehetőleg itt jobb létfeltételeket talált és ezért népessége növekedőben van.

Ugyancsak a mezőgazdasági változás magyarázza meg fluviatilis elterjedését, hiszen az árteret szegélyező töltéseken csak a folyó mentén terjeszkedhet.

Amennyiben a populáció létszáma állandónak mutatkozik és nemcsak a bevándorlás okozta viszonylagos egyedszám növekedéséről van szó, arra következtetésre kell jutnunk, hogy a Közép-Tisza mente általános hullószegénységében a *Lacerta taurica* gyarapodó faj.

Egyes kedvező fekvésű Tisza-szakaszokon nagy számban található a homoki gyík: 1960. okt. 8-án, Vesszősnél, lekaszált töltésoldalon — amikor tehát az állatok jól megfigyelhetők — próbaképpen állományfelvételt végeztem. Kitűnt, hogy 100 m hosszú töltésoldalra (csak a töltés belső oldalát vizsgálva) 30 homoki gyík esik. Ez elég szép szám akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy a félig felnőtt fiatalok emeltek az egyedszámot.

A *Lacerta taurica* a magasabb növényzettel sűrűbben borított élőhelyen is jól szaporodik: Algyő mellett régi, használaton kívüli töltés nyúlik be a mentesített területre, amelyen akácus tenyészett, gyér aljnövényzettel. Délre néző oldalon sok homoki gyík élt. Néhány éve a fákat kivágták, a gyökértuskókat kiásták. Így gödrös, akác-sarjakkal eléggé sűrűn fedett terület keletkezett, amin gyíkkunk népessége határozottan növekedett. Az emberi beavatkozásra tehát — a várakozással ellentétben — állománygyarapodással reagált a homoki gyík.

Úgy látszik ez a pusztai állat jelentős valenciával rendelkezik, amely lehetővé teszi, hogy számára meglehetősen szokatlan talaj- és növényzeti-viszonyokhoz is jól alkalmazkodjék.

Tápláléka főképpen lágytestű rovarokból áll. Az ártéri rét- és erdőgazdálkodásra föltétlenül hasznos.

Előhelyei: Sas-ér és Szeged között, a Tisza jobb partján sok helyen megtalálható.

Natrix natrix natrix (LINNÉ) – Vízi sikló

A Közép-Tisza vidékének egyetlen kígyófaja. Legkedvesebb élőhelye a holtágak környéke, különösen a víz nélküli, mocsaras medrek.

A töltések közötti ártéren aránylag kevés van. A kubikgyödrökben, vagy a kubicok közötti hátaikon tanyázik, ahol elegendő kétéltűt talál.

Az „élő” Tisza partján ritka. A növényzettel fedett partokon néha előkerül. Hat esztendő alatt az „élő víz” partján mindössze kétszer gyűjtöttem.

Magában a folyóvízben még ritkábban található. Egyetlen alkalommal, 1961. szept. 27-én láttam, amint egy kifejlett példány Algyőnél, az akkor 80–90 m széles Tiszát átúsztta. Kisebb folyókban (Kapos, Sajó stb.) gyakran megfigyelhető a vízen átúszó sikló. Úgy látszik tehát, hogy nem a ragadozó halaktól tart, amelyeknek kisebb folyókban is zsákmányul eshetne, hanem a széles vízfelület tartja vissza az átkeléstől.

1958. július 25-én, Tiszaugnál volt alkalmam megfigyelni, hogyan vadászik úszva békára a vízi sikló. Meredek falú kubikgyödör partja mentén úszott egy kifejlett *Natrix natrix*. Feje és törzsének mintegy 10 cm hosszú darabja emelkedett ki a vízből. A kígyó a part alatti árnyékos vízben közeledett a kb. 15 cm magas partlépcsőn napozó fiatal *Rana ridibundá*-k felé. Azok, közeledtére, a sikló irányában a vízbe ugrottak és azonnal lebuktak. A kígyó a vízből kiemelkedve, testének mintegy 25 cm hosszú előrészével ostormódra csapódott utánuk, azon igyekezve, hogy a levegőben kapja el őket. A lebukott békát nem követte a víz alá. Az elvétett csapást nem ismételte meg, hanem haladt hosszában a part mentén és mindig újabb és újabb zsákmány után kapott. 10–12 béka közül egyet sem fogott. Vadászat közben a vízbe ugró nagy *Rana ridibundákkal* még akkor sem törődött, amikor azok egészen melléje vetették magukat.

Érdekes az is, hogy ugyanez a sikló később a napos parton pihent és a tőle arasznyi távolságban ugyancsak pihenő, kifejlett tavi békát nem bántotta, sőt a béka sem félt a kígyótól. Valószínűnek tartom, hogy a nyár e szakában annyi a könnyebben zsákmányolható fiatal béka, hogy a vízi sikló csakis ezekkel táplálkozik. A nagy termetű békákat nem üldözi és így mindkét fajban – legalábbis időszakosan – bizonyos közömbösség fejlődik ki.

A *Natrix natrix* téli álmából már márc. végén ébred. Áprilisban párosodik. (Nászát 1958-ban ápr. 21-én figyeltem meg.)

A hűvös őszi időben még sokáig tevékenykedik. Október végén, november elején húzódik téli álmára. (1957. dec. 15-én [!] még aktív vízi siklót figyeltem meg.)

A vízi sikló a hasznot hajtó békák pusztításával némi kárt okoz. Tápláléka azonban elsősorban a gőték és vízbékák közül kerül ki, amelyek a gazdasági szempontból kevésbé kártékony vízirovarokkal élnek. A halak közül csak az apróbbakat tudja megfogni. Így az ártéri gazdálkodás szempontjából közömbösnek mondható és irtása – különösen mert amúgy is kevés van – nem indokolt.

Lelőhelyei: Tokaj, Tiszapüspöki, Szajol, Tiszaug, Tős-erdő, Mártély, Körtvélyes, Algyő, Porgány, Szeged, Gyála.

Natrix natrix LINNÉ var. *persa* PALLAS – A vízi sikló csikoshátú változata

E szép fajváltozat a Tisza mentén ritka.

Életmódja megegyezik a törzsalakéval.

Lelőhelyei: Tiszaug (Megyeri János gyűjtése), Mártély (Holt-Tisza), Körtvélyes (Holt-Tisza).

A herpetofauna jellemzése

A Közép-Tisza mentén 10 amphibia fajt (*Triturus c. cristatus* (LAUR.), *Triturus v. vulgaris* L., *Bombina bombina* L., *Bufo b. bufo* L., *Bufo v. viridis* LAUR., *Hyla a. arborea* (L.), *Rana arvalis wolterstorffi* FEJÉRV., *Rana dalmatina* BONAP., *Rana esculenta* L., *Rana r. ridibunda* PALL.) és 1 fajváltozatot (*Bombina bombina* L. var. *viridis* MARIÁN) találtunk. A 15 hazai kételtű fajnak tehát kétharmada él a szóban forgó területen. A 6 hazai kételtű családból csak a *Pelobatidae* nincs képviselve. Nem lehetetlen azonban, hogy előkerül még az ásóbéka (*Pelobates f. fuscus* (LAUR.)) is, mert a Tiszához közel fekvő lelőhelyről (Dóc) is ismeretes.

A reptiliák 5 fajának (*Emys orbicularis* (L.), *Lacerta a. agilis* L., *Lacerta v. viridis* (LAUR.), *Lacerta t. taurica* PALL., *Natrix n. natrix* (L.)) és 2 fajváltozatának (*Lacerta agilis* var. *rubra* LAUR., *Natrix natrix* var. *persa* PALL.) jelenlétét sikerült kimutatni. A 15 hazai hüllőfajnak tehát egyharmada él itt. Az 5 magyarországi hüllő családból 3 van képviselve. A hiányzó *Anguinae* és *Scincidae* családba tartozó *Anguis fragilis* L. és *Ablepharus kitaibeli kitaibeli* BIBR. et BORY. előkerülése nem látszik valószínűnek.

A vázolt fauna-kép azt mutatja, hogy a Közép-Tisza kételtű fajokban meglehetősen gazdag, hüllőfajokban szegény. A fajok az „élő” Tisza árterén kisebb, holtágakban nagyobb számmal vannak képviselve. Az ártér herpetofaunája ugyan aránylag kevés egyedet számol, mégis a környező Alföld kultúr-steppéihez viszonyítva gazdag, ami az ártérnek a környező területekre gyakorolt kumuláló hatásával magyarázható. Vagyis a száraz, fátlan, mezőgazdasági műveléstől háborgatott Alföldön kanyargó folyó a maga nedvesebb mikroklímájával, galéria erdejével és viszonylagos háborítatlanságával környéke kételtűinek és hüllőinek egy részét magához vonzza.

A fajok mind síksági-dombvidéki, az Alföldre jellemző, nagy elterjedtségű (eurytop) fajok.

A kételtűek közül számarányánál fogva uralkodó faj a *Bombina bombina* és a *Rana ridibunda*, a hüllők között legnagyobb számmal a *Lacerta agilis* van képviselve.

A Közép-Tisza herpetofaunáját a Felső-Tisza kételtű hüllővilágával összehasonlítva (Marián, 1960.) a következő eredményt nyerjük:

Eddigi vizsgálataim szerint mindkét szakaszon 15 faj él. Mégis eltérés mutatkozik a két terület herpetofaunájának összetételében. A felső szakaszon kevesebb (8), a kételtű faj, mint a középsőn (10), viszont több hüllőfaj (7) él ott, mint a Közép-Tisza mentén (5). Ami a felső szakasz közelében húzódó kiterjedt erdők hatásával magyarázható.

Míg az Alföldön minden taj eurytop, a Felső-Tisza mentén két stenotop faj is van. Mindkettő relictum faj és montán elemként fogható fel (*Lacerta v. vivipara* JACQU. és *Vipera b. berus* L.).

A felső szakaszon a keresztes vipera és az elevenszülő gyík jelenléte szépen színezi a faunát. A középső szakasz egyhangú faunaképebe legfeljebb a *Lacerta t. taurica*, ez a jellegzetesen steppei elem, hoz némi színt.

A herpetofauna jellegét mező- és erdőgazdasági szempontból vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az ártér kétéltű-hüllő világa hasznos. Mindössze a mocsári teknőst és a vízi siklót vádolhatnánk némi kártétellel, azonban csekély számuknál fogva nem jönnek számításba.

III. Az élőhelyek

Biotop típusok

Ismeretes, hogy az amphibiák és reptiliák legtöbb faja többé-kevésbé nedvességigényes állat és így alkalmazkodási képességük korlátozott. Elterjedésük és fennmaradásuk tehát nagymértékben a biotópok által nyújtott lehetőségekhez kötött. Fokozott figyelemmel tanulmányoztam ezért az elmúlt fél évtized alatt az ártér élőhelyeit. Vizsgálataim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a Tisza középső szakaszán található élőhelyek, sokféleségük ellenére is, végső fokon néhány alap-típusra egyszerűsíthetők. (2. ábra. Az ártér metszete Andó Mihály rajza alapján készült.)

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, az „élő” Tisza árterén a különböző biotópok létezése az évi árvízjáráshoz kötött. A biotópok és a bennük lakó állatok életének legrosszabb időszaka (pessimuma) a korányári zöldár ideje, amikor csak kétféle élőhely létezik: 1. vízi biotóp: a megáradt, sebes folyóvíz, mely a herpetofauna számára alig alkalmas és 2. száraz biotóp: a védgátak vízből kiálló koronája és mentesített oldala, mely a herpetofauna számára csak átmenetileg alkalmas.

A különböző biotópok a nyár első felében, a zöldár levonulása után alakulnak ki. Ilyenkor három biotóp-típus ismerhető fel: vízi-, nedves- és száraz-biotóp. Közöttük különféle átmenetek figyelhetők meg.

A nyár előrehaladtával és az aszály kialakulásával azután az élőhely viszonyok ismét fokozatosan romlanak: a nedves biotópok lassan szárazakká alakulnak. Az átmenet azonban fokozatos és a herpetofauna tagjai a számukra alkalmatlan élőhelyekről kedvezőbbekbe „vándorolhatnak”, esetleg életüket átmentő nyári pihenőre húzódnak.

1. A vízi biotóp

Ebbe a biotóp-típusba sorolom: a) az „élő” Tisza vízszegélyét, b) a vizet tartalmazó kubikgödöröket és vízlevezető árkokat, valamint c) a holtágak medrét.

a) A vízszegély. Folyóvízi élőhely. Lapos partokon alakul ki, ahol a növényzet egészen a folyóvíz széléig hatol. (Kopár vízszegélyen a herpetofauna tagjai nem élnek.) A meder széle egészen enyhén lejt. A talaj rendszerint nedves, puha, esetleg repedezett. A növényzetet alacsony fűbozót alkotja. A sekély vízben néhol a vidra keserűfű (*Polygonu mamphibium* L.) tenyészik. A biotóphoz a folyóból mintegy 0,5–1,0 m széles (kb. 30 cm-ig mélyülő) sáv, a partból a hullámokmosta 2–3 m széles terület tartozik.

Néha meredek part előtt is kialakul ez az élőhely, különösen ha a partnak a vízszint magasságába eső, növényzettel borított lépcsője van.

A vízszegély biotópban főleg a *Rana ridibunda*-t, néha a *Bombina bombina*-t és a *Natrix natrix*-ot találjuk.

Ez a biotóp-típus a zöldár lehúzódasától (május—június) tél kezdetéig áll fenn.

b) A kubikgödör. Állóvízi élőhely. A kubikgödrök a Tisza menti galéria erdőkben közismert kisebb, nagyobb talajmélyedések, amelyeket régen a folyószabályozáskor, vagy újabban a gátak magasztása idején ástak. A zöldár levonulása után keletkezett kis ártéri tavaknak foghatók fel. 40—50 m hosszú, 10—15 m széles, 1—2 m mély, meredek lejtőjű gödrök ezek.

A fiatal kubikok partlejtője csupasz, vízében hinárvegetáció található. Idős kubikgödrök partján fűzbokrok, nád, gyékény és sás díszlik. Vízében tócsagaz (*Ceratophyllum*), süllőhínár (*Myriophyllum*), úszó békaszőlő (*Potamogeton natans* L.), sulyom (*Trapa natans* L.) és fonalas-algák vannak tömegesen. (Egyes helyeken, mint Porgánynál, szép tündérrózsza (*Nymphaea alba* L.) tenyésztetre is akadunk.) A víz tetejét rendszerint békalence (*Lemna minor* L.), esetleg a *Ricciocarpus natans* (L.) CORDA májmoha borítja.

A dús növényzetű kubikokban kételtűek szép számmal fordulnak elő. Itt él a *Triturus cristatus* és *Triturus vulgaris*. Rendszerint nagy számban látható a *Bombina bombina* és a *Rana ridibunda*. A hüllőket egy-egy itt vadászó *Natrix natrix* képviseli.

A kubikgödör biotóp a zöldár levonulásától (május—június) vízének elapadásig (július—augusztus) létezik. Vízének elpárolgása után a nedves biotóp tagjává alakul át.

Az ártéri levezető árkok mindenben hasonlítanak a kubikgödrökhöz, de vizüket hamarabb veszítik el és így hamarabb alakulnak át nedves biotópokká.

c) A holtág. A védgátakon, a mentesített területen húzódó holtágak, a környezeti szempontjából szintén tavaknak foghatók fel. Vegetációjuk és faunájuk nagyjában megegyezik a kubikgödrök növényzetével és állatvilágával. A holtágakban, az előbb felsorolt fajokon kívül nagy számban él a *Rana esculenta* és néhol csekély számban az *Emys orbicularis*.

Egyes holtágak vizét őszre olyan tömegű úszó hinár borítja, hogy azon, mint valami óriási szegélybiotópon, ezrével élnek a *Rana esculenta*-k.

2. A nedves biotóp

Ide sorolhatjuk elsődlegesen, nyár elején az ártéri erdő mélyebb fekvésű részeit, — másodlagosan —, nyár közepétől, a kiszáradó kubikgödrök, levezető árkok és holtágak sáros, iszapos medrét.

Legjellegzetesebb megjelenési formája ennek az élőhely típusnak az *ártéri erdő alja*. A zöldár lehúzódása után, a mélyebb helyeken még sokáig mocsaras, sáros marad a talaj. Később majd nedves, repedezett lesz a földje. Egyes helyeken visszamaradt víztócsák állanak. A talajt fűz-nyár erdő lombja árnyékolja. Az aljnövényzetet dúsán növő szeder (*Rubus*), csalán (*Urtica dioica* L.), gyalog akác, sásfélék fűvek alkotják. A tócsákban, a víz felszínén a fonalas alga, paplanszerű bevonatot képezve, tömegesen tenyészik. Belőle gyékény és nyílfű (*Sagittaria sagittifolia* L.) emelkedik ki.

Az erősen árnyékolt kiöntéses talaj, a dús növényzet között megrekedt párás levegő sajátos mikroklímájú, jellegzetesen ártéri biotópot hoz létre. A kételtűek számára ez a környezet — különösen, mert bő rovarfaunája is van — optimális életlehetőséget nyújt.

A nedves talajon sok fiatal béka (*Bombina bombina*, *Rana ridibunda*, *Bufo viridis* és *Rana arvalis wolterstorffi*) rejtőzik. A kubikgödrök vízi biotópjában tüdőslakú állatok fejlődése itt folytatódik, amelyek azután a vízi-, vagy száraz biotópba vándorolnak. A *Rana arvalis wolterstorffi* azonban állandóan ezen az élőhelyen marad. Ugyancsak itt élnek augusztustól kezdve a tarajos és a pettyes göte is. A vízi sikló táplálkozni jár ide.

Az erdő alja július–augusztusban fokozatosan elveszíti víztartalmát és nagy része száraz biotóppá alakul.

A nyár közepére másodlagosan nedves biotóppá alakult, vizüket veszített *kubikgödrök és levezető árkok* környezeti viszonyai megegyeznek az előbb tárgyaltával, azzal a különbséggel, hogy kisebb a növényborításuk és így kevésbé árnyékosak. Mélyen fekvő mederfenékük azonban mégis egészen ősziig nedves marad, mert a talajvíz jobban átjárja. Kételtű-hüllő világa azonos az ártéri erdő aljával.

A *holtágak* nyár végére elveszítik vizük egy részét. Medrük egy-egy részlete – rendszeren a két végük – ugyancsak nedves biotóppá alakul, amely lényegében megegyezik az előbb vázoltakkal. Herpetofaunája is azonos azzal.

A vízi biotóp nedvessé alakulásának jellemző példáját tanulmányozhattam Mártélyon 1962. aug. 16-án: A holtág északi medre elveszítette vizét. A víz oxigénjére utalt szervezetek tömeges pusztulása volt látható. A nedves, helyenként már repedező mederfenéken számos folyami rák (*Astacus astacus* FABR.), nagytestű ponty (*Cyprinus carpio* L.) és sok, arasznyi csuka (*Esox lucius* L.) hullája hevert. Ugyanakkor a *Rana ridibunda* és *Bombina bombina* fajok kifejtett példányai kitűnően tenyésztek ott.

A vizüket veszített kubikgödrök, árkok, holtág-részek az őszi eszésekig, ill. a hideg árig megtartják jellegüket. Azután ismét vízi biotóppá alakulnak.

3. A száraz biotóp

Ebbe a típusba sorolhatjuk az ártéri erdő egyes magasabban fekvő pontjait és az árvédelmi töltést.

A gátak közé szorított ártér nem teljesen sík terület. A már tárgyalt mélyebb fekvésű részekkel szemben magasabban fekvő területei is vannak. Ilyenek a víz munkája következtében felhalmozódott *törmelékhegyek*, a kubikgödrök közötti *hátak* és az egyes helyeken emelt *alacsony gátak*. E részek a zöldár levonulása után hamarosan „szárazra” kerülnek és rajtuk az ártér egyéb részeihez viszonyítva kevés nedvességet tartalmazó „száraz” élőhely alakul ki.

Növényzetük a ritkásan álló nyár- és fűzfákon kívül nyárfabokrok, szeder, farkasalma (*Aristolochia Clematitis* L.), de legfőképpen a minden talpalatnyi helyet benövő, selymes fű.

Talajuk szárazabb mint az ártér más pontjain, de természetesen a levegő páratartalma itt is nagy. Így egyes kételtű fajok számára optimális feltételeket nyújt.

Ezen az élőhelyen él a két varangy faj: a *Bufo bufo* és a *Bufo viridis*, továbbá a *Rana dalmatina* és a *Hyla arborea*. A *Natrix natrix* is itt rakja le tojásait.

Az egész ártér legszárazabb része az árvédelmi *töltés lába és oldala*.

A töltés lába (a töltésoldal és az erdő szegélye közötti rész) növényzettel jól fedett. A magas – itt nem kaszált – fű között lágyszárú gyomnövények tenyésznek. Számos *Lacerta agilis* lakja ezeket a helyeket.

A töltésoldal napos lejtőjét rendszeresen kaszált fű borítja. Az expositiója miatt különösen száraz és meleg biotópot a *Lacerta taurica* lakja.

A vázolt biotóp-típusokat áttekintve, successiójukat megfigyelve, szembevetve az összefüggés a környezet, valamint a kételtű hullófajok élete között. Az élőhelyek között a kubikgödör vízi biotópjától a töltésoldal száraz biotópjáig több átmenetet találunk. A kételtű- és hullófajok kultakarójában a csupasztestű gótétől a pikkelyruhás gyíkig is számos átmenet ismerhető fel. Így természetes, hogy minden faj csak az igényeinek megfelelő nedves-, ill. száraz biotópot lakhatja és ez meghatározza a fajok eloszlását a különböző élőhelyek között.

A kételtű fajok tanyahelyeinek függőleges irányú rétegződése

Az előbbieken láttuk, hogy az ártér élőhelyei horizontális irányú tagolódást mutatnak. Az is megfigyelhető azonban, hogy a kételtű fajok az élőhelyek bizonyos szintjében tanyáznak. A góték a vízi biotóp (kubikgödör) fenéktáján, a leveli békák a száraz biotópok magasabb növény szintjében élnek stb. Ezek a tanyahelyek (oecus) a biotópokban — végeredményben az egész ártér életterében — egymás fölött helyezkednek el és több szintet (stratum) alkotnak.

A Tisza árterén, megfigyelésem szerint, a kételtű fajok tanyahelyeinek a következő függőleges rétegződése alakult ki (3. ábra):

1. Fenékszint: a *kubikgödörök* (árkok) kb. 40–50 cm mély fenéke, amely sűrű hinárnövényzettel, vagy törmelékkel borított. Itt él a *Triturus cristatus* és *Triturus vulgaris*.

2. Vízszint: a *kubikok* (árkok) *szegélyvizében*, hinár- és szárazföldi növényzet van. Ezek között tanyázik a *Rana esculenta*.

Ugyanitt a *víz szintjén*, úszó növényzet között tartózkodik a *Bombina bombina*.

3. Talajszint: az ártéri *erdő mélyebb fekvésű* része. Mocsaras talaját alacsony növényzet borítja. Itt él a *Rana arvalis wolterstorffi*.

Ez a terület átmenetet képez a vízi és szárazföldi szintek között.

4. Hordalékhalom szint: a kubikgödörök közötti *bátak*, *hordalékhalomok* magas fűvel, elszórt bokrokkal fedett részei. Itt tanyázik a *Rana dalmatina*, *Bufo bufo* és a *Bufo viridis*.

5. Magasabb növényi szint: az ártéri *erdő bokrainak és fáinak* „lomb-szintje” már jóval a talaj fölé emelkedik. E legmagasabb szint lakója a *Hyla arborea*.

Amint látható, a Tisza ártér kételtű fajai a vízfenéktől a fák koronájáig változatos környezetben élnek. A fajok által birtokolt tér mintegy 6–7 m függőleges irányú kiterjedést mutat.

IV. Árvíz és újrabenépesülés

A Közép-Tisza amphibia-reptilia népessége — amint azt már láttuk — nem nagy. Különösen szembeötlő ez a tény, ha az ármentesített területeken fekvő holtágak populációival teszünk összehasonlítást.

A jelenség okát nagyrészt megmagyarázzák a Tisza árvizei, amelyek olykor katasztrófális hatásúak lehetnek a herpetofaunára.

A Tiszának évenként két nagy árveze van: a tavaszi hidegár és a kora nyári zöldár. Az első különösen magas (a középső szakaszon 10 m körüli) szokott lenni. A zöldár csekélyebb magassággal vonul el.

Amikor a hidegár igen magas, a védgátak közötti árteret teljesen kitölti. A víz a fák koronaszintjéig ér. A sebes, hideg víz úgyszólván kiöblíti az ártérről az ott lakó állatokat. Csak kis százalékuk marad életben, amelyeket az árvíz el nem sodort, meg nem ölt. Ha azután a hideg árvizet jelentősebb zöldár követi, amely a medret

hosszabb ideig előntve tartja, a herpetofauna igen nagy veszteségeket szenved. Ilyen volt az 1962. évi árvíz is, amely után az esztendő további részében az ártéren csak mutatóban találtam kétéltűt, vagy hüllőt.

A hosszú ideig tartó árvíz természetesen a kétéltűek szaporodására is káros. A mély vizek nem tudnak megfelelően felmelegedni, ezért a lerakott peték kifejlődése is nehezen, vagy egyáltalán nem megy végbe. Erre nézve 1962. május 17-én, Vesszősnél az ártéren a következő értékeket nyertem: egy sekély vizű (kb. 30 cm mély) árok vizében számos *Bombina bombina* lárvát találtam. A víz hőfoka 20,5 °C volt. A környező mély kubikgödrök vizében viszont sehol sem láttam békalárvát. Ott a víz hőfoka, 50 cm mélységben, 18 °C volt. Jelentős különbség adódik tehát a vizek felmelegedésében.

Az árvizek hatásának tehát bizonyára jelentős szerepe van egyes fajok (*Rana dalmatina*, *Rana arvalis wolterstorffi*, *Bufo bufo*) szórványos és csekély egyedszám-ban való előfordulásában.

Az ártér herpetofaunájának természetes újrabenépüléséhez megfelelő tartalék-terület és bizonyos idő szükséges.

Miután a mentesített területek nem szenvednek a pusztító árvizektől, herpetofaunájuk népes és terjeszkedésre képes. Éppen ezért a Közép-Tisza árterének újrabenépülési (regenerációs) kisugárzó pontjai azok a partszakaszok, ahol a töltésen kívüli holtág, vagy fattyúág a folyóvizet megközelíti (Mártélyi Holt-Tisza, Kurcatorkolat).

A regeneráció üteme gyorsabb, ha a külső víz nem zsilippel van elválasztva a folyótól, hanem azzal állandó csatorna köti össze (Körtvélyesi Holt-Tisza).

Természetesen elég hosszú időre van szükség ahhoz, hogy az ártéren belül keletkezett regenerációs pontokból a betelepült faj a folyó mentén szétvándoroljon. Különösen vonatkozik ez a megállapítás a kevésbé mozgékony kétéltűekre.

Az is bizonyos, hogy a Tisza-szabályozás és az ennek következtében *sűrűn megisméltődő magas árvizek hatására a ritkább fajok, vagy kipusztultak már az ártéren, mint az *Emys orbicularis*, vagy fogyatkozik a lelőhelyük, egyre csökken az egyedszámuk, mint ahogy az a *Rana dalmatina* és a *Rana arvalis woterstorffi* esetében megfigyelhető. Ezeknek a fajoknak a száma a mentesített területen sem nagy, így betelepülésük és regenerációjuk is esetleges. Ugyanakkor a közönségesebb fajok, mint a *Rana ridibunda*, vagy *Bombina bombina* tért nyernek.*

*

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Tisza középső szakaszának kétéltűi és hüllői sajátos életviszonyok között élnek. A fajok fennmaradása, terjeszkedése, vagy visszaszorulása mindenkor elsősorban az árvizek függvénye.

A fajok lelőhely adatai (a tős-erdei lelőhely kivételével, mely az Orsz. Természettudományi Múzeum gyűjtéséből ismeretes) miután irodalmunk azokat nem közölte, a magyar állatföldrajzban újak, így az Alföld állattani honismeretét is szolgálják.

Végezetül köszönetet mondok: dr. Liptai Ervinnek, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya vezetőjének, akinek segítségével a múzeum felszerelése motoros ladikkal kiegészülhetett és így munkám többrétű lehetett; dr. Kolosváry Gábor akad. levelező tag, a Tiszakutató Bizottság elnöke, munkámat erkölcsileg és anyagilag támogatja; Dely O. György, a Természettudományi Múzeum gyűjteményvezetője pedig összehasonlító anyagot bocsátott rendelkezésemre és így segítette elő vizsgálataimat.

Marián Miklós

- Andó, M.: Mikroklimatikus sajátágok a Tisza-ártér déli szakaszán (Földrajzi Értesítő, VIII. 3., 1959).
- Balogh, J.: A zootológia alapjai (Budapest, 1953).
- Bulla, B.—Mendöl, T.: A Kárpát-Medence földrajza (Budapest, 1947).
- Dely, O. Gy.: Examen systematique et osteo-biométrique de la *Rana arvalis* Nills. et de la var. wolterstorffi Fejérváry (Ann. Mus. Nat. Hung. 1953).
- Dudich, E.: Allatföldrajz. (Kézirat, Budapest, 1953).
- Fauna Regni Hungariae (Budapest, 1918).
- Fejérváry—Láng, A. M.: Beiträge und Berichtigungen zum Amphibien- und Reptilien-Teil des ungarischen Faunenkaloges (Fragm. Faun. Hung. 6, 2—3, 1943).
- Kolosváry, G.: Das Leben der Tisza I. (Acta Universitatis Szegediensis III. 1—2., 1953).
- Lovassy, S.: Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai (Budapest, 1927).
- Marián, M.: A vöröshasú unka (*Bombina bombina* L.) zöldszínű változata (Vertebrata Hungarica, I., 2., 1959).
- Marián, M.: Adatok a Felső-Tisza herpetofaunájához (Móra Ferenc Múzeum Évkönyvc, Szeged, 1960).
- Szilády, Z.: Nagy Alföldünk állatvilága (Debreceni Tisza I. Tud. Társ. 1., 1924).

DIE WELT DER AMPHIBIEN UND REPTILIEN AN DER MITTELTHEISS

Verfasser ist schon seit sechs Jahren mit der Erforschung der Herpetofauna an dem Mittelabschnitt der Theiss beschäftigt. Die hier lebenden Amphibien und Reptilien sollen bei Berücksichtigung potamobiologischer und oekologischer Gesichtspunkte vorgeführt werden, in welchem Zusammenhang auch viele neue Daten gebracht werden. Dieser Aufsatz ist die Fortsetzung der unter dem Titel „Daten zu der Herpetofauna der Oberen-Theiss“ 1960 erschiene- nen Arbeit des Verfassers und soll ein Teil der in Vorbereitung befindlichen Theissmono- graphie sein.

Zu den Verhältnissen der einzelnen Arten werden in bezug auf die Lebensweise und die Oekologie viele neue Daten gebracht.

Die Herpetofauna des untersuchten Gebietes lässt auf folgende Weise charakteri- sieren:

Entlang der Mitteltheiss fand der Verfasser 10 Amphibien-Arten, was zweidrittel der Amphibien-Arten in Ungarn ausmacht. Diese sind: *Triturus c. cristatus* (LAUR.), *Triturus v. vulgaris* (L.), *Bombina bombina* (L.), *Bufo b. bufo* (L.), *Bufo b. viridis* (LAUR.), *Hyla a. arborea* (L.), *Rana arvalis wolterstorffi* (FEJÉRV.), *Rana dalmatina* (BONAP.), *Rana esculenta* (L.), *Rana r. ridibunda* (PALL.) und eine Arten-Variante: *Bombina bombina var. viridis* (MARIÁN), die den zweidrittel Teil der ungarländischen Amphibien Arten aus- machen. Von den 6 ungarländischen Amphibien-Familien sind nur die Pelobatidae nicht vertreten. Es ist aber sehr leicht möglich, dass auch die Art *Pelobates f. fuscus* (LAUR.) noch zum Vorschein kommen wird, da sie auch von Fundorten in der Nähe der Theiss bekannt ist.

Es gelang dem Verfasser die Anwesenheit von 5 Reptilienarten und zwei Artenvarianten nachzuweisen. Die Arten: *Emys orbicularis* (L.), *Lacerta a. agilis* (L.), *Lacerta v. viridis* (LAUR.), *Lacerta t. taurica* (PALL.), *Natrix n. natrix* (L.); die Artenvarianten: *Lacerta agilis var. rubra* (LAUR.), *Natrix n. var. persa* (PALL.). Eindrittel der in Ungarn vorhan- denen 15 Reptilienarten lebt also auch hier. Von den fünf ungarländischen Reptilienfamilien sind 3 hier vertreten. Das Auftauchen der in die fehlenden Familien gehörenden Arten: *Anguis fragilis* (L.) und *Ablepharus kitaibeli kitaibeli* (BIBR. et BORI.) scheint nicht wahr- scheinlich zu sein.

Das skizzierte Faunenbild zeigt uns, dass die Umgebung der Mitteltheiss an Amphibien- arten ziemlich reich, aber an Reptilien arm ist. Die Arten sind auf dem Überschwemmungs- gebiet der lebenden Theiss mit wenig Individuen, in den toten Armen mit grösserer Zahl vertreten. Die Herpetofauna des Überschwemmungsgebietes zählt zwar verhältnismässig wenig Individuen, doch ist sie im Vergleich mit den Kultursteppen des benachbarten Alföld

(die grosse ungarische Tiefebene) reich, was mit der kumulierenden Wirkung des Überschwemmungsgebietes auf die angrenzende Landschaft erklärt werden kann. D. h. der auf dem trockenen, baumlosen, vom Ackerbau gestörten Alföld sich hinschlängelnde Fluss zieht mit seinem nasserem Mikroklima, seinen Galeriewäldern und mit seiner relativen Ungestörtheit einen Teil der Amphibien und Reptilien von der Umgebung an sich.

Die Arten sind: alle Arten der Ebene und der Hügellandschaft, weitverbreiteten (eurytopen) Arten.

Unter den Amphibien gilt als herrschende Art infolge des Zahlenverhältnisses die *Bombina* und die *Rana ridibunda*. Unter den Reptilien ist mit der grössten Zahl die *Lacerta agilis* vertreten.

Mit Rücksicht auf die Feld- und Waldwirtschaft kann festgestellt werden, dass die Welt der Amphibien und Reptilien des Überschwemmungsgebietes nützlich ist. Höchstens die Sumpfschildkröte und die Wassernatter können einigermaßen als Schädlinge bezichtigt werden, wegen ihrer geringen Zahl kommen sie aber als solche kaum in Betracht.

Die auf dem Überschwemmungsgebiet der Mitteltheiss befindlichen Biotope lassen sich in drei Grundtypen einteilen: 1. Wasser-Biotop: der Wasserrand, das Wasser der Erdgruben und der toten Arme. 2. Nasser Biotop: der nasse Untergrund des Waldes, wasserlose Erdgruben, tote Arme und Kanäle. 3. Trockener Biotop: Erhebungen aus Geschiebe.

Es lässt sich feststellen, dass die Biotope der auf dem Überschwemmungsgebiet lebenden Amphibien in fünf übereinander befindlichen Schichten anzutreffen sind. Diese Schichten (vom Flussgrund bis an die Kronen der Bäume weiterschreitend) sind die folgenden: 1. Flussgrundhorizont, 2. Wasserhorizont, 3. Bodenhorizont, 4. Geschiebehügel-Horizont, 5. höherer pflanzlicher Horizont (vgl. Abb. 3).

Eingehend beschäftigt sich Verf. mit der verheerenden Wirkung, die die Hochwasser auf die Herpetofauna zu üben pflegen. Es wird festgestellt, dass die neuerliche Bevölkerung des Überschwemmungsgebietes von den ausserhalb der Schutzdämme befindlichen toten Armen und Kanälen auszugehen pflegt.

M. Marián

A MÓRA FERENC MŰZEUM FEKETE-TENGERI MOLLUSCA GYŰJTEMÉNYE

Az utóbbi évek folyamán a Fekete-tenger partvidékét egyre több magyar tudományos kutató és turista látogatja. Gyűjtéseik jelentékeny Mollusca anyag birtokába juttattak. Igyekeztem az anyagot közkinccsé tenni, abból a szegedi Móra Ferenc Múzeum és a szegedi József Attila Tudományegyetem Állattrendszertani Intézete részére fekete-tengeri Mollusca gyűjteményt állítottam össze.

A gyűjtemény zömét Dr. Sz. Ferencz Magda 1958-ban, a bolgár tengerparton (Várna, Neszeber, Burgasz, Pomorije) és Dr. Gál Dániel 1960-ban a román tengerparton (Mamaia) gyűjtötte. Dr. Zsolt János Várna környékén, Kormányos Antal Burgaszban végzett gyűjtésével gyarapította. Ezekon kívül több kisebb alkalmi gyűjtés anyaga is belekerült.

A fauna megoszlását nem a gyűjtőhelyek földrajzi fekvése, hanem azoknak környezethatások szerinti eltérései határozzák meg. A partszegély erős hullámverésű pontjain csak a hullámok romboló hatása ellen valamilyen módon védett fajok tudnak megélni. A kagylók közül a Fekete-tenger aránylag kicsi osztrigája, az *Ostrea taurica* KRYN., a többi osztrigák módján baloldali teknőjével a szilárd alzathoz nőtt. Aránylag vastag héja is védi. A háromszög alakú *Mytilus galloprovinciális* (LAM.) s jóval kisebb közeli rokona a finoman vonalkás felületű *Mytilaster lineatus* GM. héja aránylag vékony, mégsem zúzódnak szét, mert szakállszerű byssus fonalaikkal szorosan megtapadnak. A sziklarepedésbe, vagy fúrókagylóvájta üregbe rejtőző *Venerupis irus* (L.) hasonló módon tapad meg. Lemezes felületű vékony héja gyakran szabálytalanul formálódik, mert növekedés közben a rejtekhely szűk falához kell igazodnia. A *Pecten maximus* (L.) 11–13 radiális bordával és búbja mentén kétoldalt fül alakú nyúlvánnyal díszített kerekded héja partravetve is gyakori. Fiatal korában még szintén byssussal tapadó helyhez kötött állat, később azonban már szabadon él, sőt alkalomadtán teknőit nyitogatva gyorsan és ügyesen úszik. Eközben köpenyszegélyének sok piciny szemével lát. A látás a kagylók osztályában ritka jelenség, itt a mozgékony életmód indokolja. A világitóképességéről is nevezetes kőfúró kagyló, *Pholas dactylus* L. magavájta sziklaoduban él. A partot az oduk kerek nyílásai néhol rostaszerűen lyuggatják. Az állat hosszúkás, törékeny, ráspolyszerűen érdes felületű héja azokból nem látszik ki. Közeli, de kisebb rokona a *Barnea candida* (L.) kemény agyagtalajba fúródik. A hajóféreg, *Teredo navalis* L. a víz alatti faépítmények fúrkálásával jelentékeny károkat okozhat. Mészcsövel bélelt járatait szemlélve a laikus féregre gyanakszik, pedig ez az állat is kagyló.

A hullámveréshez a csigák osztályából leginkább a *Patella pontica* MIL. csésze-csiga alkalmazkodott. A sziklákon széles talpával olyan erősen megtapad, hogy a gyűjtőnek késsel kell onnan lefejtetni. Kanyarulat nélküli, lapos csészeforma háza a hullámoknak támadási felületet nem nyújt. A ház aljának finom egyenetlenségei az alzat egyenetlenségeinek felelnek meg s a megtapadás lehetőségét fokozzák.

A *Gibbula divaricata* (L.) úgylátszik mindenütt gyakori. Gyöngyházzal vastagon bélelt tojásdad, kúpforma házacskáját kívül zezugos vonalakká rendeződött kék pontok díszítik. A hullámverés előtt vastag háza s az alzat egyenetlenségeibe rejtőzése védi.

A partmenti algagyepekben nyúlánk tojásdad, vagy toronyforma csigákat találunk. Az ilyen alakú ház az állat felfelé-lefelé mászkálása közben a fizika törvénye értelmében könnyebben cipelhető, ha azt az állat függőleges helyzetben tartja. A pici, tojásdad, vörös pontocskákkal díszített házú *Rissoa splendida* EICHW., a több cm magas toronyforma *Cerithium vulgatum* BRUG. s a hosszanti és harántbordákkal hálózott, csupán centiméternyi *Bittium reticulatum* D. C. mindenütt gyakoriak. A még kisebb s dudorkákkal díszített *Cerithiopsis tubercularis* (MONTAGU) fajból már kevesebb példányt kaptam. (Várna, Mamaia). A *Scalaria communis* LAM.-ből csak várnai példányom van. Gömbölyded kanyarulatok s gyéren álló, erős hosszanti bordák jellemzik. Nagyobb számmal került elő a pici, csinos és változatos rajzolatú *Phasianella tenuis* (MICH.). (Várna, Neszeber).

Homokos alzaton mindenütt gyakori a varsacsiga, *Nassa reticulata* L. Házát hullámos lefutású, vastagabb hosszanti és azoknál vékonyabb harántbordák hálózzák. Élénk mozgású, hűsítő állatka. Rokona a kavicsszerűen lapos és változatosan tarka házú *Cyclope neritea* (L.) a gyűjtőterület egyik leggyakoribb csigája. A félsós vizeket kedveli. A hozzá hasonló, de kisebb és hegyes tetejű *Cyclonassa kamischiensis* (CHEMN.) fajból eddig csak kevés példányt kaptam.

A homokba és iszapba fúródva mérsékeltén vastag, vagy éppen vékony héjú kagylók élnek. Ezeket a hullámverés már nem veszélyezteti, szükség esetén a talajba fúródással védekeznek. Homoktalajon általánosan elterjedt és gyakori a *Donax trunculus* L. Teknője, hosszúkás, rovátkolt szélű. Jóval ritkább a hosszú hüvelyforma *Solen marginatus* PENN. A finom homokba függőlegesen és mélyen befúródva él. Homok- és iszaptalajon sekély mélységekben mindenütt közönséges az ehető szív-kagyló, *Cardium edule* L. Teknője szív alakú s radiálisan bordás. Hosszú féregforma lábát maga alá hajlítva ugránozni is tud. Kisebb rokonai, az előretolt búbú *Cardium exiguum* GMELIN és az elül-hátul szemölcsös héjú *Cardium jasciatum* MONTAGU is elég gyakoriak. Fekete-tengeri endemizmus a *Monodacna colorata* EICHW.

Záróperemén teknőnkint csak 1 főfogat találunk. A gyűjtemény példányai Neszeberből származnak. Igen gyakori a háromszögletesen szívforma s koncentrikusan bordás *Venus gallina* L. s rokona a nála tojásdadabb *Tapes aureus* GMELIN. Az utóbbi faj héját belül nagy aranyárga folt díszíti. Algás homok- és iszaptalajon a vékony, tejfehér, kerek héjú *Loripes lacteus* (L.) gyakori, míg rokonából, a ferdén és divergensen vonalkás pici *Divaricella divaricata* (L.)-ből csak kevés példányt kaptam. Homokon és iszapon úgy látszik mérsékeltébb számmal, de mindenütt előfordul a *Spisula subtruncata* MONTAGU var. *triangula* RENIER. Héja csaknem szabályosan tojásdad, háromszögletes. Az igen vékony héjú és lapos *Tellina tenuis* (DA COSTA) (más néven *Angulus exiguus* (POLI) az iszapokon általánosan elterjedt és közönséges. Általánosan elterjedt, de alacsony egyedszámmal került elő az öblösebb ékforma, szintén törékeny *Gastrana fragilis* (L.). Nemcsak iszapon, hanem a fúrókagylók fúrta sziklalyukakban is előfordul. A víz sótartalma szerinti faunamegosztás külön érdekes tanulmány tárgya lehet. Így a tengerparti lagunák alacsonyabb sótartalmú vizében jellegzetes Mollusca együtteseket találunk. A Várnai-tóban az apró, hegyes héjú *Hydrobia acuta* DRAP. csiga tömegesen él. A Balatonban közönséges vándorkagyló *Dreissena polymorpha* PALLAS is dúsan tenyészik itten. Eredetileg félsósvízi faj, manapság azonban már a teljesen édesvizekben is

sokfelé otthonos. Gyakori a félgömb alakú *Theodoxus fluviatilis* (L.). Kemény házcskája rendszerint hálósan, de nagyon változatosan, variációs vizsgálatokra érdemes módon rajzolt. A Mamaiaból kapott példányaim rajzolata is igen változatos. A Várnai-tóban talált *Valvata piscinalis* (O. F. MÜLLER.), *Bithynia leachi* (SHEP.) és *Radix ovata* DRAP. csigák hazai édesvizeinkből is régi ismerőseink. Sz. Ferencz Magda a Várnai-tó folytatását képező, már teljesen édesvízű Gebedzse tóból két szép nagy tavikagylót — *Anodonta anatina* L. f. *piscinalis* NILSSON — gyűjtött. Ezekhez teljesen hasonló formákat a magyar állóvizekben is találtam. A tengerparti lagunák kevert vizébe a sótartalom ingadozását jól tűró (euryhalin) tengeri fajok is behatolnak.

A Várnai-tóban az édesvízi vándorkagyló, a tengeri *Mytilus* és *Mytilaster* bissuse fonalaikkal egymás hegyén-hátán tapadnak, a tengeri szívkaagyló (*Cardium*) tömegesen él, stb. Az itt gyűjtött érdekes Mollusca együttesről további munkásságom folyamán külön és részletesen szándékozom megemlékezni.

Dolgozatom a gyűjtőterületen talált fajokról teljes jegyzéket még nem ad. A bolgár tengerpart Mollusca fajait A. Valkanov: Katalog unserer Schwarzmeerfauna 1957. (bolgár nyelven, német kivonattal írt munka) hiánytalanul felsorolja. Ez a lista a román tengerpart Mollusca fajaira is alkalmazható. Jelen dolgozatom célja csupán az volt, hogy a Fekete-tenger Mollusca faunájának magyar részről is megkezdett kutatásáról hírt adjak s ezt az érdekes és szeretetreméltó stúdiumot másoknak is figyelmébe ajánljam.

Horváth Andor

DIE MOLLUSKEN-SAMMLUNG SCHWARZMEERGEBIET IN DEM SZEGEDER MÓRA FERENC MUSEUM

Die Fundorte des Materials der Sammlung sind: Varna, Neseber, Burgas, Pomorije und Mamaia. Die Sammler waren: Sz. Magda Ferencz, D. Gál, J. Zsolt und A. Kormányos.

Nebenbei wurde sie auch durch mehrere gelegentliche Sammlungen bereichert.

Die Zerteilung der Fauna wird nicht durch die geographische Lage der Sammelstellen, sondern durch die Verschiedenartigkeiten derselben je nach den Umweltseinwirkungen bestimmt. Die Mollusken des Ufersaumes schützen sich gegen den Wellenschlag durch Anhaften an den festen Untersatz, und dass sie sich in diesen einbohren oder sich irgendwie verbergen. Auch die dicke Schale bietet einen Schutz. Die *Ostrea taurica*, ähnlich wie auch die übrigen Austern, ist mit ihrer linken Schale an den Untersatz angewachsen. Sie wird auch von ihrer ziemlich dicken Schale geschützt. Mit bartartigen Byssusfäden haften die Muschelarten *Mytilus galloprovincialis*, *Mytilaster lineatus*, *Venerupis irus* und im jungen Alter der *Pecten maximus*. Die Schnecke *Patella pontica* haftet mit ihrer breiten Sohle. Unter den Austern bohrt sich die *Pholas dactylus* in Stein, die *Barnea candida* in den harten Lehmgrund, die *Teredo navalis* in die Unterwasserteile der Holzbauten. Die Schnecke *Gibbula divaricata* wird von ihrem dicken Gehäuse geschützt und dass sie sich in die Unebenheiten des Untersatzes birgt.

Das Gehäuse der Bewohner der ufernahen Algenrasen ist manchmal länglich ei- oder turmförmig. Ein Gehäuse von dieser Form ist nach den Gesetzen der Physik leichter, wenn es von dem Tier in senkrechter Stellung gehalten wird. Von den Schneckenarten ist hier häufig die *Rissoa splendida*, *Bittium reticulatum*, *Cerithium vulgatum*, ziemlich gross ist die Zahl in der Sammlung der *Phasianella tenuis* (Varna, Neseber), gering die Zahl der *Cerithiopsis tubercularis* (Varna, Mamaia), von der Art der *Scalaria communis* besitzen wir nur ein einziges Exemplar aus Varna. Auf schlammigem oder sandigem Untersatz zwischen Algen hält sich die Muschel *Loripes lacteus* gerne auf und ist auch häufig.

Auf dem Sand ist die karnivore Schnecke *Nassa reticulata* überall häufig, die mit ihrer verwandte *Cyclope neritea* bevorzugt die halbsalzigen Gewässer, von der Art *Cyclonassa kamischiensis* bekam ich nur wenige Exemplare. Eine sehr verbreitete und häufige Muschel ist hier der *Donax trunculus*, während die viel seltenere *Solen marginatus* sich tief in den Feinsand hineinbohrend lebt.

Sowohl auf dem Sand als auch auf dem Schlamm sind häufige Muschelarten *Cardium edule*, *Cardium exiguum*, *Cardium fasciatum*, *Venus gallina*, *Tapes aureus*, während wir von den Arten *Spisula subtruncata* und *Divaricella divaricata* nur über wenige Exemplare verfügen. Exemplare von der im Schwarzenmeer endemischen Art *Monodacna colorata* bekamen wir aus Neseber.

Auf dem Schlamm ist die Art *Tellina tenuis* überall gewöhnlich, die *Gastrana fragilis* kam bei allgemeiner Verbreitung mit geringerer Individuenzahl zum Vorschein. Sie kommt nicht nur auf dem Schlamm, sondern auch in von Bohrmuscheln gebohrten Felsenlöchern vor.

In den niedrig salzhaltigen Gewässern der Lagunen des Meeresufers leben eigenartige Molluskenkollektiven. In dem See von Várna lebt massenweise die *Hydrobia acuta*. Nebst Arten, die das Schwanken des Salzgehaltes gut ertragen (euryhalin), wie *Cardium edule*, *Mytilus edulis*, *Mytilaster lineatus*, *Tellina tenuis*, *Bittium reticulatum* usw. leben hier auch Süßwasserarten (*Theodoxus fluviatilis*, *Valvata piscinalis*, *Bithynia leachi*, *Radix ovata* usw.).

Von dem die Fortsetzung des Varnaer Sees bildenden, schon ganz süßwässrigem Gebedze-Teich bekam ich die Teichmuschel *Anodonta anatina* f. *piscinalis*.

Die Molluskenarten der bulgarischen Küste werden von A. Valkanov: „Katalog unserer Schwarzmeerfauna, 1957“ vollzählig angeführt, seine Liste ist auch auf die rumänische Küste anwendbar.

Mit dieser Arbeit wollte ich nur davon eine Kunde geben, dass die Erforschung der Molluskenfauna des Schwarzenmeeres auch von ungarischer Seite ihren Anfang nahm.

A. Horváth

TARTALOMJEGYZÉK

СОДЕРЖАНИЕ SOMMAIRE INHALT

Csalog József: Tüzfúró és fúró az őskorban	3
<i>Feuerbohrer und Bohrer in der Urzeit</i>	18
Gazdapusztai Gyula: Későneolitikori telep és temető Hódmezővásárhely-Gorzsán	21
<i>Siedlung und Friedhof aus dem Spätneolitikum in Hódmezővásárhely-Gorzsán</i> ...	46
Trogmayer, Ottó: Funde von Csóka—Koppánypart	49
A Csóka-koppányparti leletek	60
Fettich, Nándor: Symbolischer Gürtel aus der Awarzeit (Fund von Bilisics)	61
Az avarkori jelképes övről (Bilisicsi lelet)	88
Bálint Alajos: Kiskundorozsma-Vöröshomok dűlői leletek	91
<i>Funde von Kiskundorozsma-Vöröshomok</i>	100
Juhász Antal: A kisteleki kékfestő műhely	101
<i>Die Blaufärberwerkstatt von Kistelek</i>	120
Bálint Sándor: Felsőváros	121
Csatkai Endre: Háború és béke Szeged és Sopron között	129
Szelesi Zoltán: A Zichy és Szeged	131
Dömötör János: A Tornyai-hagyaték története	137
<i>Der Maler János Tornyai und die Stadt Hódmezővásárhely</i>	167
Csongor Győző: A szegedi Közművelődési Palota a forradalmak idején (1918—1919) ...	169
Gallé László: Nagyszámú ascidiumképződés néhány érdekes esetéről	197
<i>Interessante Beispiele zur zahlreichen Ascidiumbildungen</i>	205
Marián Miklós: A Közép-Tisza kétélű és hulló világa	207
<i>Die Welt der Amphibien und Reptilien an der Mitteltheiss</i>	230
Horváth Andor: A Móra Ferenc Múzeum Fekete-tengeri Mollusca gyűjteménye	233
<i>Die Mollusken-Sammlung Schwarzmeergebiet in dem Szegeder Móra Ferenc Museum</i>	235

Kiadásért felelős a szegedi Móra Ferenc Múzeum igazgatója
Példányszám: 600 — Terjedelem 21 (A/5) ív
63-4054 Szegedi Nyomda Vállalat